

TÁRSADALOMTUDOMÁNY KÖNYVTÁR

ÚJ SOROZAT

A HUSZADIK SZÁZAD SZERKESZTÉSÉBEN

JÁSZI OSZKÁR

A NEMZETI ÁLLAMOK KIALAKULÁSA
ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

BUDAPEST, 1912

GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓVÁLLALATA

IV. VERES PÁLNÉ-UTCA 3.

JÁSZI OSZKÁR

A NEMZETI ÁLLAMOK
KIALAKULÁSA ÉS A
NEMZETISÉGI KÉRDÉS

Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz
Végül egy erős akarat?
Hiszen magyar, oláh, szláv bánat
Mindigre egy bánat marad.

Hiszen gyalázatunk, keservünk
Már ezer év óta rokon.
Mért nem találkozunk süvöltve
Az eszme-barrikádokon ?

Ady

ELŐSZÓ

Közel öt esztendő munkájának eredményeit adom át e könyvben az olvasónak. E kutatások kiindulási pontja politikai és társadalmi életünk utolsó évtizedének küzdelmeiben és átalakulásai-ban gyökerezik. Bármerre fordítottam is tekintete-met: hazánk alkotmányjogi, kulturális és társa-dalmi válsága legmélyén, a kavargó indulatok és elméletek zavaros vizeinek örvényeiből mindenütt az a probléma sűrgette tőlem a feleletet, melyet a közbeszédben *nemzetiségi kérdésnek* nevezünk. Mert ez a probléma több, mint az ország másik, ide-gen nyelvű fele anyagi és kulturális boldogulásának a kérdése: a *demokrácia archimedesi pontja az* s mint ilyen, állami létünk központi problémája.

S mikor e kérdésben a theoretikusok írásait ol-vastam, majd meg a senyvedő magyarországi nem-zetiségi periféria számos részét beutaztam: csakha-mar átláttam, hogy a merőben a jelenre irányzott tekintet nem képes megnyugtató megoldásokra ve-zetni azt, aki hozzászokott a társadalmi történe-sben is a jelen nemzedék célkitűzésein túlmenő törvény-szerúségeket keresni. Meggyőződtem róla, hogy a nemzeti államok természetrajzának és genezisének ismerete nélkül, az ember pusztán tapogatódzik a nemzetiségi harcok tüneteinek kaleidoszkopikus tarkabarkasága közepette. Hogyan jöttek létre a nemzeti államok és a nemzetiségi törekvések? Az ismert történelem folyamán mennyiben vezette

ugyanez az elv az emberiséget? Miben különbözik a modern nemzeti államalakulás egyéb történelmi képletektől? Hogyan állt elő az asszimiláció törekvése s mily fejlődés felé tör? Mi rejtőzik a nemzeti elv és a nemzetiségi mozgalmak összeütközésének legmélyén? ... Ilyen és hasonló kérdések nyugtalanító támadásai alatt kénytelen voltam, a jelen tüneteinek vizsgálata mellett, világosabb perspektívákat szerezni a múltból, hogy azok fényénél keressük legizgatóbb mindennapi küzdelmeink megoldásának útjait. És ezen a nyomon elindulva, mindjobban átéreztem a goethei szó bölcsességét: „Aki nem képes magának háromezer évről beszámolni, az a homályban tájékozatlan marad s kénytelen máról-holnapra élni”.

Persze az út, melyet így meg kellett tennem, sokkal hosszabb és fáradtságosabb volt, pláne olyasvalakinek, aki nem szakember a történelemírás mezején. Lehet az is, hogy a probléma megszükitése előmozdította volna a tájékozódás biztonságát, sőt javára vált volna a részletek pontosabb kidolgozásának is, de annak, aki meg akarja ismerni a világot, többet ér egy nagy földdarabnak, ha kissé forszírozott beutazása is, mint lassú vándorlás egy kis területen.

Ezek a szempontok fogják indokolni e könyvnek sajátos, sőt látszólag ellentmondó természetét. Lesznek, akik a kutatást túl széleskörűnek s túlzottan elvontnak fogják találni. Mások a jelennel való foglalkozást fogják túlságosan aprólékosnak ítélni s bizonynyal fognak akadni professzoros elmék, akik meg fogják róni az esztétikai benső átélésnek azt a módszerét, melyet néhányszor oly célból alkalmaztam, hogy a nemzetiségi dráma egész érzelmi skáláját is feltárjam azok előtt, kiknek életcélja a társadalmi javítás és tökéletesítés munkája.

— Tehát iránymű . . . fogják mondani a *Sein* és *Sollen* s egyéb finom szociológiai skatulyák emberei.

Igen: iránymű annyiban, hogy egy nagy társadalmi betegség szemlélete indított útnak s az az őszinte törekvés, hogy egy fejlettebb gazdasági és kultúrélet útjait jelöljem meg a pusztító és meddő nemzetiségi harcok helyett. Mégis ez a könyv szigorúan tudományos munka, a legönfegyelmesebb akarással *irányzatosság nélküli* vizsgálódás annyiban, hogy mindenütt a lélektani dedukciók és a társadalmi összefüggések szigorú útját követi és soha sem akar merőben szubjektív érzelmekkel „kijavítani” egy neki nem tetsző valóságot.

Természetesen senki jobban nem érezheti egy ilyen vállalkozás súlyos nehézségeit és aggasztó veszélyeit, mint éppen az, aki megkísérelte. Az elmélkedőknek túl gyakorlati, a politikusoknak túl elméleti lesz könyvem. E mellett a felölelt problémák sokoldalúsága úgy felduzzasztotta az anyagot, hogy valósággal kronoszi kegyetlenség kellett hozzá, a munkát egy kötetben kiadhatni. Ennek következtében, természetesen, olykor egész fejlődési sorokat, úgyszólván, csak sejtetni lehetett és a részletekbe csak ritkán mehettek.

Így pl. a horvát kérdést fejtegetéseimből teljesen kirekesztettem, mivel abban inkább egy alkotmányjogi s államfejlődési bonyodalmat látok, mint a szorosán vett nemzetiségi kérdés egyik esetét s mint ilyen, célszerűbb lesz azt egy külön dolgozatban tárgyalni.

Ezt az amúgy is nehéz helyzetet még két körülmény fokozza.

Az egyik: amaz elvakultan szenvedelmes hangulat, mely a nemzetiségi kérdés körül a magyar társadalomban él s mely minduntalan hazaárulást kiált

minden szokatlan, s az üzleti hazafiság által pro-
skribált gondolatra.

A másik: a szakemberek elfogultsága és türel-
metlensége, mely betolakodót lát mindenkiben, aki a
közkeletű történetírással szemben a szociológiai kri-
tika jogait gyakorolja s a lélektani, meg a gazdasági
törvényszerűségeket többre becsüli bizonyos iskolai
dogmáknál s elcsépett értékítéleteknél. S még na-
gyobb az ellenszenv az iránt, aki szembe mer szállni
az elavult és ma már őszinteség híján is való sovi-
niszta frazeológiával, mely épp a leglényegesebb tör-
ténelmi összefüggéseket és tanulságokat rontja meg.
Az ilyen könyvnek az a sorsa, hogy apró tévedéseivel
a részletekben — melyeket a nem-szakember alig ke-
rülhet el — igyekeznek agyonütni ama törvényszerű-
ség gondolatát, melylyel a hősök logikáját a tények
logikájával helyettesíteni törekedett.

De sem az egyik, sem a másik veszély ma már
nem tarthatja vissza a szókimondástól azt, aki egy-
szer átlátta annak a problémának életbevágó hord-
erejét, melylyel ez a könyv foglalkozik. Annál ke-
vésbé, mivel ez a kérdés időközben szinte nemzet
közi jelentőséget nyert, hisz egyre sűrűbben törté-
nik az európai areopágra hivatkozás többnyire oly
idegenek részéről, kik olykor elfogultak, olykor nem
jól informáltak voltak a magyar dolgokkal szemben.

Épp azért remélem, hogy lehető lesz a közelebbi
jövőben e könyvnek egy német kiadását is sajtó alá
rendezni, melyben kutatásaimat már a jóhiszemű
magyar kritika megállapításainak figyelembevételé-
vel terjeszthetem a külföld elé. Hálásan fogok fo-
gadni e célból minden tárgyilagos figyelmeztetést
vagy helyreigazítást.

Annál a szerepnél fogva, melyet e könyv írója
a politikai küzdelmekben elfoglal, talán azt sem fő-
lősleges fölemlíteni, hogy az e munkában kifejtett

gyakorlati megoldási javaslatok merőben egyéni álláspontot fejeznek ki és semmikép sem tekinthetők az úgynevezett radikális csoport nemzetiségi programjának.

A felhasznált irodalmi források tekintetében meg kell jegyeznem, hogy a honi könyvtárak mellett a *British Museum*-ban, a bruxellesi *Institut Solvay de Sociologie*-ban és a berlini *Königliche Bibliothek*-ben is dolgoztam, ami elkerülhetetlenné tette, hogy olykor ugyanannak a könyvnek különböző kiadásait vagy fordításait voltam kénytelen felhasználni. Az ebből eredő idézési eltéréseket a lehetőségig megjelöltem.

Végül támogatásukért hálás köszönetet mondok Braun Róbert és Rácz Gyula barátaimnak, kik közül az első szives volt — amint ezt a *Társadalomtudományi Könyvtár* szervezete előírja — a nyomdakész kéziratot átnézni, mely alkalommal több értékes megjegyzéssel egészítette ki vagy helyesbítette fejtegetéseimet: míg Rácz Gyula a statisztikai részben sietett nagy tudásával segítségemre és a közösen megbeszélt irányelvek szerint a statisztikai táblázatok nagyobb részét ő készítette el ismert szakértelmével és önzetlenségével.

Budapest, 1912 április hava

TARTALOM

I. RÉSZ.

A nemzeti gondolat szerepe a kezdetleges népeknél és az ókori állam, fejlődésben

I. fejezet	A nemzetiségnek és a vele érintkező fogalmaknak meghatározása	1
II.	A történelem előtti kor és a ma élő kezdetleges népek nemzetiségi képe	14
III.	Az ókori birodalmak képe. A feudalizmus természetete	17
IV.	A görög államfejlődés nemzeti tartalma	26
V.	A római birodalom nemzeti tartalma	37

II. RÉSZ.

A középkori világ megdőlése és a modern nemzeti államok kialakulása

I. fejezet	A középkor általános képe	48
II.	A francia középkor és a francia nemzeti állam fejlődése	54
III.	Az angol nemzeti állam kialakulásának vázlata	74
IV.	A nemzeti államfejlődés egy másik típusa. Német alföld	88
V.	A legújabbkori nemzeti államfejlődés	93

III. RÉSZ

Szoros értelemben vett nemzetiségi kérdés és az asszimiláció prob- lémája

I. fejezet.	A nemzetiségi kérdés alaptermészete. A svájci nemzetiségi kérdésnek látszólag elütő jellege	108
II.	Az antik Róma és napjaink Egyesült Államai, mint a békés asszimiláció típusai	114
III.	A Balkán, mint a faji harcok típusa	123
IV.	Az erőszakos beolvasztás politikája. Oroszország	135
V.	Az angol-ír nemzetiségi kérdés	141
VI.	A kelta kérdés általában	149
VII.	A német-lengyel nemzetiségi kérdés	163
VIII.	A német-dán kérdés	169
IX.	Elzász-Lotharingia és a német egység	198
X.	A belga-flamand kérdés	203
XI.	Az osztrák nemzetiségi kérdés fejlődése	208
XII.	A nemzetiségi mozgalom, mint általános emberi törekvés. Az asszimiláció törvényei. A nemzetiségi politika két típusa	220

IV. RÉSZ.

A magyar nemzeti egység kialakulása

I. fejezet. A királyság első századainak nemzeti jellege.....	238
II. A feudalizmus teljesebb kialakulása és sajátos természetű Magyarországon	254
III. Az ország felbomlása. Az egységesítés erői.....	265
IV. A kurucvilág képe. II. Rákóczi fölkelése, mint a feudalizmus utolsó fellobbanása	275
V. Az egységes magyar állam alapjainak lerakása	288
VI. A nemzeti egység főtényezői Magyarországon	297

V. RÉSZ.

A magyarországi nemzetiségi törekvések főirányai és a velük szemben alkalmazott politika

I. fejezet. A nemzetiségi probléma előállása, a magyar demokrácia és a nemzetiségi elv összeütközése	317
II. A nemzetiségek és a magyarság viszonya. A 48-as forradalom tanulsága	323
III. A nemzetiségek közjog-territoriális álláspontja. A magyar liberális felfogás és a nemzetiségi törvény.....	338
IV. A magyar és a nemzetiségi közvélemény frontváltozása a nemzetiségi törvénnyel szemben.....	348

VI. RÉSZ.

A magyarországi nemzetiségek erőviszonyai

I. fejezet. A nemzetiségek számarányainak történelmi kialakulása	359
II. A magyarság és a nemzetiségek gazdasági és kulturális erőviszonyainak mai megoszlása	406

VII. RÉSZ.

A magyarországi nemzetiségi kérdés mai állapota

I. fejezet. A nemzetiségi sérelmek általános természete	436
II. A nemzetiségi sérelmek konkrét tartalma.....	457
III. A nemzetiségi nép sérelmi többlete. A „magyarosítás”	478
IV. A kényszermagyarosítás lélektani eredményei egybevetve a külföldi analóg tapasztalatokkal.....	485

VIII. RÉSZ.

A nemzetiségi kérdés megoldása és egyéb következmények

I. fejezet: Renner terve és a minimális programra	496
II. Ellenvetések és azok bírálata	503
III. A nemzetiségi kérdés és Gross-Oesterreich terve	509
IV. Nemzeti állam és a nemzetiségi kérdés	520
V. A nemzetiségi kérdés nem a szétszakadás, de az egység felé gravitál	529
Tárgymutató	535

TÁBLÁZATOK

1. Magyarország népességének eloszlása 1720-ban és 1787-ben.....	362
2. A természetes szaporodás nemzetiségi %-számai	366
3. A magyarországi községek nemzetiségi megoszlása	372
4. A községek magyarsága nagyságkategóriák szerint	373
5. Magyarország magyar és nem-magyar anyanyelvű népességének megoszlása.....	377
6.. Magyarország magyar és nem-magyar lakosságának szaporodása 1787-től 1900-ig	378
7. A törvényhatósági és rendezett tanácsú városok népessége 1787-ben és 1910-ben.....	387
8. Magyarország összes törvényhatósági és rendezett tanácsú városainak 1787. és 1910. évi népessége.....	388
9. Magyarország összes törvényhatósági és rendezett tanácsú városainak lakossága nemzetisége szerint 1787-ban és 1910-ben	389
10. Magyarország összes törvényhatósági és rendezett tanácsú városaiiban a lakosság szaporodott 1787. és 1910. között, százalékkal	390
11. Magyarország népességének száma, nemzetiség szerint 1840-ben és 1900-ban	394
12. Magyarország összes népességének 1840—1900. közötti szaporodása, %-ban	394
13. A városi és vidéki népesség szaporodása 1869-től 1900-ig. A polgári népesség szaporodása.....	395
14. Városi és vidéki népesség összes száma megoszlott a városok és a vidék között, %-ban	396
15. Városi és vidéki népesség szaporodása 1869—1900. alatt %-ban	396
16. Városi és vidéki népesség szaporodásának megoszlása a városok és vidék között %-ban	397
17. A városi és vidéki népesség szaporodása 1880. és 1900. között	398
18. A városi és vidéki polgári népességnek 1880—1900. évi szaporodása százalékokban.....	399
19. A város-jellegű alakulatok eloszlása az egyes országrészek között	409
20. A 10.000 fön felüli városaink nemzetiségi megoszlása	410
21. Az értelmiségi foglalkozású népesség Magyarországon.....	411
22. A közszolgálati ágak és szabadfoglalkozások körébe tartozó értelmiségi keresetűek száma és nemzetisége Magyarországon	413
21. Az egyes nemzetiségek számaránya az ország polgári népességében és az értelmiségi keresők között.....	415
24. A számottevő, önálló existenciájú nemzetiségi értelmi keresők	418
25. Férfi földbirtokosok nemzetiségi megoszlása.....	419
26. Férfi földbirtokosok nemzetiségi megoszlása, százalékokban.....	420

27. A 20 éven felüli önálló férfi iparosok és kereskedők nemzetiségi megoszlása 1904-ben.....	422
28. A húsznál nagyobb számú segédszeméllyzettel dolgozó bánya-, kohó- és iparvállalatok személyzetének nemzetiségi megoszlása Magyarországon.....	423
29. Az ipartestületek és azok tagjainak száma 1897-ben.....	424
30. Magyarország részvénytársasági pénzintézetei 1909-ben	426
31. A nemzetiségek írni-olvasni tudása Magyarországon	428
32. Az iskolába be nem irt tankötelesek száma nemzetiségek szerint.....	429
33. Elemi iskolák és ezek tanulóinak, tanítóinak száma 1908/9. tanévben.....	429
34. Közép- és felsőtanintézetek tanulóinak és tanárainak nemzetisége Magyarországon 1908/9. tanévben	432
35. A középiskolai tanulók anyanyelve	432
36. A főiskolai hallgatók anyanyelve.....	432
37. A hittudományi intézetek hallgatóinak anyanyelve	433
38. A tanítóképző-intézeti növendékek anyanyelve	434
39. Hírlapfogyasztás 1909-ben postán szállított példányokban.....	435
40. Az 1909. évben megjelent hírlapok tartalom és nyelv szerint	435

I. KÉSZ

A NEMZETI GONDOLAT SZEREPE A KEZDETLEGES NÉPEKNÉL ÉS AZ ÓKORI ÁLLAMFEJLŐDÉSSEN

I. FEJEZET

A nemzetiségnek és a vele érintkező fogalmaknak meghatározása

A nemzetiségi kérdés helyes felfogását igen megnehezíti a fogalmaknak ama zavaros tömege, mely a köztudatban a *nemzetiség* szavához tapad. Nemzet, faj, nemzeti állam, nyelv és sok más tarka fogalommal került társaságbeli és publicisztikai, érintkezésbe és ez az összekeveredés árt a kérdés tiszta beállításának. Ezen fogalmaknak pusztá elemzése a szóhasználat szerint világos eredményekre nem vezethet, mivel ép a szóhasználat országok és korok szerint szerfelett eltérő. Ez a Naumann kutatásaiból¹⁾ nyilvánvaló, hol a „nép”, „nemzet”, „nemzetiség” különböző meghatározásai szinte kaleidoszkopikusan váltakoznak. Épp azért arra kell törekednünk, hogy külső, objektív, körülhatárolható jellemvonásokhoz fűzzük e fogalmakat.

Igen gyakori a nemzetiség és a nemzet fogalmának fölcserélése, annál is inkább, mivel a modern nemzetiségi gondolat kialakulásában nagy szerepet játszott az egységes

¹⁾ Volk- und Nation, Leipzig 1888.

nemzeti államok keletkezése és fejlődése. Sőt bizonyos értelemben, mint később látni fogjuk, a nemzetiség a nemzeti állam termékének mondható. A *nemzet* fogalma alatt ma egy oly nemzetiséget¹⁾ értünk, mely az állami hatalom felett rendelkezik, míg a szűk értelemben vett *nemzetiség* állami hatalom nélkül, egy idegen nemzetiségnek rá nézve kedvezőtlen jogi és gazdasági rendje alatt él. Ezt a helyzetet csak ama háborús asszimilációs folyamat figyelembevételével érthetjük meg, mely minden államalakulás bölcsőjénél feltalálható. A Bagehot, Gumplowicz, Ratzenhofer, Oppenheimer vizsgálatai minden kétséget kizáróan kimutatták, hogy nincs állam, mely ne egyik törzsnek, vagy törzsszövetségnek egy vagy több más törzs fölötti katonai uralmán épült volna fel. Mentől nagyobb, régibb és differenciáltabb valamely állam, rendszerint annál több ilyen hódítás fordul elő történelmében. Akár úgy, hogy a hódító törzs egyre több más törzs fölött terjesztette ki uralmát, akár úgy, hogy az egykori hódítókat magukat is újabb hódítók verték le s tették új államalakulatok alkotó elemeivé. „Ezen jelenség extrém esete — úgymond Ward — midőn egy u. n. civilizált nemzet valamely vadak által lakott területet foglal el. Az előbbi vagy húsz asszimiláción²⁾ mehetett át, míg utóbbi még mindig idilli állapotban lehet, melyet Durkheim egyszerű szegmentumos foknak nevezett el. Nagy-Britannia és Írország egyesült királyságának esetében könnyű öt vagy hat asszimilációt megjelölni csaknem a történelmi időszakon belül, s mégis az utolsó

¹⁾ Kénytelen vagyok egyelőre itt a „nemzetiség” empirikus fogalmával operálni, míg annak egy precíz meghatározásához nem jutunk el. De már itt jelzem, hogy *az államalakulás nem nemzetiségek hanem lazán összefüggő törzsek munkája volt*, melyek csak sokkal később olvadtak össze nemzetiségekké, mint a történelmi fejlődés áttekintésénél tisztán látni fogjuk.

²⁾ Asszimiláció itt fegyveres hódítást, s az ezt követő többé-kevésbé szoros összeolvadást jelenti az uralkodó és legyőzött nép elemeknek.

³⁾ Egy idegen népelemmel való összevegyülés nyomai nem mutatkoznak.

asszimiláció olyan teljes, hogy — Írország egyes részeit leszámítva — a lojalitás és a hazafiság legmagasabb fokán áll.¹⁾ Ez a folyamat Európa minden államára könnyen kimutatható. Elég a magyar történelemre visszagondolni: a magyarság bejövetele előtti és utáni hódításokra és összetevődésekre, hogy ezen folyamat természete felől képet alkothassunk magunknak.

A nemzet így az állami hatalmat élvező nemzetiség, helyesebben mindazon népelemek összeolvadása, melyek hódítás, szövetség, vagy beolvadás útján az állami hatalomnak részeseivé váltak, s magukat idegen népelemekkel szemben közös egységnek érzik.²⁾

Ezekből következik, hogy a nemzetiség lehet államot alkotó (vagyis nemzet); lehet államalkotás felé gravitáló, (vagyis nemzetté átalakuló), mint a legújabb korban, szinte a szemünk láttára nemzeti államokká kialakult német, olasz, szerb, bolgár, román, görög nemzetiségek és jelenleg a Balkánon forrongó államalakítási törekvések; lehet az államalkotó nemzetből lehanyatlott nemzetiség (pl. lengyel, cseh, észak-schleswigi dán); s végül lehet az ország valamikor meghódított, de be nem olvasztott, s külön államalakításra nem törekvő, vagy képtelen nemzetisége (pl. a mi nemzetiségeink, Anglia és Franciaország kelta maradványai, Oroszország számos nemzetiségei.)

A nemzetiségi kérdésben egyik legtöbb zavart okozó körülmény a *faj* fogalmának belekeverése volt. A *faj biológiai fogalmának* a szociológiába való bevitele teljes abszurdum, mert a zoológiában csak akkor beszélhetünk két külön fajról, amikor azok egyedei között, a kereszteződés lehetetlen, avagy meddő utódok létrehozására vezet.³⁾ Már pedig az emberi társadalmon belül nincs olyan „faji” ellen-

¹⁾ *Pure Sociology*, New-York 1909, 214. 1.

²⁾ Ezt az örökké fluktuáló „nemzet” fogalmát nem szabad a „nemzeti állam” fogalmával azonosítani, mely mint látni fogjuk, egy szigorúan körülhatárolható fejlődési foknak felel meg.

³⁾ Félix Le Dantec *Trailé de Biologie*, Paris 19003. 421. 1

tét, melyen ne diadalmaskodnék a nemek egymás iránti vágyódása és nincs tudományos megállapítás arra nézve, hogy ez a vérkeveredés meddő volna,¹⁾ avagy torzlényekre vezetne.²⁾ A faj szociológiai értelemben tehát legfeljebb *egyugyanazon faj változatait (fajtákat)* jelentheti, mint ahogyan a közbeszédben kutya- vagy farkasfajokról beszélünk. S tényleg különösen az emberi nem arcszíne, arcformája és koponyaalkata alapjául szolgálhat az ilyen értelemben vett faji felosztásnak. (Nyilván évezredek klimatikus okok felhalmozódásának megfelelően, melyeknek hatásait egy aránylag rövid történelmi időszakon belül is az úgynevezett yankeenek egyes testi sajátosságaiban is némelyek fölfedezni vélik.³⁾ De az ilyen durva külsőségek által meghatározott u. n. fajon felül is teljes képtelenség tisztavérúséget megállapítani éppen amaz, a világ minden részében számtalanszor lefolyt háborús-asszimilációs folyamatnál fogva, melyről fentebb beszéltünk. Csak éppen az az egy bizonyos, hogy *magának az uralkodó államalkotó „fajnak” (nemzetiségnek) van többnyire épp a legkevesebb szerepe a véralkat meghatározásában*, mivel az esetek túlnyomó többségében a hódító, katonai faj számszerűen törpe kisebbségben van a leigázott, mezőgazdaságot űző „fajokkal” szemben: ugyannyira, hogy még a nyelv is, mely ezen asszimilációból kikerül, rendszerint nem a hódítók, hanem a meghódított „öslakók” nyelve.⁴⁾

¹⁾ U. i.

²⁾ Ezzel nem azt akarom állítani, hogy minden vérkeveredés — fizikai és morális tekintetben — egyaránt tartós vagy egyértékű volna.

³⁾ A fajok eredetének ilyen felfogása szinte kísérleti bizonyítékot nyert azóta, amióta a fajteoretikusok főkritériumait, a brachicefal és dolichocefal fejalkatot a csecsemő koponyákon tetszés szerint lehet bizonyos kísérleti módszerekkel előállítani. L. erre nézve a Walcher és Nyström meglepő kísérleteit. (Ignaz Zollschan. *Das Rassenproblem*. Unter besonderer Berücksichtigung der theoretischen Grundlagen der jüdischen Rassenfrage. Wien und Leipzig 1911, 83—90. l.)

⁴⁾ A varégok felveszik az oroszok nyelvét, a longobárdok az olaszt, a frankok a romanizált gallt, a hódító normannok a franciát, majd a behódolt angolszászokét, a hódító turáni bolgárok a szlávot, s valószínűleg — miként Vámbéry oly érdekesen bizonyítja — a hódító töröknyelvű magyarok a meghódított finnugorokét.

Az egyes fajok között már a történelmi időkben és még sokkal inkább az azokat megelőző korokban a vérkeveredés olyan általános és nagymérvű volt,¹⁾ hogy „tisztá fajokról” csak rajongó álmodozók beszélhetnek. A tudomány mai állapotában — úgymond Finot — amaz u. n. dicsőségre, mely a tiszta fajokat megilletné, csak néhány primitív, vagy vad törzs tarthatna igényt, melynek múltja rejtelmes maradt előttünk.²⁾ A nyelvi felosztásoknak sincs semmiféle fajbeli alapjuk. Egyik legilletékesebb kutató, Moritz Hoernes szerint „a nyelvek képződése független a fajok képződésétől és elhatárolódásától és nyelvi rokonság nem jelent faji rokonságot, hanem társadalmi vonatkozásokat, állandó forgalmat. Alacsony kultúrfokokon a nyelveket úgy veszik fel és teszik le, mint a szerszámokat, ruhákat és díszítőtárgyakat, ha újak jönnek a régiek helyére.”³⁾

Még a közös kelta nyelvet beszélő és közös fajnak tekintett ír, walesi, skót és bretagnei népekre nézve is ma már nem lehet kétes, hogy a faji jelek e vidékek lakosai között a legtarkább eltérést mutatják. Általában el lehet mondani, hogy „az egész kontinensen a vér radikális eltérései léteznek a legközelebbi szomszédok között is, úgy, hogy nyugat csak egy lépéssel van előre a kelet felett.”⁴⁾

Általában, mint láttuk, azt lehet mondani, mentül magasabbrendű államalakulásokkal állunk szemben: anná bonyolultabb és kevertebb az azokban élő nemzet etnikai alkata.⁵⁾

¹⁾ A primitív árja, sémi, turáni csoportoknak – úgymond Renan – nem volt semmiféle fiziológiai egységük. Ezek a csoportozatok történelmi tények, melyek bizonyos időszakban játszódtak le, mondjuk tizenöt vagy huszezer év alatt, amíg az emberiség geológikus eredete megmérhetetlen sötétségben vész el. (*Qu' est-ce qu'une Nation?* Paris 1882, 17. l.)

²⁾ *Le Préjugé des races.* Paris 1905, 260. l.

³⁾ *Natur und Urgesichte des Menschen.* II. Band, Wien und Leipzig 1909, 535. l.

⁴⁾ W. Z. Ripley: *The Races of Europe* London, 1900, 15. és 23. Ugyanezen író szerint fél Franciaország tiszta teuton eredetű, legalább is annyira, mint fél Németország. (U. i. 32. l.)

⁵⁾ Ugyanígy G. Le Bon: „Már fölemlítettük, hogy a civilizált népeknel nem lehet szó valóságos fajokról, a szó tudományos értelmé-

És ha a testi oldalon teljesen sikertelen maradt — legalább is Európa lakosságán belül — határozott és ellenőrizhető faji jellemvonásokat megállapítani: úgy a lelki oldalon még kevésbé sikerültek azok a törekvések, melyek az illető népek lelki alkatában akartak jellegzetes faji különbségeket megállapítani. Igen beható kutatások mindenkint meggyőzhetnek arról a tényről, hogy az európai „fajok” közötti lelki ellentétek kisebbek, mint azok, melyek egy és ugyanazon nemzetben belül társadalmi fejlődése különböző szakáiban fellelhetők. Vagyis pl. hogy a mai angol és francia sokkal kevésbé különbözik egymástól, mint a vallási puritanizmus Angliája és az ipari kapitalizmus Angliája; a *Merry Enyland* nemileg szabadshírú Angliája és a mai *prude* Anglia; az egykor oly harcias zsidó faj ma az üzérkedők faja; a rettegett svájci zsoldosok utódai szorgalmas és békés hótelierek. Viszont a legkülönbözőbb „fajok” rokonsági osztlányai több megegyezést mutatnak, mint ugyanazon „faj” különböző osztlányai. A magyar paraszt lélektana pl. sokkal közelebb áll az orosz paraszthoz, mint az orosz paraszté az orosz arisztokráciához.¹⁾

De, ha határozott testi, vérségi, vagy lelki tulajdonságok által elválasztott „fajokról” nem is lehet beszélni Európában, másrészt nem kell tagadni azt a tényt, hogy az u. n. román, germán és szláv „fajok” jelenlegi fejlődési fokukon bizonyos lelki és intézményi eltéréseket tüntetnek fel, melyeket azonban még senki tudományosan megmérni nem tudott és így azoknak legfeljebb *tüneti jelentőség* tulajdonítható. Mégis bizonyos, hogy ezek a lelki és intézményi

ben, hanem csak történelmi fajokról, vagyis oly fajokról, melyeket a hódítás, a bevándorlás, a politika stb. véletlenségei hoztak létre, s a melyek következőkép különböző eredetű egvények keveredéséből jöttek létre. (*Lois psychologiques de l'évolution des peuples*, Paris 1902, 43. 1.)

¹⁾ Braun Róbert barátom figyelmeztetett arra az érdekes tényre, hogy az Egyesült Államok kapitalistái hirdetésekben „magyar és szláv, skandináv és finn, görög és délolasz” munkásokat szoktak keresni, világos jeléül annak, hogy a közös gazdasági színvonal által létrehozott tulajdonságok a faji szempontoknál sokkal fontosabbak.

sajátosságok bizonyos affinitást létesítenek az illető „fajhoz” tartozó nemzetiségek között, mely társadalmi, sőt állami együttműködésre is elég erős indíték lehet, ha ezzel szemben nem működnek reálisabb és életbevágóbb erők: az élet és a fejlődés közvetlen érdekei. Sőt ennek az affinitásnak egy konkrét s megmérhető külső megjelenése is van és ez a *közös vagy rokon nyelv*, mely, mint látni fogjuk, tényleg vezérszerepet játszik a nemzetiségi törekvésekben. És ez a közös nyelv valóban mindennél biztosabb jele annak, hogy valamely embertömeg az azonos környezeti, történeti és lelki hatások alatt fejlődött ki — *tekintet nélkül faji mivoltára és vérségi összetétele fokára*. De még ez a nyelvi megjelenésre korlátolt „faji” szempont sem adja kulcsát a nemzetiségi törekvéseknek. Sőt ellenkezőleg: a pángermanizmus, a pánszlávizmus bizonytalan álmával szemben ép azt látjuk, hogy a nemzetiségi elv ezen egyes nyelvcsaládokon belül is érvényesül, még pedig úgy, hogy a nemzetiségi törekvések ép az összes nyelvrokonnak egyesítése ellen irányulnak és teljes partikulárizmusra törekszenek, magán a nagy nyelvcsaládon belül is. Így Skandináviában a két rokon nemzet nem tudott összeolvadni sem egymás között, sem a rokon dánnal (pedig a norvég és a dán irodalmi nyelv teljesen azonos); a cseh-lengyel, a lengyel-orosz, a lengyel-rutén, az orosz-rutén, a német-dán ellentét egyike a legkiélezettebb nemzetiségi összeütközéseknek; a rokon bolgár és szerb nemzetiség közötti küzdelem egyik krónikus oka a balkáni vérengzéseknek; Németalföld „fajtiszta” német eredete dacára semmi hajlandóságot sem mutat Németországgal való kapcsolat létesítésére; Portugália önálló államiságot alkot a közel rokon Spanyolországgal szemben. Ellenben a három külön nemzetiségből kialakult Svájc erős állami kohézió példáját nyújtja, valamint a flamandvallon Belgium semmi kedvet nem mutat a kettészakadásra,¹⁾ és a romanizált Elzaszlotharingia az anyaországgal

¹⁾ Pedig fajilag vizsgálva „Belgiumot nem kell külön tekintetbe venni vagy Északfranciaországtól, vagy Délnémetországtól.” W. Z. Rippley: *The Races of Europe*, i. m. 157. 1.

s így fajrokonaival való egyesítés ellen hevesen reagált s még mindig a „nemzetiségi kérdés” feszült izgalmi állapotában él. A múlt története ugyanezt mutatja; a ma egységes, nemzeti államok évszázadokon át — olykor rokon faji és közös nyelvi alkat mellett is — apró részekre szakadoztak s dacoltak minden egyesítési törekvéssel.

Ezek a tények bizonyítják, hogy a nemzetiség semmi képpen sem esik egybe még a legszélesebb, a legbizonytalanabb értelemben felfogott „faji problémával” sem. És Fustel de Coulanges diadalmasan érvelhetett a faji szempontot vitató Mommsennel szemben: Ha a nemzet alapja a faj volna, akkor Belgium részben Franciaországé, Portugália Spanyolországé, Hollandia Poroszországé volna, Skócia elszakadna Angliától, Oroszország és Ausztria három-négy, Svájc két részre bomlanak, Posen elválna Berlintől. Ellenben az eredetére német Strassburgban hangzott fel először a *Marseillaise*.¹⁾

Korunk két igen szembeszökő mozgalmának, az írnek és a lengyelnek erősen kifejezett katolikus jellege, az orthodox egyháznak nagy szerepe a nemzetiségi törekvésekben, a nemzeti mozgalom keletkező stádiumának erősen egyházi színezete némelyekben azt a benyomást keltette, hogy a vallás és nemzetiség között valami benső kapcsolatnak kell léteznie. Azonban a vallásháborúkra vetett csak egy futó tekintet is elegendő arra, hogy a vallási küzdelmeknek teljesen internacionális jellegét belássuk, mely valójában *tabula rasa-t* csinált a nemzetiségi törekvésekkel, ugyannyira, hogy az egyház a legújabb időkig mindig a nemzetköziség elvét képviselte szemben a nemzetiségi törekvésekkel, melyeket az eredendő bűn következményeinek tartott.²⁾ A nemzetiségi kérdésnek a vallással való kapcsolata merőben esetleges és az egyház halalmi politikájától függ. Ott, ahol hatal-

¹⁾ *L'Alsace est-elle allemande ou française, Questions Historiques*, Paris 1893, 508, 509. l.

²⁾ F. Laurent: *Etudes sur l'histoire de l'Humanité*. Tome X. Paris 1865, 39. l.

mas, dús állami egyház, nem engedi köreit a nemzetiségi törekvések által zavartatni és ellene szegül az *Unita Italia*-nak vagy az egységes Németországnak és Svájcnak; ott ellenben, ahol maga is népével együtt elnyomott egyház, saját önfentartási érdeke, hogy a nemzetiségi törekvéseknek élére álljon, mint Írországban,¹⁾ Lengyelországban és a mi nemzetiségi mozgalmaink történetében. Különbösen is az orthodox és a protestáns egyházakat demokratikusabb és autonómabb szervezetük sok nyelvi, intézményi és gazdasági szállal köti egybe népeikkel, úgy, hogy a nemzetiségi elégtelenségnek szükségképp szerveivé válnak.

Mindezek a meggondolások arra intenek, hogy a nemzetiségi kérdést a faji, vallási, állami, sőt a nemzeti szempontoktól is gondosan elválasszuk. S ekként a nemzetiség ismérve gyanánt nem marad semmi más, mint a következő: *A nemzetiség oly egyazon nyelvet beszélő nagyobb ember-tömeg, mely összetartozósága tudatára ébredt, s magát külön személyiségnek tekinti.*²⁾

A nemzet ellenben az uralkodó nemzetiség, mely más nemzetiséggel, vagy nemzetiségekkel együtt államot alkot, akár úgy, hogy azt, vagy azokat magába és a teljes nemzeti egységbe beolvasztotta, akár úgy, hogy azzal, vagy azokkal — erőszak vagy kompromisszum útján — állami együttmű-

¹⁾ Ami azonban nem akadályozza meg a magas klérust abban, hogy a *Home Rule*-mozgalmat rossz szemmel nézze titokban, mert az ír autonómia megakadályozná a katolicizmus kiterjedését Angliában. (Henry D. Da'ray *L'Irlande de le Clergé Catholique*. Le Courrier Européen 1905, fébr. 18.)

²⁾ Ez a meghatározás lényegileg megegyezik az Eötvösével: „A nemzetiség nem egyéb, mint azon összetartozásnak tudata, mely nagyszámú emberek között múltjok emlékei, jelen helyzetek és mi ezekből folv, érdekeik és érzelmeik közössége által támad. Miből világos, hogy a nemzetiségi érzésnek forrása lehet minden, miáltal az emberek között ezen összetartozásnak érzete keletkezik” És: „ nemzetiségnek kell elismernünk minden népösszeget, melyben külön személyiségének érzete felébred”. (*A nemzetiségi kérdés*, Révai-féle gyűjteményes kiadás XVI. k. 9—10. l.) Az eltérés a mi meghatározásunktól abban áll, hogy Eötvös a nemzet és a nemzetiség fogalmát nem különíti el szigorúan és nyilván ez az oka annak, hogy a közös nyelv ismérvét elveti.

ködésbe lépett. Ilyenkor a nemzeti együvé tartozásnak igen különböző fokaival találkozunk, a történelmi múltnak és a hatalmi erőknél megfelelően: kezdve a nemzetiségi érzület lehanyaglásától az állammal szemben (Svájc, Belgium) egészen addig, hol a nemzetiségi érzület az állami kapocs szétrobbantásával fenyeget, melyet az uralkodó nemzetiség csak hatalmi erejével képes megakadályozni (finnek és írek). Ehhez képest azt is lehet mondani, hogy egységes állam lehetséges egységes nyelv nélkül, de a nemzetiségnek valóságos külső ismérve a közös nyelv, melyet egy francia író helyesen nevez a nemzetiség reagensének.¹⁾

Mint hogy a nemzetiségi törekvések igen gyakran nemzeti államok alakulására irányulnak, avagy a nemzeti államok egynémely értékeinek (nyelv, iskola, kultúra, egység stb.) megszerzésére vonatkoznak, nagyon fontos, hogy a nemzeti állam tulajdonképpeni tartalmát pontosabban megállapítsuk, annál is inkább, mivel történészek és szociológusok a legegyszerűbb módon felhasználják a mai nemzeti államok anyagi és lelki tényeit oly alakulatok megjelölésére, melyeknek a nemzeti államokhoz oly kevés köze van, mint pl. egy hullónak a madárhoz. Hogy ennek az állításnak igazságát a konkrét történelmi példák egész során kimutathassam, szükséges, hogy a nemzeti államalakulásnak lehetőleg pontos meghatározásához jussunk el. Csak ha pontosan meg tudom mondani, hogy mi a madár, választhatom el azt egyéb fejlődési típusoktól. Persze a meghatározás itt sokkal nehezebb, mivel a jelenségek nagyobb bonyolultságával és még szövevényesebb átmeneti alakzatokkal állunk szemben. Mégis, ha azokat az államokat vesszük szemügyre, melyek ma közzelfogás szerint a nemzeti fejlődési fokot legtökéletesebben fejezik ki, tehát Angliát és Franciaországot, nem lesz lehetetlen megállapítani e típus legjellemzőbb sajátosságait, melyeket azután más történelmi alakulatok hasonlóknak látszó jelenségeivel összemérhetünk:

1) Raoul de la Grasserie. *Du principe sociologique des nationalités*, Paris 1905.

a) Mindenekelőtt azt vesszük észre, hogy egy nagy kiterjedésű, több százezer négyszögkilométerre rugó, függő földterülettel állunk szemben, melyen sok millió ember él *egyetlen* állami hatalom alatt. *Egyetlen* jogrend — jelentéklelen csökevényektől eltekintve — szabályozza e nagy embertömeg életét és sem tényleg, sem jogilag az *egyetlen* hadsereggel más nem rendelkezhetik, mint az; akit vagy kiket az alkotmány erre kijelöl. (A területi és a népesedési szempont a modern államokat szigorúan elválasztja a törzsi alakulatoktól ép úgy, mint az ókor és a középkor városállamaitól. A jogrend és a hadsereg kiemelt jellemvonása pedig az ókor legtöbb nagy abszolút monarchiájától és az összes középkori állami alakulatoktól.)

b) Ez az egységes jogi és katonai szervezet a gazdasági egységen alapszik. A nagy területen belül — jelentéktelen csökevényektől eltekintve — az állam polgárainak teljesen szabad cseréje érvényesül, ami egyet jelent a vámsorompó hiányával, a pénz, a mérték, a súlyrendszer egységével. (Az ókori és a középkori világ legnagyobb részében ismeretlen jelenség.¹)

c) A nemzeti állam a *törvény előtti egyenlőség* hitén alapszik, mely bár a gyakorlatban sokszor nem érvényesül, de nagyban és egészben a társadalmi munkamegosztásban kiki azt a szerepet választhatja, amit akar. Ehhez képest a munka a *költözködés szabadságán* és a *szabad munkaszereződésen* nyugszik. (Ezzel szemben az egész ókor és középkor rabszolga- és jobbágy kényszermunkán épült fel, melyet a születés vagy a pusztá erőszak ténye biztosított.)

d) A nemzeti államnak pontos tudomása van az őt alkotó egyesek személyi és gazdasági viszonyairól (statisztika). Az államot alkotó egyesek túlnyomó része pedig többé-kevésbé pontosan ismeri a maga törvényesen elismert jogait és kötelességeit az államhatalommal szemben, melyek elvileg

¹) Mint a modern államalakulás alapvető tényét fogja fel ezt a jelenséget Cunningham is: *Western Civilisation in its economic aspects*, Cambridge 1900, 188. 1.

mindenkire nézve ugyanazok. (Állampolgárság.) Mindkét jellemvonást az ókor és a középkor államai vagy egyáltalán nem, vagy csak sokkal korlátozottabb mértékben valósították meg.

e) Az államnak és tagjainak ezen állandó és szoros kapcsolata csak egy rendkívül kifejtett közlekedés, hírszolgálat, és közvéleményt alkotó apparátus (főleg a sajtó) útján lehetséges. A mai nemzeti állam vasút, távíró, telefon, és könyvnyomtatás hiányában összeesnék. Tényleg számos író a múlt és jelen államai közötti fő-fő különbséget a közlekedés eltérő állapotában keresi, holott a mi szemünkben nem lehel kétséges, hogy a közlekedés és közvéleményalakítás sokkal nagyobb mértékben függvénye a termelés és a munkamegosztás állapotának, mint megfordítva.¹⁾

f) A nemzeti állam a szabad csere és a tökéletesen keresztülvitt pénz- és hiteligazdaság állama. Ezzel szemben az egész ókor és középkor sok jogi és erőszaki ténynyel korlátozta a cserét és túlnyomó részében természeti gazdaságon épült fel. Ott pedig, ahol a pénzgazdaság hatalmasan kifejlődött: a szabad parasztság hiánya a maitól tökéletesen eltérő gazdasági helyzetet teremtett.

Az ország egész területét felölelő szabad parasztosztály és intenzív városi élet pénzgazdasági alapon: e két tényező együttes fenforgása a nemzeti államok legmélyebb gazdasági lenije. Látni fogjuk történelmileg, induktíve is, hogy szabad paraszti termelés és arany nélkül nincs nemzeti állam.

g) Mindezek a jogi és gazdasági tények azt eredményezik, hogy a nemzeti állam egyre inkább egy oly kapcsolatot képez, amit az angol *commonwelth-nek*. nevez. Egy oly ideológia alakul ki, mely az állam célját, hatáskörét, működ-

¹⁾ Ha ez nem így volna, s pl. egy zseniális fölfedezés egymaga átforgathatná a társadalmat, a szociológiába a *deus ex machina* egy elemét vinnék be, mely a törvényszerűség gondolatát lerombolná. Egész másként van, ha az újításokat és a fölfedezéseket a társadalmi szerkezet változásaival hozzuk összefüggésbe. Tényleg az ókor pl. egész sereg modern találmányt ismert, de azokat nem használhatta fel megfelelő népsűrűség, tőke és munkaszervezet hiányában.

dését, az elvileg egyenlőknek tekintett egyes polgárok közös akaratából vezeti le a közérdek előmozdítására. Az ókori és középkori vallási, vagy dinasztikus elvekkel szemben úgy elméletben, mint gyakorlatban a nemzeti szolidaritás gondolata — *a modern államok vallása* — egyre teljesebben érvényesül. A vérboszun alapuló törzs, az ősök szellemét szolgáló városállam, a nagy istenhódítót uraló theokratikus abszolútizmus, a Jézust és Máriát szolgáló feudalizmus, vagy az Isten kegyelméből való királyság ideológiája a nemzeti gondolkör teljes megtagadása.

h) Ezt a jogi, gazdasági és politikai egységet a *közös, mindenütt egyforma irodalmi nyelv* is kifejezi, mely vagy az idegen nyelveket és dialektusokat magába olvasztotta, vagy legalább is, mint az állami és a gazdasági élet nyelve, a csere és a jogrend egységének látható kifejezést ad. A hellénizmus és a római birodalom (egyreségekben nagyon felszínes) nyelvi egységét leszámítva, ezt a látványt sem az ókor, sem a középkor, a maihoz hasonló mértékben nem ismerte.

Azt hiszem, hogy ezen megállapítások világosságánál, a nemzeti állam kilép a frazeológiák és a deklamációk utvesztőjéből. Persze a kiemelt tulajdonságok a valóságban igen eltérő fokokon és keveredésben jelentkeznek, mégis a lényeg eléggé tisztázott ahhoz, hogy néhány legnevezetesebb történelmi alakulat jellegét a nemzeti kapcsolódás szempontjából megállapíthassuk.¹⁾

¹⁾ Freemann következő meghatározása a nyelvi szempontnak úgy elméletileg, mint tényleg túlzott jelentőséget tulajdonít: „Az eszményi nemzet ott volna feltalálható, hol egy összefüggő területen egyetlen egy kormány alatt egyesített nép lakik, mely ugyanazt a nyelvet beszéli, s amely nyelvet semmi más nép nem beszéli.” (*The physical and political bases of national unity. Britannic Confederation*, London 1892, 36. l.)

Ellenben merőben a jogi oldalról nézve készséggel fogadjuk el Jellineknek ezt a meghatározását: „Egység és alkotmányos tagozódás, az állam törvényes önmagát korlátozása az egyesekkel szemben, ezek a lényeges jellemvonásai annak, amit modern államnak nevezünk s ami azt eme jellemvonások összességében a múlt összes állam képződményeitől elválasztja.” *Allgemeine Staatslehre*, Berlin 1905, 318. l.)

II. FEJEZET

A történelem előtti kor s a ma élő kezdetleges népek
nemzetiségi képe

E vértelen meghatározásoknál tisztább képet nyerünk a nemzetiségi mozgalmak mibenlétéről, ha azok eredetét keressük. Mentül távolabbi korokba hatolunk vissza, annál tarkábbnak találjuk az emberiség etnográfiai képét. „Bármilyen véleménykülönbségek legyenek is egyéb kérdésekben, mindenki megegyezik az emberiség kezdetleges sokféleségében és különműségében.”¹⁾

A primitív népek maradványai arra engednek következtetni, hogy egy távoli korszakban földünk tele volt apró, tényleges, vagy föltételezett vérségi közösségen nyugvó embercsoportokkal, melyek idegenül és ellenségesen állottak a többivel szemben, az együvé tartozás érzése nélkül, örökös csatában vadászterületeikért.²⁾ „A fajok — úgy mond Ward — kezdetben tökéletesen különműek, heterogének voltak. Különböző nyelveket beszéltek, különböző isteneket imádlak, különböző szertartásokkal, hagyományokkal és intézményekkel bírtak és a meghódított faj inkább meghalt, semhogy azokat elhagyja. A hódító faj abszolút megvetést táplált a meghódított faj mindeme tulajdonságaival szemben de képtelen volt azokat a saját tulajdonságaiba átváltoz-

¹⁾ Ward, i. m. 194. 1. Ugyanígy Tarde: *Les lois de l'imitation*, Paris 1900, 277. 1.

²⁾ „Az újabb kutatások szerint — írja Gumpłowicz — az indián törzsek között 500 különböző nyelv létezik — dacára annak, hogy már annyi nyelv, az azokat beszélő törzsekkel együtt elmerült.” (*Der Rassenkampf*, Innsbruck 1883, 187. 1.) Hogy a rómaiak a calchis-törzsekkel érintkezhessenek, Plinius szerint 130 tolmácsra volt szükségük. Az új görög nyelvben 70 dialektust számoltak meg (Ratzel: *Völkerkunde*, Leipzig und Wien 1894, I. K. 31. 1.) Ausztráliában vagy 100—200, Délamerikában talán kétszer annyi nyelvet és nyelvjárást különböztetnek meg. Ellenben Európában sokkal nagyobb lakosság mellett ma alig van 50 nyelv! (Fr. I. Naumann: *Volk und Nation*, i. m. 77. 1.)

titni”¹⁾ Ezek a törzsek a krónikus harcok állapotában voltak egymással szemben. A primitív néptörzsek minden kultatója megegyezik abban, hogy kezdetleges fokon a háború szokása általános és az életnek egyik legállandóbb jelensége. „A kannibálizmus az összes fajok eredendő bűne.”²⁾ Ugyannvira, hogy még azoknál a törzseknél is, melyek ma relatíve békés életet folytatnak, megállapítható mitológiai emlékeikből a kannibálizmus ősi szokása.³⁾ Elmondható, hogy egész a 17-ik század végéig a háború ténye a társadalmi élet legszembetűnőbb és leggyakoribb tüneménye volt és a társadalmi jelenségekben központi helyet foglalt el, amint ez minden illetékes kutató munkájából szinte ellentmondás nélkül megállapítható, s melyben nemcsak a *Rassenkampf* szociológusai, hanem az olyan higgadt és óvatos biológus,

¹⁾ I. m. 206. 1. Az emberiség eme eredeti tarkabarkaságának ténye valószínűleg a geográfiai szakadozottsággal jár együtt, melyet a primitív közlekedés áthidalni nem volt képes. L. erre vonatkozólag J. R. Mucke tanulságos fejtegetéseit (*Das Problem der Völkerverwandtschaft*, Greisswald 1905. 36, 37, 42. 1.) Ugyanígy Ratzel: „Hogy mi hoz létre nyelveket és tart fenn dialektusokat, azt nagyon jól mutatja, ha a birmán nyelv nagy elterjedtségét sűrűn lakott, közlekedési eszközökben gazdag országokban, minő Birma, Pegu és Arakam, összehasonlítjuk ama nyelvek sokkal szűkebbkörű elterjedésével, melyek a közvetlenül mellettük elterülő Irawa-vidék hegyi országaiban divatoznak. Itt Gordon egyedül Manipur környékén 12 dialektikust gyűjtött, ahol gyakran 30—10 család saját, a többi családoktól meg nem értett, dialektust beszél (I. m. 31. 1.)

²⁾ Ch. Letourneau: *La guerre dans les diverses races humaines*, Paris 1895, 529. 1.

³⁾ Baldwin Spencer and F. I. Gillen: *The Native Tribes of Central Australia*, London 1899, 473. 1. Ugyanezek az írók hangsúlyozzák, hogy Közép-Ausztrália benszülőtteinél a természetes halál hite hiányzik és „a törzs normális állapotában az egyén halálát valamelyik másik meggyilkolása követi, akiről azt tartják, hogy bűnös volt a halál előidézésében.” U. i. 476. 1. A háború általános elterjedtségére a természeti népeknél 1. még S. Rudolf Steinmetz: *Philosophie des Kriegeres*, Leipzig 1907, 53» és köv. 1. Heinrich Schurtz: *Urgeschichte der Kultur*, Leipzig und Wien 1900, 68, 205, 612. 1.; J. Richárd Mucke I. m. 349 1. ¹⁾²⁾ ³⁾ ⁴⁾ ⁵⁾ ⁶⁾ ⁷⁾ ⁸⁾ ⁹⁾ ¹⁰⁾ ¹¹⁾ ¹²⁾ ¹³⁾ ¹⁴⁾ ¹⁵⁾ ¹⁶⁾ ¹⁷⁾ ¹⁸⁾ ¹⁹⁾ ²⁰⁾ ²¹⁾ ²²⁾ ²³⁾ ²⁴⁾ ²⁵⁾ ²⁶⁾ ²⁷⁾ ²⁸⁾ ²⁹⁾ ³⁰⁾ ³¹⁾ ³²⁾ ³³⁾ ³⁴⁾ ³⁵⁾ ³⁶⁾ ³⁷⁾ ³⁸⁾ ³⁹⁾ ⁴⁰⁾ ⁴¹⁾ ⁴²⁾ ⁴³⁾ ⁴⁴⁾ ⁴⁵⁾ ⁴⁶⁾ ⁴⁷⁾ ⁴⁸⁾ ⁴⁹⁾ ⁵⁰⁾ ⁵¹⁾ ⁵²⁾ ⁵³⁾ ⁵⁴⁾ ⁵⁵⁾ ⁵⁶⁾ ⁵⁷⁾ ⁵⁸⁾ ⁵⁹⁾ ⁶⁰⁾ ⁶¹⁾ ⁶²⁾ ⁶³⁾ ⁶⁴⁾ ⁶⁵⁾ ⁶⁶⁾ ⁶⁷⁾ ⁶⁸⁾ ⁶⁹⁾ ⁷⁰⁾ ⁷¹⁾ ⁷²⁾ ⁷³⁾ ⁷⁴⁾ ⁷⁵⁾ ⁷⁶⁾ ⁷⁷⁾ ⁷⁸⁾ ⁷⁹⁾ ⁸⁰⁾ ⁸¹⁾ ⁸²⁾ ⁸³⁾ ⁸⁴⁾ ⁸⁵⁾ ⁸⁶⁾ ⁸⁷⁾ ⁸⁸⁾ ⁸⁹⁾ ⁹⁰⁾ ⁹¹⁾ ⁹²⁾ ⁹³⁾ ⁹⁴⁾ ⁹⁵⁾ ⁹⁶⁾ ⁹⁷⁾ ⁹⁸⁾ ⁹⁹⁾ ¹⁰⁰⁾ ¹⁰¹⁾ ¹⁰²⁾ ¹⁰³⁾ ¹⁰⁴⁾ ¹⁰⁵⁾ ¹⁰⁶⁾ ¹⁰⁷⁾ ¹⁰⁸⁾ ¹⁰⁹⁾ ¹¹⁰⁾ ¹¹¹⁾ ¹¹²⁾ ¹¹³⁾ ¹¹⁴⁾ ¹¹⁵⁾ ¹¹⁶⁾ ¹¹⁷⁾ ¹¹⁸⁾ ¹¹⁹⁾ ¹²⁰⁾ ¹²¹⁾ ¹²²⁾ ¹²³⁾ ¹²⁴⁾ ¹²⁵⁾ ¹²⁶⁾ ¹²⁷⁾ ¹²⁸⁾ ¹²⁹⁾ ¹³⁰⁾ ¹³¹⁾ ¹³²⁾ ¹³³⁾ ¹³⁴⁾ ¹³⁵⁾ ¹³⁶⁾ ¹³⁷⁾ ¹³⁸⁾ ¹³⁹⁾ ¹⁴⁰⁾ ¹⁴¹⁾ ¹⁴²⁾ ¹⁴³⁾ ¹⁴⁴⁾ ¹⁴⁵⁾ ¹⁴⁶⁾ ¹⁴⁷⁾ ¹⁴⁸⁾ ¹⁴⁹⁾ ¹⁵⁰⁾ ¹⁵¹⁾ ¹⁵²⁾ ¹⁵³⁾ ¹⁵⁴⁾ ¹⁵⁵⁾ ¹⁵⁶⁾ ¹⁵⁷⁾ ¹⁵⁸⁾ ¹⁵⁹⁾ ¹⁶⁰⁾ ¹⁶¹⁾ ¹⁶²⁾ ¹⁶³⁾ ¹⁶⁴⁾ ¹⁶⁵⁾ ¹⁶⁶⁾ ¹⁶⁷⁾ ¹⁶⁸⁾ ¹⁶⁹⁾ ¹⁷⁰⁾ ¹⁷¹⁾ ¹⁷²⁾ ¹⁷³⁾ ¹⁷⁴⁾ ¹⁷⁵⁾ ¹⁷⁶⁾ ¹⁷⁷⁾ ¹⁷⁸⁾ ¹⁷⁹⁾ ¹⁸⁰⁾ ¹⁸¹⁾ ¹⁸²⁾ ¹⁸³⁾ ¹⁸⁴⁾ ¹⁸⁵⁾ ¹⁸⁶⁾ ¹⁸⁷⁾ ¹⁸⁸⁾ ¹⁸⁹⁾ ¹⁹⁰⁾ ¹⁹¹⁾ ¹⁹²⁾ ¹⁹³⁾ ¹⁹⁴⁾ ¹⁹⁵⁾ ¹⁹⁶⁾ ¹⁹⁷⁾ ¹⁹⁸⁾ ¹⁹⁹⁾ ²⁰⁰⁾ ²⁰¹⁾ ²⁰²⁾ ²⁰³⁾ ²⁰⁴⁾ ²⁰⁵⁾ ²⁰⁶⁾ ²⁰⁷⁾ ²⁰⁸⁾ ²⁰⁹⁾ ²¹⁰⁾ ²¹¹⁾ ²¹²⁾ ²¹³⁾ ²¹⁴⁾ ²¹⁵⁾ ²¹⁶⁾ ²¹⁷⁾ ²¹⁸⁾ ²¹⁹⁾ ²²⁰⁾ ²²¹⁾ ²²²⁾ ²²³⁾ ²²⁴⁾ ²²⁵⁾ ²²⁶⁾ ²²⁷⁾ ²²⁸⁾ ²²⁹⁾ ²³⁰⁾ ²³¹⁾ ²³²⁾ ²³³⁾ ²³⁴⁾ ²³⁵⁾ ²³⁶⁾ ²³⁷⁾ ²³⁸⁾ ²³⁹⁾ ²⁴⁰⁾ ²⁴¹⁾ ²⁴²⁾ ²⁴³⁾ ²⁴⁴⁾ ²⁴⁵⁾ ²⁴⁶⁾ ²⁴⁷⁾ ²⁴⁸⁾ ²⁴⁹⁾ ²⁵⁰⁾ ²⁵¹⁾ ²⁵²⁾ ²⁵³⁾ ²⁵⁴⁾ ²⁵⁵⁾ ²⁵⁶⁾ ²⁵⁷⁾ ²⁵⁸⁾ ²⁵⁹⁾ ²⁶⁰⁾ ²⁶¹⁾ ²⁶²⁾ ²⁶³⁾ ²⁶⁴⁾ ²⁶⁵⁾ ²⁶⁶⁾ ²⁶⁷⁾ ²⁶⁸⁾ ²⁶⁹⁾ ²⁷⁰⁾ ²⁷¹⁾ ²⁷²⁾ ²⁷³⁾ ²⁷⁴⁾ ²⁷⁵⁾ ²⁷⁶⁾ ²⁷⁷⁾ ²⁷⁸⁾ ²⁷⁹⁾ ²⁸⁰⁾ ²⁸¹⁾ ²⁸²⁾ ²⁸³⁾ ²⁸⁴⁾ ²⁸⁵⁾ ²⁸⁶⁾ ²⁸⁷⁾ ²⁸⁸⁾ ²⁸⁹⁾ ²⁹⁰⁾ ²⁹¹⁾ ²⁹²⁾ ²⁹³⁾ ²⁹⁴⁾ ²⁹⁵⁾ ²⁹⁶⁾ ²⁹⁷⁾ ²⁹⁸⁾ ²⁹⁹⁾ ³⁰⁰⁾ ³⁰¹⁾ ³⁰²⁾ ³⁰³⁾ ³⁰⁴⁾ ³⁰⁵⁾ ³⁰⁶⁾ ³⁰⁷⁾ ³⁰⁸⁾ ³⁰⁹⁾ ³¹⁰⁾ ³¹¹⁾ ³¹²⁾ ³¹³⁾ ³¹⁴⁾ ³¹⁵⁾ ³¹⁶⁾ ³¹⁷⁾ ³¹⁸⁾ ³¹⁹⁾ ³²⁰⁾ ³²¹⁾ ³²²⁾ ³²³⁾ ³²⁴⁾ ³²⁵⁾ ³²⁶⁾ ³²⁷⁾ ³²⁸⁾ ³²⁹⁾ ³³⁰⁾ ³³¹⁾ ³³²⁾ ³³³⁾ ³³⁴⁾ ³³⁵⁾ ³³⁶⁾ ³³⁷⁾ ³³⁸⁾ ³³⁹⁾ ³⁴⁰⁾ ³⁴¹⁾ ³⁴²⁾ ³⁴³⁾ ³⁴⁴⁾ ³⁴⁵⁾ ³⁴⁶⁾ ³⁴⁷⁾ ³⁴⁸⁾ ³⁴⁹⁾ ³⁵⁰⁾ ³⁵¹⁾ ³⁵²⁾ ³⁵³⁾ ³⁵⁴⁾ ³⁵⁵⁾ ³⁵⁶⁾ ³⁵⁷⁾ ³⁵⁸⁾ ³⁵⁹⁾ ³⁶⁰⁾ ³⁶¹⁾ ³⁶²⁾ ³⁶³⁾ ³⁶⁴⁾ ³⁶⁵⁾ ³⁶⁶⁾ ³⁶⁷⁾ ³⁶⁸⁾ ³⁶⁹⁾ ³⁷⁰⁾ ³⁷¹⁾ ³⁷²⁾ ³⁷³⁾ ³⁷⁴⁾ ³⁷⁵⁾ ³⁷⁶⁾ ³⁷⁷⁾ ³⁷⁸⁾ ³⁷⁹⁾ ³⁸⁰⁾ ³⁸¹⁾ ³⁸²⁾ ³⁸³⁾ ³⁸⁴⁾ ³⁸⁵⁾ ³⁸⁶⁾ ³⁸⁷⁾ ³⁸⁸⁾ ³⁸⁹⁾ ³⁹⁰⁾ ³⁹¹⁾ ³⁹²⁾ ³⁹³⁾ ³⁹⁴⁾ ³⁹⁵⁾ ³⁹⁶⁾ ³⁹⁷⁾ ³⁹⁸⁾ ³⁹⁹⁾ ⁴⁰⁰⁾ ⁴⁰¹⁾ ⁴⁰²⁾ ⁴⁰³⁾ ⁴⁰⁴⁾ ⁴⁰⁵⁾ ⁴⁰⁶⁾ ⁴⁰⁷⁾ ⁴⁰⁸⁾ ⁴⁰⁹⁾ ⁴¹⁰⁾ ⁴¹¹⁾ ⁴¹²⁾ ⁴¹³⁾ ⁴¹⁴⁾ ⁴¹⁵⁾ ⁴¹⁶⁾ ⁴¹⁷⁾ ⁴¹⁸⁾ ⁴¹⁹⁾ ⁴²⁰⁾ ⁴²¹⁾ ⁴²²⁾ ⁴²³⁾ ⁴²⁴⁾ ⁴²⁵⁾ ⁴²⁶⁾ ⁴²⁷⁾ ⁴²⁸⁾ ⁴²⁹⁾ ⁴³⁰⁾ ⁴³¹⁾ ⁴³²⁾ ⁴³³⁾ ⁴³⁴⁾ ⁴³⁵⁾ ⁴³⁶⁾ ⁴³⁷⁾ ⁴³⁸⁾ ⁴³⁹⁾ ⁴⁴⁰⁾ ⁴⁴¹⁾ ⁴⁴²⁾ ⁴⁴³⁾ ⁴⁴⁴⁾ ⁴⁴⁵⁾ ⁴⁴⁶⁾ ⁴⁴⁷⁾ ⁴⁴⁸⁾ ⁴⁴⁹⁾ ⁴⁵⁰⁾ ⁴⁵¹⁾ ⁴⁵²⁾ ⁴⁵³⁾ ⁴⁵⁴⁾ ⁴⁵⁵⁾ ⁴⁵⁶⁾ ⁴⁵⁷⁾ ⁴⁵⁸⁾ ⁴⁵⁹⁾ ⁴⁶⁰⁾ ⁴⁶¹⁾ ⁴⁶²⁾ ⁴⁶³⁾ ⁴⁶⁴⁾ ⁴⁶⁵⁾ ⁴⁶⁶⁾ ⁴⁶⁷⁾ ⁴⁶⁸⁾ ⁴⁶⁹⁾ ⁴⁷⁰⁾ ⁴⁷¹⁾ ⁴⁷²⁾ ⁴⁷³⁾ ⁴⁷⁴⁾ ⁴⁷⁵⁾ ⁴⁷⁶⁾ ⁴⁷⁷⁾ ⁴⁷⁸⁾ ⁴⁷⁹⁾ ⁴⁸⁰⁾ ⁴⁸¹⁾ ⁴⁸²⁾ ⁴⁸³⁾ ⁴⁸⁴⁾ ⁴⁸⁵⁾ ⁴⁸⁶⁾ ⁴⁸⁷⁾ ⁴⁸⁸⁾ ⁴⁸⁹⁾ ⁴⁹⁰⁾ ⁴⁹¹⁾ ⁴⁹²⁾ ⁴⁹³⁾ ⁴⁹⁴⁾ ⁴⁹⁵⁾ ⁴⁹⁶⁾ ⁴⁹⁷⁾ ⁴⁹⁸⁾ ⁴⁹⁹⁾ ⁵⁰⁰⁾ ⁵⁰¹⁾ ⁵⁰²⁾ ⁵⁰³⁾ ⁵⁰⁴⁾ ⁵⁰⁵⁾ ⁵⁰⁶⁾ ⁵⁰⁷⁾ ⁵⁰⁸⁾ ⁵⁰⁹⁾ ⁵¹⁰⁾ ⁵¹¹⁾ ⁵¹²⁾ ⁵¹³⁾ ⁵¹⁴⁾ ⁵¹⁵⁾ ⁵¹⁶⁾ ⁵¹⁷⁾ ⁵¹⁸⁾ ⁵¹⁹⁾ ⁵²⁰⁾ ⁵²¹⁾ ⁵²²⁾ ⁵²³⁾ ⁵²⁴⁾ ⁵²⁵⁾ ⁵²⁶⁾ ⁵²⁷⁾ ⁵²⁸⁾ ⁵²⁹⁾ ⁵³⁰⁾ ⁵³¹⁾ ⁵³²⁾ ⁵³³⁾ ⁵³⁴⁾ ⁵³⁵⁾ ⁵³⁶⁾ ⁵³⁷⁾ ⁵³⁸⁾ ⁵³⁹⁾ ⁵⁴⁰⁾ ⁵⁴¹⁾ ⁵⁴²⁾ ⁵⁴³⁾ ⁵⁴⁴⁾ ⁵⁴⁵⁾ ⁵⁴⁶⁾ ⁵⁴⁷⁾ ⁵⁴⁸⁾ ⁵⁴⁹⁾ ⁵⁵⁰⁾ ⁵⁵¹⁾ ⁵⁵²⁾ ⁵⁵³⁾ ⁵⁵⁴⁾ ⁵⁵⁵⁾ ⁵⁵⁶⁾ ⁵⁵⁷⁾ ⁵⁵⁸⁾ ⁵⁵⁹⁾ ⁵⁶⁰⁾ ⁵⁶¹⁾ ⁵⁶²⁾ ⁵⁶³⁾ ⁵⁶⁴⁾ ⁵⁶⁵⁾ ⁵⁶⁶⁾ ⁵⁶⁷⁾ ⁵⁶⁸⁾ ⁵⁶⁹⁾ ⁵⁷⁰⁾ ⁵⁷¹⁾ ⁵⁷²⁾ ⁵⁷³⁾ ⁵⁷⁴⁾ ⁵⁷⁵⁾ ⁵⁷⁶⁾ ⁵⁷⁷⁾ ⁵⁷⁸⁾ ⁵⁷⁹⁾ ⁵⁸⁰⁾ ⁵⁸¹⁾ ⁵⁸²⁾ ⁵⁸³⁾ ⁵⁸⁴⁾ ⁵⁸⁵⁾ ⁵⁸⁶⁾ ⁵⁸⁷⁾ ⁵⁸⁸⁾ ⁵⁸⁹⁾ ⁵⁹⁰⁾ ⁵⁹¹⁾ ⁵⁹²⁾ ⁵⁹³⁾ ⁵⁹⁴⁾ ⁵⁹⁵⁾ ⁵⁹⁶⁾ ⁵⁹⁷⁾ ⁵⁹⁸⁾ ⁵⁹⁹⁾ ⁶⁰⁰⁾ ⁶⁰¹⁾ ⁶⁰²⁾ ⁶⁰³⁾ ⁶⁰⁴⁾ ⁶⁰⁵⁾ ⁶⁰⁶⁾ ⁶⁰⁷⁾ ⁶⁰⁸⁾ ⁶⁰⁹⁾ ⁶¹⁰⁾ ⁶¹¹⁾ ⁶¹²⁾ ⁶¹³⁾ ⁶¹⁴⁾ ⁶¹⁵⁾ ⁶¹⁶⁾ ⁶¹⁷⁾ ⁶¹⁸⁾ ⁶¹⁹⁾ ⁶²⁰⁾ ⁶²¹⁾ ⁶²²⁾ ⁶²³⁾ ⁶²⁴⁾ ⁶²⁵⁾ ⁶²⁶⁾ ⁶²⁷⁾ ⁶²⁸⁾ ⁶²⁹⁾ ⁶³⁰⁾ ⁶³¹⁾ ⁶³²⁾ ⁶³³⁾ ⁶³⁴⁾ ⁶³⁵⁾ ⁶³⁶⁾ ⁶³⁷⁾ ⁶³⁸⁾ ⁶³⁹⁾ ⁶⁴⁰⁾ ⁶⁴¹⁾ ⁶⁴²⁾ ⁶⁴³⁾ ⁶⁴⁴⁾ ⁶⁴⁵⁾ ⁶⁴⁶⁾ ⁶⁴⁷⁾ ⁶⁴⁸⁾ ⁶⁴⁹⁾ ⁶⁵⁰⁾ ⁶⁵¹⁾ ⁶⁵²⁾ ⁶⁵³⁾ ⁶⁵⁴⁾ ⁶⁵⁵⁾ ⁶⁵⁶⁾ ⁶⁵⁷⁾ ⁶⁵⁸⁾ ⁶⁵⁹⁾ ⁶⁶⁰⁾ ⁶⁶¹⁾ ⁶⁶²⁾ ⁶⁶³⁾ ⁶⁶⁴⁾ ⁶⁶⁵⁾ ⁶⁶⁶⁾ ⁶⁶⁷⁾ ⁶⁶⁸⁾ ⁶⁶⁹⁾ ⁶⁷⁰⁾ ⁶⁷¹⁾ ⁶⁷²⁾ ⁶⁷³⁾ ⁶⁷⁴⁾ ⁶⁷⁵⁾ ⁶⁷⁶⁾ ⁶⁷⁷⁾ ⁶⁷⁸⁾ ⁶⁷⁹⁾ ⁶⁸⁰⁾ ⁶⁸¹⁾ ⁶⁸²⁾ ⁶⁸³⁾ ⁶⁸⁴⁾ ⁶⁸⁵⁾ ⁶⁸⁶⁾ ⁶⁸⁷⁾ ⁶⁸⁸⁾ ⁶⁸⁹⁾ ⁶⁹⁰⁾ ⁶⁹¹⁾ ⁶⁹²⁾ ⁶⁹³⁾ ⁶⁹⁴⁾ ⁶⁹⁵⁾ ⁶⁹⁶⁾ ⁶⁹⁷⁾ ⁶⁹⁸⁾ ⁶⁹⁹⁾ ⁷⁰⁰⁾ ⁷⁰¹⁾ ⁷⁰²⁾ ⁷⁰³⁾ ⁷⁰⁴⁾ ⁷⁰⁵⁾ ⁷⁰⁶⁾ ⁷⁰⁷⁾ ⁷⁰⁸⁾ ⁷⁰⁹⁾ ⁷¹⁰⁾ ⁷¹¹⁾ ⁷¹²⁾ ⁷¹³⁾ ⁷¹⁴⁾ ⁷¹⁵⁾ ⁷¹⁶⁾ ⁷¹⁷⁾ ⁷¹⁸⁾ ⁷¹⁹⁾ ⁷²⁰⁾ ⁷²¹⁾ ⁷²²⁾ ⁷²³⁾ ⁷²⁴⁾ ⁷²⁵⁾ ⁷²⁶⁾ ⁷²⁷⁾ ⁷²⁸⁾ ⁷²⁹⁾ ⁷³⁰⁾ ⁷³¹⁾ ⁷³²⁾ ⁷³³⁾ ⁷³⁴⁾ ⁷³⁵⁾ ⁷³⁶⁾ ⁷³⁷⁾ ⁷³⁸⁾ ⁷³⁹⁾ ⁷⁴⁰⁾ ⁷⁴¹⁾ ⁷⁴²⁾ ⁷⁴³⁾ ⁷⁴⁴⁾ ⁷⁴⁵⁾ ⁷⁴⁶⁾ ⁷⁴⁷⁾ ⁷⁴⁸⁾ ⁷⁴⁹⁾ ⁷⁵⁰⁾ ⁷⁵¹⁾ ⁷⁵²⁾ ⁷⁵³⁾ ⁷⁵⁴⁾ ⁷⁵⁵⁾ ⁷⁵⁶⁾ ⁷⁵⁷⁾ ⁷⁵⁸⁾ ⁷⁵⁹⁾ ⁷⁶⁰⁾ ⁷⁶¹⁾ ⁷⁶²⁾ ⁷⁶³⁾ ⁷⁶⁴⁾ ⁷⁶⁵⁾ ⁷⁶⁶⁾ ⁷⁶⁷⁾ ⁷⁶⁸⁾ ⁷⁶⁹⁾ ⁷⁷⁰⁾ ⁷⁷¹⁾ ⁷⁷²⁾ ⁷⁷³⁾ ⁷⁷⁴⁾ ⁷⁷⁵⁾ ⁷⁷⁶⁾ ⁷⁷⁷⁾ ⁷⁷⁸⁾ ⁷⁷⁹⁾ ⁷⁸⁰⁾ ⁷⁸¹⁾ ⁷⁸²⁾ ⁷⁸³⁾ ⁷⁸⁴⁾ ⁷⁸⁵⁾ ⁷⁸⁶⁾ ⁷⁸⁷⁾ ⁷⁸⁸⁾ ⁷⁸⁹⁾ ⁷⁹⁰⁾ ⁷⁹¹⁾ ⁷⁹²⁾ ⁷⁹³⁾ ⁷⁹⁴⁾ ⁷⁹⁵⁾ ⁷⁹⁶⁾ ⁷⁹⁷⁾ ⁷⁹⁸⁾ ⁷⁹⁹⁾ ⁸⁰⁰⁾ ⁸⁰¹⁾ ⁸⁰²⁾ ⁸⁰³⁾ ⁸⁰⁴⁾ ⁸⁰⁵⁾ ⁸⁰⁶⁾ ⁸⁰⁷⁾ ⁸⁰⁸⁾ ⁸⁰⁹⁾ ⁸¹⁰⁾ ⁸¹¹⁾ ⁸¹²⁾ ⁸¹³⁾ ⁸¹⁴⁾ ⁸¹⁵⁾ ⁸¹⁶⁾ ⁸¹⁷⁾ ⁸¹⁸⁾ ⁸¹⁹⁾ ⁸²⁰⁾ ⁸²¹⁾ ⁸²²⁾ ⁸²³⁾ ⁸²⁴⁾ ⁸²⁵⁾ ⁸²⁶⁾ ⁸²⁷⁾ ⁸²⁸⁾ ⁸²⁹⁾ ⁸³⁰⁾ ⁸³¹⁾ ⁸³²⁾ ⁸³³⁾ ⁸³⁴⁾ ⁸³⁵⁾ ⁸³⁶⁾ ⁸³⁷⁾ ⁸³⁸⁾ ⁸³⁹⁾ ⁸⁴⁰⁾ ⁸⁴¹⁾ ⁸⁴²⁾ ⁸⁴³⁾ ⁸⁴⁴⁾ ⁸⁴⁵⁾ ⁸⁴⁶⁾ ⁸⁴⁷⁾ ⁸⁴⁸⁾ ⁸⁴⁹⁾ ⁸⁵⁰⁾ ⁸⁵¹⁾ ⁸⁵²⁾ ⁸⁵³⁾ ⁸⁵⁴⁾ ⁸⁵⁵⁾ ⁸⁵⁶⁾ ⁸⁵⁷⁾ ⁸⁵⁸⁾ ⁸⁵⁹⁾ ⁸⁶⁰⁾ ⁸⁶¹⁾ ⁸⁶²⁾ ⁸⁶³⁾ ⁸⁶⁴⁾ ⁸⁶⁵⁾ ⁸⁶⁶⁾ ⁸⁶⁷⁾ ⁸⁶⁸⁾ ⁸⁶⁹⁾ ⁸⁷⁰⁾ ⁸⁷¹⁾ ⁸⁷²⁾ ⁸⁷³⁾ ⁸⁷⁴⁾ ⁸⁷⁵⁾ ⁸⁷⁶⁾ ⁸⁷⁷⁾ ⁸⁷⁸⁾ ⁸⁷⁹⁾ ⁸⁸⁰⁾ ⁸⁸¹⁾ ⁸⁸²⁾ ⁸⁸³⁾ ⁸⁸⁴⁾ ⁸⁸⁵⁾ ⁸⁸⁶⁾ ⁸⁸⁷⁾ ⁸⁸⁸⁾ ⁸⁸⁹⁾ ⁸⁹⁰⁾ ⁸⁹¹⁾ ⁸⁹²⁾ ⁸⁹³⁾ ⁸⁹⁴⁾ ⁸⁹⁵⁾ ⁸⁹⁶⁾ ⁸⁹⁷⁾ ⁸⁹⁸⁾ ⁸⁹⁹⁾ ⁹⁰⁰⁾ ⁹⁰¹⁾ ⁹⁰²⁾ ⁹⁰³⁾ ⁹⁰⁴⁾ ⁹⁰⁵⁾ ⁹⁰⁶⁾ ⁹⁰⁷⁾ ⁹⁰⁸⁾ ⁹⁰⁹⁾ ⁹¹⁰⁾ ⁹¹¹⁾ ⁹¹²⁾ ⁹¹³⁾ ⁹¹⁴⁾ ⁹¹⁵⁾ ⁹¹⁶⁾ ⁹¹⁷⁾ ⁹¹⁸⁾ ⁹¹⁹⁾ ⁹²⁰⁾ ⁹²¹⁾ ⁹²²⁾ ⁹²³⁾ ⁹²⁴⁾ ⁹²⁵⁾ ⁹²⁶⁾ ⁹²⁷⁾ ⁹²⁸⁾ ⁹²⁹⁾ ⁹³⁰⁾ ⁹³¹⁾ ⁹³²⁾ ⁹³³⁾ ⁹³⁴⁾ ⁹³⁵⁾ ⁹³⁶⁾ ⁹³⁷⁾ ⁹³⁸⁾ ⁹³⁹⁾ ⁹⁴⁰⁾ ⁹⁴¹⁾ ⁹⁴²⁾ ⁹⁴³⁾ ⁹⁴⁴⁾ ⁹⁴⁵⁾ ⁹⁴⁶⁾ ⁹⁴⁷⁾ ⁹⁴⁸⁾ ⁹⁴⁹⁾ ⁹⁵⁰⁾ ⁹⁵¹⁾ ⁹⁵²⁾ ⁹⁵³⁾ ⁹⁵⁴⁾ ⁹⁵⁵⁾ ⁹⁵⁶⁾ ⁹⁵⁷⁾ ⁹⁵⁸⁾ ⁹⁵⁹⁾ ⁹⁶⁰⁾ ⁹⁶¹⁾ ⁹⁶²⁾ ⁹⁶³⁾ ⁹⁶⁴⁾ ⁹⁶⁵⁾ ⁹⁶⁶⁾ ⁹⁶⁷⁾ ⁹⁶⁸⁾ ⁹⁶⁹⁾ ⁹⁷⁰⁾ ⁹⁷¹⁾ ⁹⁷²⁾ ⁹⁷³⁾ ⁹⁷⁴⁾ ⁹⁷⁵⁾ ⁹⁷⁶⁾ ⁹⁷⁷⁾ ⁹⁷⁸⁾ ⁹⁷⁹⁾ ⁹⁸⁰⁾ ⁹⁸¹⁾ ⁹⁸²⁾ ⁹⁸³⁾ ⁹⁸⁴⁾ ⁹⁸⁵⁾ ⁹⁸⁶⁾ ⁹⁸⁷⁾ ⁹⁸⁸⁾ ⁹⁸⁹⁾ ⁹⁹⁰⁾ ⁹⁹¹⁾ ⁹⁹²⁾ ⁹⁹³⁾ ⁹⁹⁴⁾ ⁹⁹⁵⁾ ⁹⁹⁶⁾ ⁹⁹⁷⁾ ⁹⁹⁸⁾ ⁹⁹⁹⁾ ¹⁰⁰⁰⁾

mint Karl Pearson is, az emberi haladás alapvető tényét látja.¹⁾

Ezek a kezdetleges törzsi alakulatok felületes hasonlóságokat mutatnak a modern nemzetiségekkel. Sőt az együvé tartozási érzés, a törzs személyiségének tudata, az izoláltság, sőt a gyűlölet (*Blutfeindschaft*) érzése más csoportokkal szemben még sokkal szembetűnőbben domborodik ki, mint a modern nemzetiségeknél.²⁾ Mégis több szembeszökő különbség van eme vérségi kapcsolatok és a modern nemzetiségek között: tagjaik száma rendkívül csekély (néhány száz), szilárd földterület fölött nem rendelkezve, nomád kóborlók, vérségi tisztaságuk sokkal teljesebb, összetételi fokuk sokkal egyszerűbb, a termelés technikájának kezdetlegessége és az osztálydifferenciációnak csaknem teljes hiánya folytán egész kollektív ideológiájuk úgyszólván kimerül a vallási szokásokban és hagyományokban. Mint-hogy e fokon — szemben a magasabb termelési korszakokkal — a nagy emberanyag inkább teher, semmint nyereség a csoportot nézve, nem fejlődhetik ki a modern nemzetiségek ama jellemző vonása, mely idegen népelemek beolvasztási vágyában áll, s mely már a földmívelési, s különösen az ipari fok terméke. A modern nemzetiségi gondolat alapjellemtvonása: a közös nyelv kultusza, a vágy állami egység után, a közös nyelv és hagyományok alapján, a vallási érzület meggyengülése a közös hazához való tartozással szemben: mindez hiányzik ezekből a kapcsolatokból. A

¹⁾ „Amerika csak egyik esete annak, hogy a fajközi harc egyszerű emberi haladást eredményez. Az ausztráliai benszülöttek esete másik példáját nyújtja oly nagy civilizációnak, mely egy alacsonyabb fajt szorított ki, képtelent a föld és erőforrásainak kihasználására. Távolabbra visszamenve a történelemben, ugyanaz történt meg csaknem minden európai nemzettel” (*National life from the standpoint of science*, London 1905, 25. 1.)

²⁾ Ez az oka, hogy a primitívek között a szövetség ritka. Az északamerikai indián törzsek egyetlen nevezetesebb szövetsége az irokézok „hat nemzetének szövetsége volt, amikor a 17. és 18-ik században az európaiak számukra veszedelmesekké lettek.” (Ratzel i. m. I. k. 127. 1.) Érdekes, hogy a szövetség nem megy túl egy nyelv rokon dialektusainak határán. (Lewis H. Morgan *Ancient Society*, New York 1878, 124. 1.)

fő összefűző erő nem a nyelv és a földterület, hanem az ősök kultusza, mely a többé-kevésbé katonailag koncentráló törzsfőnök személyében testesül meg.

III. FEJEZET

Az ókori birodalmak képe. A feudalizmus természete

Az ókor nagy katonai álladalmi szintén nem modern nemzetek, hanem többé-kevésbé lazán kapcsolt feudális jellegű birodalmak, melyeknek néha ideiglenes egységet ad egy-egy istenként rettegett fejedelem, aki meghódítja s végig rabolja a szomszédos tartományokat amaz istenség hatalmának terjesztésére, melynek ő az utódja. De semmiféle reális, nemzetté való egyesítés nem fordult elő s erre a nagy hódító nem is törekedett: nemcsak a meghódítottak nyelvvel nem törődik, hanem többnyire azzal is beéri, hogy istensége szuverenitásai biztosítsa a meghódított népek vazallus istenségei felett és a világi politika szempontjából egyedül az a fontos, hogy a legyőzött fejedelmek vazallus adójukat beszolgáltassák. A vallási-katonai jellegű törzsfőnökök és királyok laza egyensúly állapotának látszanak ezek a nagy katonai monarchiák, teljés hiányával ama jogi, nyelvi, s mindenekfelett gazdasági egységnek, mely a modern nemzeti államok lényege. Sőt még katonai egységről sem beszélhetünk, mivel az merőben személyi jellegű hatalmi eltolódásokkal létesül és szűnik meg. Sőt még az sem helyes, hogy a hódító vallásos missziójáról, a vallás katonai terjesztéséről szoktak beszélni, mert bár vallásos vérengzések sűrűn fordulnak elő a hódítások kíséretében, tudatos vallásterjesztésről aligha beszélhetünk, sőt gyakorta egy távol-tartási tendencia jelentkezik ezen a téren is.

Természetesen ezt a felfogást csak elszórt tény-törmelékokkel lehet bizonyítani, mivel ezeket a birodalmakat modern szemmel alig vizsgálták meg, sőt az igen fogyatékos forrásanyag mélyebb betekintést talán nem is enged. Mégis a szakemberek egy-egy megjegyzése olykor

élénk világosságot vet ezekre a képletekre. Renan, a keleti népek nagy ismerője, kifejezetten mondja, hogy az ókor nemzeti államot nem ismert. „Egyiptom, China, az antik Chaldea semmiképp sem voltak nemzetek. Ezek hordák voltak, melyeket a Nap vagy az Ég egy-egy fia vezetett. Nem léteztek egyiptomi polgárok, ép oly kevéssé, mint ahogy kínai polgárok sincsenek . . . Az asszír, a perzsa birodalom, valamint a Nagy Sándoré sem voltak hazák. Sosem voltak asszírjai patrióták, a perzsa birodalom egy rengeteg feudális volt. Egyetlen nemzet sem fűződik Nagy Sándor kolosszális kalandjához.”¹⁾

Ezt a megállapítást jól egészíti ki ez a másik: „A kelet, főleg a semita kelet, soha sem imserte a középutat a nomád arabok teljes anarchiája, a véres határnélküli deszpotizmus között . . . theokrácia, anarchia, deszpotizmus . . . ez a sémi politika eredménye.”²⁾

A keleti népek egy másik elismert kutatója szintén megerősíti a fentebbi megállapításokat. Nemzeti államokról nyilván nem lehet beszélni, akkor, amidőn „a fajok és nyelvek közötti határokat” sohasem lehet könnyen megállapítani, s ez különösen igaz Syria népeiről. Annyira fel vannak aprózva és összekeverve ezen a vidéken, hogy még oly helyeken is, hol egy uralkodó törzs van koncentrálnva, könnyű lépten-nyomon az összes többi képviselőire is ráakadni. Négy-öt falu valamely tartomány közepéből tetszés szerint kiszakítva, gyakran ugyanannyi különböző fajhoz tartozik és lakosaik — jóllehet egy vagy két mértföld távolban élnek — annyira idegenek egymástól, mintha egy kontinens szélessége választaná őket el.”³⁾

Hasonló állapotok Chaldeában, hol „mindenik városnak, amint látszik, meg volt a maga királya és lokális dinasztiaja, kik némelykor a szomszédos királyok vazallusai

¹⁾ *Qu'est-ce qu'une nation?* I. m. 3, 4. 1.

²⁾ *É. Renan' De la part des peuples sémitiques dans l'histoire de la civilisation*, Paris 1862, 15, 16. 1.

³⁾ Maspero *The struggle of the Nations*, London 1896, 147. 1.

voltak, máskor azokat uralmuk alatt tartották.”¹⁾ S mikor Egyiptom véget vet a kis, apró dinasztiák uralmának s „az izolált népek története helyett a világ története kezdődik”, azt sem szabad a római birodalom mintájára elgondolni. „Syria, Arábia, Ethiopia soha sem voltak Egyiptom nomeseihez asszimilálva s egyiptomi hivatalnokok által kormányozva. Megtartották régi törvényeiket, szokásaikat, dinasztiájukat, vagyis egy szóval azok maradtak, amik a hódítás előtt voltak. Valamilyen feudális birodalom volt az, melynek Pharao volt a szuverénje és a syriai s néger főnökök vazallusai. A vazallusok hűséggel tartoztak a szuverénnek, adókat fizettek neki s az ellenséget nem engedték be a területükre. Egyebekben urak voltak a saját országukban, háborúskodhattak egymással szemben, szövetségeseket kerestek, tetszés szerint intézték belügyeiket, anélkül, hogy a szuverénnek eszébe jutott volna beavatkozni.”²⁾ Nyilvánvaló, hogy az ilyen politikai szervezet merő ellentéte a nemzeti államnak. Az egyedüli összakapcsoló érzés a belföldi istenségekhez való ragaszkodás az idegenekkel szemben.

Mégis, amennyire áttekinteni lehet, helyesnek látszik Oppenheimer amaz állítása, hogy két nagy keleti államalakulás létezett, melyek legalább is fejlődésük bizonyos fokain egy erősebb és koncentráltabb állami egész képét mutatják. Az egyik Egyiptom, a másik Babilon földjén alakult ki, vagyis mindkettő ott, ahol egy nagyszerű természetes vízhalózati királyi hatalom összefűző erejét lehetővé tette. A természeti adózás pontos beszedésének és összegyűjtésének lehetősége azt eredményezte, hogy alkalmas királyi egyéniségek s kedvező külpolitikai alakulatok mellett egy oly állami rend éressék el, mely a feudalizmus szétbontó törekvéseit a minimumra volt képes leszállítani s gyakran egy jóindulatú állami abszolútizmus benyomását kelti. De azért mindkét állam történetében nemcsak a

¹⁾ I. m. 155. I.

²⁾ I. m. 192. I.

feudális eredet mutatható ki, hanem a szétesés is újra meg újra bekövetkezik. Az államrend alapja a naturálgazdaság adóinak pontos beszolgáltatása. Az 5. és a 13. dinasztia korából megmaradt papirus-leletek a javak eme királyi szétosztásának legtökéletesebb típusát mutatják: „látjuk, hogy azt, ami kenyérben, rizsben, gyümölcsökben, fűvekben stb. a királyi kamarához beérkezik, naponta pontosan elszámolják és rangszerint emelkedő porciókban a hercegek és háremhölgyek, a magas hivatalnokok és a palotatisztek, a bírák, katonák, udvari szolgák és számos más hivatalnokok között szétosztják, akik részint állandóan, részint alkalmilag az udvartól penziókat élveznek. Ép így a templomban a papok és a templomhivatalnokok között.”¹⁾ Ez a kép a természeti adózás olyan teljes keresztülvitelét mutatja a nagyszerű vízi közlekedés segélyével, aminőre más országok, például az európai középkor sohasem volt képes. Ilyen viszonyok mellett „az áruk piaci cseréje alárendelt szerepet játszott.”²⁾ A régi Egyiptom „új birodalmában” is a természeti adózás mikénti organizálása képezi az uralkodó főgondját. A királyi birtok igazgatása a „ház”, a „csűrök” és az „ökrök” igazgatására oszlik és a nagy raktárakban felhalmozódott javakat, a nemzet gazdasági tőkéjét, „a politikai hatalom birtokosa tetszése szerint osztja szét.” Ha ez a rendszer jól funkcionál, a központi hatalom elég erős mindenféle eredetű zsoldos katonaság tartására. A városokban kifejlődött céhrendszert találunk, de „tulajdonképpen ipari működés hiányzott a spekulatív tevékenység hiánya és a munka megvetettsége folytán.” „A társadalmasítás még igen laza volt, az állam abstrakciója hiányzott.” „A politikai oltalmi uralom: a bírói, gazdasági és lelki hatalom egyesülése jellemzi a keleti államokat, mely az egyiptomi államot is megkülönbözteti.”³⁾ Az Eduárd Meyer leírásaiból is lát-

¹⁾ E. Meyer: *Kleine Schriften*, Halle a. S. 1910, 93. 1.

²⁾ O. Neurath: *Antike Wirtschaftsgesichte*, Leipzig 1909. 9. 1.

³⁾ Richard Thurnwald: *Staat u. Wirtschaft im alten Aegypten*. Zeitschrift f. Socialwissenschaft IV. Jahrgang, Berlin 710, 711, 770, 773, 779, 780, 781. 1.

ható az államnak ez a jellege, melyet azonban a feudális erők aláaknáznak. A harmadik évezred közepétől egy teljes feudálítás alakul ki... A geográfiailag oly kedvező helyzet sem akadályozhatja meg, hogy a természeti gazdaság és a hiánvos közlekedés az állam felbontását elő ne idézze.¹⁾ A királyi föld egyre jobban összezsugorodik s már a 8. dinasztia alatt „a lokális hatalmak és érdekek mindenhatók és a királyság tehetetlen.” Külpolitikai bonyodalmak gyakran ugyanebben az irányban működnek. A 11. dinasztia a herakleopoliták elleni küzdelmében csak a helyi hatalmakra támaszkodva boldogul s itl éri el az egyiptomi feudalizmus tetőpontját.²⁾ Az egyes hercegségek házasság és örökség útján az egyik kézből a másikba kerülnek. Ez a feudális állam az új birodalommal (1580. Kr. e.) egyre inkább hódító állammá alakult át és a külföldi rablóhadjáratok a kincsek és nemes ércek nagy tömegét halmozzák fel, melyek a királyi hatalmat egyre inkább az abszolutisztikus-theokratikus irányba terelik és a rabszolga-gazdálkodást is kiterjesztik.³⁾ Ezen a fokon a természeti gazdálkodás és a pénzgazdaság egy sajátos keveréke áll elő, melyet másutt is, különösen a Dárius korabeli Perzsiában feltalálunk, mely a középkori elemeket érdekesen egészíti ki modern abszolutisztikus tüneményekkel. Az ország alapszerkezete még mindig a régi: földbirtokon és természeti gazdaságon alapuló, de a hódítás meg a részben rablótermészetű, részben kereskedelmi expedíciók elengedőleg bevezetik a pénzforgal-

¹⁾ A Kép mindenben az európai középkorra emlékeztet. „Az ország legnagyobb része a bárók, a tartományi fejedelmek kezeiben van, akiket a király a tartományok kormányzásával megbíz és akiknek egyvidejűleg a királyi ház jövedelmeit, vagyis az állam rendelkezésére álló járulékokat be kell szedni és a királyi kamaráknak beszolgáltatni; emellett a templomok birtoka gyarapszik. A falusi népesség tömege jobbágy, de mellettök számos örökletes földbirtokost, nagyobb és kisebb parasztokat is találunk, akiknek érdekeit a tartomány fejedelmének védelmeznie kell, miért is ezek neki robotmunkát végeznek és katonákat adnak”. (E. Meyer: *Kleine Schriften* i. m. 94. 1.)

²⁾ E. Meyer: *Geschichte des Altertums*. I. Band. 2. Halfte. Die ältesten geschichtlichen Völker bis zum sechszehnten Jahrhundert. Stuttgart 11. Berlin 1909, 220, 240 1.

³⁾ E. Meyer: *Kleine Schriften*, i. m. 95, 96. 1. Neurath, i. m. 12. 1.

mat arra, hogy a külön királyi pénztár egy állandó zsoldoshadat tartson el, mely a feudális erőket megfékezze, egy theokratikus abszolutizmust lehetővé tegyen. Alig lehet kétséges, hogy ez az állami rend még kohéziója idején is egy túlnyomóan naturálgazdaságon, feudális kormányzáson és zsoldos katonai szolgálaton alapuló vallásos abszolutizmus jellegével bír, melylyel szemben a lakosság túlnyomó többsége idegenül, a területi hatalmasságok pedig ellenségesen állanak szemben. A nemzeti gondolkör alkalmazása ezekre az állapotokra teljesen önkényes. Maspero jól látja, mikor Egyptom bukásáról beszélve így szól: „A nemzeti érzület sosem volt nagyon erős az alacsony néposzlályok embereiben; nagyon kevésbé érdekelte, hogy ki szedi be az adót, minthogy egyenlően drágán kellett fizetnie minden esetben. A feudális urak nem törődtek a hazával; ép úgy lázongtak a fáraók, mint a nagy király ellen és zavargásuk sokszor volt végzetes az országra nézve. Csak egy téren, a vallás terén egyesültek fellahk és fejedelmek közös akarattal. Ami bukásukban leginkább megszegyenítette őket, az az volt, hogy Egyptom istenségeit leverték a perzsák és a görögök istenei: az elnyomás nem keserítette el türelmüket, de a legkisebb sértés szent állataikkal szemben lázadást idézett elő.”¹⁾)

Lényegében hasonló képet tüntet fel az a másik nagy civilizáció is, mely a Tigris és Eufrat közvetítése mellett nőtt fel. Még ha a legtökéletesebb típust, a Hammurabikorabeli Babilont is nézzük, nyilvánvaló a nagyszerűen központosított abszolutizmus theokratikus alapon, mely alatt a régi feudális elemek tovább élnek. A templomok itt valószínűleg gazdasági központok, később magtárak. „Mert a tized fejében beözönlő természeti szolgáltatások tömegeit, amennyiben nem fordították áldozati célokra és a sok száz főnyi papság és szolgahad élelmezésére és zsoldjára, gyümölcsözően kellett elhelyezni, házak és telkek vétele útján,

¹⁾ G. Maspero: *Histoire ancienne des Peuples de l'Orient*, Paris 1893, 708. 1.

amelyeket azután bérbeadtak, valamint a gabona és a datolya eladása, mindenekelőtt pénzkölcsön útján, úgy, hogy a templomok végül bankházakká lettek."¹) Az adóbehajtók mozgékony hada gondoskodott a tized pontos összegyűjtéséről és ők maguk szedték be a kellő időben be nem szolgáltatott adót, borjak, bárányok, fatörzsek stb. alakjában. ²) Az államgazdaság eme természeti jellegének megfelelően a katonáskodás alapja itt is a földbirtok fejében való szolgálat, bár a király állandó zsoldos hadsereget is tart. A központi hatalom gondosan ügyel arra, hogy ez a feudális katonaság személyesen teljesítse hűségi kötelességét és épp e miatt a helyettes-küldést halállal büntették. A babilon királyok sikerét Meyer ép ennek a rendszernek tulajdonítja s a dolog lényegét látja, mikor hozzáteszi, hogy „eme harc-os osztály lassú átalakulása földbirtokosokká később a döntő momentumma lett a birodalom elpusztulásában.” ³) A feudalizmus végzete itt is beteljesedett: a jó közlekedés és a hatalmas centralizált jogrend dacára sem lehetett tartósan a provinciális erők felülkerekedését megakadályozni.

Nyilvánvaló ennek a rendszernek theokratikus-abszolútisztikus jellege. Nagy publicistikai szabadosság tehát, ha Delitzsch olykor mint nemzeti államról beszél róla. A nagy néptömegek organikus kohéziója még mindig igen csekély, ami már a büntetőtvények és a gazdasági élet szabályozásának drákói kegyetlenségében is kifejezésre jut. Az élet jellege ehhez képest kifejezetten vallási, mely mellett a közös hazához tartozás gondolata, a közös életcélok és állami feladatok kitűzése teljesen háttérbe szorul, öntudatos rendi tagozódással, vagy politikai képvisellel sehohsem találkozunk. Ez az egész rend a nemzeti államképződés ellentéte.

Bármily nagy különbségek legyenek is eme feudális

¹) –Fr. Delitzsch: *Handel und Wandel in Altbabylonien*, Stuttgart 1910. 33 l. l.

²) I. m. 39. l.

³) *Geschichte des Altertums*, i. m. 567. l.

államalakulatok jellegében és természetében, alapjellemtvonásai, különösen az Oppenheimer gyönyörű vizsgálatai után¹⁾, tisztán állanak előttünk s a nemzeti államalakulás legellentétebb pólusát képezik. Ránk nézve ez a típus azért fontos, mivel ép a középkori feudalizmus le-
küzdéséből és megdöntéséből születtek meg a mai nemzeti államok. Ez a középkori feudalizmus kétségtelenül más, mint az ókori, de azért minden feudális államalakulatnak egy csomó közös jellemvonása van. Ezek megállapítása meg fogja további munkánkat könnyíteni. Szemben azokkal a, lényeges vonásokkal, melyeket a nemzeti államokban felismertünk, a feudalizmus így jellemezhető:

a) A-feudális államok kisterületűek. Ahol nagy államtestekkel állunk szemben, azok inkább egy optikai csalódáson alapulnak. Közelebbi vizsgálat azt mutatja, hogy a lazán, a katonai-vallásos erőszakkal összefűzött államtest az egymástól független területi uralmak sokaságára bomlik szét különböző jogrendekkel, szokásokkal, hadseregekkel, melyek állandóan a szétválás tendenciájával, bírnak.

b) Ez a szakadozottság a gazdasági szakadozottság következménye. A feudális állam, az Oppenheimer nyelvén szólva, *Landstaat* és túlnyomólag természeti gazdaságon alapszik. A csere csekély, a városi forgalom vagy hiányzik, vagy igen gyöngye. Egy igen szűkkörű vidék képez csak gazdasági egységet és a fejlettebb fokon meginduló szélesebbkörű forgalmat a különböző vám- és súlyrendszerek, mint az apró politikai hatalmak magánjellegű üzletei, akadályozzák meg.

c) A feudális államban az egyes gazdasági és jogi helyzetét rendszerint a születés ténye határozza meg. A munka a földhöz kötöttségen és kényszerű szolgáltatáson alapszik.

d) A feudális állam csak legfejlettebb formáiban, a fo-

¹⁾ *Der Staat*, Frankfurt a. M.

között természetes közlekedési lehetőségek mellett bir tudomással lakosairól és ekkor is csak mint adóalanyok érdeklik őt, viszont azok tényleg és elvileg — bizonyos patriarchális jellegű és vallási természetű védelmi igények mellett — mint merőben jogtalanok jelentkeznek a központi hatalommal szemben.

c) A közlekedés, hírszolgálat, közvélemény oly, kezdetleges állapotban vannak, hogy a fejedelmi parancsok keresztilvilele olykor fizikai lehetetlenség. Épp azért államilag központosított hivatalnokság és katonaság annál kevésbé lehetséges, mivel pénz hiányában azokat csak a föld termékével lehet ellátni. Ennélfogva a feudális állam kénytelen egyes előkelőknek nagy földbirtokokat adni, hogy ezek fejében katonaságot szervezzenek és az adó egy részét beszolgáltassák. Ez a rend csak addig funkcionál, míg a központi hatalom fegyveres ereje elegendő a hűségi eskü tényleges kikényszerítésére, vagyis míg a legfőbb hűbérur a legnagyobb földbirtokok és a legszámosabb hadsereg fölött rendelkezik. Az állandó harcok bizonytalanságai következtében ennek a laza egyensúlyállapotnak fentartása többnyire a fejedelem személyes tulajdonságaitól függ s hosszabb időre lehetetlen, mivel ugyanezek a tényezők más területi hatalmasságok túlsúlyát idézik elő.

f) Rabszolga vagy félszabad mezőgazdasági munkásosztály, csekély és szűkkörű csereforgalom jellemzik a feudális államokat. A városoknak többnyire fogyasztási jellejük van, -, agy a nemzetközi forgalom lebonyolító, rendszerint az előkelők luxusszükségletei számára.

g) Mindezek a jogi és gazdasági tényezők azt eredményezik, hogy a feudális állam lényegileg mint a nagy földbirtokos-arisztokrácia magánvállalata jelentkezik, melyet isten kegyelméből és fejj \ercs jogánál fogva gyakorol. Egy-egy területet nem az azon élők gazdasági cseréje, hanem tulajdonosa fegyveres ereje fűz össze. A munkamegosztás és a csere alacsony foka mellett a társadalmi szolidaritás jórészt katonai erőszakon és az ezen hatalommal azonosnak

hitt istenség félelmén alapuló. A feudalizmus legtipikusabb megjelenési formája annak a világtörténelmi fejlődési foknak, melyet Durkheim *mechanikai szolidaritásnak* nevezett el, míg a nemzeti államokban éri el eddig legmagasabb fokát az a szolidaritás, melyet ugyanez az író *organikusnak* nevez s mely a munkamegosztáson és az egyre racionálisabb közvéleményen alapszik.¹⁾

h) Ezt a jogi, gazdasági és politikai szakadozottságot egy közös irodalmi nyelv hiánya, valamint minden olyan ideológia nem létezése is kifejezi, mely az állam tagjainak fölényét, egyenrangúságát, avagy csak bárminemű jogát is vitatná a központi hatalommal szemben.

Természetesen mindezek a jellemvonások igen különböző erővel és fokokon jelentkezhetnek. Különösen a természetes közlekedési eszközök állapota, valamint a hódítások folytán rendelkezésre álló nemes pénz mennyisége, úgyszintén régibb, fejlettebb kultúrákkal való érintkezés közelsége, vagy gyakorisága, a világ kereskedelmi útjainak eltolódása igen különböző mértékben határozza meg a feudális állam természetrajzát, de soha sem változtatja meg annyira, hogy alaptípusait félreismerhessük.

IV. FEJEZET

A görög államfejlődés nemzeti tartalma

A modern nemzeti gondolkörnek alkalmazása a görög államéletre is sok elméleti zavart okozott. Ez az a típus, melyet Oppenheimer, mint *Seestaat*-ot jelöl meg és a feudális állam egy sui generis ágának tekint, úgy kialakulásában, mint további életberendezésében. Ezeket az álladalmakat szerinte nagyrészt „tengeri nomádok” alapították s rablás meg kereskedelem folytán nem a földbirtok, hanem a mozgó tőke uralkodott náluk s ez a körülmény magyarázza meg sajátos természetüket. Ez a megkülönböztetés véleményem szerint nem állja ki a kritikát. Két különböző típus-

¹⁾ *De la division du travail social*, Paris 1893.

ról csak annyiban lehet szó, amennyiben a görög s a vele rokon államtípusok fejlődésükben aránylag hamarabb érték el az iparúzó és kereskedelmi fokot, de szó sem lehet róla, hogy valami tengeri kalózságból indultak ki és életükben a mezőgazdaság kisebb jelentőségű lett volna. Ellenkezőleg, ma már tudjuk, hogy a görög törzsek a teljes mezőgazdaság és természeti gazdálkodás állapotából csak lassan jutottak el a kereskedelmi fokra s a mozgó tőke uralma csak fokozatosan haladt előre. Oppenheimer meglátása csak annyiban igaz, hogy termékeny mezőgazdasági terület relatív hiánya s régi, nagy kereskedelmi kultúrák közelsége aránylag hamarabb viszik át ezeket az álladalmakat a vérségi faluközösség állapotából a városi cseregazdaságba. De a fejlődési vonal itt nem kevésbé világos, mint a római történelemben avagy a középkor és a trecento meg a quattrocento városi köztársaságai között.

Az ős görögség törzsi, földbirtokos és természeti-gazdasági jellege nem lehet vitás.¹⁾ Az állattenyésztéstől, a földin ívelésen át, a közös föld felosztásáig s a pénzgazdaság lassú, de fokozatos kialakulásáig, az egész fejlődési sor tisztán megrajzolható. Csakhogy elegendő föld hiánya és gyorsan szaporodó népesség következtében a görög városállamok egyre inkább iparra, kereskedelemre és gabonaimportra kényszerülnek rá. De azért a kis városállamok évszázadokon át falusi jellegűek maradnak s egy földbirtokos arisztokrácia nemzetségszervezetén alapulnak, melynek nyomait még a hellenizmus városaiban is fel lehet találni.²⁾ Még a hetedik század elején is Hellas lényegében mezőgazdasági jellegű ország volt, melyben a keleti műipar és a föníciai kereskedők játszották a vezérszerepet.³⁾

¹⁾ Robert Pöhlmann *Aus Altertum und Gegenwart*, München 1895, 151—186. 1.

²⁾ U. v. Wilamowitz-Moellendorff: *Staat u. Gesellschaft der Griechen*. Wilamowitz-Niese: *Staat u. Gesellschaft der Griechen* u. Komer, Berlin—Leipzig 1910, 29—60. 1.

³⁾ Julius Beloch *Griechische Geschichte*, I. Band, Strassburg 1893, 199. 1.

Azt lehet mondani, hogy kezdetben a görögök a főníciaiaknak nyersanyag-szállítói voltak.¹⁾ Ezek az eleinte mezőgazda, arisztokratikus, nemzeti alapon álló görög városkák (inkább kantonokra, mint modern városokra gondoljunk jó sokáig és Spárta mindig ilyen maradt az általános görög fejlődéstől elütőleg) a szűk vallási alapon álló partikulárizmusnak tipikus példái. Ez az a kor, melyre teljesen ráillenek Fustel de Coulanges híres szavai: „Állam, Város, Haza — ezek a szavak nem voltak absztrakciók, miként a modernéknél; valósággal a helyi istenségek összességét jelentették mindennapi kultuszukkal, a lélek feletti hatalmas, -uralmukkal . . . A haza szeretete annyit tesz, mint az ősök iránti kegyelet.”²⁾ De a területi partikulárizmusnak ez a jellege akkor is megmaradt, mikor a népszaporodás, szerencsés háborúk, a kereskedelmi szellem kifejlődése, az egyre erősebb pénzgazdaság folytán a vallási szellemet egy mindinkább racionalista és demokratikus világ szorította ki. Rabszolgaságon alapuló igen szűkkörű városi demokráciák, melyekben a földbirtokos nemesség és az ipari tőke egyre szaporodó vagyontalan, de szabad proletariátusra támaszkodva, állandó politikai harcokat és véres polgárháborúkat vitt egymással szemben: ez a görög élet állandó jellemvonása. A modern nemzeti államok mintájára felfogni ezeket az államalakulatokat, teljes képtelenség, ha meggondoljuk, hogy még a periklesi demokráciában is vagy 20,000 szabaddal több, mint 400,000 rabszolga állt szemben, míg a tulajdonképeni szabadok is, merev vagyoni cenzus alapján szűkkebben izolált osztályokra szakadtak.³⁾ A kaszt-szellem és a helyi partikulárizmus oly erős, hogy a periklesi híres demokrácia is megtagadja athéni polgár és idegen nő

¹⁾ O. Neurath *Antike Wirtschaftsgeschichte*, i. m. 39. 1.

²⁾ Fustel de Coulanges *La Cité antique*, Paris 1903. „Ez 3773] 37 eszmével megfűszerezett patriotizmus volt, hogy minden helységnek meg van a szelleme, mely örökös felette és mely megkövetli, hogy határozott módon szolgálják.” Ellentétben a nagy nemzeti vallásokkal, minő a judaizmus és a parzizmus. E. Renan *Le judaïsme comme race et comme religion*, Paris 1883, 5. 1.

³⁾ Julius Schwarcz *Die Demokratie* I. k. Leipzig 1877, 174. 1.

gyermekeitől a polgárjogot.¹⁾ A szövetségek, melyeket ezek a városok kötnek, katonai jellegűek, múlt érdeksoportosulások, melyeket nem követ állami integráció, mint Rómában, hol a diadalmas politikai hatalmat kolonizálás és a jogrend fokozódó egyöntetősége kíséri . . . *Egy életerős, mezőgazdasági alap hiánya minden nagyobb államalakulást lehetségessé tett* és a pénzgazdaság, meg a rabszolgaüzemelés egyre fokozódó kiterjedése a szabad parasztságot tönkre teszi és a népességnek gabonával való ellátását egyre nehezebbé teszi. A konfiskációk és az állami gabona szétosztások rendszerét nem Róma találta ki, hanem máikészen vette át a görög államszervezetből.²⁾ A legfejlettebb periklesi demokráciáról mondja Schwarcz Gyula: „az athéni állam a jogos tulajdonosok ezreit egyszerűen elkergette házaikból és földjeikről... és az elrabolt birtokokat amaz athéni polgároknak adományozta, kik az athéni államon belül már nem tudtak megélni.”³⁾ Természetes, hogy ezek az állandó, súlyos agrárkrízis állapotában lévő, osztálykülönböztetéstől szétszakított kicsiny oligarchiák nem voltak képesek tartósabb kapcsolatok létesítésére, annál kevésbé, mivel a körülbelül egyforma erős városállamok egész sora egymást kölcsönösen sakkban tartotta és a legféltekenyebben örökölte a saját maga területi szuverenitása felett. A híres bootiai szövetség például mindössze 11.000 gyalogost és 1100 lovas volt képes kiállítani, s Athén a szárazföldön vele már alig versenyezhetett. Ezek a számok eléggé illusztrálják az állami keretek szűk territoriális jellegét.⁴⁾ És ezek a városok nem kisebb kegyetlenséggel küzdöttek egymás, mint az idegenek ellen. Görög hadi foglyok rabszolgasorsa még az ötödik században is tovább tartott.⁵⁾

Világos, hogy ilyen körülmények között, minő anachronizmus a modern nemzeti államok terminológiáját meg-

¹⁾v. Wilamowitz, i. m. 129. 1.

²⁾Beloch i. m. III. k. Strassburg 1904, 327. 1.

³⁾*Die Demokratie* i. m. 171. 1.

⁴⁾V. Wilamowitz, i. m. 129. 1.

⁵⁾Beloch, i. m. 470. 1.

tatlandi, melybe pedig a legkiválóbb történetírók visszaesnek. Ezekkel az írókkal szemben nagy tisztánlátással mondja Renan: „A klasszikus ókorban voltak köztársaságok és municipális királyságok és a helyi köztársaságok konfederációi, birodalmak; de nem volt nemzet a mai értelemben. Athén, Spárta, Sidon, Tyr, kis központok csodálatos patriotizmussal, de mindezek városok relatíve szűk területekkel.”¹⁾

De még ez a lokálpatriotizmus is igen tökéletlen volt az újabb kutatások fényében. Az osztályhoz tartozás érzése többnyire erősebb volt ennél a szűk összetartozásnál. Fustel de Coulanges ezt írta róla: „A görögök patriotizmusa soha sem terjed túl a városállam határain. Minthogy kevés embernek volt tiszta fogalma a közös hazáról, következésképp közösen ragaszkodtak hozzá. Minden szeretet és erő a városban összpontosult. A méd háborúban Spárta szívesen kiszolgáltatta volna az egész Görögországot, csak hogy ne kelljen mást, mint a Peloponnesost megvédenie. Herodotusnak eszébe sincs korholni ama ioniaiakat, akik Salamisnál elkeseredettebben küzdöttek a görögök ellen, mint maguk a perzsák. Thukidides sem igen szigorú ama spártaiak és athéniak iránt, kik egyszerre küldöttek követeket a nagy királyhoz; Aristophanes gáncsolás nélkül mutatta be ezt a politikát a színpadon . . . Korinthos nem értette meg, hogy valami köze volna Magarishoz, sem Argos Spártához, sem Megalopolis Mantineához. Két szomszédos város között a leggyakrabban nem volt más érzelem, mint a gyűlölet.”²⁾

Athén hódító politikájában mindenütt a demokratikus klikket játszsza ki a gyűlölt városi arisztokráciával szemben, mely viszont „vágjódva nézett Spárta vagy Perzsia segítségével.”³⁾

A peloponnesosi háború után a kis államoknak ez a rendszere egyre tűrhetlenebbé lesz. A mind jobban kifej-

¹⁾ *Qu'est-ce qu'une nation?* I. m. 3. 1.

²⁾ *Polybe ou la Grèce conquise par les Romains. Questions Historiques*, Paris 1893, 124. 1.

³⁾ v. Wilamowitz, i. m. 132. 1.

lódó rabszolga gazdaság egyre inkább tönkre teszi a szabad parasztságot. Új gyarmatok hiánya folytán a szaporodó népesség megélni nem tud és a városok mindenre kész csöcselékét szaporítja. És ha az állam nem tudja őket eltartani, a szervezetlen vagy szervezett rablás terére lépnek. „Hellas tele volt szerte kóborló zsoldos bandákkal, melyek készek voltak arra, hogy magukat a legtöbbet ígérőnek eladják és a közbiztonságnak komoly veszedelmei voltak; és ez a baj évről-évre súlyosabb lett.”¹⁾

Az egyes államok konfiskációi és száműzetései pedig egy óriási emigráns osztályt teremtettek, mely államról államra vándorolva, melegágya volt mindenféle intrikának és forradalomnak. Mikor Nagy Sándor 324-ben általános amnesztiát hirdetett, állítólag 20,000 ilyen kóbor görög se-reglett egybe.²⁾ A gazdasági kolonizálás helyett a zsoldos ipar óriási mérveket öltött, mely nem ismer semmiféle patriotikus skrupulust. „A perzsa királyért és lázadó vazallusaiért több görög pusztult el, mint összes házacskáikért.”³⁾ És mikor Delfiben egy rablóvezér a híres régi nemzeti templom kincseiből zsoldos hadsereget szervez, úgy Athén, mint Spárta szövetkezik vele.⁴⁾ Az összes görög államcskák jellemzését adja Schvarcz, mikor Athén hazafiságát így mutatja be: „A hazaárulás egy mélyen begyökerezett, csaknem mindennapos nemzeti baj volt Athénben. A hiúság legkisebb megsértésénél azonnal az ellenséges táborba futottak. Ugyanezt tették, mihelyst az athéni igazságszolgáltatás bosszuló karja elől menekülni akartak.”⁵⁾

Csodálatos kép ez! Egy nagyszerű, nyelvileg, fajilag közös, óriási ipart és kereskedelmet folytató kultúra, mely szinte az akkor ismert egész világot átszötte kultúrértékei közösségével, képtelen 7—8 millió embert állami egységben szervezni, dacára annak, hogy a közhangulat egyre inkább

¹⁾ Belooch i m II K. Strasbl. iag 180" . "ifi! 1.

²⁾ Beloch, i m. 366 l.

³⁾ v. Wilamowitz, i m. 137. 1.

⁴⁾ U. i.

⁵⁾ I. m. 589 l.

kiált egy megváltó tirannus után s a nemzeti egységet hirdető macchiavellisztikus ideológusok nagy és fényes sora jelenik meg (Gorgias, Isokrates). Mi ennek a jelenségnek az oka? Wilamowitz azt hiszi, hogy „aki a görögök isteneivel és hőrszaival megismerkedett, az jól tudja, hogy az egységes állam az ő mindenekfelett vallásos érzelmeiknek egy elviselhetetlen monotheizmust jelentett volna.”¹⁾

Ez és a szerfelett nagy geográfiai szétforgácsoltság egy tengeren, mely négy hónapon át a forgalmat lehetetlenné tette, minden tartósabb egyesítésnek útjában állott. Beloch lényegében ugyanígy látja a helyzetet: „A partikularizmus volt a görög nép örökletes betegsége. Minden város, bármilyen kicsiny légyen is, azt az igényt támasztotta, hogy ügyeit teljesen önállóan, saját belátása szerint intézze; ennek a szuverenitásnak minden korlátozása tűrhetetlen kényszerként tűnt fel. Hogy létezhetnék egy állam, legalább is egy szabad hellén állam, mely több városból állana, az ötödik század görögjeinek teljesen felfoghatatlan gondolat volt; még a következő évszázad államelméleteinek, még Aristotelésnek is város és állam azonos volt.”²⁾ Lényegében Eduard Meyer sem jut tovább.³⁾

Világos, hogy sem a vallásos érzület, sem a speciális államfelfogás, sem a szabadságvágy nem magyarázhatja meg ezt a jelenséget. Végre is a római kultúra egyidőben épp oly erősen lokális-vallási jellegű volt és a szabad város államok és helyi szövetségek rendszere itt is évszázadokon

¹⁾ I. m. 133. 1.

²⁾ I. m. II. 522. 1.

³⁾ „Csak egy hiányzott ennek a kultúrának bármennyire nemzeti is volt; a nemzet politikai egysége, az összes erők egybefoglalása egy nagy állam élő organizmusában; épen az a szabadságszűn, melyen a kultúra nagysága nyugodott, hozta létre a görög föld geográfikus tagozata által fokozódva, azt az egyre inkább előre haladó politikai szétaraboltságot, mely az egyes község tökéletes autonómiájában, az egyes városállam öndicsőségében — még ha a görög föld városállamai százainak a legapróbbika lett légyen is — a szabadság legmagasabb ideálját, egyetlen a görög emberhez méltó életet látta.” (*Der Gang der alten Geschichte: Hellas und Rom. Kleine Schriften*, i. m. 236. 1.)

keresztül dominált. Mégis az egységes államrend, a mindent uniformizáló római polgárjog utat tört magának. A jelenség kulcsa abban a tényben keresendő, hogy termékeny és elegendő kiterjedésű mezőgazdasági terület, valamint egy azon boldoguló szabad parasztság hiányában ezek az államalakulatok mind mintegy a levegőben lógtak és túlgyensúlyosultak arra, hogy állandó rendet teremtsenek, sem maguk közül, sem gabonát szállító kolóniáikkal. Innen az a szerfelett ingatag egyensúlyállapot, melyet a háborúk okozta örökös territoriális eltolódások és a rabszolgagazdaság által előidézett agrárkrízis és proletár városi túlnépesedés (az ókor szocializmusa) még fokoztak. Ez az álláspont nemcsak a gazdaság-történelem számos, örökösen visszatérő tényével igazolható, hanem azzal a nagyon beszédes eseménnyel is, hogy a görög egységet — ha ugyan múltó és tökéletlen formában is — az a Makedónia teremtette meg, mely az erősen centralizált katonai monarchia példája, s mely „elég erős volt arra, hogy a vele szövetséges mellék-országaival, Thesszáliával és Trákiával együtt, ha kellett' az egész többi Görögországgal fölvegye a harcot.”¹⁾ Természetes, ez az egység a görög világ állapota mellett tartós annál kevésbé lehetett, mivel a makedón imperializmus nemsokára olyan óriási területeket hódított meg, melynek együtttartására nem voltak elegendő sem katonai, sem pénzügyi, sem közlekedési eszközei, így városi autonóm gazdálkodásokkal teleszórt óriási feudalitás alakult ki a rengeteg világbirodalomból, melyet a görög kultúra csak felszínesen grecizált városai falai között.²⁾

Mégis legalább egy rövid időszakban, Nagy Sándor személyében, koncentrálódik az egész görög birodalom s az attikai nyelv és erkölcsök feltalálhatók a rengeteg birodalom jóformán minden nagyobb kultúrközpontjában Alexandriában épp úgy, mint Babylonban, Bactrasban épp úgy mint Pergamonban. És itt anticipálva jegyezzük meg:

¹⁾ Beloch, i. m. II. k. 576. 1.

²⁾ Beloch, i. m. III. k. 276. 1.

a kényszerasszimilációnak semmi nyoma.¹⁾ Ellenkezőleg, Nagy Sándor előnyben látszik részesíteni a helyi vallásokat, fajokat és erkölcsöket. A különböző kultúrák nagyszerű kozmopolita keveredése megy végbe, de úgy, hogy a kristályosodás közepén a görög kultúra áll a maga óriási, mindent elhomályosító ragyogásával.²⁾ És bár a világbirodalom kevéssel Nagy Sándor halála után részekre bomlik, annak hellenisztikus egysége még továbbra is megmarad: „Mindenütt a görög világban ugyanaz a felszabadulás jelentkezik a helyi hazák alól és a természetadta föltételek alól, mindenütt előrehaladás általános, úgy lehet mondani kozmopolita formák felé.”³⁾

Ennek az új világnak alapja a görög kultúra és főleg rendkívül kifejlett gazdasági élete volt: „Habozás nélkül a legfontosabb eljárási módnak, melyet Nagy Sándor és utódai használtak, a gyarmatok alapítását lehet megjelölni: meglepő számban találjuk azokat egész a legtávolabbi kelig.” Nagy Sándor egymaga több, mint hatvan várost alapított. A város a görög élet központja, az asszimiláció ellenállhatlan fókusza: „A barbárok sajátos jellemvonása, hogy nem élnek városban tömörülten; nincsenek városaik, csak lakhelyeik vannak: bármily rendkívül terjedelmet érjenek is el ezek a központok, bármily hatalmasan erődítettek legyenek is és bármily virágzó iparral és kereskedelemmel bírjanak is, nincs politikai szervezetük; ezek vagy letelepedett királyi udvarok vagy szent templomok körül felhalmozott csoportok, vagy rendkívüli nagy falvak, vagy akármi más alakulatok, de nem görög értelemben vett városok,⁴⁾ melyek a politikai demokrácia levegőjétől voltak áthatva.

¹⁾ A görög kultúra asszimiláló erejét érdekes egybevetni azzal a későbbi fejezettel, ahol Róma asszimilációs munkáját mutatom be.

²⁾ J. G. Droysen: *Histoire de l'Hellénisme*, Paris 1908. I. k. 348, 417, 696, 699. 1.

³⁾ I. m. III. k. 28. I.

⁴⁾ Lépten nyomon sajnálattal nélkülözi az ember, még az olyan kiváló történész is, mint Droysen a mélyebb gazdasági betekintést és a pontosabb elemzés hiányát. Lehet, hogy elsősorban a források elégtelensége az? ok, de az ember inkább sejt, semmint lát.

És ezekben a görög városokban spontán létesült az idegen és görög istenségek, ünnepek és szertartások amaz egybeolvadása, mely előbb-utóbb elvette tőlük specifikus jellemvonásaikat.¹⁾ Azonban a közlekedés, kultúra, hadsereg akkori állapota mellett nem lehetett sokáig ezt az egységet fentartani. A differenciálódás folyamata is megindul az egyes vidékek lokális koloritja szerint. Új energiák születnek meg: „a régi nemzeti talaj, a pogány génusz” energiái. Ez a hellenizmus belső története.²⁾ Természetesen Droysen hibázik, mikor ezt a mozgalmat a modern nemzeti törekvésekkel azonosítja.³⁾ Ami a hellenizmussal szemben állott az — mint ő maga más helyütt helyesen mondja — a patriarchális állam, a theokrácia, a feloszthatatlan városállam.”⁴⁾

Ennek a hellenizált világnak lelki kohézióját mesteri tollal rajzolta meg v. Wilamowitz, mikor annak legtökéletesebben funkcionáló darabjáról, Egyiptomról ezt írja: „Bizonyára állam volt, de nép nem létezett és a legfőbb hivatalok idegen zsoldosok kezeiben voltak. Honnan is eredhetett volna az állami közösség érzése ott, ahol senkinek sem volt része ebben az államban, hanem az uralkodók parancsait és politikájuk következményeit úgy fogadták el, mint az időjárás változásait. Semmi sem jellemzőbb, mint az, hogy egyetlen királyságban sem volt állampolgárság, hanem az egyesek továbbra is régi hazájuk után nevezték magukat, avagy mint Egyiptomban tartalmatlanokká vált törzsi elnevezésekkel éltek tovább ... Az állam nem a társadalom szervezete volt, nem *commonwealth*, hanem uralom.”⁵⁾

A laza, adót és katonát szállító birodalmi hálózat alatt kis közösségek többé-kevésbé teljes autonó-

¹⁾ I. m. 31, 32, 33. 1.

²⁾ I. m. 37. 1.

³⁾ Ez a nyilvánvalóan helytelen Indiára, ahol az angol uralom ellenhatásaként még ma is csak igen gyenge nemzeti érzület alakult ki.

⁴⁾ I. m. 605. 1.

⁵⁾ I. m. 166. 1.

miaja, jobbágy és félszabad területek, barbár törzsek, múltó hűségi esküt telt vazallusok és a szabad városok tengere. Mindezek a heterogén részek közös eleme nem valami alkotmány, hanem a közös szolgáltatási kötelezettség, a múltóan közös uralkodókkal szemben. „Nem volt egységes állam; nem volt birodalmi polgárjog a nagy államokban és a városok elvileg megtartották alapjában nemzeti alapon nyugvó polgárjogaik szűk korlátait.”¹⁾ Nem az állam, nem a jog, hanem a forgalmi és kultúrélet árja az, ami mindinkább egységessé teszi a kultúrát, a nyelvet és a szokásokat a művelteknek szűk rétegeiben.

Ez a kép a nemzeti állam tökéletes ellentéte. Állam és nép ezekben az alakulatokban két teljesen eltérő valami. „Az egyes államokat nem az a nép hordozza, melyet a politikai fejlődés véletlensége folytán pillanatnyilag az államok felölelnek; az alatt vallónak, hacsak az egyes ember, vagy a község személyes haszna nem fűzi hozzájuk, mi érdeklik sincs fennmaradásukban.”²⁾ És a régi lokálpatriotizmusok és oligarchikus harcok tovább élnek. Különös erővel az anyaországban. Az új birodalomnak épp Hellas volt a leg-rakoncátlanabb, legnehezebben összetartható része. Folytonos véres háborúk dúlnak e városkák között, melyek nem vezetnek egységesülésre, s melyeket csak néha váltanak fel ideiglenes szövetségek a veszély idején. Ez a véres háborúktól és politikai belviszályoktól krónikusan marcangolt városállam egyre nagyobb teherként nehezedett rá lakosaira. „A polgár megszűnt a városhoz tartozni, idegenek szolgálatába lépett és bárkiért ontotta véré, aki megfizette. Nem is beszélve Klearkosról és 13.000 katonájáról, Iphikratesről és Agesialosról Egyiptomban, Memnonról és 50.000 görögéről: Polybios idején azt látjuk, hogy maguk az athéniek az egyiptomiak vagy a kartagobeliek zsoldján

¹⁾ I. m. 188. 1.

²⁾ E. Meyer, i. m. 257. 1.

vannak.”¹⁾) A római hódítás valóságos megváltás volt erre az agonizáló görög világra.

V. FEJEZET

A római birodalom nemzeti tartalma

A görög civilizáción nagyra nőtt Róma lesz, késői fejlődési szakában, a kialakuló félben lévő nemzeti állam első nagy világtörténelmi példája, mely nemcsak Itália területén olvasztja be a kis városi államokat, hanem Európa egy nagy részét politikai uralma alá juttatja s emellett a centralizáció, a közös gazdasági és szellemi, sőt nyelvi kultúra oly bámulatos egységébe olvasztja, mely a történelemben példátlanul áll s melyet az európai emberiség azóta sem ért el újra. Az *Imperium Romanum*, a *Pax Romana*, a *Civis romanus sum* összekapcsoló és asszimiláló eszméje — mint később bővebben látni fogjuk — oly grandiózus példája a magasabb civilizáció egybeolvasztó erejének, mely mellé csak az a nagy történelmi folyamat állítható, mely napjaink Egyesült-Államaiban megy végbe. Ennek a római fejlődésnek összehasonlítása a göröggel igen tanulságos úgy a múlt, mint a jövő szempontjából. Mert az egész római kultúra, a mi a gazdaságot, jogot, műveltséget illeti, teljesen görög kultúra volt. Annyira görög, hogy azt lehet mondani: Róma fejlődésével mindjobban elveszíti speciális sajátosságait s mindinkább a görög kultúra integráns része lesz. A császárság alatt Rómát görög városnak lehet nevezni.²⁾ Ami ebben a fejlődésben új és eredeti: az az egység, a politikai és a gazdasági élet koncentrálttsága. Míg a görög világ, mint láttuk, végeredményében mindig a szabad városok vagy meghódított területek laza halmaza maradt: addig a római fejlődés az egész világbirodalmat közös jogintézményekben egyesíti s katonailag, közigazgatásilag és közigazdaságilag Rómában összpontosítja. A római fejlődés

¹⁾ Fustel de Coulanges: *Polybe*, i. m. 151. l.

²⁾ Benediktus Niese: *Staat und Gesellschaft der Römer. Staat u. Gesellschaft der Griechen und Römer*, i. m. 229, 256. l.

elűtő menetének megértése és magyarázata kulcsot ad a modern államalakulatok megértéséhez is. A kiindulási típus teljesen a görög volt: a vérségi kötelékeken nyugvó, a földbirtokon alapuló, városi köztársaság. De ez az arisztokratikus városállam egy lényeges ponton különbözött a görögötől. *Úgy geográfiailag, mint agronomiailag pompás mezőgazdasági, egybefüggő földterülettel rendelkezett, mely a szaporodó parasztnépesség elhelyezését lehetővé tette.* És tényleg az állandóan, terjeszkedő római állam nemcsak hódít, hanem telepít is: minden új földrész szerves gazdasági és jogi kapcsolatba jut az anyaállammal. Az egész állami és társadalmi rend súlypontja — ellentétben Görögországgal — itt mindig a földön és a falusi népességen maradt. Mikor ez az egyensúly állapot meginog: onnan kezdődik a birodalom szétesése. És ez a római alakulat kezdettől fogva, mint egy nagyobb földterület organizációja jelentkezett, mely mellett nem volt semmiféle hasonló, kész, egyértékű képződmény.¹⁾ A nagy latifundiális arisztokrácia előjogai mellett a hatalom kezdettől fogva a fegyveres, szabad paraszti tribusok kezében van. A római terület minden kiterjedését a római tribusok megfelelő gyarapodása kíséri. Itália teljes meghódításáig a tribusok száma huszonegyről harmincháromra emelkedik. A görög partikulárizmussal szemben nagy liberalizmus a polgárjog kiterjesztésében.²⁾ Természetesen ez az egység kezdetben laza. Független városok, szövetségesek, meghódított törzsek, alattvalók bizonytalan halmaza eleinte a római világ. Ugyanaz a kép, mint amelyet a görög világban láttunk. A városon belül a patríciusoknak és a plebsnek ugyanaz a késhegyig menő állandó küzdelme. De a római fejlődés állandóan és megszakítás nélkül az egység felé halad. Az etruszkok, Campania és az alsó itáliai görög városok' meghódításával rohamosan szivárog be Rómába a fejlett csere- és pénzgazdaság. Úgy miként Hellasban az ingatlan és a mozgó tőke ellentéte egyre kifejezettebb lesz.

¹⁾ Niese, i. m. 213. 1.

²⁾ I. m. 220. 1.

Itália teljes meghódítása után a kifejlett pénz- és hitelgazdaság háttérbe szorítja a természetgazdasági és törzsi kapcsolatokot. Az itáliai dialektusok egymásután szorulnak ki s az ország mindinkább a nyelvi és gazdasági egység képét mutatja. De míg Hellasban az életnek ezt az egységét nem sikerült politikai egységbe szorítani: addig a császárság az oligarchikus frakciók letörésével szilárd állami rendet teremt.

Amit az iskolákban, mint a régi római köztársasági erkölcsök bukását szokás elsíratni: semmi más, mint az egységessé vált római állam, mely egymásután sepri ki a területi partikulárizmusokat és a városi oligarchiák véres dulakodásait. Ami Fülöpnek csak múlóan és felszínesen sikerült: azt Augustus — hála egy nagy mezőgazdasági terület összefüggő erejének — évszázadokra végrehajtja. Az oligarchikus szenátus helyét mind teljesebben az istenként üdvözölt, békét és rendet teremtő Cézár foglalja el, mint a birodalom egységének megszemélyesítője. Ez a kiegyenlítő' és egységessítő folyamat nemcsak Itáliát, hanem az egész birodalmat áthatotta. Lépésről-lépésre terjed ki a római kultúra, nyelv és polgárjog. Úgy a természetes fejlődés, mint a szándékos politika egy cél felé gravitál: *uniformizálni, a partikularizmusokat lerontani, a római polgárjog szabadságában egyesíteni minden népeket*. És a rabszolgagazdálkodás bomlasztó hatásának, meg a hadsereg gyakori beiviszályainak dacára a kép egyre inkább az egység, a béke és az asszimiláció képe: „Az Antoninusok uralkodása alatt — mondja Bryce — gyakorlatilag nem volt különbség római és tartományi polgár között; és bátran állíthatjuk, hogy a főtisztségek nagy többsége, úgy katonai, mint polgári téren tartományi származású emberek kezébe volt” ”Déli és nyugati Európa egészben véve Hadrian és az Antoninusok alatt nagyobb rendet élvezett, mint aminő csaknem egész a mai korig uralkodott.”¹⁾ „E nyugalmat nem

¹⁾ James Bryce *Studies in Historii and Jurisprudence*, Oxford 1901, 28, 42. l.

zavarták faji és vallási viszályok — mondja ugyanez az író — mert minden nemzeti különbség belemerült a közös birodalom eszméjébe. A római polgárjog fokozatos kiterjesztése a kolóniákra; az egyenletes és kiegyenlítő római jog hatása; a kormány egyenlő nyomása valamennyi alattvalón; az áru- és rabszolgakereskedelemből eredő népforgalom lassanként mindjobban egybeolvasztotta a különböző népeket.”¹⁾ „Semmi sem járult hozzá hatalmasabban a római uralom egységéhez és erejéhez, mint a császári nemzetiség érzése.” Még a vallási szakadozottság érzése is eltűnik. Még pedig nem valami vallási türelmesség politikájánál fogva, „mivel nem volt semmi, amit el kellett volna turri: minden vallás egyenlően igaz vagy egyenlően hasznos volt a maga országa vagy nemzete számára.”²⁾ Tényleg minden jel oda mutat, hogy a római birodalom utolsó századaiban a modern nemzeti államok számos jellemző tünetét kifejllesztette: centralizáció, egységes jogrend, kitűnő közlekedés, a helyi partikuláris kapcsok meglazulása a római gravitációval szemben, a római nyelv és kultúra diadalmas asszimiláló ereje, közös érdekek és aspirációk, a demokrata szellem hatalmas megerősödése mindenfelé, melyet Bouglé egyenesen a modern egyenlőségi eszmék mellé állít. Természetesen ez a folyamat csak megindult, de korántsem volt teljes. Egy birodalom, „mely tizenhétszer nagyobb, mint a mai Franciaország, nem lehetett modern értelemben vett nemzeti állam.”³⁾ De ha ezeket a nagyszerű egységesítő tendenciákat nem törli meg a középkor, vajjon mi lett volna⁹

Annyi bizonyos, hogy a római birodalom „a természeti jog hazája, egy nagy centralizált állam első példája — úgyannyira, hogy az állam eszméjét, ép úgy, mint az egyenlőség eszméjét a történetírók közmegegyezéssel római eszmének

¹⁾ *A római szent birodalom.* Fordította- Balogh Ármin, Budapest 1903, 5. I.

²⁾ Bryce, i. m. 69. 1.

³⁾ Renan: *Qu'est-ce qu'une nation*, i. m. 4. 1.

tekintik. A népeknek összes nagy vezetői tényleg mind arra törekszenek, hogy a római államot újra megalkossák és ez az emlék az, mely a renaissance által felújítva, a modern állam keletkezésénél örökösödik.”¹⁾ Részletesen látni fogjuk, hogy minő gazdasági és politikai föltételek mellett. S nem szabad ezt az egységet kizárólag vagy túlnyomó részben a római légiók munkájának tulajdonítani, mely — miként a görög — azonnal szétmegy, mihelyst a szoldateszka összefogó erőszaka megszűnik. Erre nézve a legilletékesebb kutató, Delbrück, teljes határozottsággal mondja: „A császári, római hadsereg, mely az, akkori civilizált világnak évszázadokon át egy csak ritkán megszakított békét biztosított, amaz állományokkal összehasonlítva, melyeket a görög történelemből és a római köztársaság idejéből ismerünk, valamint a modern állandó hadseregekhez viszonyítva, igen kicsiny volt. Augustus 25 légióját a segédcapatokkal együtt, melyek mindig béke idején is szolgálatban állottak, nem lehetjük 225,000 embernél többre; a birodalomnak pedig 60—65 millió lakosa” volt. Az erőarány tehát valamivel több, mint $\frac{1}{3}$ száztóli, míg Róma a második pun háború legmegfeszítettebb küzdelmének idején népességének mint egy $7\frac{1}{2}$ száztóliját tartotta fegyverben, míg Németországban és Franciaországban ma, béke idején is jóval egy száztólin felül van a népesség fegyverben.” És ők ezt a nagy ténnyt tudták és büszkélkedtek vele. Egész Galliában pl. csak a szék városnak, Lyonnak, volt egy 1200 emberből álló őrsége.²⁾ Ez volt a koncentráció, az egység, az asszimiláció, a közös kultúra tudatának legmagasabb foka, melyet eddig az emberiség elért. Tudjuk, hogy ez a világnemzet összeroskadt és romjain az a feudális világ alakult ki, mely évszázadokon át a személyi uralmak ezreire bomlasztotta szét Európát. Ezen bomlási folyamat lényegének meghatározása már évszázadok óta foglalkoztatja a történetírók és

¹⁾ C. Bouglé- *Les idées égalitaires*, Paris 1899, 208, 209. 1.

²⁾ Hans Delbrück *Gesichte der Kriegskunst. II. Teil*, Berlin 1909, 169, 175. 1.

szociológusok érdeklődését, mert mindannyian érezték, hogy az emberi szerveződés legnagyobb problémájával állunk itt szemben. Minket ez a kérdés különösen érdekel, mert a közkeletű történelemben divat a modern nemzeti államokat a népvándorlás s különösen a germán faj államalkotó erejének tulajdonítani, ő az, mely a „korrupt” római birodalmat megdöntötte, s később a nemzeti államokat megteremtette. Nincs ennél naivabb és tarthatatlanabb álláspont! *Hisz ez a római világ alkatában és szellemében sokkal közelebb állott modern nemzeti életviszonyainkhoz, mint a középkori.* Sőt egész határozottan azt lehet mondani, hogy *a modern államalakulatok abban a mértékben alakulnak ki, amelyben a középkori szerveződést a római birodalmi szerveződéssel voltak képesek helyettesíteni.* Az európai történelem a későbbi középkortól fogva egy nagy *in integrum restitutio* képét mutatja, mely számos vonatkozásban még máig is folyamatban van. *A római jog recepciója mintegy termométere volt ennek a fejlődésnek.* Ami pedig a barbártörzsek hódítását illeti, ma már teljes tudományos biztonsággal tudjuk, hogy a birodalom nem mechanikai okokból — vagyis a barbár népelemek katonai túlsúlya folytán — esett szét, hanem hogy belső okok idézték elő annak ellenállási képtelenségét a különben oly jelentéktelen barbárokkal szemben. Vagy mint a legmegbízhatóbb kutató mondja: „A római birodalom népességét a harmadik század közepe felé 90 millió emberre becsültük . . . Ez minimális számítás; bizvást 150 millióra is tehetnők. Elképzelhető-e, hogy egy ilyen néptömeg barbár hordák támadásának csík áldozatául, melyek nem voltak erősebbek 5000—15,000 embernél?”

„Azt hiszem, nem létezhetik a történelemben fontosabb megállapítás, mint az, hogy tényleg így történt. A hadseregek számának legendás túlbecsülése eddigelé eltakarta előtünk ezt a megismerést, mi több, abban a határozatlan érzésben, hogy itt egy rejtély van, épp az ellenkező irányban tapogatóztlak megoldás után és a római népesség pusztulásával igyekeztek a vereséget megmagyarázni. A római impe-

rium tele volt emberrel és erős karokkal, midőn az egész kis barbár seregek hatalmába esett. Előre és hátrafelé a világtörténelem világosságát nyer ezen a ponton.”¹⁾

Nem akarjuk itt a felbomlási elméletek számát egy ujjal szaporítani, csak néhány nagy összefüggésre akarunk rámutatni, melyek véleményünk szerint mélyen bevilágítanak az egységesülési és felbomlási folyamatok természetébe. Az kétségtelen, hogy a Severusoktól kezdve, egyre inkább lehetlenné lesz a birodalmat összetartani. A provinciális és katonai elemek diktatúrája egyre érezhetőbbé válik: „az épp kikiáltott császárokat rövid idő alatt megbuktatják, megölik, majd ebben, majd abban a provinciában ellenkirálvokat állítanak fel, kik egymással küzdelemben vannak. A birodalom nagy darabjai éveken át függetlenek maradnak az általluk kikiáltott császár alatt.”²⁾

Ez már tipikusan középkori kép. Az állam egv-egy szerve, saját hadseregére támaszkodva, elszakad a központi hatalomtól és önállóan rendezkedik be. *A feudalizmus megszületésénél vagyunk, magában a nyugatrómai birodalomban, több, mint kétszáz esztendővel a barbár „hódítás” előtt.* Mi történt itt? Delbrück lényegében helytelenül, de tünetileg jól diagnosztizálja a helyzetet: Az antik kultúra és a római állam és — hozzátehetjük — minden koncentrált állami rend csak nemes érceken alapulhatott. Egy nagy állandó hadsereg csak pénzgazdaság alapján képzelhető el. Nos, a harmadik századtól kezdve egyre nagyobb a hiány nemes ércekben. A

¹⁾ Hans Delbrück- *Geschichte der Kriegskunst* I. m. 2 Teil. 2. Hälfte, Berlin 1902, 309. 1.

Különben az u. n germán hódítás — legalább egyes helyeken — éppen nem jelentette a rendszer változását, hanem csak azt, hogy a lélekben és intézményekben romanizált idegenek veszik át az elgyöngült központi kormánytól a főhatalmat. „Ekként a germán invázió — írja Fustel de Coulanges — mely Galliából kiküszöbölte a császári hatalmat, még sem alkotott új rendszert. Nem vezette be az emberek kormányzásának, a közigazgatásnak vagy bíraskodásnak valamely új módját. Egyrészt nem látjuk, hogy egyetlen egy szabadság-intézményt hozott volna magával. Másrészt azt sem látjuk, hogy a feudalizmus rendszerét hozta volna be. Nincs semmi feudális vonás a Merovingiek kormányában.” (*La Monarchie franque*, Paris 1905, 65. 1.)

²⁾ Delbrück i. m. 212. 1.

pénz fokozatosan romlik és az adó nem folyik be. Maximinus Thrax konfiskálja a templomok arany- és ezüstkészletét, hogy segítsen magán. Hasztalan igyekezet. A valuta-katasztrófa bekövetkezik, mely „a világbirodalom virágzó gazdasági életét megmerevítette; az óriási test erei vértelenné válnak és kiszáradnak. A harmadik század folyamán a pénzgazdaság csaknem kihall és a kultúrvilág a természeti gazdaságba visszasiklott.”¹⁾

A hadsereg zsoldját egyre nagyobb erőfeszítéssel lehet csak fizetni és a tisztviselői kar régi rendje csődöt mond. Diocletianus egy utolsó kétségbeesett kísérletet tesz az állam régi gépezetébe beszorítani a széteső gazdaságot. Halálbüntetés szankciója alatt igyekszik az áru és a pénz arányát helyreállítani. Természetesen mindhiába. A helyzet következményeit le kellett vonni az egész vonalon és az egykor büszke, centralizált, kapitalista állam visszasüllyed a naturalgazdaságba és feudális hivatali szervezetbe: „Mint hogy az államra nézve lehetetlen volt pénzbeli adókat nyerni, mindjobban kiterjesztette a szolgáltatások rendszerét. Az iparágak szilárd, örökletes testületekké lettek, hogy a nyilvános munkálatokat keresztülvigyék. A pékek az állam számára sütöttek kenyeret, a hajósok elszállították a gabonát, a bányászok ásványt kerestek, a halászok halásztak, a parasztok beszolgáltatták terményeiket és fuvart küldtek, a városi tanácsosok rendezték a nyilvános játékokat és fűtötték a fürdőket. A hivatalnokok fizetés fejében a nyilvános raktárakból bizonyos ráció és porció szerint gabonát, húst, sót, olajat és ruhákat kaptak.” Kézpénzben csak egy kevés zsebpénzt. *A hadsereg fix zsold helyett földet kezd kapni és a latifundiumok helyét mindinkább területi uralmak foglalják el, melyeken földhöz kötött, felszabad jobbágyok gazdálkodnak?*²⁾

Mi más ez, mint a középkori világ gazdasági képe? És az államjogi oldalon megjelenik a *társkirályság* (fiatal ki-

¹⁾ I. m. 216—219. 1.

²⁾ Delbrück, i. m. 200—223. 1.

ráltság') intézménye s a birodalom lényeges felosztása az állami egység fikciója alatt csakhamar végbemegy. Sőt a feudális hierarchikus rend is kezd kialakulni: Cézároknak és Augusztusoknak egymás mellett, úgy, hogy bizonyos rangbeli fölény biztosítatik a régibb, vagy az idősebb számára. „A császárság mintegy az utolsó fok lesz a szabályos hivatali sorozatban.” És igen jellemző, hogy ezekkel a változásokkal kapcsolatban Róma megszűnik a birodalom székvárosa lenni. Diocletianus a keleti részeket Nikodémiából kormányozza, cézártársa (Augusztus elnevezés alatt) Maximianus a nyugati részeket Mediolanumból.¹⁾ Róma többé nem szíve a széteső birodalomnak, Itália egyszerű provincia lesz, még nem is a legnevezetesebb.

Ennek az óriási válságnak pontos okait még nem ismerjük. Oppenheimernek alighanem igaza lesz, mikor egyik előadásában a főnyomatékot — különösen a Plinius-féle *latifundia Romam perdidere* óta ez volt az uralkodó álláspont — a latifundiális rabszolgagazdaságra helyezi, mely a földmivelést s a szabad parasztságot tönkre tette, a belőle élő szabad ipart lehetetlenné tette s ez által egy félelmes Lumpenproletariátust hozott létre, mely alkalmas anyaga volt minden testőrlázadásnak és martalóc fosztogatásnak. De talán a rabszolgagazdálkodásnak ez a túltengése (hisz a Gracchusok óta minden valamire való római államférfin tisztán látta ezt a veszélyt és küzdött ellene: szinte minden nemzedéknek meg volt a maga földosztása és paraszt telepítése!) maga is csak okozat s egy mélyebb s rejtettebb okra figyelmeztet. S lehet, hogy Méray nem jár rossz nyomon, amikor egy nagy „anyagcsere-zavarra” figyelmeztet²⁾, melyet a gazdaságteokralikusok is ujabban gyakrabban hangsúlyoznak: ennek a

¹⁾ Benediktus Niese: *Grundriss der Römischen Geschichte*. München 1910, 182 ; 183. l.

²⁾ *Der kommende Tag*, Budapest 1902. Ugyanez az író rendkívüli tisztánlátást mutat úgy az ókori, mint a középkori világ megítélésében, bár a római birodalom tovább élő hatásait, véleményem szerint, szerfelett túlozza biológiai tanai erősítésére.

rengeteg gazdasági testnek *nem volt börzéje*, mely az áruk cseréjét, *az áruk kiegyenlítését* eszközölhette volna!

De a mi vizsgálódásaink szempontjából ez a kérdés nem fontos. A mi számunkra elég annak a megállapítása, hogy a római birodalom kohéziója nagy mezőgazdasági *Hinterland*-jában és nagymértékben keresztülvitt pénzgazdaságban gyökerezett, mert ezek biztosították számára a pontos adózást és az állandó hadsereget. És a középkori világot nem a barbárok hozták, hanem azok csak letelepednek a széteső birodalom egyes részeiben és sokáig maguk is azt hiszik, hogy a római császárság nevében uralkodnak. Az is kétségtelen, hogy a nemzeti gondolatot nem a barbárok hozták, hanem az azok ellenére alakul ki az új életre ébredő gazdasági rend erejéből.

És hogy a dolgok ilyen nézése nem önkényes, azt a birodalom tovább élő másik fele bizonyítja, mely nagyszerűen koncentrált abszolutista, hivatalnok-állam életét még csaknem ezer éven át folytatni bírta: „a bizánci birodalom lényegében pénzgazdaságilag fejlődött tovább”, szemben a nyugat fokozódó természeti gazdaságával.¹⁾

Nagyon érdekes feladat volna ennek a birodalomnak gazdasági életét tüzetesen megvizsgálni s meghatározni azokat az okokat, melyek miatt a pénzgazdaság és az azon alapuló hivatalnoki és katonai szervezet ott oly sokáig még fenn volt tartható. És a történetíró ama kijelentése, hogy a bizánci uralkodók „a későbbi római világ ama rossz gyakorlatát elhagyták, mely a parasztok és a kézművesek gyermekeit tartósan foglalkozási árukhoz kötötte”, a maga kissé naiv formulázásában is elég érthetően beszél.²⁾ Nyilván itt egyelőre nem következett be egy olyan széles kiterjedésű rabszolgagazdálkodás, mely a gazdasági életet egészen felőrölte s a jobbágytermelést elkerülhetetlenné tette. De a nyugati birodalmat felörlő erők itt is munkában voltak s

¹⁾ Nemath, i. m. 146. 1.

²⁾ Guslav Friedrich Hertzberg. *Geschichte Griechenlands*, 1. Theil. Gotha 1876, 107. 1.

itt sem a törökök, hanem egy belső szélesedés okozta Bizánc végét: Manuel Komnenos alatt már jelentkezik és az Angelusok alatt győzedelmeskedik a feudalizmus. Hertzberg ezt a rossz frank és syriai példának tulajdonítja, pedig ma«a állapítja meg a baj igazi okát: „A nagy földesurak ... akik a tartományok főnökeivel egyetértésben latifundiumaikat mind tovább kiterjesztették s fél tartományokat hatalmuk alá hoztak, nem kevésbé sikeresen törekedtek félszabad uralkodó alakítása után. A birodalom legtávolabbi keletén, Trapesuntból vagy Chaldea tartományból már I. Alexios császár uralkodása alatt (11. század) egy szuverén hercegség, egy adóköteles, örökletes hűbérállam lett. Legkésőbb az Angelik uralkodása alatt Kréta is hűbérállam lett frank minta szerint, melynek feudális alkotmányát talán II. Alexios és Angelis Isaak idején formálisan is szabályozzák.¹⁾ A „feudális feloszlás”-nak ez a folyamata — mint ahogy maga a történetíró nevezi — azután egyre gyorsabb tempóban halad előre.

Természetesen mindezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a bizánci birodalom mindenben a nyugatrómai típusának felel meg. Ellenkezőleg, nyilvánvaló, hogy a deszpotikus alkat — valószínűleg az ázsiai kultúrák hatása alatt — itt sokkal erősebben fejlődött ki, mint Rómában s a nemzeti kapcsolat sokkal kevesebbet jelentett.²⁾

¹⁾ i. m. 399. l.

²⁾ i. m. 100 l.

II. RÉSZ

A KÖZÉPKORI VILÁG MEGDŐLÉSE ÉS A MODERN NEMZETI ÁLLAMOK KIALAKULÁSA

I. FEJEZET

A középkori világ általános képe

Az egységes római birodalom és a kialakuló félben volt római nemzet romjain az egymástól független államocskák egész raja képződött ki. Kezdetét veszi a középkori világ, mely a nemzetiségi elv negációja. Természetesen nem öntudatos megtagadása, hanem oly állapot, melyben a szélesebb néprétegek összetartozási érzése teljesen elenyészik s helyébe az apró területi uralmak katonai birtokosa iránti személyes hűség lép. Nem szabad itt a feudalizmus iskolai és mester-séges felfogására gondolni, hanem úgy kell elképzelni a középkori világot, mint amelyet az egymással szemben álló nagy és apró katonai hatalmasságok örökös csatározása, örökös hűségfogadása és hűségmegtörése tölt be. A kis területek népessége a mindenkori győzedelmes hódítónak adózik, aki ennek fejében megvédi őt, mitsem törődve nyelvével, faj eredetével. „A végkövetkeztetés az, — mondja Henri de Tourville — hogy a *feudális hadseregek kis csapatok és a feudális háborúk puszta verekedések*. Tökéletesen ez az, amit a tények bizonyítanak. Kivétel csak a nagy veszélyek idején van, a valóban nemzeti háborúkban, mikor minden részről spontán az ellenségre rohannak.¹⁾ . . . A királyok

¹⁾ De hogy ez a látvány is milyen operettszerű volt és hogy az

magánveszekedéseik elintézésére *néhány harcosra* voltak rá-
utalva.”¹⁾

De még a nagyobb harci vállalatok is, melyeket „nem-
zetieknek” szoktak elkeresztelni, aránylag csekély számú
harcos magánvállalkozása jellegét viselik. A hastingsi csata
norman serege legfeljebb 7000 emberből állott; a diadalmas
német lovagrend, mely Poroszországot „kolonizálta”, legfel-
jebb ezer emberből állott; Wales és Skócia meghódítója, I.
Eduárd, a források szerint 100 lovat hozatott harci céljaira
Franciaországból; a sempachi csatában III. Lipót kétségbe-
esett erőfeszítése decára legfeljebb 3—4000 embert tudott
összehozni. A középkor katonai szervezetlensége, anarchiája
„a kor tulajdonképpeni szívverése nem lehet elég
erősen rámutatni.”²⁾

Hogy is lehetett volna másképp? Mikor tudjuk, hogy
Galliában a VII. század polgárháborúi után „két vagy há-
romszáz kis, független állam alakult ki, melyek mindegyi-
kében egy-egy püspök, abbé, gróf, herceg vagy gazdag
földesúr csoportosította az embereket a törvény alá a hűség
kapcsa alapján.”³⁾ Vagy, mikor tudjuk, hogy Németország-
ban még a XVIII. század végén is 345 állam volt⁴⁾ és Napó-
leon körülbelül 300-ról 38-ra szállítja le a *souverain-ek*
számát⁵⁾; s mikor Európa többi része is egészben véve
ugyanazt a képet tárta fel.⁶⁾

emberek milyen kevésbé ismertek a nemzeti érzületet és a vezérek ho-
vatartozásukat, az gyönyörűen tűnik ki — pedig szerző nem is törő-
dik ezzel a szemponttal — Anatole France finom könyvéből (*Vie de*
Jeanne D'Arc, Paris 1908, I. kötet.)

¹⁾ *Histoire de la formation particulariste. L'origine des grands*
peuples actuels, Paris, 217. l.

²⁾ Hans Delbrück *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der*
politischen Geschichte. Dritter Teil. Berlin 1907, 97, 153, 390, 463, 591.
l. és sok más rendkívül érdekes adat.

³⁾ Fustel de Coulanges. *Les transformations de la royaume pen-
dant l'époque carolingienne*. (Histoire des institutions politiques de
l'ancienne France) Paris 1907, 707. l.

⁴⁾ Novicow: *Les luttes entre les sociétés humaines*, Paris 1893, 265. l.

⁵⁾ Ch. Seignobos: *Histoire politique de l'Europe contemporaine*,
Paris 1907, 353. l.

⁶⁾ I. m.

És ezeket az apró álladalmakat úgy kell elképzelni, mint teljesen különálló politikai testeket, külön törvényhozással, pénzveréssel, hadsereggel, dinasztiaival, patriotizmussal, gyakran nyelvvel is. Mert még ott is, ahol homogén, közös származású népesség lakott, az a gazdasági élet szűk helyi jellege (szinte minden nagyobb város az ő mezőgazdasági *Hinterland*-jával külön gazdasági organizmust alkotott!) a politikai és területi szélválasztottság folytán a dialektusok százaira bomlott szét, melyek annyira szétszakadtak, hogy gyakran a szomszéd vidékek népe sem érlette meg egymást.¹⁾

Ha mindehhez hozzágondoljuk, hogy a hatalmas római úthálózat tönkre megy, hogy a városi élet elpusztul, hogy a közgazdaság a pénzgazdaságból a legkezdetlegesebb terménygazdaságba zuhan le, hogy a háborúk napirenden vannak s minden új hódítás új telepítéseket és új vérkeveredést eredményez: nem fogunk csodálkozni, ha egy olyan - óvalos és lelkiismeretes író, mint Fustel de Coulanges, ezt a tudósítást adja a középkor „nemzeti ideológiájáról”: „Azt mondták . . . hogy a nemzetiségi eszme ebben a korszakban lépett fel s hogy Itália, Gallia, Németország azért törték meg a karolingi egységet, hogy határozott nemzetekké alakuljanak. Ez annyit tesz, mini a IX. század embereinél oly érzelmeket tételezni fel, melyek az emberi lélekben csak négy évszázaddal később jelentek meg. A nemzetalakítási gondolat egyetlenegy elmében sem jelent meg akkor: ezek a polgárháborúk egyetlenegyét sem alkottak. Eléggé látható, hogy az egység nem azért tört meg, hogy a nemzetiségek foglalják el helyüket.”²⁾ Ellenkezőleg. „Ami e hosszú harcokban legjobban megragadja a figyelmet, az, hogy ugyanazok a népek, ugyanazok az emberek egyik napon az egyik, másikon a másik hadseregben vannak. Nithardnak, ki tanúja és cselekvő embere volt mindezen harcoknak és aki összes titkaikat

¹⁾ így Dante tizennégy fő nyelvjárást különböztetett meg és a lokális dialektusok számát többre teszi, mint ezerre. (Herbert Fisher. *The Medieval Empire*, II. k. 266. 1.)

²⁾ I. m. 619. 1.

ismerte, egyetlen szava sincs, mely azt mutatná, hogy az egyes nemzeteknek valamely sajátos politikája vagy aspirációja lett volna. A drámában, melyet elbeszél, a személyek nem a nemzet, hanem az egyes egyének, kik nyilvánvalóan csupán egyéni érdekekért küzdenek . . . A valódi egység ezekben az időkben, az egyedüli, melyet az elmék többsége felfogni képes, az egyedüli, melyhez a szokások és az érdekek hozzáfűződtek, nem a törvények, a haza, a faj, a nyelv egysége volt, hanem egyszerűen az egyetlen legfőbb úrhoz való hűség volt. Ilyenféle egység uralkodott Nagy Károly alatt; de ez is eltűnt vele együtt.”¹⁾

És ezen állapot természetes következése az a másik, hogy az uralkodó alattvalóival és országaival szemben mást, mint magánjogi érzést nem érezhetett vagy mint E. Jenks oly plasztikusan írja: „A merovingi királynak a királyság, melyet ő vagy elődei nyertek, egy darab tulajdon volt, melylyel úgy lehet bánni, mint minden más darab tulajdonnal.”²⁾

Mindebből következik, hogy a középkor modern értelemben vett nemzetiségi kérdést nem ismert. Ott, ahol az akkor még inkább fajinak, mint nemzetiséginek nevezhető gyűlölet fellobog s véres összeütközésekre vezet, oly esetek, hol a meghódított faj szolgasorsából fellázad s utolsó élet-halálharccal megkísérli a hódítókat kiszorítani, avagy a különfajú arisztokráciák palotaforradalmakat rendeznek a fejedelmi udvar legfőbb állásainak elnyerése érdekében. De egyébként a korai középkor nem ismer oly jelenségeket, melyek az országot nemzeti egységgé akarnák tömöríteni.³⁾

¹⁾ I. m. 620, 621. 1.

²⁾ *Law and politics in the Middle Ages*. London 1898, 80. 1.

³⁾ Nagy lélektani tisztánlátással mondja erre nézve E. A. Freeman „Az angol a normán hódítás első napjaiban érezte az idegen uralom súlyát és tudta, hogy bajait az idegen uralom okozza. De nem tanulta meg, hogy elnyomatása érzését az elnyomott nemzetiség valamely formulájába helyezze be.” Ugyanez az író gyönyörűen meglátja, hogy „még száz évvel ezelőtt is” lokálpatriotizmusnál alig létezett valami összefogóbb érzés. Ami politikai szövetség létezett, a ritkán határozta meg nyelv vagy faji szempont. „Ennek vagy annak a helynek a népe elégedetlen lehetett az idegen kormányval... ne valamely tisztán helyi privilégiumnak vagy helyi érzésnek tekintetbe ve-

De nemcsak hogy a középkor nem ismeri, de még az újkor eleje sem. Hisz minden idegen gyanút kelt és a gyűlölet tárgya. És a régi világ legkiemelkedőbb vonása az, hogy a városba vagy a községbe való befogadást a lehetőségig megnehezíti. Az angol *act of settlement* megtiltja az egyik faluból a másikba való költözést. Ez a távortartási tendencia úgyszólván a francia forradalomig terjedt.¹⁾ A nyelvkérdés nem is létezik, mivel a kezdetleges közigazgatási teendők nyelve a latin s ezt a nemzeti nyelvek csak abban a mértékben szorítják ki, melyben az árutermelés folytán a nagy néptömegek a Központi hatalom adó és katona erejének legfőbb támaszaivá lesznek. A középkor állandó véres csatározásai sem nemzeti, sem faji háborúk, hanem egyszerűen feudális rablóhadjáratok (zsákmány és emberanyag után) vagy vallásháborúk, melyek nemzetiségi szint öltének ott, ahol egy vallás valamelyik népelemmel kizárólagos kapcsolatba jut. A legfőbb kormányzati, sőt katonai hatalmat gyakorló egyház tűzzel-vassal támadt minden olyan vallásos mozgalomra, mely hatalmi köreit veszélyeztette, ami a szenvedélyek rendkívüli felkorbácsolásával járt oly korban, amikor az állandó feudális harcok és az azokat követő éhínség és pestis közepette az agyonkínzott emberiségben a vallási fanatizmus ma már szinte elképzelhetetlen hévvel égett, így volt az — mint bővebben látni fogjuk — nálunk Magyarországon is. Sőt itt a nemzetiségi ellentétek még azt a korlátolt szerepet is alig játszották, mint a külföldön, mert a meghódított őslakosságnak nem volt katonailag szervezett arisztokráciája, de egy pseudo-nemzeti kérdés mindjárt előáll, mihelyt a királyi udvarban idegen fegyveres arisztokrácia veszélyezteti a régibb rétegek hatalmát. (Faji villongások a kunokkal, az olaszokkal, a német tana-

tele vagy nem vétele sokkal fontosabb volt, mint az a tény, hogy a kormányzat bennszülött vagy idegen volt-e.” A modern nemzetiségi küzdelmek érthetetlenek lettek volna a régibb korok emberei előtt. (*Historical Essays* III. Series, London 1879, 176, 177. 1.)

¹⁾ Richmond Mayo-Smith: *Emigration and Immigration*. London 1890, 287. 1.

csosokkal.¹⁾ De alig látunk oly törekvéseket, melyek az idegen népelemeket beolvasztani akarnák. Ellenkezőleg, inkább oly intézkedésekkel találkozunk (pl. az írekkel szemben), melyeknek célja az, hogy az uralkodó nemzetiség faji tisztaságát megóvják a meghódított vagy jövevény nemzetiségekkel szemben, melyeket a rendi társadalom sokkal inkább megvet, semhogy őket beolvasztani akarná. Sőt még ott is, ahol látszólag beolvasztási törekvés jelentkezik, az közelebbről nézve nem más, mint vallási térítés.

A beolvasztás, az asszimilálás, a nemzeti egység gondolata sokkal későbbi termék s a falusi naturálgazdaságról a városi árutermelésre való átmenetet hirdeti, melynek nyomában jár a központi királyi hatalom megerősödése a feudálizmussal szemben, az állandó jellegűvé való hadsereg és a pénzbeli adózás, a központosító adminisztráció a nép nyelvén s a népoktatás terjedése, mivel a fő adó- és katonai erőnek, a népnek valamelyes ápolása és megerősítése a királyi hatalom számára nélkülözhetetlenné válik. Ez a folyamat a leghamarabb, szinte automaticæ megy végbe ott, hol a modern árugazdaság leelőször fejlődik ki, ahol a királyi hatalom csakhamar leverve a feudális urakat, az egyesítési gazdasági tendencia élére áll és ahol idegen katonai hatalmak feudális jellegű uralmai kevésbé zavarják ezt a törekvést. Ez törté-

¹⁾ És itt is egy általános jelenséggel állunk szemben, mert a dinasztikiák mindenütt a honi feudális nemesség rakoncátlanságaival szemben egy idegen hivatali, kalandortermészetű nemességben kerestek menedéket, melynek épp idegensége, a honi kis királyokkal szembeni nyelvi és hagyományos elzárkózottsága, a viszonylag nagyobb hűség biztosítékát nyújtotta. Marczali itt is, mint rendesen, a feudalizmus szemén át nézi a dolgokat, de a lényegben ugyanezt mondja: „Angliában a legtöbb bajt alkotmányos tekintetben az okozza, hogy a király francia udvarral veszi magát körül, francia tanácsosokkal, Magyarországon az Árpádok kihalása után igen kevés kivétellel ugyanez az eset. Németországban a német történet a Hohenstaufok idejétől fogva a római császárság megszűntéig abban áll, hogy az egyes császár a maga és a császári dinasztikiák inkább a saját házi hatalmukkal törődtek, mint az egész nemzettel. (*A nemzetiség történetbölcészeti szempontból.* Budapest 1905, 75 1.) Világos, hogy ez az idegen elemekre támaszkodó dinasztikus politika magából a feudalizmus természetrajzából következik, mint alább gyakran látni fogjuk.

nik mindenekelőtt Angliában és Franciaországban, a két leg-
régibb nemzeti államban.

II. FEJEZET

A francia középkor és a francia nemzeti állam fejlődése

Igyekeznem fogok e folyamatok tipikus menetét a két legnagyobb világtörténelmi példán kimutatni. Megjegyzem, hogy a mai történetírás még kevésbé van tisztában a nemzetfejlődés alapvető törvényszerűségeivel és mégis speciális ily irányú kutatásra nincsen szükség, hogy ezeket az összefüggéseket kimutathassuk. A közkeletű történelemírás tényei, egybevetve azokat a gazdaságtörténeti eredményekkel, elég világosan beszélnek.¹⁾

Az V. század végén Gallia elszakad a római uralomtól s megkezdődik a kisebb területi egységekre való szakadás időszaka.²⁾ Csak ideig-óráig képes egy-egy erőteljes fejedelmi egyéniség, háború, erőszak, családi gyilkosságok stb. segítségével valami relatív egységet helyreállítani. (Pl. Klodvig). De az egység merőben személyi és bizonytalan volt. „Az a képességünk, melylyel képzeletünkben egy ország térképét látjuk haláiraival s abba íiemizeti életet teszünk, onnan jön, hogy ismerjük a történelmet és a geográfiát, oly dolgokat, melyeket ,1 Merovingek nem ismertek. Klodvig tudta, hogy

A nemzeti fejlődés gazdasági oldalát plasztikusan rajzolja meg Oppenheimer *Der Staat* c. munkájában, míg a katonai-dinasztikus oldalt inkább csak érinti. Pikler Gyula: *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*, Budapest 1902, és *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése*, Budapest 1905, c. munkája több helyen nagy éleselméjűséggel világítja meg a nemzeti állam keletkezésének több lelki tényezőjét. Az, amit a nyelv, a faj és a kultúra egységéről oly mélyrehatóan mond (*A jog keletkezése*, 250. l.), az jelen kötetben is alátámasztásra talál. Ami azonban magát a történelmi folyamat konkrét tartalmát illeti, ugyanazok az elvi különbségek választanak el itt is tőle, mint amelyeket a *Történelmi Materializmus Allambölcselete*, Budapest 1903, c. munkámban kifejtettem. Az itt körvonalozott fejlődési folyamatot a földolgozókban ugyanígy adja elő A. Coste, kinek munkája: *L'expérience des peuples*, Paris 1900, már csak akkor került kezembe, amikor munkám ez a része már fő eredményeiben kész volt.

²⁾ Ernest Lavisse és Alfréd Rambaud *Histoire Générale du IV-e tildé a nous jours*, I. k. 27. l.

honnan indult el s hogy innen elindulva, meghódította Syagrius királyságát, Armorikát, vagyis a Szajna és a Loire közötti területet, hogy megszerezte a ripuári földet és az aleman országokat és a vizigótok területét és hogy mindennek királya volt. De bizonyára épp oly kevésbé fogta fel, mint a fiai, hogy ebből egység leend.¹⁾

A VII. században a római birodalommal való kapcsolat véglegesen összeomlik, jóllehet a nagy földbirtokok és a főhivatalok továbbra is római kézben maradnak.²⁾ A közjogi szálak végleg szétszakadnak és a nagy földbirtokos arisztokrácia hatalma egyre növekedik, mely mindinkább katonai szint vesz fel. A király és az alattvalók közötti viszony *magánjogi jelleget ölt*, melyet egy erősebb harmadik beavatkozása mindig megzavar.³⁾ Ebben a feudalizmusban nem szabad valami új, átgondolt jogi intézményt látni, ellenkezőleg az az egyre váltakozó katonai erők múló egyensúly állapota volt. „Charles Martinnak egyéb dolga volt, mint új intézményeket csinálni.”⁴⁾ A Nagy Károly alatt létrejött egység szintén merőben átmeneti és esetleges. A dolgok állapotába mélyen bevilágít, hogy negyvenhat éves uralkodása alatt vagy hatvan hadi expedíciót lehet összeszámítani, melyeknek felét maga vezette.⁵⁾ E rövid életű egység után a birodalom részekre való osztása Verdimmnél nem a nemzeti érzület felébredését jelenti, mint még Renan is tévesen hitte, hanem egyszerűen a feudalizmus lényegében rejlő szétdarabolódást a hatalmasai!) hűbérurak között. És eme nagyobb területű felosztásokon belül a kis királyok egész raja keletkezik olyképpen, hogy az egyes nagyoknak gyakran egyszerre több birtokuk van a három testvér között felosztott birodalom mindegyikében.⁸⁾

Az egyházi beosztások is több országra szólnak. De még

¹⁾ I. m. I. k. 125. l.

²⁾ I. m. 143. l.

³⁾ I. m. 156. l.

³⁾ I. m. 288. l.

⁴⁾ I. m. 310. l.

⁵⁾ I. m. 388. l.

a tulajdonképpeni Franciaországon belül sem úr Kopasz Károly. Voltak eleinte nagy és csaknem teljesen autonóm vidékek és hatalmas ellenségek: Bretagne, Septimania, Aquitania.¹⁾ És a nagyobb területi szakadásokon belül ismét kisebbek jöttek létre. Újabb és újabb fegyveres várak alakulnak ki, a királyi hatalom minden tiltakozása dacára. Az első jött-ment fegyveres rabló képes hűberországot alapítani. Még a hűbérurak által létesített adminisztratív felosztásokban is meg van az állandó tendencia arra, hogy katonaiakká és örökletesekké váljanak.²⁾ Seignobos 10.000-nél többre teszi az ilyen törpe szuverenitások számát Franciaországban a X. század körül.³⁾

A X. századtól kezdve nagyobb hűbéruraságok alakulnak ki. A gazdasági élet szerves-vonatkozásai egyre szélesebb területeket ölelnek fel. A fegyveres királyok, kiskirályok, grófok, püspökök, abbék, lovagok szüntelen harcaiban a gyöngébbek leveretnek s egyre nagyobb tartományszerű különállások jönnek létre, melyeknek népe tudatára jut a saját maga, provinciális, szűk nemzetiségének.⁴⁾

De még ezen provinciális hatalmakon belül is soká tart, míg valami tűrhető rend kialakul. VI. Lajos (1108—1137) hosszú uralkodása alatt folyton verekszik, hogy királyi birtokain rendet csináljon. Paris, Nantes, Orleans, Bourges, Compiègne, Soissons, Amiens, Reims, Tours stb. királyi városok voltak ugyan, de a király csak igen korlátolt jogokat élvezett velük szemben és Vastag Lajos számos hadjárata arra szolgált, hogy városai között a szabad közlekedést fenntartsa, vagy hatalmát a kis királyok ellenállásaival szemben elismertesse, akik lépten-nyomon idegen hatalmakkal szöveteztek a királyi hatalom ellen.⁵⁾

A királyi hatalomnak és a hűbéruraknak ezt az évszázados küzdelmét egy másrendű nagy világtörténelmi mozga-

¹⁾I. m. 392. l.

²⁾I. m. 415. l.

³⁾I. m. II. k. 62. l.

⁴⁾I. m. 491. l.

⁵⁾I. m. II. k. 353. l.

lom dönti el. Ez a municipális felszabadulás és a városképződés volt, mely a XII. század elejétől fogva Európaszerte jelentkezik s mindenütt a gazdasági erők diadalmas fellendülését, a cseregazdaság előrehaladását és a pénzgazdaság újra feltűnését jelentette a középkori naturálgazdasággal szemben.¹⁾

Már Fülöp Ágost tisztán felismeri ennek a gazdasági mozgalomnak jelentőségét a királyi hatalom szempontjából.²⁾ Innen kezdve a királyi politika legenergikusabb törekvése abban áll, hogy a városi és a falusi közösségeket felszabadítsa a hűbérurak uralma alól és azokat a királyi hatalomhoz közvetlen viszonyba hozza. Mindenütt municipális függetlenségeket biztosít és *tevékenysége e tekintetben a független feudális urak területére is kiterjed.*³⁾ . . . „Ez egészen új látvány volt az a királyság, mely érdeklődik a dolgos néposztályok iránt és minden eszközzel arra törekszik, hogy a kereskedelmet és ipart megvédelmezze a feudális erőszakoskodásokkal szemben.”⁴⁾

Szent Lajos alatt ez a politika még erősödik. A polgári elem mint a királyi hatalom megbízható támasza, a nemeség rovására, az egész közigazgatásban előtérbe nyomul.⁵⁾

Nem véletlenség, hogy a királyi hatalom ez a konszolidációja egybeesik Szent Lajos nagy pénzügyi reformjával, mely „lényegében abban állott, hogy a királyi pénzt jobbá és állandóbbá tette, mint a hűbérurak pénzeit és használatát általánossá tette és keresztülvitte annak szabad forgalmát a királyság minden részében.” És még beszédesebben szól az a másik tény, hogy a király 1263. évi pénzszabályozó

¹⁾ Imbart de la Tour: *Questions d'Histoire Sociale et religieuse*, Paris 1907, 151, 183, 184, 180. 1.

²⁾ Adolphe Coste: *L'Expérience des peuples*, i. m. 130. 1.

³⁾ *Histoire Générale*, i. m. II. k. 372. 1.

⁴⁾ I. m. 373. 1. A 12. és 13. századból 236 okmányt találtak, melyek a communekre vonatkozó kormányintézkedéseket tartalmazzák. (Blanqui *Histoire de l'économie politique en Europe*, I. k., Paris 1860, 1. 218)

⁵⁾ I. m. 398. I. Ugyanígy H. Soulier *Les origines et de l'état social de la Nation française*, Paris 1898, 241. 1.

ordonnance-át ellenjegyezteti Paris, Provins, Orleans, Lens és Laon polgáraival.”¹⁾

És a városoknak ez az új élete és felszabadulása a feudalizmussal szemben állandó és egyre fejlődő mozgalom képét mutatja be. A feudális Európa térképét a XIII. században a független közösségek raja borítja el.²⁾ A közszellemben egy új forradalmi gondolat nyomult be; a szabad város gondolata. „A politikai szótár gazdagabb a Commune fogalmával.”³⁾ És már a kortársak közül is az élesebb elméjük átlátták, hogy miről van szó. Abbé Guibert de Nogent így kiáltott fel: „Commune! Új szó, átkos szó! Általa a jobbágyok (*capite censi*) felszabadultak minden szolgáltatás alól, egy egyszerű évi adó ellenében; általa a törvény áthágásáért csak a törvényileg megállapított büntetésre ítélik őket; általa nincsenek többé ama pénzbeli terheknek alávetve, melyek a jobbágyokra nehezdednek.”⁴⁾

De ez a helyzetnek merőben személyi oldala volt. A nagy tárgyi változás a hűbéri gazdálkodás felbomlása és a cseregazdaság kialakulása. „A hűbéri gazdálkodás rendszerében nincs sem árucikk, sem ár, sem a javak forgalma és felosztása; egyedül a föld biztosítja a parasztok bizonytalan, valamint az őket kizsákmányoló emberek teljesebb életét. De eljött az idő, hogy ez a gazdálkodás sem elégítette ki az összes szükségleteket.” És megkezdődött a nagyobb munkamegosztás, a szélesebbkörű csere, a kereskedelem szerveződése, a piac joga a feudális joggal szemben.⁵⁾

A fejlődő munkamegosztással a cserének ezek a helyei egyre számosabbak lesznek s egymással mind élénkebb

¹⁾ *Histoire Générale*, I. m. II. k. 406. 1.

²⁾ L. az ipar fellendülésére nézve, G. Faguier: *Études sur l'Industrie à Paris au XIII-e et au XIV-e siècle*, Paris 1877, 7. 1.

³⁾ *Histoire Générale*, i. m. 427. 1.

⁴⁾ Idézi G. Bourgin *La Commune de Soissons et le groupe soissonnais*, Paris 1908, 63. 1. Ugyanígy E. Levasseur: *Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France avant 1789*. Paris 1900, I. k. 229, 237. 1.

⁵⁾ *Levasseur*, i. m. 63. 1.

csereösszefüggésekbe jutnak. A partikuláris irányzatú feudális világgal szemben egyre nagyobb egységbe gravitálnak gazdasági téren, egészen úgy, miként a királyi hatalom a politikai és katonai téren. S bár maga a városi élet is bizonyos fokig feudalizálódik s némileg magára veszi a körülötte lévő világ elzárkózó és az idegeneket távoltartó törekvéseit: mégis legbensőbb lényegében, gazdasági és politikai alkatában, ez az új világ a csere, a forgalom és szabadság világa, mely szükségkép elvezetett „a városi individualizmustól a nemzeti érzületig.” És még magasabb, világtörténelmi szempontból nézve ezt a fejlődést, az még nagyszerűbb színeket ölt. Jaques Flach, az oly szigorú és minuciózusan pontos történész egyszerre költői szárnyalást vesz, mikor eme városi élet első, még szerfelett kezdetleges, inkább vallási jellegű nyomait magyarázza: „Ha most főlemelem tekintetemet eme rudimentális alakulatokra, egy nagy történelmi tényt látok uralkodni: az irtalmatlanul hányt-vetett, az egyéni szenvedélyeknek kiszolgáltatott társadalom közepette fix pontok születnek meg, ahol a közbiztonság uralkodik Ezek a szigetecskék szaporodnak; a környező vidéken megnövekednek, végül összeérnek, sőt egyesekből nagy városok lesznek. A viharos hullámok gátakba szorulnak, a szárazföld újra feltűnik, az ember érzi, hogy újra talpán áll, a társadalom megtalálja alapjait. Ama *ricorsi*, ama spirálisok szerint, melyeket Vico észrevett, az a korszak, melyet az ókor ama híres azilumok idején már meghaladott volt, újra megnyílik. Üdvözljük őt, mint a hajnal visszatérését, mint a jövő előrehaladás szükséges etapját.”¹⁾

Ez a gazdasági fejlődés, melynek a királyi adminisztráció kiterjedése jár nyomában, a XIII. és XIV. századokban

¹⁾ *Les origines de l'ancienne France. II. k.* Paris 1893, 211. 1. Egészen így látja a helyzetet egy másik széles látókörű történetíró Eduard Meyer, ki a Bücher-Sombart-féle elhamarkodott gazdaságtörténeti fölfogással szemben helyesen emeli ki, hogy a görög történelem VII. és VIII. százada megfelel az újkor XIV. és XV. századainak; az V. a XVI-iknak (*Kleine Schriften* i. m. 119. 1.)

is állandóan fokozódik. Mellette párhuzamosan halad a királyság fegyveres harca a feudalizmussal szemben. Majd megjelennek a *legisták* alakjai, kik a fejedelmi mindenhatóság ideológusai voltak, hirdetve az igazságszolgáltatásnak és a pénzügyeknek tisztán királyi természetét. A római jog centralizáló gondolatai egyre erősebben szólalnak meg a partikuláris szokások tengerében, világos jelétül annak, hogy az élet általános jellege újra városivá és pénzgazdaságivá vált. V. Fülöp nagy következetességgel folytatja a hűbérúri és helyi pénzek kiszorítását és a pénzügyi egység megteremtését. A pénzügyi egységre való törekvés mellett, a királyság nem kevesebb gondot fordít egységes mérték- és súlyrendszer létesítésére, melynek feldaraboltsága a kereskedelem főakadálya volt. Érdekes, hogy a királyságnak ez az egységesítő politikája gyakran maguknál a városoknál is ellenzésre talál: oly erős vala a helyi partikulárizmusnak rendszere.¹⁾ A száz éves háború nagyban megnöveli a királyi hatalom gazdasági és politikai erejét és egyben az angol idegen uralommal szemben való küzdelem felkelti a patriotizmus első még bizonytalan nyilvánulásait. Az azincourti vereség után Rouenban és Champagneban nemzeti jellegű pártok alakulnak ki, melyek csak az angolok kivérésében látják a köz boldogulását. Ennek a mozgalomnak ad kifejezést az első hazafias francia költő,²⁾ Alain Chartier is. (Meghalt 1449.) De hogy ez a hazafiság még ez időben milyen kezdetleges és szűkkörű volt, mutatja, hogy a királynak legtöbb gondot a francia urakkal való küzdelem okozott, akik az angolokkal szövődtek, és a mozgalom nemzeti jellegére világot vet, hogy Jean D'Arc-ot az *Université de Paris ítéli* halálra. Sőt a városok egyrésze is a király ellen és az angolokkal tart, így Bordeaux különösen szívós angol-párti volt.³⁾

¹⁾ *Histoire Générale*, i. m. III. k. 1, 10, 60. I.

²⁾ Ch. Seignobos: *Histoire de la civilisation au Moyen Age et dans les temps modernes*, Paris 3. édition, 199, 200. 1.

³⁾ *Histoire Générale*, i. m. III. k. 158. 1.

A százéves háború befejezése után egy második feudalizmussal került szembe a királyi hatalom. Valois, Anjou, Alençon, Bourbon, Bretagne — hogy csak a legfontosabbakat említsük, — mindmegannyi független országok, melyek állandó harcot, folytatnak a királyi hatalom, ellen és e küzdelemben olykor a trónörökös is intrikál atyjával szemben. Még XI. Lajos alatt is Franciaország egysége oly fiktív volt, hogy a feudalizmus vezére, Comte de Charolais elmondhatta ezeket a gúnyos és jellemző szavakat: „Anynyira szeretem ezen királyság javát, hogy egy király helyett hatot akarnék.”¹⁾ A feudalizmus *Bien Public* ligája oly népszerű lesz, hogy a királyt csak nagybátyja, Anjou és a városok közül csak Paris támogatja. Mégis a királyi hatalom újra fölemelkedik. XI. Lajos valóságos Macchiavelliherceg, és semmiféle borzalmas eszköztől nem riad vissza, hogy a feudalizmust megtörje. Óriási ereje kitűnő tüzéségében állott, melyet a kisebb fejedelmek elegendő pénz hiányában nem tudtak létesíteni.²⁾ A XV. század egész történetét a királyi hatalom kettős működése tölti be: az egyik arra törekszik, hogy a feudalizmust fegyverrel vagy cselvétésekkel tönkre tegye; a másik arra, hogy a királyi uradalmakat és a pacifikált területeket a saját, egységes fejedelmi joga alatt egyesítse.³⁾ XI. Lajos ennek a politikának rész és állhatatos képviselője. Colbert előtt már merkantilista politikát folytat: a nemzeti ipart hatékony védelemben részesíti; küzd a pénz, a súly és a mérték egységeért, harcot indít a helyi vámok rendszere ellen. Emellett kereskedelmi szerződéseket köt Velencével és a Hansa városokkal és ő az

¹⁾ I. m. III. k. 175. 1.

²⁾ Coste, i. m. 138. 1.

³⁾ *Histoire Générale*, i. m. 197. 1. Az egész fejlődést élesen megvilágítja az a tény, hogy az egységes jogrend első csirája a nagy vásárok joga, „mely mindenütt azonos ... fő vonásaiban. Ez a felfogás visszahat a szétaprózódás és partikularizmus ama szelleme ellen, mely minden törvényben, szokásban uralkodik s midőn a kereskedelmi jog egységét hangsúlyozza, határozott tendenciát mutat a többi jogok egységesítésére.” (P. Huvelin: *Essai historique sur le droit des marchés et des foires*, Paris 1897, 556. 1.)

első, aki a postai szolgálatot rendszeresen szervezi Franciaországban (1464) (Igaz ugyan, hogy égi előre csak a saját királyi szükségleteire, de már 1506-ban a nagy közönség is használ veszi ennek az intézménynek.¹⁾ Szóval a királyi hatalom állandó és öntudatos végrehajtója minden oly törekvésnek, mely a partikulárizmustól az egység felé halad. A XVI. században már a nagyok halalma megtört és az abszolút királyi hatalom kialakult, de amelyet még mindig zavarnak egyes hűbéri maradványok.²⁾ Az abszolút királyság doktrínája úgy az életben, mint a tényekben kialakul és a feudális nemességből hova tovább *udvari nemesség* lesz.³⁾ A politikai egységgel párhuzamosan halad az ország szellemi és gazdasági erőinek nagy föllendülése. A XV. század második fele és a XVI. század „a művészet és ipar, valamint a mezőgazdaságnak a fellendülés és a kivirulás időszaka volt.”⁴⁾ Az első nyomdát Parisban XI. Lajos alatt állítják fel és 1473—1500 között Lyonban már ötven újat alapítanak és II. Henrik alatt a két város már több száz nyomdászt, könyvkereskedőt és könyvkötőt számlál.⁵⁾ Oly eredmény, mely a középkori hűbéri szakadozottsága mellett elgondolhatatlan lett volna. Ha hozzávesszük, hogy ugyanebben az időben a királyi hatalom az utak biztonságát helyreállította és a közbeeső vamokat (*péages*) elnyomta: oly kép tárul elénk, mely ily nagy földterületen ismeretlen volt a nyugatrómai birodalom bukása óta. Azonban az állami egység — melyen belül lassan, de biztosan éri a nemzeti egység is — még nehéz megpróbáltatásoknak volt kitéve a XVI. század második felében, midőn a vallásháborúk köpenye alatt az ország feudális rétegei még egyszer életre kapnak. Hogy a vallási jelszó csakugyan csupán ideológiai köntös volt a régi, még teljesen le nem tört feudális törekvések fölélesztésére, egyszerre világossá lesz előttünk, ha megtud-

¹⁾ *Histoire Générale*, 1. m. 210. 1.

²⁾ I. m. IV. k. 136, 137. 1.

³⁾ I. m. 138, 154, 160, 168. 1.

⁴⁾ I. m. 196. 1.

⁵⁾ I. m. 192. 1.

juk hogy például Troyes püspöke a hugenották ezredében szolgált, majd az egyik seregből a másikhoz csatlakozott, anélkül, hogy valaki azért megszólta volna”, hogy a fővezérek és a katonák gyakran változtatják pártállásukat s hogy „a vallási meggyőződés általában kis szerepet játszott az urak harcok érzelmeiben.”¹⁾ Mindez azonban csak utolsó fellángolása volt egy régi rendszernek. IV. Henrik alatt a királyi hatalom újra felülkerekedik, de az életnek még mindig erősen feudális jellegét bizonyítja az a tény, hogy a királynak Sully számításai szerint, mintegy száz-húsz millióért kell esetről-esetre megvásárolni a még mindig rakoncátlankodó városok és tartományok hűségét, valamint az a másik tény, hogy tíz év alatt nem kevesebb, mint nyolc merényletet terveztek, vagy követtek el a király személye ellen, nem is beszélve azokról az összeesküvésekről, melyeknek célja a francia egység megbontása és a feudalizmus helyreállítása volt.²⁾

És a királyság felemelkedését ugyanaz a belpolitika kíséri. 1599-ben Sully az oly jellemző *Granvoyer de France* nevet kapja és eme íőütmesteri minőségében „évente több, mint egy millió fontot fordít a király jövedelméből nagy utak létesítésére.”³⁾ Ugyanakkor az ország eliparosodása nagy léptekben halad előre. Parisban az XVII. században kétszáz oly kereskedő van, kinek több mint 500.000 livres vagyona volt és 20.000 olyan, akik kellemes polgári jólétben élnek.⁴⁾ IV. Henrik halála után újra fellobog a nagy urak ellenállása és Richelieu kormányzása alatt még napirenden vannak a vallási színezetű, de lényegében feudális fölkelések.

¹⁾ I. m. V. k. 129. l.

²⁾ I. m. 276, 292. l.

³⁾ I. m. 320. l.

⁴⁾ A városok gyarapodása is szembetűnő e korban, Lyonnak — bár itt visszaesés volt — 100.000, Parisnak 400.000 lakosa volt. (Custav Fégniez *L'économie sociale de la France sous Henri IV.*, Paris 1897, 162. l.) A XVI. század végén Franciaországnak már csaknem 15 millió lakosa van és egy négyzet mértföldre 554 lakos esik. (A. Moreau de Jonnés: *L'Etat économique et social de la France depuis Henri IV. jusqu' à Louis XIV.*, Paris 1867, 31. l.) Magyarországnak a XVIII. század elején két és fél millió lakosa volt.

Mégis XIII. Lajos alatt Richelieu hatalmas politikája segítségével végleg megtörténik a feudális állam átalakulása abszolút monarchiává. Ennek az átalakulásnak teljes megérettését bizonyítják azok a tények melyek a királyi gondolat fokozatos megerősödését hirdetik a városokban. A városok polgárai a feudális rebellisek ellen fordulnak, "kiknek több gondot ad a városok lakosságával, semmint a királyi hatalommal szemben való védekezés." A városok elűzték kormányzóikat, hacsak gyanították, hogy azok a királyi hatalommal szemben hűtlenséget követtek el. Mi több, a feudális rebellisek az országon belül alig kapnak katonát: csak külföldi pénzen és segítséggel tudnak némi csapatokat összehozni. A királyi hatalom észreveszi ezt a nagy fordulatot a közvéleményben s egész tudatosan népszerűsége törekszik. „Ezer hivatalos irat bizonyítja szép szavakban és ígéretekben annak vágyát, amit ma népszerűségnek neveznénk. Ezek a nyilatkozatok, melyeket a király szüntelen hirdetett... meghajtások voltak ama nemzeti érzület előtt, melyre szüksége volt.”¹⁾ A királyi hatalom ezt a győzedelmes előrehaladását a polgári elem megerősödése és a kormányzásban a nemesség háttérbe szorítása kísérte. S nem véletlenség, hogy ugyanaz a harmadik rend, mely a forradalomban a királyi hatalmat megtöri, még 1614-ben a francia rendeknek a forradalom előtti utolsó tárgyalásai alkalmával az abszolút uralmat sürgeti összes következményeivel együtt: „ő felsége kéretik, elidegeníthetlen és általános érvényességű állami alapelvként a következőt kimondani és kihirdetni: A király szuverén országában. Koronáját Istentől egyedül bírja. Nincs azért semmiféle hatalom a földön, legyen az isteni vagy világi, melynek bárminő joga volna az ő birodalmára; még kevésbbé arra, hogy bárminő ürügy alatt királyaink szent személyeit országuktól megrabolják, avagy alattvalóikat hűségi eskü-

¹⁾ *Histoire Générale*: I. m. 347, 348. 1.

iük alól feloldják.”¹⁾ A király hivatalnokai, az *aristocratie de robe* jutnak mindenütt előtérbe. De még az állami koncentráció ezen időszakában, Richelieu fénykorában is öt nagy tartománynak önálló állami élete van (Pays d'États: Dauphiné, Bourgogne, Languedoc, Provence, Bretagne.) Két Franciaország létezik, melyet külön-külön kell tanulmányozni, mivel a terület egy harmadrésze (huszonöt mai département), melyet a Pays d'États alkotnak, miben sem hasonlít a másik kétharmadrészhez (negyvenhét mai département, melyek a Pays d'Élection-t tették ki.²⁾ De a királyi hivatalnokok rendszere egyre jobban behatol az állam minden részébe eladdig, hogy a katonai fegyelem felelt is a *robe longue* emberei öröködnék. Ezek a polgári hivatalnokok rettegés tárgyai a rabló természetű katonák körében, de hasznukat is látják, mivel a régi problematikus zsold helyett ők osztják ki az állandó, biztos fizetést. Ugyancsak a királyi emberek védik meg a békés városi polgár és a paraszt jogait velük szemben. „Királyi komiszáriusok, prévôt-k, intendánsok, parlamenti tanácsosok kísérik ezentúl a tábornokokat s mint urak jelennek meg a táborokban törvénykönyvekkel, papirosaikkal; sohasem hagyják abban a megindított eljárást s mindig a kihágással arányos büntetést szabnak ki. ők azok, akik számbaveszik a gabonaszákokat és lőporládákat, írnak egyre írnak, ott, ahol eddig senki sem irt és a formák ama skrupulózus tiszteletével cselekesznek mely rendkívüli bámulatra ragadja a kard embereit.”³⁾

Valóban ez a leírás egy új világ keresztmetszete: a hadsereg polgári ellenőrzés alatt! *A feudalizmus vége. Az egységes francia állam derengése.* És ezen a ponton történelmi áttekintésünket félbeszakíthatjuk, mert a *nemzeti egységbe* való gravitálás folyamata — a nagyon vázaltszerű rajz da-

¹⁾ Idézi Adolf Damaschke: *Geschichte der Nationalökonomie*, Jena 1909, 80. l., aki ezt a passzust „eigentümlich”-nek találja, holott az szükségkép következik a tények logikájából.

²⁾ *Histoire Générale*, i. m. 361. l.

³⁾ I. m. 366. l.

cára — elegendő világossággal domborodik ki amaz ezer esztendő francia történetéből. A francia egységet az *Ile de France* egyre uralkodóbb katonai hatalma és a mind nagyobb erőre fejlődő modern cseregazdaság (a városi élet) szövetsége teremtette meg. Valóban a költő szavai „szerint *vér és arany* jegyében született meg a francia nemzet és minden más nemzet. A vér jegyében, mert csakis a királyi hatalom fegyveres ereje törhette meg a feudális kiskirályok százait és ezreit, melyek az egykor egységes Galliát részekre szaggatták. És az arany jegyében, mert a pénzgazdaságos, mind nagyobb egységbe gravitáló csereforgalom volt az, mely a centralizáló királyi hatalomnak erőt adott. És a királyi hatalom nemcsak a fegyveres műveleteket végzi el, hanem a gazdasági és kultúregységnek is úttörője, midőn a pénz-, a súly- és mértékrendszert egységesíti, mikor az ipart pártfogolja, az utak biztonságát helyreállítja és újakat épít,¹⁾

¹⁾ Világos dolog, hogy nemzeti egységről, közösségi tudatról alig lehet beszélni oly korokban, amikor a helyváltoztatás a legnagyobb nehézségekbe ütközik, mint a korai középkorban s hogy mindennemű asszimilációs folyamat sine qua non-ja a gyors közlekedés. Ez rontja le a partikuláris életet, ez uniformizálja a divatot, ez teszi egyedül lehetővé szélesebb körű kollektív érzelmek és tettek kialakulását. Ezt a nyilvánvaló tényt alig vették észre az emberek és a történetírás még mindig a naiv Schiller-féle ideológia jegyében áll, mely így sóhajtott fel: „Wen wir es erlebten eine Nationalbühne zu haben, so würden wir auch eine Nation.” Még mindig eszmékben, versekben, himnuszokban, szónoklatokban s más ilyen másodlagos tényekben keresik a nemzetvé válás okait és a legfontosabbokról megfeledkeznek. A középkori közlekedés állapotára éles fényt vet, ha a XVIII. századbeli Franciaország közlekedéséből visszakövetkeztetünk. Bár e század végén már 2000 mértföld (lienes) víziútja és 12.000 mértföld szárazföldi útja volt Franciaországnak, azok jó része a legkeservesebb állapotban volt, e mellett az év egyes részeiben teljesen járatlan. „A szomszédos községek nem közlekedhetnek egymás között; két község, mely egy mértföld távolságra volt egymástól, a valóságban olyan távol volt, mintha 12 lett volna közöttük.” A parasztnak gyakran pusztul el ökre és szekere. A víziutak állapota még rosszabb. 1682-től 1770-ig a Condében hajósok 88 hajót vesztettek el. A Loireon 1744—1787 között 37 hajó pusztul el, a Marneon 1779-ben 12 hajó szenved hajótörést. Allandók a panaszok az utak bizonytalansága, a parti birtokosok visszaélései stb. miatt. A hidak és a zsilipek siralmas állapota újabb bajok forrása volt. És ha így festettek az állapotok a XVIII. század végén Európa egyik legcentralizáltabb és legjobban adminisztrált országában, elképzelhetjük, hogy mi volt a középkoron át. Még 1680-ban a király kénytelen ötször meghálni, hogy Parisból Châlonsba jusson. (I. Leta-

a kereskedelmet a rablólovagoktól megvédi, a feudális vá-
mok és egyéb kalózkodások rendszerét megtöri, rendszeres
postaszolgálatot létesít, centralizált adórendszert teremt¹⁾
stb. És e két nagy államformáló erő nyomában szükségképp
kialakul a materiális és lelki tények ama tömege, mely a
modern nemzeti létet alkotja: a nagy egységes terület, me-
lyen csak egyetlen politikai hatalom férhet meg; az úthá-
lózat és közlekedésügy fejlődése, mely a személyeknek és a
dolgoknak óráról-órára gyorsuló kicserélődését látja el; a
szinte határtalanul gyarapodó városi élet, mely az anyagi és
szellemi kultúra oly levegőjét teremt meg, melyet Európa a
római császárok óta nem ismert; az emberek lelki egységé-
nek fokozódó érvényesülése a posta, sajtó, a hír- és
gondolatközvetítés soha nem szünetelő tökéletesedése által
s mindezek nyomában a területi partikulárizmus és a rendi
szakadozottság fokozatos enyhülése, a demokratikus eszmék-
nek szinte csodálatos megerősödése.

Az egész nemzeti gondolkörnek és érzelmvilágnak
anyagi és lelki tényei itt vannak. És ez a nemzeti irány öntu-
datossá akkor válik, mikor ugyanezen fejlődés következő
nagy etapjaként arról van szó hogy kiküszöböltessék az az
abszolút királyi hatalom is, amely a feudalizmus felőrölésé-
vel történelmi hivatását betöltve, a fejlődés kerékkötőjévé
vált. A királyi központi akarat és kényszerű szabályozás
merev rendszere teljesen alkalmatlannak bizonyult a csere-

connoux: *Les voies de communication en France au XVIII-e siècle.*
Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. VII. Band,
Erstes Heft, 1909.)

¹⁾ Tényleg az adóeredmények fokozódása a nemzetté tömörülés
folyamatának egyik inkább megmérhető külső jele, mert valamennyi
egységesítő tényező — közvetve vagy közvetlenül — benne érezteti ha-
tását. Az a tény pl., hogy Szép Fülöp 1300 körül 10, 8 millió márka
tisztá adójövedelmet tud magának biztosítani, míg IV. Károly német
császár a XIV. század második felében nem jut 3 millió túl, sokat
beszél a két ország egységesítése különböző fokáról és egész kétség-
telen, hogy a nemzeti konszolidáció nagy tényei az adóeredmények
változásaiban is kifejezésre találnak, amire nézve Schmoller érdekes
tényeket gyűjtött (*Historische Betrachtungen über Staatenbildung und
Finanzentwicklung.*) Jahrbuch f. Gesetzgebung, Verwaltung und Volks-
wirtschaft. Leipzig 1909, Erstes Heft.

gazdaságnak egyre dúsabban hömpölygő árjait vezetni és irányítani. És ebből a szempontból nézve a francia forradalom logikus folytatása annak a nagy világtörténelmi folyamatnak, mely a nyugatrómai birodalom bukásától napjainkig tart. A népszuverenitás, a néphadsereg, a népparlament eszméi amaz anyagi és lelki tények óriási megnövekedését jelentik, melyekről fentebb szözlöttünk és nem véletlenség, hogy a *modern nemzeti eszme* első tudatos formulázása épp a francia forradalomból hajtott ki, mert a francia forradalom egy nagy lépés volt ama gazdasági és kulturális egység megteremtésében, melyet az abszolút királyi hatalom által új formában fentartott feudális rétegeződések megbénítottak. Ugyanis, mihielyt az abszolút királyi hatalom legyőzte évszázados ellenségét, a feudalizmust s mihielyt az engedelmes udvari arisztokráciává alakult át: a helyzet megváltozott és a saját istenkegyelméből való jogait féltő királyság szövetséget köt egykori ellenfelével oly célból, hogy a jogok további uniformizálását, a rendi keretek és történelmi előjogoknak végleges lerombolását megakadályozza. „Bárki, aki az *ancien régime*-et figyelmesen tanulmányozza — mondja egy semmiféle elméletet nem védő történetíró — észre fogja venni a királyi politika centralizáló gépezete alatt a szervezettség mély és össze nem egyeztethető különbségeit. Számos jogrendszer: *pays de droit écrit* és *pays coutumiers*. Számos adórendszer: *pays de generalité*, *pays d'États*, *pays d'élection*, *pays de la grandé gabelle*, *pays de la petité gabelle*. Számos pénzügyi rendszer: *provinces de l'imposition joraine*, *provinces d'étranger effectif*, *provinces de cing grosses fermes*. Számos bíróságfajta: királyi, feudális, municipiális, egyházi. Távol attól, hogy egységes állam lenne, Franciaország a középkor végén, sőt az *ancien-régime* bukásakor is egyike Európa legegységteletenebb országainak.”¹⁾ Helyesebben így kellene mondani: Ilyen egységtelen volt még akkor is Európa egyik legegységesebb országa. Innen van, hogy a

¹⁾ Edward Jenks *Law and politics in the Middle Ages*, i. m. 98. l.

francia forradalom egyenes folytatása annak az egységesítésnek, centralizációnak, a rendi és területi válaszfalak ama lerombolásának, melyet a királyi hatalom attól a perctől kezdve tovább nem folytathatott, hogy ez a demokratizálódás saját istenkegyelméből való jogait veszélyeztette. A centralizáció és a merkantilizmus által nagyraemelt polgári erők többé nem fértek el a bürokrata abszolutizmus kereteiben, mely egyre inkább a megszelídült, udvarivá lett nemességben és a királyi hivatalnokságban keres szövetségeseket a feltörő polgári renddel szemben. A demokrácia szellemei mindjobban szorongatják a királyi hatalmat: azok a szellemek, melyeket épp ő hívott életre a feudalizmussal szemben. *És ami a francia forradalomban lényeges és reális, nem pedig valóságellenes vagy humanista ideológia, az épp a feudális elemek végleges kiséperése a polgárivá vált társadalomból: a föld felszabadítása, a jogrend és a közigazgatás végleges uniformizálása.* Vagy mint de Tocqueville mondja egy csodálatra - méltóan élesen látó vizsgálat után a polgári forradalomról: „Ha elkülönítjük minden mellékeseménytől, mely pillanatnyilag megváltoztatta arculatát különböző korszakokban és országokban, hogy csak önmagában szemléljük: az ember tisztán látja, hogy ennek a forradalomnak csak egyetlen egy célja volt: megszüntetni azokat az intézményeket, melyek több évszázadon át csaknem különbség nélkül uralkodtak a legtöbb európai nemzetben, s melyeket rendszerint feudális intézményeknek szokás nevezni, hogy helyükbe egy egyöntetűbb és egyszerűbb társadalmi és politikai rendet helyezzen, melynek alapja az életföltételek egyenlősége.”¹⁾

A francia példán nézve a nemzeti állam kialakulását, kétségtelen, hogy a nemzeti ideológia kilép az eszmei spekulációk szürkeségéből és mint valami konkrét és megmérhető jelentkezik. Deduktíve is megállapítható, hogy a nemzeti közösségi öntudat egyenes arányban áll az államot szervező politikai hatalom erejével és folytonosságával (ez az epruvetta, melyen belül a „faji chemia” törvényei lefolyhatnak);

¹⁾ *L'ancien régime et la révolution*, Paris 1859, 54. 1.

a geográfiai alkat oly természetével, mely az államon belüli közlekedést megkönnyíti, míg idegen államokkal szemben megnehezíti (de ez a tényező hatását inkább csak a korai történelmi időszakokban érezteti); a népesség sűrűségével, a varosok számával és nagyságával; a cseregazdaság fejlettségével; az úthálózat és közlekedésügy fokával; a politikai jogok általánosításával; a könyvnyomtatás és főleg a napi sajtó elterjedtségével; a közoktatás és főleg az elemi oktatás intenzitásával. De fordított arányban a felekezetek és a nemzeti-ségi csoportozatok számával és azok közjogi és történelmi élete erejével; a nagy birtok és az egyházi birtok elterjedésével; a kivételes törvényhozási intézkedések gyakoriságával; az osztályok és egyéb csoportozatok között válaszfalak merevségével.

A nemzetiségi törekvések behatóbb vizsgálata igazolni fogja eme dedukciók helyességét.

Az egységbe olvadás fentebb megismert folyamatát egy más jelenségsor kapcsán is meg lehetne vizsgálni és az eredmények kétségtelenül egybeesnének. E jelenségsor a *nyelv fejlődése*, melynek szükségképp követnie vagy kísérnie kell a politikai és gazdasági egység megszilárdulását, mert a nyelvek, vagy a nyelvjárások sokasága akadálya amaz egységbe törekvésnek, melyet megismertünk.

És tényleg magából a nyelv történetéből — tekintet nélkül a politikai és gazdasági fejlődésre — meg lehetne konstruálni a francia egység kialakulásának főbb etapjait. Természetesen ez csak elméletileg van így, mert a nyelvkeveredések legrégebbi időszakára hiányoznak az írott nyelvemlékek. De innen kezdve követhető és folytonos sor vezetne el feudalizmus partikuláris dialektusaitól az egységes francia nyelvig. És tényleg a modernebb szemű nyelvészek tisztában vannak ezzel az igazsággal, így Ferdinánd Brunot megállapítja: „A társadalmi és nyelvi fejlődés, mely a római világ szétesését követte, csak elősegítette a latin nyelv részekre bomlását . . . Ezen pillanattól kezdve egy törvény erejénél fogva, mely általános érvényűnek látszik, a nyelvek közötti

eltérés egyre kifejezettebb leli úgy a régi Gallia területén, mint mindenütt, ahol a latin nyelv megmarad.¹⁾ És nem egy egységes beszéd eredt belőle, hanem a különböző nyelvjárások sorozata, mely minden vidéken, minden hercegségben, minden faluban sajátos szint vett fel, amely egyre szembetűnőbbé vált.”²⁾ így pl. a *francien* az Ile de France nyelve volt, de még e korlátolt körben is sokáig hiányzott a nyelvi egység. A tizenkettedik század műveinek legnagyobb része dialektusban van írva. De a *francien* fokozatos előrehaladása megállapítható a forrásokból s párhuzamosan halad a *királyi hatalom győzedelmével a feudalizmus felett,*³⁾ mely viszont, mint láttuk, csak kísérő jelensége az egyre szélesebb köröket felölelő, egyre kiterjedtebb csereviszonylatokat alapító gazdasági életnek. Lassanként minden szellemi élet Parisban koncentrálódik, mert a dinasztia nem változtatta székhelyét, hanem állandóan ott lakott. Nem tudjuk, hogy mikor vonult be diadalmasan az ország egyes részeibe a francia nyelv. „És ez az oly érdekes, a nemzeti egységgel annyira egybeforrt történet — amennyire ama kevésből, amit róla tudunk, megítélhetjük — szerfelett változatos volt tartományról-tartománya, városról-városra.” Délen a XIV. századtól, északon a XIII. századtól datálódik. „Egész a XIV. századig kell eljutni, mikor a franciát a cancellária és a királyi adminisztráció terjesztette, mely azontúl rendszerint használja a célból, hogy az okiratok vulgáris nyelve közös nyelvben egyesüljön, mely Paris nyelve, a hivatalos nyelv. A dialektusos irodalom eltűnik körülbelül a XIV. század óta ugyanabban az időben, mint a dialektusos okiratok.”⁴⁾ A mai modern francia nyelv kialakulása ellenben csak a XVI. századra tehető,⁵⁾ ami jól összeesik a francia

¹⁾ Egyebütt is: germán, szláv népterületeken is.

²⁾ *Histoire de la langue française des origines a 1900.* I. kötet. Paris 1905, 296. l. Ennek a rengeteg szakadozottságnak emléke ama tíz hatalmas kvart kötet, melyekben Frédéric Godefroy ama szavak és kifejezéseket gyűjtötte össze, melyek a kilenczediktől a tizenötödik századig éltek a francia nyelvben és dialektusaiban, de azóta kihaltak.

³⁾ I. m. 327, 328, 329. l.

⁴⁾ I. m. 331. l.

⁵⁾ Émile Faguet: *Histoire de la littérature française*, Paris 1901. 466-467. l.

politikai egység végleges megszilárdulásával. I. Ferenc 1539-ben kötelezővé teszi a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban a francia nyelvet „*en langage maternel français el non antrement*”, de a történetíró följegyezi azt az erős reszenzust is, melyet a rendelet a legtöbb tartományban keltett.¹⁾ De a provinciális reakció eredménytelen volt. A francia egység létrejött az abszolút királyi hatalom kezében és nem véletenség, hogy az irodalom ugyanezen időben Ronsard, Montaigne, Corneille, Descartes neveit jegyezi fel és az *Académie française* megalapítását „A XVII. században egy közönség alakult ki, melynek az udvar a központja s amely a ‚Város‘ legműveltebbjeit is magába olvasztja. De az udvar és Paris adják meg mindinkább a tónust; a helyi és a provinciális befolyások, melyek még érezhetők a XVI. században, eltűnnek a XVII. században. Többé csak egy nyelv van és legalább elvileg, csak egy ízlés, mely magát a ‚jó ízlésnek‘ nevezi. Az irodalmi egység létrejön ugyanebben az időben mint a politikai és talán még teljesebben.”²⁾

És itt egy érdekes tényt kell megállapítani. A nyelvi egység miként az állami, eredetileg nem geográfiai határokon³⁾ nem is etnográfiai s nem mindig gazdasági egységen alapszik;⁴⁾ bármennyire kihatnak is ezek a tényezők az állam-

¹⁾ *Histoire Générale*: I. m. IV. kötet. 228 l.

²⁾ I. m. V. k. 408. l.

³⁾ „..... a nép kifejlődése rossz határ mellett oly erősen végbemehet, hogy a nép egyénisége kidomborítása által azt kipótolhatja, amit a határ tőle megtagad, Svájc és Németalföld szabadsága épp a nyílt határokon alakult ki a legerősebben”. (Fr. Ratzel. *Politische Geographie*, München-Berlin 1903, 582.584. l.) Nem lehet beszélni komoly geográfiai határról pl. Magyarország nyugati részén sem s mégis szó rosabb egységben maradt az anyaországgal, mint Erdély vagy a Délvidék.

⁴⁾ „Spanyolország és Portugália önálló királyságok s lakosaikra úgy tekintünk, mint különböző nemzeteket alkotókra. De ez csak azért van így, mivel Castília királynője a 15. században egy aragon királyhoz ment nőül. Ha Izabella egy portugál királyhoz ment volna nőül, ma Spanyolországról és Aragonról beszélénk, mint ahogy ma Spanyolországról és Portugáliáról beszélünk s Portugáliát is Spanyolország részei közé soroznánk. Nyelvben, történelemben, minden másban Aragon tényleg jobban eltér Castiliától, mint Portugália. (Freeman, I. m.

alakulatokra, hanem a centralizáló dinasztia katonai és politikai erején. A fegyveres-politikai hatalom adja meg azokat a kereteket, melyek között a korai egységesítés, adminisztráció, a fejlődő gazdaság és nyelv létrejön, ő az, mely az etnográfiailag vagy történelmileg különböző népelemeket egységbe kényszeríti és megteremti azt a relatív belbékét, — a feudális rablólovagok kiküszöbölésével — amely minden kulturális fejlődés előfeltétele. Világos, hogy a királyi hatalom ezen munkája könnyebb ott, ahol geográfiai és etnikai válaszfalak nem léteznek, de gyakori a példa arra, hogy ily akadályokkal szemben is létrejött nemzeti egység, ellenben ilyen akadályok hiánya mellett sem jött létre másutt.¹⁾ Egy a kiskirályokét felülmúló dinasztia fölényes katonai ereje volt az a kristályosodási központ, mely egy nagyobb vidéket gazdasági, kulturális és nyelvi egységbe hozott s melynek szervezettsége lassanként úrrá lett a szomszéd vidékek katonailag szervezett államai felett.²⁾ Természetesen más kérdés, hogy meddig tart ez a centralizáló erő. Itt az évszázados fejlődés által létrehozott gazdasági és kulturális egység a döntő, mely esetről-esetre külön vizsgálándó meg. És az is bizonyos, hogy a

209. 1.) Irlandnak úgy etnográfiai, mint földrajzi, mint nyelvi alapon sokkal több joga volna állami különlétre, mint Belgiumnak, vagy Németalföldnek. Alig van ország, melynek történelmében a házasság, vagy a magánjellegű szerződések szerepet ne játszottak volna: ami mind katonai-dinasztikus alapon történt. Wales egész történelmét a legmélyebben befolyásolja az a körülmény, hogy királyi családja Anglia trónjára jutott. Aki az ilyen és hasonló tények egész sorát a történelmi materializmussal nem tudván összeegyeztetni, negligálni akarja, feledi, hogy a középkori világ lényege éppen az volt, hogy az emberek nem természetes csereösszeköttetések szerint — ami minimális volt — szerveződtek, hanem egy katonai hatalom külső összetartó, mechanikai jellegű ereje alatt. Természetesen a dinasztikus hatalom végeredményében csak valamely vidék gazdasági erején alapulhatott, (el kellett tartani a sereget és az udvart is) de gyakori jelenség, hogy egy idegen katonai erő és udvar elég hatalmas volt arra, hogy gazdaságilag és geográfiai összefoglaló nem tartozó vidékeket is egybe kényszerítsen, melyek azután a csereforgalom fejlődő szálai alatt egyre inkább összeolvadtak.

¹⁾ Anglia, Írország és Skócia teljes egységbe tömörült, Belgium, Hollandia, Dánia, Nemei ország nem.

²⁾ Ezt Freeman tisztán látja. „Egyesülés ugyanazon kormány alatt, vagy szétválás különböző kormányok között: a történelmi okok legfontosabbika.” I. m. 205. I. Inkább azt mondanám, hogy a gazdasági után a legfontosabbik.

modern gazdasági élel lel jós kialakulásával, a gazdasági és kulturális együvértartozás egyre inkább diadalmaskodik a dinasztikus-katonai partikulárizmusokon, sőt egyenesen azok kiküszöbölésére törekszik.

Ekként a minket foglalkoztató kérdésben, miként az újabb közgazdasági és szociológiai kutatások nem egy ágában nyilvánvaló, egyrészt a gazdasági-kulturális, másrészt a dinasztikus-katonai társadalmi működés lényegbeli ellentéte . . . Az egyik az alkotó, produktív a másik a külső kereteket megadó, formáló, gyorsító, szabályozó működés. Nem látok semmi olyan tényrt, melylyel e két domináns tendenciát közös nevezőre lehetne hozni.¹⁾

III. FEJEZET

Az angol nemzeti állam kialakulásának vázlatá

Az angol nemzeti állam kialakulása a földolgoiban ugyanazokat a törvényszerűségeket tárja fel, mint a francia. Itt is nyomról-nyomra kimutatható, hogy a fokozódó cse-reforgalom, az intenzívebb városi élet, szóval a pénzgazdaságon alapuló polgári elem növekedő jelentősége miként teszi a királyi hatalomnak lehetővé a feudális-közjogi-katonai szervezetek kiszorítását, az állam összes életműködéseinek egységes összefoglalását s miként kíséri és követi ezeket az alapvető gazdasági és jogi változásokat az állam polgárainak együvértartozási érzése, a köznek, az államnak, a hazának uralomra jutása a régi szűk feudális kapcsolatok romjain. Kétségtelen másrészt, hogy a francia fejlődéssel szemben mélyreható különbségek is vannak. A királyi hatalomnak kezdettől fogva öntudatos, antifeudális politi-

¹⁾ A folyamat lényegét észre nem véve ugyan, de az őt jellemző művészi genialitással gyönyörűen írja Renan: „Franciaország királyá, ha merhetem mondani, egy állami kristályosító ideális típusa, Franciaország királyá, ki a legtokéletesebb nemzet egységet teremtette meg; Franciaország királyá, ki közelről nézve, elvesztette presztízsét; a nemzet, melyet formált, átkozza és ma csak a kiművelt szellemek tudják, hogy mit ért és mit telt”. (I. m. 8. 1.)

kája folytán a részekre való szakadozottság nem ölt oly mérvet, mint Franciaországban. Ezt a különbséget két tény eléggé megmagyarázza. A tulajdonképpeni államalkotás idején Hódító Vilmos már teljesen jól ismerte a feudalizmus természetrajzát és sikeresen tudott ellene védekezni. Midőn 1075-ben a earl-ek lázadását leveri, a hűbéri birtokok felaprózásához fog olykép, hogy a negyven leghatalmasabb hűbérur birtokait hat, olykor tizenkét, vagy tizennégy countyban szórja szét, ami lehetlenné tette, vagy legalább is szerfelett megnehezítette, hogy a feudalizmus államellenes tendenciája teljes mértékben érvényesülhessen. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az angol király uralma sok ideig nem terjedt ki nagyobb területre, mint Franciaország egy harmadára: könnyű megérteni, hogy ilyen birtokeloszlás mellett aránylag ilyen kis területen egy homogénebb népesség felett a királyi hatalom erősebb és biztosabb lehetett.¹⁾ Ennélfogva a királyság hamarabb kezd abszolút jelleget ölteni, melylyel szemben gyakran a feudális elem a városokban keres szövetséget, melyeknek vezető rétegei kezdettől fogva, szoros, vérbeli összeköttetésben állottak a megyei köznemességgel. Ezek az eltérések azonban nem fedhetik el előttünk a folyamat egységét s különösen ama gyakran hallható iskolás beállítás helytelenségét, mely szerint Anglia kezdettől fogva egységes állam és nemzet volt, kontinentális feudalizmus nélkül.

Az angol állam gyökerei a kelta őslakosságba nyúlnak vissza, melyet a római hódítás igen felületesen érintett. Az első államalkotó kapcsot az angol-szász hódítás adta meg. A VI. században hét germán állam alakul ki, míg a nehezen megközelíthető hegyes vidékeken és a nyugat nagy félszigetein egymástól független brit törzsek éltek. Minthogy az angol-szász népesség, mely az ország legtermékenyebb részeit foglalta el, egyszerre nagy erővel lépett fel; ő vált az asszimilációs folyamat középpontjává. Az egymással hábo-

¹⁾ W. J. Ashley: *Feudalism*. Essays introductory to the study of English Constitutional History. London 1857. 106., 109, 1.

ruskodó kis államok közül már a IX. században a vezetés Wessex kezébe kerül, ő lesz az egységes államalakulás *Ile de France*-a.¹⁾

Az egységesülésnek ezt a folyamatát megzavarja a dán betörés. Az angol-szász királyságok fegyveres ellenállásának sokan a nemzeti harc nevét adják, de hogy ez mily kevésbé volt ilyen természetű, legjobban mutatja, hogy a betörő Kauntot egyhangúlag ismerik el egész Anglia királyának, jóllehet, a „nemzeti” hős fiai még életben voltak. Különbözik Kanut uralma mit sem változtat a dolgokon: tökéletes angol király, mint elődei, aki magát is ilyennek érzi. A dánok beolvadása az angol-szászokba gyorsan és zajtalanul megy végbe. (Miként a győztes normanoké a legyőzött franciákba.) A feudalizmus egyre teljesebben kialakul a katonai szolgálat és a naturalgazdálkodás természetéből, de az angol királyok katonai központi ereje mindig nagyobb volt, mint a francia királyoké s így az egység relatíve teljesebb volt. De a végleges egybeolvadást egy harmadik hódítás zavarja meg. Az elfranciásodott normanok 1066-ban megtörik az angol uralmat. Még ugyanezen évben Hódító Vilmost a Westminsterben királlyá koronázzák. A fegyveres hódítás nagy kincseket halmoz össze a király kezében és uralmát szilárddá teszi. Különbözik ezt a normán királyi uralmat nem lehet eléggé magánjoginak felfogni. Az angol király egy rengeteg földesúr, kinek óriási latifundiumai voltak évszázadokon át Franciaországban is. Sőt ezek a francia birtokai természetszerűleg jobban vonzzák. II. Henrik és Oroszlánszívű Richárd még teljesen franciák és Richárd mindössze két ízben töltött pár hónapot Angliában, különben többnyire Dél-Franciaországban tartózkodott. Ha a király ennyit törődött országával, a társadalom többi, hű-

¹⁾ *Histoire Générale*, i. m. I. k. 573—584. 1. Mint Freeman plasztikusan mondja: „Lépésről-lépésre a független ealdermanek kisebb királyai elismerték egy hatalmasabb fenhatóságát. Azután egy második fokon a kisebb államot tökéletesen bekebelezték a nagyobbá”. (*The growth of the English Constitution*, London, 1884. 37. 1.)

béri alkatelemei részéről sem lehetett több közösségi szempontot várni!¹⁾

A meghódított angol-szászok és a hódító normanok sokáig ellenségesen állottak egymással szemben. De ne gondoljunk ilt — miként már Freeman óvott ettől — modern nemzetiségi ellentétekre: Nem erről, hanem két fegyveres arisztokrácia versengéséről volt itt szó. Azonban a norman sziget nem tarthatta magát soká az angol-szász nép és városok tengerében,²⁾ annál kevésbbé, mivel a királyi hatalom felfogta, hogy csak mint az egész angol nép királya boldogulhat az egyre vakmerőbb feudalizmussal szemben. Henrik az angol néppel és papságával való szövetségének köszönhetette trónjának megtartását, mikor az egész feudalizmus ellene összeesküdött. Hálából gyarapította az angol nép municipiális szabadságait.³⁾ De még a XIII. században is nagy az ellentét a két nép között. A jogszokások kezdenek már összevegyülni, de a nyelvek még mereven állanak egymással szemben: a köznép teljesen angol, az egész előkelő és hivatalos élet teljesen francia voll.⁴⁾

De az angol-szász kultúra egyre növekedik, hisz a produktív életnek úgyszólván minden ereje belőle kerül ki. Már a normán hódítás végén Anglia városi népessége százötvenezer főnyire lehelő egy körülbelül másfélmillióss össznépeességből. I. Henrikkel megkezdődik a városi szabadságlevelek hosszú sora. Az okiratok hiányossága mellett is megállapítható, hogy ama százhatvan városból, melyek egy vagy más alkalommal I. Edvard parlamentében képviselve voltak, kilencvenkettőben voltak szervezett kereskedőgildek. Későbbi eredetűek az ipari gildek, de már a 13. szá-

¹⁾ *Histoire Générale*, i. m. 598., 604., 606. 1.

²⁾ Taine két millióra teszi a szász hódoltakat és 60.000-re a hódító normán hadsereget. (*Histoire de la littérature anglaise*, Paris 1895, 70. 1.) Valószínűleg mindkét oldalra nézve túlzott számítás, hisz J. E. Thorald Rogers még a XVI. század Angliájának lakosságát legfeljebb két és fél millióra teszi. Az arány is valószínűleg a normanokra nézve túl kedvező.

³⁾ William Stubbs: *Histoire Constitutionnelle de l'Angleterre* I. k. Paris 1907, 380, 381. 1.

⁴⁾ *Histoire Générale*, I. m. II. k. 596, 629, 652, 653. 1.

zadban az összes ipari központokban és az ipar minden ágában feltalálhatók. Az ipar családi rendje felbomlik és a céhrendszer általános lesz. III. Edvard (1327—1377.) uralkodása végén Londonban negyvennyolc céh volt, saját belső szervezettel és számuk még a század vége előtt legalább hatvanra emelkedett. A királyi hatalom a céhekkel szemben jóindulatú politikát folytat, mert alkalmas eszköznek látszottak a városok zártkörű kormányzó testületének hatalmát és szeparatistikus törekvéseit ellensúlyozni.¹⁾

A városi elem korai domináló fontosságát mutatja az a tény, hogy már a *Magna Charta*-ban, legalább papiroson, a városi polgárság, mint a köznemességgel egyenrangú fél szerepel.²⁾ A királyi hatalommal küzdő feudalizmus Simon de Montforttal élén, a polgársággal igyekszik szövetséget kötni s az 1265. parlamentbe nemcsak minden *shire*, hanem minden város is két követet küld.³⁾

A városi elemnek ez a jelentősége, bár visszaesésekkel, de folytonosan halad előre, annyira, hogy I. Károly egyik parlamentjében csodálkozva konstatálták, hogy a képviselőház háromszor gazdagabb, mint a lordok háza.⁴⁾ Ennek a vezető angol-szász gazdasági életnek egyre erősbbödő árjai azok, amik lassacskán lerombolják a normán katonai szigetet. A XIV. század második felében a kezdetben elnyomott angol nyelv már diadalmasan érvényesül az egész vonalon, természetesen a hódítók nyelvkincsének egy részét magába olvasztva.⁵⁾ De az udvar és a jó társaság nyelve

¹⁾ W. J. Ashley *An Introduction to English Economic History and Theory*, London 1892, I. k. 69, 71, 72, 76, 86, 87, 92. 1.

²⁾ Különbösen a modern angol jogtörténelem ma már tudja, hogy a *Magna Charta* legendája tarthatatlan, s hogy annak ép oly feudális alaptermészete van, mint akár a mi Arany Bullánknak. Egy német tudós rehabilitációs kísérlete ezzel szemben csak azt mutatja, hogy a polgári osztályok befolyása ez időben Angliában már sokkal erősebb volt. (L. Riess- *Die Legende von der Magna Charta*. Preussische Jahrbücher 1910. Band 141. Heft II.)

³⁾ H. Taylor. *The origin and growth of the English Constitution*. London 1889, I. kötet 401. 1.

⁴⁾ M. Guizot: *Histoire de la Révolution d'Angleterre*, I. k. Paris 1850, 16. 1.

⁵⁾ Taine egyharmad részre teszi az angol nyelvben a norman eredetű szavakat.

továbbra is a francia maradt. Azonban minden harcias és politikai fölény, elnyomás és iskolai rend dacára az angol nyelv véglegesen győzedelmeskedik, „íme a normán lassan és kényszerűen, beszél és ír angolul. Egy deformált, francizált angol ez, de mégis angol legmélyebb gyökereiben; idő kellett ehhez, kétszáz év: csak III. Henrik alatt fejeződik be az új nyelv az új alkotmányával egyidejűleg és ugyanazon módon, szövetség és keveredés útján: a polgárok a parlamentbe jutnak a nemesekkel, egyidőben, hogy a szász szavak elhelyezkednek, a francia szavak oldalán.¹⁾

Ez a nyelvi egység azonban még nem jelentett politikai egységet. Bármennyire divat is angol történetíróknál már a kilencedik századtól kezdve nemzeti egységről beszélni, nem szabad feledni két nagy tényt. Az egyik az, hogy ez az Anglia a mainak még alig egy harmadrésze, hisz Skóciát és Írországot még a 17. század végén is fegyverrel kellett meghódítani s mint idegen államok küzdenek Angliával szemben, külön hadsereggel és külön külügyi politikával. A másik, hogy még a szoros értelemben vett Anglián belül is, az állami egység fiktív. A 13. század végéről tudjuk, hogy a királyságot a külön területi bírások egy egész hálózata borítja be, melyek ellen a királyságnak valóságos hajtóvadászatot kell folytatni, így, midőn II. Henrik kiküldötte Earl of Vienne-nel bíraskodása jogcíme után tudakozódott, a főúr kardjára mutatva válaszolt: „*See, my lords, here is my warrant*”.²⁾ Általában az egész középkoron át a *private war* alig szünetel Angliában. Itt is a fegyveres *castles* számai lepik el az egész országot. A *Castellatio sine licentia* elterjedt szokás a királyság minden tiltakozása ellenére.³⁾ A Királyi hatalom nem kevésbé folytat, mint nálunk, élet-halál harcot a lordokkal és a trónkövetelőkkel szemben s meg szilárdulása gyakran a sikeres erőszaktól függ. így VII. Henrik a XV. század végén valósággal megtizedelte az angol

¹⁾ Taine, i. m. 103—104. 1. Ugyanígy A. R. Waller: *The Cambridge History of English Literature*, London 1907, 151—152 1.

²⁾ J. Taylor i. m. 407. 1.

³⁾ W. J. Ashley: *Feudalism*. i. m. 100, 101, 106, 109. 1.

feudalizmust: nyolcvan a királyi családhoz tartozó személy elpusztult és a királyság földterületének közel egy ötöde jut a király uradalmába.¹⁾ De még a viszonylag megszilárdult királyi hatalom is csak a legnagyobb a feudális hatalmak között.

Egyáltalában az angol történelem tipikus feudális történelem, mélyen be a XVI. századig. A lázadások, trónkövetelések, rendi fegyveres fölkelések szinte szakadatlan sora, melyekben nem országos, hanem rendi és személyi szempontok szerint csoportosulnak az emberek és sem a királyoknak, sem a feudalizmusnak nem okoz lelkiismereti furdalást, egymás ellen az ország bárminő ellenségével szövetséget kötni. Még jó sokáig úgy van, mint amit Stubbs még a XV. század királyi hatalmáról mond: „Dacára szent természetinek, melyet neki felkenetése és koronázása kölcsönöz, dacára a hűségi esküknek, melyeket kezébe letettek és uralkodása jegyére tökéletes legitimitásának, könnyen félreteszik, ha a hatalmasabb úr megjelenik.”²⁾ A nagy lordok valóságos kis királyok még mindig: „Egy hatalmas earl, mint pl. Percy, vagy egy herceg, mint Shafford, alig volt kevesebb, mint a király tekintélyben, de sokkal több, mint a király gazdagságban és fényben a saját házában.”³⁾

S mikor a cseregazdaság és a piacra termelés a nagy hűbérurakat egyre inkább magánértelemben vett földesurakká teszi, divatba jön a magánzsoldos hadsereg, a mi hajdúságunkra emlékeztető *livery* és *heraldry*, mely egy rémes és veszedelmes rablóvilág kialakulására vezet s mely a közveszélyes utak mellett sok helyütt az emberek érintkezését megnehezíti vagy lehetetlenné teszi.⁴⁾ Az egyes lordok házi katonaságának rablásai és pusztításai béke idején is a háború benyomását keltik. A régi feudális kötelék erkölcsi szálai így teljesen összetörnek, s merőben magánjellegű vi-

¹⁾ A. Coste, i. m. 142. 1.

²⁾ William Stubbs: *The Constitutional History of England*, III. k. London 1878., 509. 1.

³⁾ I. m. 538. 1.

⁴⁾ J. J. Jusserand: *Les Anglais au moyen âge*, Paris 1884.

szonylatoknak adnak helyet. „A nagy lordok, hercegek, grófok és bárók szerződészerűleg kötelezték magukat, mint valamely ipar gyakorlói, hogy a királyt szolgálni fogják meghatározott időre, meghatározott erővel, meghatározott bérért.¹⁾ Már most mi vetett véget a feudális világ ennek a „boszorkánytáncának”? Mi tette lehetővé, hogy a királyi hatalom a XV. századtól kezdve egyre sikeresebben megbírkózhasson a bárósággal, ugyannyira, hogy annak egyre nyomasztóbban kialakuló abszolút hatalmával szemben többé már nem feudális, hanem országos ellentállások jelentkeznek, melyek Cromwell kezében egy polgári természetű forradalomban explodálnak?

A történetírók a baronage bukásának két nagy okát jelölik meg. Az egyik a nagy hűbéri jószágok felaprózása, subfeudatio és a jobbágyság felszabadulása folytán, mely Angliában már a XIII. századtól folyamatban volt. A régi földhöz kötött, szilárd szerkezetű feudális hadsereg helyét az a gyülelevész zsoldos rablóvilág foglalja el, amelyről az imént beszéltünk. A másik okként a puskapor feltalálását szokás emlegetni. „Ez a változás csaknem ellenállhatatlan erőt kölcsönzött a koronának. Az egész középkoron át egyetlen nagy báró felhívása elég volt, hogy borzalmas fölkelést idézzen elő. *Yeomen* és *retainer* levették íjjukat a kéménysarokból, a lovagok felcsatolták pajzsukat és pár nap alatt egész hadsereg fenyegette a trónt. De tüzéség nélkül most egy ilyen erő tehetetlen volt és az egyetlen tüzertrain a királyságban a király rendelkezése alatt állott.²⁾

Ezek azonban már csak tünetek: a piacra termelés és a pénzgazdaság hatalmas megerősödését jelentik. A fegyveres középkori világ nem bír boldogulni ezekkel a változásokkal, melyek végeredményében mind a királyi pénztár megerősödését hirdetik. Ezeknek a változásoknak befolyását nagyon tökéletlenül ismerjük, de maga a folyamat természete nem lehet vitás. Már I. Edvard alatt (tehát a XIII.

¹⁾ Stubbs.: I. m. III. k. 540. 1.

²⁾ Tailor, i. m. 569. 1.

század végén) lehet beszélni a nemzeti gazdálkodás első szervezéséről, mikor a kereskedelmi szokásokat egységesítik és az egész országra kiterjesztik. 1377—1485. között egy kifejezetten merkantilista politika folyik, mely minden erővel egységes belső piacot, ipart és kereskedelmet akar szervezni. Már II. Richárd idején (1377—1399.) a középkori patriarchalizmus vége és vállalkozó meg munkaadó, földesúr és pór között a modern idők „*simple cash nexus*”-a jelentkezik. De azért Edvard idején a gazdasági élet még mindig lényegében „minicipális” és „inter-municipális” ellenben a Tudor-ok alatt már kifejezetten nemzeti és nemzetközi. A XVI. század közepén már erősen kapitalista gazdálkodás folyik s az „*evictions*” meg az „*enclosures*” hirdeti rendszere végleg megteremti a piacratermelést, a jobbagyság teljes megszűnését és a földnélküli proletariátust.¹⁾ Kétségtelen, hogy a XVI. században Anglia gazdasága végleg nemzeti egységnek tekinthető. A királyi hatalom kezd az egész ország területére kiterjedő privilégiumokat adni; a városok egymás között kereskedelmi szerződéseket kötnek (miként a modern nemzetek egymás között), melyeknek célja a kereskedelem nagyobb szabadságát biztosítani. E szerződések, melyek már a XIII. századra visszanyúlnak, e korban úgyszólván az összes városokat országos egységbe fűzik. Ugyanakkor az ipar is végleg leveti városi jellegét és országos piacra dolgozik.²⁾ Egyidejűleg a geográfiai munkamegosztás is növekszik; a vásárok helyi ellenőrzése meglazul; az egyéni önzés és kezdeményezés uralkodóvá lesz.³⁾ Nem véletlenség, hogy Erzsébet alatt

¹⁾ W. Cunningham: *The growth of english industry and commerce* Cambridge 1890. Különösen I. k. 242, 243, 339, 340, 388, 466, 476. I.

Ashley szerint már a XVI. században lehet „nemzeti gazdaságról” beszélni Angliában, szemben a középkor városi gazdálkodásával, mert a királyi hatalom és a központi parlament ereje és egysége már korán gyöngítette a gazdasági élet partikuláris akadályait. A gazdasági élet személyi jellege mindjobban úrrá lesz a középkori helyi jelleg felett. I. m. II. k. 9, 24. I.

²⁾ Ashley, i. m.

³⁾ I. m. 44, 46, 47, 49. I. Mindenesetre ezt a változást is sze-

építi fel Gresham a londoni börzét, a gazdasági egység látható jelét. (A párisi börzét csak 1724-ben állították fel!) És az angol gazdasági és kultúregység kialakulását mindennél ékeesebben hirdeti a Shakespeare feltűnése. Ellenben kevésbé ismerjük azokat az etapokat, melyeken a királyi hatalom szervező és központosító működése keresztülment. A polgári elem gyors recipiálása a feudalizmus által a királyi hatalom és az új gazdasági élet szövetségét elhomályosítja, sőt a lordoknak gyakran sikerül a városi elem egy részének befolyását a maguk számára biztosítani. A polgári elem természetes féltékenysége, csekély politikai iskolázottsága, a nemesi elemekkel való összeházasodása azt eredményezte, hogy a kor parlamenti életében való közreműködése elenyésző volt s minthogy a történetíró figyelme főleg erre irányult, csak igen pontatlanul ismerjük azokat az erőket, melyek a parlamenti színpad mögött játszódtak le. De valószínűleg az élesszemű Stubbs fején találja a szegyet, mikor így jellemzi a városok szerepét a középkori Angliában: „A parlamenten kívül a király engedelmes eszközei voltak, a parlamentben hallgattak, vagy belenyugodtak a lovagok panaszaiába.”¹⁾ De azért gyakori tudomásunk van a királyi hatalom és a városok szövetségéről. És amit Stubbs H. Richard politikájáról mond, az voltaképpen az egész középkori világ királyi politikájának alapjellemvonása: „Védeni akarta a parasztot a polgárral szemben, a polgárt a lovaggal szemben, a lovagot a báróval szemben, de csak azért, hogy maga szerezzon magának hasznot valamennyi letörésével.”²⁾ Valóban találóbban nem lehet jellemezni a középkori világ lélektanát és ez a jellemzés, még a modern világ beköszöntésekor is igaz marad. Mert nem szabad hinni, hogy a földbirtokos-katonai rendszer pusztulása

rény keretekben kell elképzelni, hisz még a XVI. század végén is Londonnak csak 35.000, Yorknak 11.000, Bristolnak 9500 lakosa volt s ezeken kívül még csak három olyan város volt, melynek 5000-nél több lakosa volt. (James E. Thorold Rogers: *The Industrial and commercial History of England*, London 1892, 48. 1.)

¹⁾ I. m. III. 589. 1.

²⁾ I. m. 591. 1.

egy katasztrófa erejével ment végbe. Ellenkezőleg, ezek az elemek évszázadokon át tovább éltek, ugyannyira, hogy mikor Cromwell korszakában egy lényegében burzsoa forradalmat szemlélhetünk, mely a francia forradalmat több mint egy évszázaddal megelőzte, a kornak vallásos ideológiája és szertetagozott, a legkülönbözőbb személyi hűségvonalkozásokat, területi rendszereket és magánfeudális-katonai hatalmakat uraló társadalma annyira előtérbe nyomul, hogy jó sokáig az egész mozgalom természetét nem értettek meg s Guizot-nak kellett a nagy francia forradalom fényében az angol eseményeket megmagyarázni; hogy a vallási küzdelmek és a feudális rablókalandok mögött a polgárság és az alsóbb néposztályok szelleme lüktetett az alkotmányos monarchiáért és a lelkiismereti szabadságért.¹⁾ És a régi feudális világ még ezt a korszakot is túléli s erősen be a XVIII. századba találkozunk a régi katonai és helyi szervezetek fellángolásaival s a parlamentarizmus rendi természete egész az 1832. választójogi reformig nyomon követhető.

De ez a vázlat még mindig csak a mai Anglia legkisebb részének egységét jelenti. Írországról és Skóciáról még nem is beszéltünk. Írországról külön vonatkozásban lesz szó, mert hisz az asszimiláció munkája vele szemben most sincs befejezve. Skócia meghódítása pedig évszázadokon át csak növelte a tulajdonképpeni Anglia egységesítési munkája nehézségét, ő volt az állandóan forrongó „fiatal királyság”, minden rebellis összeesküvés és felkelés alkalmas talaja. Skócia elfoglalása a XIII. század végén egyelőre nem az angol egység, hanem a skót öntudat kialakulásához vezet. Az

¹⁾ Bár Gardiner nagy kutatásai sok ismeretlen részletet hoztak napfényre és sok pontatlan adatot helyesbítettek, véleményem szerint Guizot korai kutatásaiban még mindig több a helyes megértés és az igazi behatolás. Különben maguk Gardiner végső konklúziói is inkább megerősítették a Guizot álláspontját, bár ő a személyt túlságosan előtérbe nyomja a korrallal szemben. De burzsoa és puritán lelke erősebb, mint a harcos kis királyé. L. S. R. Gardiner: *Oliver Cromwell*. Autorisirté Übersetzung von E. Küchner, München-Berlin 1903. Még inkább *Cromwell's Place in History*, London 1897.

alsó vidék (*Lowland*) angol parasztjai, az északkelet gaéljei és az északnyugat britjei egységes népnek kezdik magukat érezni a közös elnyomóval szemben és kezdetét veszi egy háromszáz éves ellenállás.¹⁾ Ez a skót ellenállás annál érdekesebb s világot vető a középkori világ természetére, mivel tudjuk, hogy Skócia nem volt kevésbé angol-szász, mint a tulajdonképpeni Anglia.²⁾ Csak igen lassan, lépésről-lépésre nyomul előre az angol egység ügye, abban a mértékben, melyben gazdasági s részben vallási érdekek Skóciát mindinkább Anglia felé vonzzák. Már az angol forradalom együtt találja a skót és angol társadalom egy nagy részét a királyság elleni közös harcukban. 1707-ben Skócia és Anglia politikai uniója is bekövetkezik, de az egybeforradás még mindig lassan halad előre. A feudális élet helyi politikai maradványai mindenütt megzavarták a királyi hatalom terjeszkedését és megnehezítették az industrializálódás és a vagyon felhalmozódása folyamatát.³⁾ Azonban a gazdasági és politikai egység, ha lassan is, de diadalmaskodik. A *Scottish lowlanders* angol kultúrája egyre jobban kisu-gárzik, míg a kelta tért vészit. De úgy az angolok, mint a kelták kezdetben ugyanazt az idegenkedést mutatták az anyaországgal szemben, újabb világos jelül annak, hogy a középkor nemzeti érdeket nem ismer, csak helyi kapcsolatokat.⁴⁾

¹⁾ De míg ez a relatív egység létrejött, azt itt is, mint mindenütt másutt, szakadatlan törzsi háborúk előzték meg. Az egész életnek törzsi, helyi és partikuláris jellegét bizonyítja a népességnek szerfölött alacsony száma is, hisz Skóciának még a XV. században alig volt több lakosa 500.000-nél (I. Mackintosh: *The History of Civilisation in Scotland*, Aberdeen 1878, I. k. 111, 449. l.)

²⁾ Fzt az angolszász népességet Freeman Skócia tulajdonképpeni alapjának tekinti „Ami a skót királyság nagyságát megalapította, az a tény volt, hogy Anglia egyrésze fokozatosan felvette Skótország nevet és lakosai a skótokét Az igazság az, hogy több, mint ötszáz éven át Britanniában hét angol királyság volt, melyek mindegyikének zavargó kelta háttere volt, ami a két ország főnehézségét okozta. (*The historical Geography of Europe*, London 1903, 553. v.)

³⁾ John Mackintosh: *The History of Civilisation in Scotland*, i.m. III. k. 231. l.

⁴⁾ J. H. Millar: *A Literary History of Scotland*, London 1903, 4. l.

Az angol-skót egység története különben rendkívül tanulságos, mert élénken illusztrálja amaz erők hatását, melyekről itt szó van. Már magukat az egyezkedési tárgyalásokat első sorban kereskedelmi és gazdasági szempontok dominálták s a királyi hatalom mindig a városokra és az alsó nemességre számíthatott. Ellenben az északi vidékek félnomád klánjai feudális uraikkal a partikularizmus szellemét képviselték, ugyannyira, hogy az unió megkötése után is gyakori fölkeléseikkel és a külföldi udvarokkal szőtt összeesküvéseikkel egyre zavarták a gazdasági egységesülés munkáját. Egészen feltűnő az analógia, melyet Skócia Erdélylyel mutat, ő volt a feudális szabadság földje, mely minduntalan trónkövetelőket állított fel a központosító, a rendi szabadságot leromboló, ipart és földművelést teremtő angol uralommal szemben. Mindaddig, amíg a kelta kis királyok területi uralma, önálló igazságszolgáltatással, katonai udvartartással megmaradt: az angol egységet állandóan fenyegette a feudális lázadás. Csakis a cseregazdaság egyre jobban gyarapodó szálai és a feudális hatalmak lassú kiirtása (kivégzés, elkobzás, harc és lekenyerezés útján: *tout comme chez nous!*) vet véget ennek az angol-kurucvilágnak, mely egészen úgy, mint nálunk, az urak ősi szabadságait egybefűzte a kiéhezett, lerongyolt népesség lázadásaival az adócsavar ellen. Pl. egészen kurucosan hangzik az 1715. fölkelés mottója: *Se unio, se cefreadó, se sóadó!*¹⁾ Minden újabb fölkelés letörése persze a feudalizmust is gyöngíti, de azért tovább él Skócia gazdaságilag legfejlettebb részeiben: „A legnagyobb baj az volt, hogy a klánfőnökök, akik maguk, kíséretük, vendégeik számára enni és inni valót találtak — isten tudja honnan, pedig alig volt pár shilling a zsebükben — félkirályi hatalommal, feudális igazságszolgáltatási joggal voltak fehuházza, melyet az unió-szerződés szerencsétlenségre nem szüntetett meg. Még a Dél és a Kelet civilizált részeiben is sok hasonló maradt

¹⁾ R. Pauli: *Entstehung des Einheitsstaates in Grossbritannien. Preussische Jahrbücher*, Berlin 1872, 30. Band, Drittes Heft, 309. 1.

életben.¹⁾ A legborzasztóbb uriszék-gazdálkodás és a legrablóbb hajdú-katonáskodás uralkodott Skóciában is messze be a XVIII. századba. És Károly-Eduard Stuart-herceg utolsó romantikus kalandja 1745-ben (melyet Walter Scott oly romantikusan kiszínezett), hogy trónját visszazerezze, frappáns hasonlóságokat mutat Rákóczi fölkelésével. Itt is nevetséges kezdetekből, ugyancsak a rivális francia udvar szítására és anyagi támogatásával, egy komoly lázadás alakul ki, mely lázba borítja az egész országot. Alig akad királyhű ember és a hős mint király uralkodik Edinburghban. Pedig akkor már az ilyen vállalkozás lehetetlen volt. Nemcsak a tulajdonképpeni Anglia magas ipari kultúrája, de maga Skócia civilizáltabb része sem tűrhette a feudális harcok felújulását. Mindenki békére vágyott: a gazdasági élet vagyont és kultúrát adó békéjére. Ezért pusztult el olyan száználmasan a trónkövetelő kiéhezett és lerongyolt 6000 embere. Pénz, katona, hivatalnok-apparátus minden már az angol király kezében volt! A feudális nemesség végleg elvész ebben a fölkelésben. Részben a csatákban, részben a hóhér-bárd alatt, részben a számkivetésben. A centralizált állam pedig siet a feudalizmus utolsó maradványát eltakarítani, egységesíteni a közigazgatást és az igazságszolgáltatást, a rebellis klán-főnökök birtokain pedig királyhű arisztokráciát teremt. A gazdasági életműködésben szabaddá vált ország pedig nemsokára teljesen egybeforr az angol kultúrával.²⁾

Miként Franciaországban, úgy Angliában is nyomon lehetne követni ezt a politikai és gazdasági egységesülést a nyelv formálódásában. Az angol grammatika gyors megváltozása a XII. század közepén megfelel annak a ténynek,

¹⁾ I. m. 322. 1.

²⁾ U. i. 322. és következő oldalak. Persze ez az analógia a magyar és az angol fejlődés között csak részben talál. A mi bajunk az volt, hogy az egységet nem a magyar király, hanem az osztrák császár teremtette meg, egy nyelvben és politikai érdekekben idegen birodalom fejedelme, annak fejlettebb gazdaságára támaszkodva. Ez sok eltérő komplikáció oka lett, de azért a feudalizmust kiküszöbölő folyamat lényegét nem érinti, mint a magyar fejlődés vázlatánál látni fogjuk.

hogy a normán hódítók egyre sűrűbben megtanulják a nép nyelvét. A szókincsben is megfelelő a változás. Francia lett a „jog, a kormányzás, a háború és a vadászat nyelve.” A XIV. század végén az egységes angol nyelv kialakult, „Ez az angol nyelv — eredetében — nem Kentnek, Wessexnek, Mercianak dialektusa, hanem az összes Britanniában beszélt *low dutch* dialektusok egyesítése egy összetett egészbe”) Az irodalmi nyelv kialakulásának központja itt is, miként Franciaországban is, a királyi székváros: London, mely egyszersmind a legfejlettebb gazdasági élet központja. „Londonban a törvényhozó és közigazgatási tevékenység színhelyén a művelt emberek beözönlése a királyság minden részéből az eredeti déli dialektus kiszorítására vezetett a keleti középanyol nyelvjárás által, mely közben a helyzeténél fogva érthetőbb volt a déli és az északi emberek számára, mint az északi angol a délinek, vagy a déli az északinak. Az a tény is, hogy mindkét egyetemi város a keleti középanyol vidéken feküdt, kétségtelenül hatással volt arra, hogy ez az angol típus jutott uralomra a főváros művelt köreiben.” Ez volt már különben a Chaucer és Wycliff nyelve is.²⁾

IV. FEJEZET.

A nemzeti államfejlődés egy másik típusa. Németalföld

A nemzeti egybeolvadás eme két tipikus példáját még néhány más tapasztalat vázlatos leírásával akarjuk kiegészíteni, melyek eltéréseikkel és különlegességeikkel annál jobban domborítják ki a közös fejlődési folyamatot, így a németalföldi tartományok példája nyilvánvalóvá teszi a gazdasági egységesítés elsődleges fontosságát a katonai centralizáció felett valamint azt is bizonyítja, hogy miként alakulhat

¹⁾ Taylor, i. m. 87. 1.

²⁾ Henry Bradley: *The Cambridge History of English Literature*, Cambridge 1907, 390, 391, 397, 406. I. Hogy a nyelvi egység Angliában is a nyelvek és a nyelvjárások minő hekatombáin vezetett keresztül, annak impozáns monumentuma a Wright hat hatalmas kötete, melyekben az angol tájszólásokat összegyűjtötte.

ki állami egység geográfiai határok és nyelvközösség nélkül. A verduni szerződés óta Németalföld részben Franciaországtól részben Németországtól függött. A korai középkorban ez a terület 60—65 többé-kevésbé független államocskára bomlott, melyekből a IX. században néhány nagyhercegség (Hainaut, Brabant, Namur, Looz, Limburg, Luxemburg, Holland, Lotharingia stb.) kerül ki, de ezek mellett továbbra is zavaros tömege él a kisebb-nagyobb, több vagy kevesebb függetlenségben élő hűbérurásoknak.¹⁾ Ezt a zavart még növeli a vallási beosztások rendszertelensége, mely a népeséget tekintet nélkül eredetére itt a kölni érsekséghez, ott a reimsi római metropolitához kapcsolja.²⁾ Még egy honi hatalmas centralizáló dinasztia is hiányzik — ellentétben Angliával és Franciaországgal — s a németalföldi politikai egység mégis létrejön. Hogy és miért? A belgáknak mélyreható történésképe gyönyörűen mutatja ki hogy *az élet szociális egységéből*: „A Schelde és a Meuse medencéi nemcsak Európa csataterei voltak, hanem általuk létesült az eszmék forgalma a germán és a latin világ között, mely az ő területén érintkezik s az ő kikötői voltak azok, melyek évszázadokon át az Észak és a Dél árucikkeinek raktárai voltak.”³⁾

Ezt az érdekes hipotézist Pirenne rendkívül erős érvekkel bizonyítja. Németalföld a renaissance első hullámai óta pár excellence a városok országa. Három nagy folyója Németországgal, Burgunddal és Franciaországgal hozza élénk kereskedelmi összeköttetésbe. Már a XIII. században Németalföld a közös területi jellegű intézmények oly tömegét mutatja, melyet hiába keresnénk e korban nyugaton másutt. E büszke és hatalmas városoknak ellenállása megakadályozza, hogy a francia beolvasztási politika definitív eredményt érjen el. A courtraii csata a városi polgárság diadala Franciaország és a vele szövetséges arisztokrácia ellen.⁴⁾

¹⁾ Léon Wanderkindere: *La Formation des Principautés Belgen* II. k. Bruxelles 1902, 469. 1.

²⁾ H. Pirenne: *Histoire de la Belgique*, I. k. Bruxelles 1902, VII. 1.

³⁾ I. m. VIII. 1.

⁴⁾ I. m. 159, 161, 291, 345, 391. 1.

A XVI. században a területi hercegségek növekedő halálomra tesznek szert. Teljes autonómiájukat biztosítva, egyazon dinasztia alatt szilárd szövetségbe lépnek és Németország és Franciaország között megalkotják azt a közbenső államot, mely Belgiumnak és Hollandiának ma is jellemvonása. Az uralkodó és kormányának egysége kivezeti őket a helyi önkormányzatok tarkaságából a modern életre. Ez a gyors átalakulás valójában egy évszázados fejlődés logikus eredménye volt. A faj különbsége nem akadályozhatta meg a flamandok és vallonok egységét, akik „egymás mellett éltek ugyanazokban a politikai és vallási keretekben, ugyanazoknak a kulturális befolyásoknak alávetve, ugyanazt a jogot és közös intézményeket élvezve.”¹⁾ A burgundi hercegek a XIV. század elején csak végrehajtották az egységesítési művet, mely jóval előttük vette kezdetét. A százéves háború által kimerült Franciaország és Németország, hol a királyi hatalom lehanyatlott, nem állhatott ellent ennek a törekvésnek. Sehol sem volt komoly ellentállás ezen egységesítő politikával szemben. Az adminisztrációban is a központi királyi hatalom gyorsan győzedelmeskedik mivel a középkor partikuláris rendje teljesen alkalmatlanná lett a modern élet szükségletei kielégítésére. A lezárt osztályok és partikuláris privilégiumok betöltötték hivatásukat.²⁾

A XVI. században az egységesítő mű folytatódott, a területi kohézió megnövekedett, a központi kormány nemzeti szint őrült, a partikulárista ellenállások egyre gyöngültek, a centralizáció diadalmasan halad előre. E század közepe óta gyakran alkalmazzák a *haza szót*.

Ezt a békés fejlődést megrontották az idegen és világhatalmi törekvéseket folytató abszolút dinasztia és az egyre erősödő polgári társadalom közötti politikai és vallási ellentétek, melyek II. Fülöp alatt egy véres függetlenségi harcra vezetnek. Ezek a komplikációk azonban nem homályosítják el azt a fejlődési sor igazságát, mely a Németalföldből egy

¹⁾ I. m. II. k. 157. 1.

²⁾ I. m. 316, 317. I.

önálló és különleges állami létet élő országot teremlett. Ezt a sajátos állami életet visszatükrözte az ország gazdasági szerkezete.¹⁾ Már a külföldi kortársaknak feltűnt a népesség sűrűsége. A kis országnak már 1557 táján körülbelül három millió lakosa volt. Egy négyszög km.-re átlag 39 lakos esett. Ez a népesség 303 város és 6579 falu között oszlott meg. 1526-ban a városi népesség az egész 0.34%-át tette ki, ami rendkívüli szám, ha meggondoljuk, hogy a legtöbb európai országban, a polgárok nem haladták túl, a XX. század előtt, a lakosok öszszámának kéttizedrészét.²⁾

A németalföldi államalakulás ezen magyarázatának lát-szólag ellentmond az a tény, hogy végül mégis két különálló állam képződött ki belőle: a nagyhatalmak által 1814-ben létesített egység felbomlott és az 1830. forradalomban Belgium kereszttülviszi önállóságát Hollandiával szemben. Ez a kettészakadás azonban mitsem vesz el Pirenne beállítására értékéből. A fontos és az érdekes ebben a hipotézisben az, hogy Európa két legnagyobb hatalmassága között ez a terület képes volt magának különálló létet biztosítani s hogy ez a lét a városi élet különleges szolidaritásán alapult. Az megint más kérdés, hogy magának Németalföldnek területén belül minő erők vezettek további differenciációhoz. Az 1830. forradalom okait később fogjuk megismerni. Itt csak arra akarunk utalni, hogy már a XVI. század végétől kezdve Németalföld déli része nagyon elütő fejlődést vesz az északitól. A déli tartományok, mint spanyol, majd osztrák Németalföld a katolicizmus legfanatikusabb tűzhelyeivé válnak a protestáns északi tartományokkal szemben, később pedig a francia uralom annyira romanizálja még a flamand rész befolyásosabb köreit is, hogy az egész ország a francia kultúra hatása alá jut s hevesen reagál a beszivárgó holland befolyásokkal szemben. A túlnyomóan kereskedő és gyarmatosító Hollandia rivalitása is igen gyakran és nyomatékosan érvényesült az inkább mezőgazdasági déli részzel szemben. S míg a német-

¹⁾ I. m. III. k. 211, 212. 1.

²⁾ I. m. III. k. 283, 284. 1.

alföldi szabadságnak már a hajnalhasadásakor kialakult az orániai ház és a fiatal demokrácia szövetsége, úgy, hogy ez a dinasztia kezdettől fogva közbelépett „az alacsonyabb néposztályok, az ipari céhek, a bátor lövészegyesületek érdekében a patrícius városi tanácsosok uralmi vágyával szemben,“¹⁾ izóval egy nemzeti, protestáns vallású dinasztia vezette itt évszázadokon át az állami centralizáció és függetlenség ügyét: addig a katolikus, részben francia déli rész, hol a papság és a nemesség uralkodott, gazdasági, vallási és társadalmi ellentétben állott a protestáns és patrícius északkal s állandó martaléka volt az idegen dinasztiák nagy hatalmi törekvéseinek, melyekkel szemben csak mulólag sikerült az észak és a dél szövetségét biztosítani. A hét északi tartomány kis köztársasága csakhamar magára maradt s egyedül folytatja a harcot a spanyol nagyhatalommal.

De bármi legyen is észak és dél elválásának az oka, az kétségtelen, hogy az itt megismert folyamat a belga területen egy lényeges ponton eltér az államalakulás rendes menetétől: a politikai-katonai működés szerepe csekélyebb és hiányzott az a történelmi dinasztia, mely körül az egész államalakulás lassú fejlődés folyamán kikristályosodhatott volna. A dinasztiák katasztrófikus váltakozása az egész államalakulatnak valami labilitást adott. Hiányzik a gazdasági és katonai funkciónak az a kölcsönös átitatottsága, céltudatos és organikus átszövődöttsége. A lüktető, gyorsan módosuló, a polgári individualizmus anarchisztikus tendenciáját jelentő gazdasági elem uralkodik a lassú, konzervatív, a múltban és a múltból élő dinasztikus elem felett. Ez a hatalmas városi, polgári individualizmus egyszersmind az oka annak, hogy a két államalkotó faj belsőbb fúzióba nem lépett. Két gazdaságilag meglehetősen egvenlő erős nép élt egymás mellett a büszke és ragyogó városi reszpublikákban. Nem volt oly dinasztikus erő, mely az egyiket a másikkal szemben tartós politikai túlsúlyra hozta volna. A dinasztikus levegőt egyre

¹⁾ Edmund Ulbricht: *Weltmacht und Nationalstaat*. Leipzig 1910, 223. 1.

jobban kiszorította a mind pezsgőbb városi, gazdasági levegő. Ez az oka valószínűleg azon szerfelett érdekes jelenségnek, mely az idegent Belgiumban úgy meglepi: ebben a független, gazdag, művelt államban nincs igazi patriotizmus vagy ami van az teljesen új, iskolás, a hivatalos világra, a tisztikarra és a királyi udvarra szorítózkodó. A nép és a polgárság idegenül áll vele szemben. Szocialista és keresztény demokrata vezető politikusok nyíltan hirdették előttem a lelkeknek ezt az állapotát. Az államhoz való ragaszkodás pusztá célszerűségi kérdés, melyet a megszokás, a jólét erősít. Ha megkérdezzük egy belga állampolgárt hovatarozósága felől, sohasem halljuk azt a választ: *Je suis belge*, hanem mindig azt: *Je suis flamand*, *Je suis wallon*. Maga az államhoz tartozás lényé nem dogma, hanem oly politikai kérdés, mint minden más. Bátran lehet disputálni nyilvánosan azt a kérdést, hogy hova volna jobb tartozni: Franciaországhoz vagy Hollandiához. Senki hazaárulást ebben nem lát.

Ebből a tényből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy bár az egységbe tömörülés a gazdasági fejlődés polgári rendjéből következik: maga az ideológia, mely ezen a kulturán nyugszik, hevét, színét, keménységét és fanatizmusát a dinasztikus-politikai elemből meríti, melynek, valamint hadseregének és bürokráciájának egyéni dicsősége hozzátapad a nemzetbe tömörülés tényéhez.

Ebből a megállapításból érdekes konzekvenciák nyílnak a jövőre nézve.

V. FEJEZET

A legújabb kori nemzeti államfejlődés

Ezek a nagy történelmi példák a maguk vázaltszerűségében is elegendően megvilágítják a nemzeti államalakulás folyamatának, a gazdasági és politikai integrációnak természetét. Az egyik oldalon egyre fokozódó csere- és pénzgazdaság a naturálgazdasággal szemben, növekedő forgalom és fejlődő közlekedés a területi elzárkózással szemben, gyarapodó nyelvi és vérbeli egység a faj és a be-

széd kaleidoszkopikus tarkaságával szemben. A másik oldalon pedig ezt az egységbe törekvő világot politikailag és közgazdaságilag is mind jobban összefűzi egy közjogi-katonai hatalom, melynek az új produktív világ elegendő pénzt tud adni állandó hadsereg és hivatalnoki kar eltartására, amire az elszegényedő — mert régi latifundiális gazdálkodását folytatni nem tudó — feudalizmus képtelen.

És érdekes, hogy bár a nemzetté tömörülés legrégebb és legklasszikusabb tapasztalatai a francia és az angol típusban lelhetők fel, korunk nemzetiségi mozgalmai minderről megfélekednek s törekvéseik eszközeit és ideológiai tartalmát nem innen merítik. Ennek az az oka, hogy a nemzeti asszimiláció most leirt folyamatai szinte észrevétlenül folytak le távoli századok kohójában, melyben a felszínes szemlélő számára egészen más ércék forrtak és süstöréltek, mint a nemzetinek elnevezett vegyülék. Míg napjaink lármás csatáiban ez a „nemzeti” adja meg a politikai hangzavar legélesebb instrumentumát: addig a múlt századok külháborúkkal, feudális és vallási harcokkal, jobbáglázadásokkal és városi szabadságküzdelmekkel telvék, melyekre csak a rövidlátás, vagy az elfogultság akarta rányomni a modern nemzeti etikettet. És mégis ezek mögött a szüntelen külháborúk, osztályharcok és vallási torzsalkodások mögött a korai középkortól kezdve egyetlen egységes világtörténelmi folyamat halad feltartóztathatatlanul előre a francia forradalomig és azontúl: *az európai emberiségnek mind nagyobb és szervezettebb egységekben való összefoglalása*. A legteljesebb törzsi és nyelvi szakadozottságból egyre szélesebbkörű és szervezettebben összefűzött egységek alakulnak ki. Ebben az évezredek fejlődési sorban a nemzeti kapcsolódás nagy, széleskörű területek politikai és gazdasági integrálódását jelenti, ama területekét, melyeket a javak és az eszmék legintenzívebb cseréje egy hosszú történelmi múlt érzelmi erejével egybefűzött. De egy percig se feledjük el: a folyamat halad tovább. Most már ezek a nagy nemzettestek lépnek egymáshoz ugyanolyan vi-

szonylatokba, miként a középkor városállamai. A csere, a forgalom, a gondolat egysége diadalmasan halad előre. Ugyannyira, hogy épp a világ legrégebb, legbiztosabb, leghatalmasabb nemzeti államait legkevésbé foglalkoztatja, a régi, sajátképen vett nemzeti gondolkör, mely a politikai egység helyreállításában avagy egy összetartozó embertömeg nyelvi és érzelmi egyesítésében áll. Náluk az egység minden irányban már teljes. Alapvető problémáik kizárólag szociális vagy internacionális jelleget öltenek, mert ezek a további integrációnak egyetlen célravezető utjai.

Innen van az, hogy a tulajdonképeni nemzeti gondolkör, a nemzeti egység és a nemzetiségi ideológia problémái, nem itt, hanem azokban az országokban keresendők, melyeknek nemzeti egységük új keletű vagy még hiányos vagy még fejlődésben lévő vagy ahol különböző nemzetiségeket talált a demokrata és centralizáló jogállam, melyeket még nem fűzött össze, vagy nem olvasztott egybe — Közép és Kelet-Európa elmaradt kultúrélete folytán — az a gazdasági és politikai egyesülési folyamat, melyet felismertünk.

Különben az egész mozgalom eszmei tartalma már kézen állt a francia forradalom szabadságjogaiban, ugyannyira, hogy midőn Napóleon megkezdte Európaszerte harcát a történelmi dinasztiákkal szemben s midőn az európai államalakulatok egy jó részét halomra döntötte: nemcsak a politikai és közigazgatási polgári szabadságokkal igyekezett a néptömegeket régi uraik ellen megmozgatni, hanem a nemzetiségi érzülettel is, nemzeti szabadságot és autonómiát ígérve az idegen dinasztiák által legyőzött népnek. Ez a napóleoni külháborúk sikerének egyik oka: *ő vezeti be a demokrácia és a nemzeti elv mikrobáit a feudális és dinasztikus Európába*. Innen kezdve ennek a két világrendnek küzdelme folyik napjainkig. Plasztikusabban nem lehetne e két szervezési és jogi elvet szembeállítani, mint a következő két kortörténeti dokumentummal:

A középkori dinasztikus-patrimoniális világot hirdeti

II. Ferencz, mikor Bluntschli szerint a francia követhet így szólt: „Az én népeim idegenek egymáshoz és így van a legjobban. Nem kapják meg ugyanazt a betegséget ugyanabban az időben. Franciaországban, ha jön a láz, egyszerre fogja el önöket mind. Én a magyarokat Olaszországba, az olaszokat Magyarországra teszem. Mindegyik a maga szomszédjára vigyáz. Az egyik nem érti meg a másikat és az egyik gyűlöli a másikat. Ellenszenvükből rend születik s a kölcsönös gyűlöletükből az általános béke.”¹⁾

Ez még teljesen a régi középkori beszéd, a Szent István „regnum unius lingae imbecile ac debole” elvének folytatása.

Ellenben az újkori forradalom trombitája szólal meg az 1795. *Déclaration des droits* eme pontjából:

„A népek valamennyien függetlenek és szuverének, bármennyi legyen is az őket alkotó egyesek száma és az általuk elfoglalt terület kiterjedése: ez a szuverénitás elidegeníthetetlen. Minden népnek joga van szervezni és megváltoztatni kormánya formáit. Egyik népnek sincs joga a többi kormányzásába beavatkozni. Bármelyik nép szabadsága elleni kísérlet valamennyi nép elleni merénylet.”²⁾

Ez egy egészen új világ formulázása: a szabad munkán alapuló állampolgári kapcsolódásé.

Napoleon leveretése után a bécsi kongresszus nemcsak az abszolutisztikus régi rendet állította helyre, hanem a nemzetiségi elv teljes elhanyagolásával a dinasztikus princípium szerint osztja fel Európa térképét, melyen a különböző fejedelmi igények magánjogi jellegű kielégítést találnak, tekintet nélkül a nemzeti kapcsolatokra. Ez nem jelentett egyebet, mint a középkori magánjogi-patrimoniális elv alkalmazását oly korban, melynek alapvető szervezési eleme többé nem a katonai hatalom, hanem a gazdasági kapcsolódás volt. Az állami rendnek és a tényleges életnek ez az

¹⁾ S. Simons: *Social assimilation* (American Journal of Sociology. 1901. május — 1912. januári számok) 814. l.

²⁾ *Nation* címszó alatt *La Grandé Encyclopédie*, Paris.

ellentéte eredményezte a nemzeti konfliktusoknak azt a sorát, melyek a 19. század egész történelmét betöltötték s melyek Európa közepén és keletén még a 20. századét is dominálni fogják. És ez az oka annak, hogy miért volt a nemzeti irány megszületésekor liberális és demokratikus s miért szállt vele szembe egyház és arisztokrácia, melyeknek történelmi jogait veszélyeztette első sorban az új elrendeződés. Hisz a nemzeti kapcsolódás mindenekelőtt egy csomó helyi udvar, hadsereg, diplomácia, rendi előjog megszüntetését jelenti: „A nemzetiségi irányzat és mozgalom és a demokratikus mozgalom teljesen karöltve haladtak és az 1848-iki forradalmak sorozatában, amelyek egész Európán végighaladtak, ezt a két eszmét a legbensőbb kapcsolatban találjuk.”¹⁾

Így az egységes Németország alapját az egységes vámterület rakja le, mely a kereskedelmi és iparúzó polgárság és az öt képviselő publicisták programja. 1814-től kezdve lassan, de biztosan, ezer apró ellenállást diadalmasan leküzdve halad előre a Zollverein ügye. 1836-ban már Németország legnagyobb része belépett a vámegyesületbe és 25 millió ember egységes gazdasági organizmust képez s vámhatára mégis kisebb volt, mint mikor Poroszország egyedül állott. A német gazdasági egység fő körvonalaiiban már rég készen állott a politikai egység előtt.²⁾ Az első egységes német törvény: a váltórend (1847). A német egység első hatásosabb hírnöke, a *frankfurti parlament* jellegét tanárok és írók, tehát kiváltkép polgári ideológok szabják meg. Különösen szembetűnő a szereplők és az irányok küzdelme Poroszországban, hol „a forradalom és a német egység pártjával szemben egy partikularista és konzervatív párt alakult ki, melyet főleg a keleti nagy földbirtokosok alkottak, akik az arisztokrácia privilégiumainak, a protestáns papság ha-

¹⁾ Pulszky Ágost *Demokrácia és nemzetiség Huszadik Század* II. évf. 3. sz. 166. l.

²⁾ És Friedrich List teljes elméleti tisztasággal felfogta a helyzetet. *Das nationale System der politischen ökonomie* című művében: a 6' egység útján a politikai egységhez és a nemzeti nagysághoz.

talmának és Poroszország függetlenségének fenntartását követelték.”¹⁾ Ellenben a liberális párt a német egység pártja volt s főleg a Rajna, Szilézia és Szászország iparcentrumaiból került ki. A porosz *Fortschrittspartei* volt az, mely az 1861. Landtagban először követeli a német egységet. „Demokratikus felfogással az egyik oldalon és össznémet nemzeti érzülettel a másikon, futták meg trombitájukat akkor, amikor a *Kreuzzeitung* a ‚nemzeti svindliről‘ még tudni sem akart.”²⁾ És maga a konzervatív Bismarck tisztán átlátta, hogy a partikuláris rezisztenciák megtörésére az új birodalomnak az általános választói jogra van szüksége.³⁾

Ilyen erők hozták létre az egységes, alkotmányos, iparűző polgári Németországot, melynek XVIII. századbeli ellentétét jó lesz szembeállítani, mert köteteknél többet beszél arról a nagy világtörténelmi folyamatról, mely a nemzeti alakulatokat létrehozta: Vagy háromszáz szuverén államocská élt a mai birodalom területén.⁴⁾ „Ezekben a legkülönbözőbb formák szerint organizált államokban a hatalom mindenféle szuverén kezében volt: király, herceg, gróf, püspök, lovag vagy városi tanács; a belső rend is a legváltozatosabb egyetlen közös vonással: mindezek a kis kormányok abszolutisták voltak. Ennek a zavaros birodalomnak még pontos határa sem volt; több fejedelem egyidejűleg uralkodott a Birodalomban és azonkívül (Ausztria, Poroszország, Dánia, Svédország) és birodalmi tartományaik

¹⁾ Seignobos, i. m. 422. 1.

²⁾ Friedrich Naumann: *Die pohtischen Parteien*, Berlin 1910, 11. 1.

³⁾ A liberális és a nemzeti irány együtthaladását nem cáfolja meg az az alkotmányküzdelem, melybe Poroszország a királyi hatalommal került és csak azt mutatja, hogy itt is a nemzeti irányt diadalra egy abszolút katonai monarchia segítette, mely maga is érdekelve volt a német egység létesítésében, de csak nehezen veszi fel az alkotmányosság egyéb biztosítékait.

⁴⁾ A helyzet humoros oldaláról rajzolta meg ezt a világot Karl Braun: *Bilder aus der deutschen Kleinstaateri* munkájában. Pl. Egy kis bajor faluban ötféle jog volt és a bíróság huzamos ideig törte a fejét, hogy a 32. számú ház történelmi múltjánál fogva melyik jog rendszerhez tartozott. (V. k. Hannover 1881.)

nehezen voltak az idegenektől megkülönböztethetők.”¹⁾ S lett a régi laza, feudális birodalomból egy nagy, egységes gazdasági organizmus, az elzárkózó tendenciáknak és lokálpatriotizmusoknak egyre határozottabb visszaszorításával egy új rend, „mely a cseregazdaság diadalát jelentette, az egyes államok kis piacaival szemben, az ipari szabadkereskedelem sikerét, a céhellenesek és kereskedők győzelmét.”²⁾ Ez a változás oly világos volt, hogy Oberbayernban még 1870 után is beszéltek a szabadkőművesek és a zsidók birodalmáról.³⁾ S még mélyebb történelmi rétegekbe hatolva le, még lazább lesz a feudális Németország képe s Freemann plasztikus szavai a korai Franciaországot juttatják eszünkbe: „A királyság határait más királyságokkal szemben meghatározni viszonylag könnyű feladat; de megállapítani a végtelen szakadásokat, egyesítéseket, szétosztásokat, melyeken a számtalan kicsiny fejedelemségek és köztársaságok keresztülmentek, reménytelen vállalkozás volna. Mégis Németország hercegeinek, grófjainak és egyéb fejedelmeinek független uralkodókká való megnövekedése a német történelem nagy törvényszerűsége, míg a régi nevek össze és szétkapcsolódása a német történelmi geográfia speciális tünete.”⁴⁾ Ennek a nagy integrálási folyamatnak a menete nagyjában azonos azzal, amelyet Francia és Angolországban körvonaloztunk és inkább gazdasági oldalát változó hullámzásaival Oppenheimer mesteri összefoglalásából ismerjük.⁵⁾ Ezt az egységet itt is, mint egyebütt a politikai oldalon az apró dinasztiai pusztulása kísérte. Rendkívül jellemzően mondja erre nézve Naumann: A gótai udvari naptárnak egész elsőv kötete az emelkedő és lehanyatlott fejedelmek” története. Mindenütt akadnak uraságok, akiknek nem sikerült az adóbeszedés üzemét a maguk számára

¹⁾ Seignobos i. m. 353. 1.

²⁾ Friedrich Naumann. *Neudeutsche Wirtschaftspolitik*. Berlin 1911, 336. 1.

³⁾ Fr. Naumann *Die politischen Parteien*, i. m. 72. 1.

⁴⁾ *The Historical Geography of Europe*, i. m. 201. 1.

⁵⁾ *Grossgrundeigentum u. Soziale Frage*, Berlin.

biztosítani. Ezek önként, vagy önkéntelenül kiváltak a fejedelmi versenyből. Az önkéntes kiválást a győzelmes nagyobb üzemben való részesedéssel jutalmazták meg . . . A német birodalomnak minden pontosabb történelmi térképe 1803 előtt grafikai föltüntetése a közbiztonság, jog és népjólét egy igen szabályozatlan termelésének, számtalan egymástól független adóbehajtó üzemek alapján.¹⁾

Hogy a német egység annyival elkésett, annak főokát abban látom, hogy a legerősebb katonai hatalmasság, a belső integrálás helyett, a római birodalmi császárság fantomjával volt elfoglalva és így a feudális elemek rettenetes anarchiája itt sokkal akadálytalanabb lett. Valóban ebben az óriási birodalomban szinte egész napjainkig az államélet vezető köreiben nem volt a nemzeti egység gondolatnak egyetlen paránya sem: az apró feudális uralkodók engedelmes eszközei a legtöbbet fizetőnek. Lavisse plasztikusan mondja a francia politikáról, a német *Kleinstaaterei*-el szemben „Megfizeti a nagy választókat és néha azzal kevélykedik, hogy a császári koronát megveszi. Megveszi a protestáns fejedelmeket, a katolikus Ausztria ellenségeit. Megveszi a katolikus fejedelmeket, akik mint fejedelmek ellenségei a császári hatalomnak. Franciaországban pontosan tudják egy ilyen vagy amolyan rangú fejedelem árát, valamelyik miniszter vagy maîtresse árát: Versailles ismeri a német lelkiismeretek tarifáját.”²⁾ Ilyen körülmények között a városok jobban, mint másutt magukra maradnak. Gyönyörű látvány nézni, hogy ugyanaz a diadalmas törvényszerűsége a gazdasági életnek miként segít magán. Az állami „centralizáló” erő hiányában a német városok veszik magukra a militáris védelem egész terhét s a *Hansa-szövetség* a hatalmas városi köztársaságoknak valóságos állami szervezete — külön hadügygyei, joggal, diplomáciával, gazdasági politikával — a német feudalizmus közepette, melynél a nemzeti érdekkört

¹⁾ *Neudeutsche Wirtschaftspolitik*, i. m. 316. 1.

²⁾ Ernest Lavis: *Vue Générale de l'histoire politique de l'Europe* - Paris 1904, 9-e édition 128. 1.

teljescsn háttérbe szorítják a szövetséges nemzetközi kereskedelmi gócpontok érdekei. Természetesen a városi életnek ez a páratlanul erős militarizálólása azt eredményezte, hogy Németországban ugyanaz a városi szervezet, mely másutt az egységbegravitálás leghatalmasabb eszköze volt, itt gyakran még növelte a partikularizmust és az ország szétaprózódását. A feudalizmusnak ez a szokatlanul erős kialakulása természetesen első sorban a parasztság rovására megy, úgy, hogy Lamprecht nagyon világosan így jellemzi a német egységet: A 12. és 13. században a kolonizáló paraszt és a városi polgár képezték az összekötő kapcsot. Később a parasztság szolgásgba vetése után „csak a polgárok, az országot behálózó kereskedelem képviselői maradtak meg a német egység egyedüli komoly érdekeltjeinek.”¹⁾ És csakugyan ennek a polgárságnak lassú, visszaesésekkel teli — harmincéves háború! — kibontakozása és megerősödése vezetett el mint láttuk, a német egységhez.²⁾

Ennek a német egységnek a kialakulása — miként a franciáké vagy az angoloké — nyomon volna követhető az egységes német irodalmi nyelv kialakulásában. Wilhelm Scherer szép kutatásaiból például tudjuk hogy a hatodik században a németországi szászok és az angolországi angolszászok nyelve sokkal egyöntetűbb volt, mint pl. a szászok és a bajorok nyelve. Még a tizenharmadik században is egy németalföldi inkább értette volna meg a kölnit, mint ez a svábot.³⁾ Általában a *niederdeutsch* népek nyelve sokáig állott közelebb az angolokéhoz és a skandinávokéhoz, mint a *hochdeutsch* törzsekéhez, úgy hogy volt idő, amikor közel állt a veszély, hogy *norddeutsch* és *süddeutsch* két külön álló néppé és nyelvvé fejlődjék ki. Az írott német irodalom is évszázadokon a vallási könyveknek frank, bajor, aleman

¹⁾ *Zur jüngsten deutschen Vergangenheit*, II. Band 2. Hälfte, Freiburg in B. 1904, 208. l.

²⁾ I. m. 12. l.

³⁾ *Die deutsche Spracheinheit*. Preussische Jahrbücher, Berlin 1872, 29. Band. I. Heft. 2. l.

stb. fordításaira oszlik. A frank császárok udvari nyelve lesz az egységesítő törekvések első központja, míg a Stauf császárok udvari nyelve, aleman színezetével, a tizenharmadik század nagy költőinek a nyelve, de ennek uralma a tulajdonképpeni Dél-Németországra és Svájcra szorítkozik. Ellenben a közép és az alsó Rajna, Hessen és Thüringen elzárkóznak az aleman vegyüléktől.¹⁾ Mikor pedig a Staufok bukásával a meglévő csekély politikai egység is darabokra tört és a feudális partikulárizmus mind nagyobb befolyást nyert: a már kialakult nyelvi egységek is szétfoszlottak és a „nem enyhített dialektusok irodalmi nyelvekké lettek. Az osztrákok osztrákul, a bajorok bajorul, a svábok svábul írtak s így tovább.”²⁾ És a későbbi újabb egységesülés nem a Luther műve, mint az író hiszi, hanem a renaissance városi kultúrája összefűző hatásának az eredménye. De ez a mozgalom is igen lassú. A Luther bibliát pl. nem értik meg Baselben és a *niederdeutsch* vidékeken. Egész a XVI. századig követhető az egységesítési irányzat fokozatos térfoglalása. De Németország nagyon intenzív partikuláris élete, még a kínai irodalmi nyelvben is kifejezésre jut:” ... sehol másutt az irodalmi nyelvben nem uralkodik oly sokféleség s az nem rejt magában annyi tátongó ellentétet, mint nálunk. Sehol nem enged a nyelvjárásoknak annyi szabad mozgást, akadálytalan kifejlődést, oly önálló életet, mint nálunk. Sehol sincs az összes nyelvjárásokkal oly megszakítatlan, friss kölcsönhatásban, mint nálunk.”³⁾

¹⁾ I. m. 7. 1.

²⁾ I. m. 8. I.

³⁾ I. m. 13. 1. Ez a rendkívüli nagy partikulárizmus az oka a ma is élő oly sok német dialektusnak. Hogy a német világ nyelve a középkor folyamán milyen tarka lehetett, arról fogalmat szerezhethünk, ha valamelyik német könyvtárban fellapozzuk a közkezen fekvő német szótárakat. Íme csak találokra egynéhány Althochdeutscher Sprachschalz, Mittelhochdeutsches Wörterbuch, Hoch- u. niederdeutsches Wörterbuch der mittleren und neuerer Zeit, Bayerisches Wörterbuch, Tirolisches Idiotikon, Kantisches Wörterbuch, Steirisches Wortschatz, Schweitzerisches Idiotikon, Wörterbuch der classischen Mindaiten, Schwäbisch-augsburgisches Wörterbuch, Schwäbisches Wörterbuch, Oherhessisches Wörterbuch, Idiotikon von Kurhessen, Thüringer Sprachensatz, Beiträge zu einem schlesischen Wörterbuche, Mittelniederdeutsches Wörterbuch, Plattdeutsches Wörterbuch nach der

Hasonló folyamat Olaszországban, melynek egységét dacára városi élete hatalmas fejlettségének, sokáig a pápaság tette lehetetlenné, mely univerzális politikát folytatva, minden nemzeti egységesülést rossz szemmel nézett s az egyik hatalmat a másikkal igyekezett ellensúlyozni. Itt is a fejedelemségek és rcszpublikák egész sora alakult ki, míg a középkor végén a legtöbb köztársaságból fejedelemség lesz. Itt is a nagyok megeszik a kicsinyeket és a XV. században Milánó, Flórenc, Velence oligarchikus köztársasága, a nápolyi királyság és az egyházi állam egy pentarchiát alkotnak, „melyek közül mindegyeknek meg van a saját érdeke és egyik sem ismeri az olasz hazafiság érzelmét.”¹⁾ Még Metternich hangsúlyozza, hogy Olaszország pusztán geográfiai fogalom, az egymástól független államok sora. Itália 1815 után három vonással jellemezhető: területi szakadozottság, abszolutizmus és függőség Ausztriától. De a gazdasági életnek ugyanaz a sodra itt is azonos eredményekre vezet. A hazafias és liberális olaszok a nemzeti egységet követelték, az alkotmányos kormányformát és az idegenek kiűzését. „De harminc évig kellett várniok, míg közösen járhattak el, s kezdetben csak helyi forradalmakkal küzdhettek.”²⁾ A folyamat lényegében ugyanaz, mint Németországban, csakhogy a belső egyesülési irányzatot az idegen dinasztiák kezében lévő országrészek gyarmatállapota még komplikálja, úgy, hogy az olasz egységnek nemcsak a belföldi, de a külföldi feudális akadályok lerombolására is szüksége volt. Ezért annyival véresebb és bonyolultabb az olasz egység története; ezért kelleti vagy négyszáz évig beteljesedésre várnia a Macchiavelli gondolatának, jóllehet a modern in-

alten und neuen pommerschen und rugischen Mundart, Der Sprachschatz der Hessen, Wörterbuch der westfälischen Mundart, Wörterbuch der groningenschen Mundart, Waldeckisches Wörterbuch, Wörterbuch der niederdeutschen Mundart des Fürstenth. Göttingen und Grubenhagen, Wörterbuch der altmärkisch-plattdeutschen Mundart, Holsteinisches Idiotikon, Wörterschatz der deutschen Sprache Livlands, etc. etc.

¹⁾ Lavisso, i. m. 59. 1.

²⁾ Seignobos, i. m. 310. 1.

dusztrializmus legelső alakulatai ép Olaszországban születtek meg. A konzervatívok és a klerikálisok itt is a régi világ érdekelt védelmezői voltak. A pápaság is rövid ingadozás után az olasz egység egyik főakadálya lesz. A titkos ligák, összeesküvések és a helyi forradalmak itt sem vezetnek eredményre, hanem az olasz egység csak akkor halad diadalmasan előre, midőn az ország összes, az egység felé gravitáló erejét a szard monarchia katonailag szervezi és szerencsés külpolitikai konstellációk folytán sikerül pontrólpontra kiküszöbölni az idegen dinasztiákat. És itt sem véletlenség, hogy az új alakulat legfőbb támaszai az északolaszországi és a szicíliai mivelt polgári osztályból kerültek ki.

Ugyanez a látvány Svájcban. A „népszabadságnak” ez a sokszor megénekelte „klasszikus hazája” a XVIII. században még a szuverén államocskák raja. Az *Eidgenossenschaft* puszta védelmi szövetség és a harci állapot megszüntetése a szövetség tagjai között.¹⁾ Az egyes kantonok különben egymás lakóit teljesen idegeneknek tekintették. És „eme hagyományos arisztokratikus felekezeti alkotmány mellett, mely nem ismerte sem a nemzeti egységet, sem a vallási szabadságot, sem a polgári jogegyenlőséget, a svájci népnek nem volt többé politikai élete . . . ,”²⁾ Itt is, mint sok más országban, Napóleon dönti meg a feudális világot és szervezi meg először a népies jogállamot. Mindenütt a kantonokban, polgári demokratikus egységmozgalmak keletkeznek. „És az új társadalom . . . nem illett be többé a régi állam szűk épületébe. Mégis a politikai intézményekhez nem volt szabad nyúlni. Itt a régensek nem ismerték a tréfát. A legjobb célzatú reformterveket (a pénzrendszer egyesítése, a vámok megszüntetése, az alattvalók helyzetének javítása stb.) viszszautasították; siket füleknek prédikáltak.”³⁾ Ezért a fran-

¹⁾ A szövetség geográfiai és gazdasági egymásrautaltságára nézve érdekes adatokat közöl Alfréd Kirchhoff: *Zur Verstündigung über die Begriffe Nation és Nationalität*, Halle a, S. 1905, 37. 1.

²⁾ Seignobos, i. m. 239. 1.

³⁾ Dändliker: *Schweizerische Geschichte*, Leipzig 1904, 189. 1.

cia hódítás a nagy naptömegeknek inkább kedves volt és a demokratikus alkotmány hatása olyan mély volt, hogy az ismét uralomra jutott történelmi dinnsztiák csak múltól tudták a régi állapotokat helyreállítani. A centralizáló laikus pártok egyre szélesebb körökben győzedelmeskednek a kantoni felekezeti pártokon. Az 1848-iki alkotmány az egységes svájci állam végleges diadala, mely a demokrata s nemzeti Svájcot megeremti.

Mindenütt ugyanaz a látvány: a nagy középeurópai nemzeti államok egybeolvadásától kezdve le egészen az apró balkán államok lázas vajúdasaiig, melyek napjainkig tartanak. Mindenütt arról van szó, hogy egy új világ szülessék meg, mely többé nem a feudális urak katonai uralmán s magánjellegű hatalmukon épül fel, hanem a mindinkább egységes gazdasági életet élő nép szerves összetartozóságán. *A közjogi-feudális, végeredményében katonai hatalmon nyugvó ama korlátok szétrepesztéséről volt és van szó, melyek a történelmileg vagy gazdaságilag együvé tartozókat elválasztották, avagy oly mesterséges kapcsok szét-töréséről, melyek a történelmileg és gazdaságilag külön élőket összetakolták.* Az első folyamat példáit az egységes Németország, Olaszország és Svájc eseteiben látjuk s látni fogjuk később az egységes Magyarország történetében is. A másik folyamat nem kevésbé világosan áll előttünk, noha annak gazdasági alapjait nem állapították meg kellő pontossággal. De már magának a politikai történelemírásnak a tudósításából sem lehet kétség annak belső természetére vonatkozólag, íme néhány példa:

Norvégiát négy évszázadon át a dán kormány, mint távoli gyarmatot kezelte. A hivatalos és az irodalmi nyelv a dán lett, s úgy látszott, hogy a norvég megszűnt különálló nemzet lenni. Mégis a XIX. század elején bekövetkezik a norvég renaissance; norvég irodalmi és kulturális társaságokat alapítanak. Napóleon bukása után Dánia kénytelen volt Norvégiát az arisztokratikus Svédországnak átengedni. Norvégia ellenszegül és fegyveres erejével kiűzi a svédeket; mégis a

nagyhatalmak intervenciója belekényszcriti Norvégiát ebbe a nem óhajtott unióba. A múlt, a társadalmi tagozatok, a gazdasági helyzet és a politika ellenlétei azonban sokkal mélyrehatóbbak voltak, semhogy ez a szövetség megerősödött volna. Ellenkezőleg egvre lazább lett s a lefolyt években tanúi voltunk Norvégia teljes emancipációjának, világos jellelül annak, hogy a rokon múlt, nyelv és vallás erőtlen egvséges nemzeti alakulatok létrehozására ott, ahol hiányzik az igazi gazdasági és kulturális összetartozás ténye és érzése. Épp ily eredménytelen volt az a kísérlet, melylyel a bécsi kongresszus Németalföldből és Belgiumból egy államot csinált, mert mélyreható tfazdasági és vallási ellentétek választották el e két országot. „Úgy látszott, hogy a kormány a belgák asszimilációján dolgozott, midőn őket nevek megváltoztatására kényszerítette. 1819 óta a hollandi nyelv is meretét követelték mindenkitől, aki közhivatalba lépett; 1822-ben a hollandi nyelv kötelező lett, kivéve a vallon részeket, minden hivatalos és bírósági ténykedésben, pedig az ügyvédség nyelve, még flamand vidéken is, francia volt. Ez a rendszer gyűlöletessé tette magát a hírlapírók előtt azáltal, hogy kivételes törvényszékek által üldöztette őket.”¹⁾ És maga ellen ingerelte a papságot vallási tanulmányaiba való beavatkozás által. Belgium úgy kezdte magát érezni, mint egy meghódított ország. 1830-ban a minisztérium 7 tagja közül csak egy volt belga, 117 belügyi tisztviselő közül csak 11, 1967 tiszt közül csak 288. Az országgyűlésen a belga és a holland képviselők száma egyenlő volt, holott Belgiumnak 3¹/₂ millió, Hollandiának pedig 2¹/₂ millió lakosa volt. A kormány így könnyű szerrel volt képes egy rá nézve kedvező holland többséget biztosítani néhány belga renegáttal. Az összes nyilvános intézetek, a bank, a katonaiskolák Hollandiában voltak. A hollandok az új királyságot igen súlyos államadóssággal terhelték, a belgákra kedvezőtlen adórend-

¹⁾ Seignobos, i. m. 215. 1.

szert léptettek életbe stb.¹⁾ Így érlelődtek meg azok az erők, melyek 1830-ban forradalmilag törtek ki és Belgiumból önálló államot alkottak.²⁾

Hasonló folyamatok a Balkánon. A szláv bolgárok görög püspökök alá kerültek, s az egész világ megfedkezett a bolgár népről. Mikor 1828-ban az oroszok meghódították az országot, nagy volt a csodálkozás, hogy egy szláv népre találtak, mely az oroszszal rokon nyelvet beszélt. Ezzel kezdődik a nemzeti öntudatra ébredés. Megindul a harc a görög egyházzal s Oroszország kikényszeríti a nemzeti egyház elismerését, majd önálló fejedelemséget teremt.

Romániában 1848-ban a nemesi fölkelést leverik az oroszok és a törökök, de a párisi kongresszus, mint külön hercegséget szervezi az európai hatalmak garanciája alatt. 1858-ban Moldva és Oláh ország egyesült hercegsége létesül két választott hospodárral. Egy évvel később a román nép jogi egysége is létrejön egy idegen dinasztia védelme alatt. Ugyanez a folyamat Görögországban és Szerbiában, szóval mindenütt, ahol van egy elég számos, gazdaságilag és történelmileg összetartozó homogén vagy a többiek felett az uralmat megalapítani képes nemzetiség.

¹⁾ i. m. 214. 1.

²⁾ A flamand-vallon mai ellentétek tüzeiben persze a flamand vezérek hajlandók a holland anyaországtól való elszakadást (hisz a flamand és holland nyelv azonos) a franciák által szított merőben mesterséges államcsínynek tekinteni. De az így érvelők feledik, hogy az 1830. forradalomban egymás mellett küzdtek ultramontán katolikusok és forradalmi liberálisok és a nemzetgyűlés egyhangúlag mondta ki Belgiumnak Hollandiától való elválását.

III. RÉSZ

A SZOROS ÉRTELEMBEN VETT NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS AZ ASSZIMILÁCIÓ PROBLÉMÁJA

I. FEJEZET

A nemzetiségi kérdés alaptermészete

A svájci nemzetiségi kérdésnek látszólag elütő jellege

Ugyanakkor, amidőn ezeket az új államalakulásokat szemlélhetjük, melyek a Balkánon kétségtelenül még nem záródtak le: a nemzeti kapcsolat más jelenségeivel is találkozunk. Azokra a küzdelmekre gondolok, melyeket egyes nemzetiségelemek az uralkodó államalkotó nemzetiséggel folytatnak. És e téren is a látvány rendkívül változatos, mert a küzdő nemzetiség itt az ország őslakosa, amott bevándorló, emitt valamely egykor független államnak fegyverrel meghódított darabja. Ezek az esetek a köztudatban a nemzetiségi kérdés klasszikus esetei, azok, melyek e név alatt legjobban foglalkoztatják az európai emberiséget. Az egyik oldalról — az uralkodó nemzetiség oldaláról — a kérdés úgy jelentkezik, mint törekvés az alávetett nemzetiség végleges beolvasztására, teljes nyelvi és kulturális felszívására, asszimilálására; a másik oldalon — az alávetett nemzetiség oldaláról — mint törekvés nemzetiségi egyénisége megóvására, melynek végső célja a nemzetiség fejlődésének szabad biztosítása, vagy a régi állam keretén belül, vagy új állami-ság alkotása által.

A nemzeti egységmozgalmakkal szemben a nemzetiségi

kérdés ezen alakjának az képezi megkülönböztető vonását, hogy itt magáért a nemzetiségért folyik az élet-halál harc. A nagy nemzeti államok kialakulásakor maga a nemzetiségi elv veszélyeztetve nem volt s a Balkánon lefolyó küzdelmek pedig — mint látni fogjuk — közelebb állanak a középkor törzsi harcaihoz, mint a nemzetiség érvényesítéséért folyó törekvésekhez. Ellenben a nemzetiségi kérdés szóban forgó jelenségeinél olyan nemzetiségi tömbök önvédelmi harcáról van szó a fölszívási törekvésekkel szemben, melyek nemzetiségi egyéniségük tudatára ébredtek, s melyek történelmi múltjuknál, vagy a jelenlegi hatalmi erőknél fogva elszigetelve állanak Európa néprajzi térképén, esetleg a rokon nemzetiségektől geográfiai akadályok, vagy politikai túlerő által elválasztva. Míg — mint láttuk — a múlt nemzetiségi harcokat modern értelemben nem ismert, addig az új korban egy állami kereten belül a különböző nemzetiségek érintkezésének csak egyetlen formáját ismerjük, a *harcot*, a kulturális, politikai, gazdasági, sőt fegyveres harcok egész sorát a beolvasztásért az egyik, a nemzeti függetlenségért a másik oldalon. Európa legnyugatibb részétől a legkeletibb, a legdélibbtől a legészakibb pontjáig alig van ország, melyben a nemzetiségi kérdés fel ne ütné a fejét: a francia kelták belletrisztikus nemzetiségi szenvelgésétől le egész a Balkán tűzzel és vérrel teli harcaiig. És mindenütt hiába való volt, hogy a legjobbak és a legmiveltebbek a nemzetiségi torzsalakodásoknak káros, embertelen és ostoba voltára rámutattak: a harc nem lankadó erővel folyik tovább. Természeti folyamattal állunk szemben itt is, mely minden racionalista utópiát meghazudtol. Mert az emberek mindig csak oly dolgokat tudnak „belátni”, melyek a mindenkori hatalmi erők eredőjének irányában vannak. Humanitás és józan ész még mindig csütörtököt mondott a történelemben, valahányszor a hatalmi erőkkel szembe kerültek, így van ez a nemzetiségi kérdéssel is. A *jelenlegi* hatalmi erők mellett a nemzetiségi kérdés fejlődésének csak egy útja van: a harc. Egyetlen példát lehet ez ellen felhozni: Svájcot, s némileg a Belgiumét.

Svájc sohasem ismeri nemzetiségi és nyelvi kérdést. Nyilvánvalóan azért, mert egészben véve egyenlő erős, egyenlő civilizációs foku, egyenlő társadalmi tagozatú, független kantonok szövetségén épült fel, melyek külellenségekkel szemben régtől egymásra voltak utalva. A legújabb kor pedig a viszonylag legnagyobb demokráciát létesíti a szövetségben, mely csak jogi kifejezése a vagyonmegosztás viszonylagos egyenlőségének. Feudális osztályok nem léteznek, szertelen vagyoni ellenlétek ismeretlenek. A vallás nem esik össze a nemzetiségekkel: úgy a francia, mint a német társadalom vezelő elemei protesztánsok. 22 kanton közül 18 egy nyelvű, úgy, hogy a nemzetiségi kérdés mindössze négyben merülhetne fel egyáltalában. A pártélet intenzitása országos politikát fejlesztett ki s a küzdő pártoknak az összes nemzetiségek rokongondolkozásu elemeire szükségük van. A közös függetlenség és szabadság szeretete erősebb, mint a nemzetiségi összetartozás érzése. Az egyes kantonok széleskörű autonómiája lehetővé teszi, hogy a helyi partikuláris erők egy békés lokálpatriotizmusban éljék ki magukat. De mindezek a szerencsés körülmények már csak következményei a politikai struktúra átalakulásának. Helyesen figyelmeztet egy svájci író arra, hogy nemzetiségi harcait Svájc voltaképpen már rég megvívta, oly korban, mikor azok egészen más hatalmi erők állal voltak eltakarva: az 1797—1803. évek nagy átalakulásaiban. A francia forradalomig a román népelemek a német arisztokratikus *Eidgenossenschaft* alattvalói voltak. Tulajdonképpen szabadok addig a nagy fordulópontig „csak Svájc arisztokratikus köztársaságai voltak, a kormányzó fővárosok polgárai; az összes lobbielemek alattvalók voltak, akár németek, akár franciák lellek legyen is.” A francia forradalom állal proklamált népszuverenitási princípium hálása alatt ezek a régi alattvalók egyenjogúságot követeltek, az *Eidgenossenschaft* egyenrangú tagjai akartak lenni. És tényleg több helyütt a francia fegyveres erők segítségével megy végbe ez a változás, mint Waadtban, Alsó-Vellisben és Tessinben. S a *politikai teljes egyen-*

*jogusítás megoldotta a nemzetiségi kérdést, mielőtt az öntudatra juthatott volna.*¹⁾

Már Belgiumban, mint látni fogjuk, a nemzetiségi kérdés felüti fejét, de csakhamar elveszti méregfogát, mivel a hatalmi erők, bár a vallonok javára billennek, azok még sem olyan túlnyomók, hogy a flamand nép méltányos kompromisszumot ne tudott volna kiereszokolni.

Mindenütt másutt a nemzetiségek érintkezésének — egy államon belül — csak egy formája van: a harc. Valóban furcsa látvány annak részére, aki a történelmi dolgokat racionalista szemmel nézi! Mert mi lehet ostobább, embertelenebb, gazdaságtalanabb, mint az, hogy a hatalmas Német-, Angol-, Oroszország gazdasági és politikai erőit ily hátlatlan és bagatel feladatra fecsérelje el, mint a velük szemben törpe minoritást képező népelemek erőszakos asszimilálása. Rengeteg pénz és politikai energia folyt el a nemzetiségi kérdés lyukas tömlőjén át: haszon és eredmény nélkül. Ilyen áldozatokat józan észszel és jó irányban téve: óriási mértékben lehetett volna emelni az illető népek kultúráját. Novicow nem egy meggyőző számításal mulatja ki a nemzetiségi torzsalkodásoknak irtózatot pénzt és kultúrát pocsékló hatását. Mégis a történelmi fejlődés állandóan az *okos emberek politikája ellen* dolgozott eddig. Ahol pedig javulás állott be: ott nem is az okosság nőtt meg, hanem új nemzedék, új hatalmi erők hatása alatt cselekedett. A feudális Anglia helyett az ipari kapitalizmus Angliája vette kezébe a kérdést, a német egységre áhító Ausztriát felváltotta a német Bundból kiűzött Ausztria nemzetiségi politikája. De ne anticipáljunk! Állapítsuk meg egyelőre azt, hogy a nemzetiségi harc a nemzetiségek érintkezésének állandó formája: hogy ez a harc nyugaton a minimumon van, Középeurópában a politikai élet uralkodó problémája, a Balkánon véres faji harcokká fokozódik és Oroszországban ébredőben van. Ennek megfelel az a jelenség, hogy a nemzetiségi asszimi-

¹⁾ Eduard Blocher: *Die Nationalitäten in der Schweiz, Preussische Jahrbücher*, 140. Band, Berlin 1910, 471—475. 1.

láció csaknem befejezett a nyugaton¹⁾), részben lefolyt Közép- és Észak Európában, minimális a Balkánon. Egyáltalán mentül inkább haladunk kelet felé, annál tarkább lesz az emberiség etnográfiai képe s annál partikulárisabb politikai tagozata. Egységes nagy nemzeti állam és a törzsek bandáinak véres harcai: ez képezi a két pólusát az európai nemzetiségi kérdésnek.

Ekként a nemzetiségi kérdés végeredményében az asszimiláció problémája: vagyis az a kérdés, minő körülmények között vegyülnek és minő körülmények között szakadnak szét a különböző nemzetiségi elemek? Mily tényezők működnek a nemzetiségi harc, s minők a nemzetiségi béke irányában?

Maga az itt körvonalazott nemzetiségi érzület kialakulása az előbb mondottak után alig szorul bővebb magyarázatra. Nyilván ugyanazok az erők dolgoznak itt is, melyek az uralkodó nemzetiség részéről az egységes államba való összpontosítás vágyát váltották ki. A nagy néptömegek

¹⁾ Némileg különleges itt Spanyolország esete, melyben a politikai egység dacára a gazdasági egységesülés folyamata megakadt mióta világuralma összetört, s nagyhatalmi állásából lesülyedt. Az ország feudális kultúrája szerfelett meglassítja itt a további integrációt, s bár Ripley szerint „az ibér félsziget nagy tömegében fajlag homogén: mindeneseire nagyobb mértékben, mint Európának más ilyen területe” s bár a kis baszk szigettől eltekintve nyelvileg is homogén, mégis a területi partikularizmusok és a külön nyelvekké alakult dialektusok hazája. Az ibér félsziget három nyelve három geográfiai központnak felel meg — kasztíliai, portugál, katalán — melyek a mórokkal szemben elzárkózottan őrizték meg függetlenségüket. De magán a spanyol politikai egységen belül a kasztíliai külön irodalmi nyelv, melylyel közel rokon az aragóni és az andalúziai. Külön áll Catalonia és Valentia, melyeknek nyelve a délfranciához áll közelebb. Galicia és Asturia Portugáliával alkot közös nyelvet (Alfréd Philippson *Európa*, Leipzig u. Wien 1906, 346 és következő lapok.) A nagy leosztásokon belül azután kisebb szakadások vannak: a középkori világ tovább élő emlékei. Andalúzia egyik beszéde még az andalúziaiak szimára is érthetetlen, inkább arab, mint spanyol. „A távoli és hegyes Asturiában és Galiciában az ódon nyelvjárások egész sorát beszélnek, úgy hogy a szomszédos völgyek lakói alig értik meg egymást! Manorca sziget lakói külön államot alkotnának legszívesebben, Catalan gyűlöli Aragont és mindketten Castiliát. A politikai hatalom egysége — megfelelő gazdasági forgalom hiányában — képtelen volt mélyebb asszimilációt eredményezni, a kedvező nyelvi és faji körülmények dacára. (Allied Kirchoff: *Landerkunde von Europa* II. Theil 2. Halle, Wien Prag 1893, 687—691. 1.)

nyelvi és kulturális öntudatra jutása nem más, mint a demokratikus elv, a lelkiismereti szabadság teljes érvényesülése. A felszabadult jobbágytömegek épp a nemzeti gyűjtőnév alá foglalt erők és törekvések folytán: a jogegyenlőség és a szabad forgalom szükségletei folytán, szabadultak fel évezredes félállati álmukból és rájuk nézve nyelvük kifejlesztése egyértelmű a haladás és a boldogulás lehetőségével. Épp azért mindenütt, ahol a nemzetiségi tömegek eme természetes törekvésének útját akarják állani, megszületik az a mozgalom, melyet a közbeszédben a szorosán vett nemzetiségi kérdésnek tekintenek, amelyet Laveleyc — rögtön a mozgalom kezdetén — éles szemmel észrevett s így diagnosztizált:

„Oly tartományban, melyben elállatiasodott emberek laknak, alapítsatok iskolákat, állítsatok egy vasutat és tőrjetek meg egy nyomdát; húsz évvel később a nemzeti érzület megszületett, két generáció után explodál, ha össze akarják szorítani, így születik meg a nemzetiségi kérdés magából a civilizáció természetéből”. Ez a kép a legplasztikusabban állítja eléink azt a folyamatot, amely úgy Magyarországon, mint Közép- és Keleteurópának többi államaiban előállott. Ezek a régi jobbágytömegek, melyek a fél-állatiasság álmát aludtak századokon keresztül, a fokozott közlekedés, könyvnyomtatás, ipar, kereskedelem, sajtó útján egyszerre a régi állati életükből kibontakoztak, feleszméltek és minden egyes ilyen külön nyelvet beszélő embercsoportban felmerül az a törekvés, hogy ki-ki a maga kultúráját kifejlessze, kiképezze és gyarapítsa. Világos, hogy a nemzetiségi kultúrák kifejlesztésének ez a törekvése nem valami éretlen nacionalizmus, nem valami hazafiaskodó frázisokon való nyargalászás, hanem *oly élettörekvés, amely nélkül nép tartósan meg nem élhet*. Ez a nemzetiségi kérdés, amelyet így alapkonturjaiban körvonaloztam, a legkülönbözőbb formákat öltötte: a merőben irodalmaskodó és eleven erővel nem rendelkező provencal mozgalomtól fel egészen az államszerkezet felrobbantására való

törekvésekig, az írkérdés borzalmaiig, a nemzetiségi kérdésnek végtelen sok varációja, jelentkezési formája van. Ez a kaleidoszkopikus változatosság azonban a mélyebben szemlélő, a mélyebben figyelő előtt a dolgoknak ugyanazt a közös és lényeges alaprétegét mutatja be.

II. FEJEZET

Az antik Róma és napjaink Egyesült Államai, mint a békés asszimiláció típusai

A nemzetiségi kérdésnek ezt a közös alapelemét legjobban felismerhetjük, ha a nyelvi és a nemzetiségi békének, illetőleg harcnak fő történelmi típusain végigtekintünk.

A nemzetiségi békének és a rendkívül gyors asszimilációnak két nagy világtörténelmi példáját ismerjük: az egyik a császári Róma, a másik az Egyesült Államok esete. Jó lesz mindkettőt kissé behatóbban szemügyre venni, merit fontos igazságokra vezetnek ama folyamat természete felől, melyet vizsgálunk.

A római birodalmat fénykorában 5 millió négyszögkilométerre becsülik 100 millió lakossal. A birodalom kerületét a központtól csak 30 napi úttal lehetett elérni. Ez a nagy birodalom a teljes adminisztratív egység képét mutatta. Bár sok és változatos helyi parlikulárizmus maradt meg számm vidéken, mégis az egységes birodalom gondolata a vezetésben és a politikai összetartásban az egész vonalon utat tört magának. „Traján volt az első császár, ki származásánál fogva sem Rómához, sem Itáliához nem tartozott. Spanyol volt a spanyolországi Italicából. A birodalmi eszme eleven ereje abban mutatkozott, hogy oly tartományból, melyet alig egy évszázada nyertek meg a római kultúrának, máris a birodalom ura kerülhetett ki. Augusztus még visszauti sította egy transpadánus felvételét a gárdába.”¹⁾

És nem szabad azt gondolni, hogy talán csak a meghódított társadalmak vezető rétegei voltak azok, akik beolvad

¹⁾ E. Speck: *Handelsgeschichte des Altertums*. III. Band Hälfte, Leipzig 1906, 529. 1.

tak a birodalomba, Fustel de Coulangesnak Galliára vonatkozó alapos kutatásai mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy egy sokkal mélyebb és általánosabb tüneménnyel állunk szemben. A latin nyelv a népnél is annyira elterjedt, hogy Galliában a kereszténység terjesztői már latinul prédikáltak. Azt lehet mondani, hogy eltekintve a birodalom keleti görög felétől, melyet, mint magasabb kultúrát a római beolvasztani nem tudott, mindenütt másutt a népek romanizálása folyamatban volt.¹⁾ Ez pedig nem a vérkeveredés, hanem a magasabb kultúra munkája volt, hisz a letelepült rómaiak apró kisebbségben voltak az őslakókkal szemben.²⁾ Mi több, teljesen spontán és nem előre kiszámított ez a változás, valamint távol áll attól minden erőszak is: „Soha Róma nem veszi magának a fáradságot, hogy háborút indítson a legyőzöttek nyelve ellen. Nem harcolt sem az ibér, sem a pun, sem a frigiai ellen, mégis ezek a nyelvek eltűntek. Nincs semmiféle törvény, mely valakinek megtiltaná, hogy apái nyelvét használja . . . Soha Rómának nem jutott eszébe, hogy a falusi iskolák rendszerét léptesse életbe oly célból, hogy a gallokat elszoktassa nyelvüktől. Ne beszéljünk itt asszimilációs politikáról. Míg a modern népeknél azt látjuk, hogy a hódítók minden ügyességüket felhasználják a legyőzöttek asszimilálására és hogy a legyőzöttek, a meddig csak lehet, visszautasítják a győztesekkel való egyesülést: addig az ókorban ennek épp az ellenkezőjét látjuk. Inkább az alávetett népek voltak azok, melyek azon dolgoztak, hogy a római államba belépjenek. Róma nem telt egyebet, mint azt, hogy utat engedett ennek a vágynak. Sőt csak

¹⁾ Csak a görög, még ha római polgárjogot nyert is, maradt meg görögnek szokásban, nyelvben és gondolkodásban: Soha sem lett latinná. Fölényes kultúrája hozta magával, hogy nemzetiségét nem tagadta meg. Ellenben a gall, az ibér, a ligur, az afrikai s a többi másodrangú nép nem rendelkezett semmivel, amit Róma győzedelmes kultúrájával szembe állíthatott volna . . . (Alfred von Kremer: *Die Nationalitätsidee und der Staat*, Wien 1885, 28. l.)

²⁾ Finot maximális számitással 30.000-re teszi a Galliában tartózkodott rómaiak számát. Úgy, hogy „a francia vérben a latin járulékot elhanyagolható mennyiségnek kell tekinteni.” (Finot, i. m. 413. l.)

fokozatosan és lassan engedett utat. Az erőlködés mind-
ebben a népek és nem Róma részéről jön. Nem Róma poli-
tikája volt, hogy a gallokat magába olvaszsa, a gallok
voltak, akik minden erejükkel arra vágytak és törekedtek,
hogy egyesüljenek azokkal, akik legyőzték őket.”¹⁾

Két és fél század elegendő volt arra, hogy Gallia szabad
lakosságának többsége rómaivá legyen. És mikor Caracalla
minden szabadra kiterjeszti a polgárjogot, el lehetett mon-
dani, hogy a birodalomban többé csak rómaiak laktak. „A
római túlzás nélkül mondhatta volna a gallnak: Ti megoszt-
játok a birodalmat velünk; gyakran ti vezetitek légióinkat, ti
igazgatjátok tartományainkat; közöttetek és közöttünk
nincs sem távolság, semmi korlát.”²⁾

„Voltak, akik mindezt a gallok lelki állhatatlanságának
tulajdonították, de ezeknek figyelni kellett volna arra, hogy
ugyanaz a lény ment végbe Spanyolországban, Afrikában,
Ázsiában olykor Görögországban, Moeziában, Pannóniában,
sőt még a germánoknál és Nagybritanniában is talál az
ember példákat.”³⁾ Szinte törvényszerűséggel jelentkezik
mindenütt ez a jelenség. Rendszint száz esztendő elegendő
volt arra, hogy a meghódított lakosság Róma oldalára áll-
jon és a közös kultúrát védelmezze a saját törzsbelieivel
szemben.⁴⁾ Mindezt a gyors átalakulást a magasabb kultúra
varázsa hozza létre, mely a legyőzöttekre spontán erővel
hat. És tényleg láthatjuk, hogy Róma soha kényszereszkö-
zőket nem alkalmaz, hanem respektál minden hagyományt:
„Róma nem hajtotta szolgaságba a legyőzötteket és a gal-
lok megőrizték szabadságukat. Földeiktől sem fosztotta meg
őket . . . Jóformán egyetlen gall állam sem szűnt meg.
Mindegyikben a szokások, hagyományok, a szabadságok
tovább megmaradtak. Az emberek többsége, kiknek tekin-
tete soha sem hatol egy igen kis körnél messzebb, észre

¹⁾ Fustel de Coulanges: *Histoire des institutions politiques de l'an-*
cienne France. La Gaule Romaine. Paris 1901, 87, 132. 1.

²⁾ I. m. 91, 12, 194. 1.

³⁾ I. m. 104. 1.

⁴⁾ Speck, i. m. 503. 1.

sem vette, hogy nagy változás történt életében.”¹⁾ *A pax romana* eszméje hatol be mindenüvé, mely megszünteti a törzsi viszálykodásokat, mely megszabadítja a népet a halalmasok és a papok önkényétől: „Róma nem mint egy elnyomó hatalom jelenik meg előttük, hanem mint a béke öre mint a mindennapos szabadság biztosítója.”²⁾

Mindenütt messzemenő önkormányzat, a társadalmi jólét teljes autonómiája, a legyőzöttek teljes magán- és politikai szabadsága, mely a legmagasabb méltóságokig is elvezet. „A gallt elküldik Cilicia kormányzására vagy a trákot Britanniába, mivel mindkettő már inkább római volt, mint gall vagy trák.”³⁾ A római kultúra ez a győzelmes fölénye megmaradt akkor is, mikor a barbár népek beszivárgása megkezdődik.⁴⁾

Gallia nyelvi szerkezetén mi sem változott épp úgy, mint a többi román népeken sem. A barbár invázió és a különböző fejedelmek után százötven esztendővel ugyanazt a nyelvet beszélik Galliában, Itáliában és Spanyolországban. „Sőt azt is hozzá lehet tenni, hogy ha nyelvünkben elég nagyszámú germán eredetű szavakat találunk, azoknak nagyrésze nem az V-ik század germánjaitól ered s azok sokkal később kerültek bele.”⁵⁾

Hasonló tünetemények másutt is. A hódító longobárdok

¹⁾ Fustel de Coulanges i. m. 65, 67, 68. 1.

²⁾ I. m. 70—71. 1.

³⁾ J. Bryce- *Studies etc.* I. m. 43. 1.

⁴⁾ Mint már említettük, ez a barbár hódítás sokkal jelentéktelenebb dolognak látszik, mint ahogy azt az iskolában tanuljuk. F. de Coulanges határozottan ki meri mondani, hogy „azt hinni, hogy a római birodalom korrumpált volt és hogy a barbárok adtak neki új életet, tökéletesen modern gondolat.” Ellenkezőleg a *L'invasion germanique* (Paris 1904) c. könyvében a legapróbb részletekig kimutatja, hogy Galliában a germán hódítás mit sem változtatott meg s hogy maguk e hódítók magukat a római cészár képviselőinek tartották: „Galliát nem a barbárok hódították meg őket hódították meg a birodalom számára ... Tényleg és jogilag mi sem változott meg kezdetben. Klodvig és fia, a burgund vezérek, az első vizigot királyok elismerik a császárok uralmát és a Birodalom egységét. A közigazgatás miben sem változik is a jog ugyanaz marad. A gallok megőrzik földjeiket és szabadságaikat. Nincsenek legyőzöttek, mert nem volt hódítás. Csak az uralkodók személyében történt változás.” (556—567. 1.)

⁵⁾ *L'invasion germanique*, i. m. 555. 1.

hetven-kilencven év leforgása alatt beleolvadtak a meghódított rómaiakba. 911-ben Rollo a germán normanok hercege Normandia hercege lesz és 1066-ban Hódító Vilmos normanjaihoz már franciául beszél.¹⁾

Általában a nyelvcsere a középkori élet igen gyakori tünete, mely rendkívül gyors lefolyású. De sehol semmi féle kényszerről, sőt még öntudatos beolvasztási politikáról sem hallunk. Helyesen mondja egy olasz író : „Nincs semmi kényszer ebben a munkában, mely a magasabb civilizáció természetes gyümölcse. A *Graecia capta ferum cepit victorem* elve az, mely megismétlődik Triesztben és Bécsben, Prágában és Krakkóban, mindenütt, ahol magasabb polgári és gazdasági viszonyok magukba vonzzák és magukba olvasztják, öntudatlanul is, az alacsonyabb rendű civilizációk oda került elemeit, elvevén így gyászos súrlódások és a közös gyors haladás akadályait.”²⁾

A faji asszimiláció másik nagy példája szemünk láttára folyik le az *Egyesült Államokban*. Hogy micsoda óriási keveredés történik ott, arról néhány számból képet alkothattunk magunknak. 1820—1900-ig több mint tizenöt millió ember vándorolt be az Egyesült-Államokba. Ez a bevándorlás főleg a városokba irányult, úgy, hogy a benszült elem arányszáma Bostonban csak az egész népesség 30% -a, Brooklinban 28, Buffalóban 22, New-Yorkban 14, Chicagóban 20, Detroitban 21, Milwaukeeban 13%-a volt.³⁾

És a legilletékesebb kutatók egybehangzó véleménye szerint nem lehet kétely az iránt, hogy a beolvadási folyamat rohamos léptekkel halad előre: *az egységes amerikai nemzet kialakulása felé*. Leszámítva a teljesen idegen kultúrák embereit (kínaiak, néger) kiknek tökéletesen eltérő

¹⁾ Gumplowicz *Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich-Ungarn*, Innsbruck 1879, 10 l.

²⁾ F. Salata *Le nationalità in Austria-Ungheria*. Nuova Antologia, Roma 1903, augusztus.

³⁾ Sarah E. Simons. *Social Assimilation*. American Journal of Sociology, 1901. május — 1902. január, 387, 388. I. Az 1910. népszámlálás szerint az Amerikában születettek száma még inkább háttérbe szorult.

gazdasági, szellemi s morális standardjuk az egybeolvadást lehetetlenné teszi, vagy legalább rendkívül megnehezíti, minden a keresztény civilizációhoz tartozó nép a legcsekélyebb ellenállás nélkül, sőt valóságos mohósággal olvad bele az amerikai kultúrába.

A németiség példája különösen jellemző, mivel az angol hevéndorlók után mindjárt a németek következnek. Körülbelül 15 millióra teszik az Amerikában élő németek számát, 1900-ban 2,666.990 idegenben született német volt az Egyesült-Államokban, akik tudvalevőleg úgy kultúra, mint nemzeti öntudat dolgában Európa egyik legfejlettebb nemzetének fiai. Az amerikai kultúra hatása velük szemben is elementáris volt; „még ott is, ahol csaknem teljesen maguk között éltek, úgy rájuk nehezedett az amerikai élet egész hatalma . . . hogy az elamerikaiásodás folyamata itt sem szűnt meg, hanem lassan itt is végbement és a bevándorlókat, akár akarták, akár nem, amerikaiakká tette. És többnyire akarták is. Nemsokára mint egy szabad ország szabad polgárai érezték magukat. Gyarapodó jólétükkel együtt nőtt önérzetük. A hivatalos gyámkodás, a kasztszellem, mely anryszer keserítette el a szegény iparos életét a régi országban, itt nem létezett . . . így nagy többségükben rendszerint nem tulhosszú idő múlva meggyőződéses, lelkes amerikaiak lettek . . . Már a bevándorlottak gyermekei legtöbb esetben angolul beszélnek. Nem akarnak *Dutchman*-ek lenni, hanem amerikaiak. A bizonytalan felemás állapot nincs ínnyükre. Gyakran szégyenlik eredetüket, sőt az angolt kínnal törő szüleiket.”¹⁾

Ugyannyira, hogy míg Európában a nemzetiségi gyűlölködés leghevesebben az iskolai kérdésben és a sajtó körül lángol fel: addig az Egyesült-Államokban „a német iskolák ott, ahol még léteznek, üresen állanak, mivel a szülők gyermekeiket a nyilvános amerikai iskolákba kül-

¹⁾ Hans Heiderich- *Nordamerikanische Bevölkerungs- und Rassenprobleme*. Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie. 1907. szeptember, október. 700, 701 l.

dik, ahol a németsegtől csakhamar elidegenednek és amerikanizálódnak . . . Sok német újság megszűnik, avagy más lapokba olvad be, mivel előfizetőik száma csökken és létük veszélyeztetve van. A kisebb lapok a nagyobbakba olvadnak, számuk ezáltal csökken.”¹⁾

Csak természetes, hogy a kisebb és gyöngébb nemzeti-ségi kohézióval bíró népelemek még kevésbé tudnak az amerikai kultúra vonzó erejének ellenállani.

És sehol az egész vonalon semmi kényszer, hanem polgári szabadság, általános választójog, intenzív népoktatás, egyesülési szabadság, a teljes demokrácia minden lehetősége. S minthogy az idegenek gyermekeinek háromnegyed része nagyobb városokban él, míg a benszülöttek gyermekeinek csak egyhatod része: az az érdekes eredmény áll elő (mely az asszimiláció fokára is éles világot vet), hogy míg a benszülött gyermekeknek 4%-a analfabéta, az idegen gyermekeknek csak egy százalékáé.²⁾

Nem lehet semmi kétség ezen folyamat természetére. Mayo-Smith, a kérdés egyik legalaposabb ismerője, az általános választójogot tekinti az asszimiláció fő fegyverének: „Ezen hatalom gyakorlása, az ismeretekkel, melyeket föltételez, az érdeklődéssel, melyet fölkelt, a felelősség-érzéssel, mely vele jár, a leghatalmasabb befolyások egyike, melyek arra irányulnak, hogy a különböző nemzetiségeket egységbe olvassák.”³⁾ És hozzáteszi: „nem voltak kien-gesztelhetetlen frakcióik, egyszerűen azért, mert senki sem akart semmiféle frakciót kényszeríteni. Valaki nem soká maradhat védelmi állapotban, amikor senki sem fenyegeti.”⁴⁾ És Giddings így foglalja egybe a folyamat okait: „Mindenekfelett a mi nevelési rendszerünk, a mi bonyolult

¹⁾ I. m. 704. l.

²⁾ John H. Cummons *Races and Immigrants in America*, New-York 1907, 215. l.

³⁾ Idézi Simons, i. m. 397. l.

⁴⁾ Mayo-Smith: *Assimilation of nationalities*. Political Science Quarterly. 1894, 434. l. Ugyanez az író csodálatosnak mondja, hogy a beköltözött parasztnép mily hamar veti le az ősi pittoreszk ruháját.

és intenzív ipari életünk és> demokratikus politikánk oly oldószere, melynek idegen hagyományok nem tudnak ellent állni és amelyben csoport-előítéletek nem válhatnak gyakran túlságosan éleseké.”¹⁾ Small lényegében ugyanezt látja: „Az első idegen származású nemzedék, mely Amerikában született, ledobja magáról az idegen nyelvet, mint olyan súlyt, melyet tulnehez elviselni.”²⁾

„A gyermek szemében minden, ami csodálatraméltó és kívánatos, amerikai: szülője nyelve és hagyományai azonban egyértelműek a tudatlansággal, szegénységgel, alacsony származással.”³⁾

És mindennek eredménye az, hogy az utolsó népszámlálás szerint az Egyesült-Államokban kevesebb oly ember van, aki nem tud angolul beszélni, mint a német birodalomban olyan ember, ki nem tud németül.⁴⁾ Az idegen nyelven megjelenő újságok száma évről-évre csökken, míg az angol lapok száma szüntelenül gyarapszik. 1900-ban az angol lapok száma tizenhatszor nagyobb volt, mint az összes többi idegen nyelvű lapoké.⁵⁾ De az idegen nyelvű lapoktól senki sem fél. Ellenkezőleg az amerikai államférfiak jól látják, hogy *minden, bármely nyelvű* újság az asszimiláció hatalmas eszköze, „mert fölkelti olvasói érdeklődést az amerikai élet eseményei iránt.”⁶⁾

És hogy csakugyan azok a befolyások döntők, melyekre hivatkoztunk, bizonyítja az a tény, hogy Brazíliában a német telepesek képesek nemzetiségüket fenntartani, mert itt egy alacsonyabb rendű kultúrával, a portugállal, kerülnek szembe.⁷⁾ Nem kevésbé nevezetes az a tény, hogy abban az egyetlen esetben, ahol kontinentális értelemben vett erő-

¹⁾ Simons, i. m. 311. 1.

²⁾ *General Sociology*. Chicago 1905, 256. 1.

³⁾ Braun Róbert: *Az idegenek és az amerikai iskola*. A Társadalmi Múzeum Értesítője, 1911 márc.—április 93. 1.

⁴⁾ Az angolul nem beszélők összes száma nem érte el a másfél milliót. (Census Reports.. Volume I. Population. Part I. Washington 1901.)

⁵⁾ Finot, i. m. 271. 1.

⁶⁾ Mayo-Smitli, i. m. 655. 1.

⁷⁾ Simons, i. m. 400. 1.

szakos asszimilációs politikát kísérlettek meg, Wisconsin és Illinois iskola-törvényeiben, 1889-ben, „tisztán jelentkezett az erőszak esztelensége egy demokratikus álladalomban.”¹⁾

Természetesen ennek a két nagy világtörténelmi példának egyikét sem szabad az asszimiláció tipikus esetének tekinteni. Róma nem állott szemben semmiféle nemzetiségi öntudattal, hanem csak törzsi és vallási partikulárizmusokkal. De azért hiba volna az eset tanulságait tagadni, hisz Anglia sem állott szemben jó sokáig semmiféle nemzeti öntudattal Írországban és mégis képtelen volt asszimilálni. Az Egyesült-Államok példájában is számos kivételesen kedvező és sehol másutt együtt fel nem található tényező működött közre, hogy az egybeolvadást valóban szédüléssé tegye. Ezek az ipari kapitalizmus teljes kifejlődöttsége, a beköltözött népelemek aránylag csekély nemzetiségi érzülete (hisz épp a régi haza mostoha állapotai kényszerítették őket a kivándorlásra); szétszórt helyzetük ²⁾ az új hazában: régi és új gazdasági standardjuk nagy különbözősége az új javára: a történelmi feudalizmus és militarizmus teljes hiánya; a vallási szervezetek szabad jellege, csekély anyagi ereje és a történelmi hierarchikus szervezet hiánya: a bevándorló népelemek túlnyomó többségének az ipari központokba jutása; a régi haza állapotaihoz képest a teljes demokrácia levegője.

Mindezen körülmények együtt előfordulása valóban egy kivételes helyzetet teremt. De épp ez a kivételes eset rendkívül tisztán világítja meg a nemzetiségi eszme és az összeolvadási folyamat lélektanát és szociológiáját, különösen, ha ezen kép után ahhoz fordulunk, melyet a törzsi szerkezetű és a feudális-militáris államok tárnak elénk.

¹⁾ Ulisses G. Weathely: *The racial element of social assimilation*, The American Journal of Sociology, March 1911, 608. 1.

²⁾ E tényező nagy fontosságát bizonyítja az a tény, hogy a pennsylvaniai németység nem olvadt be, mert mint szervezett vallási szekták telepedtek le.

III. FEJEZET

A Balkán mint a faji harcok típusa

A római kultúra kiegyenlítő és összefűző erejének, a nagy, egységes nemzeti államoknak és az északamerikai gyors és békés asszimilációs folyamatnak képzelhető legnagyobb ellentéte az a látvánv, mely Macedóniában tárul szemünk elé. Görögök, bulgárok, szerbek, románok, albánok, törökök, hogy csak a legnagyobb nemzetiségeket említsük, a nemzetiségi élet olyan jelenségeit tüntetik fel, melyek zavarba hozhatnak mindenkit, aki a nyugateurópai társadalmi jelenségek általánosításából szeretet szociológiai törvényeket kovácsolni.

A Balkánon a keresztény népek évszázadokon át félállati öntudatlanságban éltek a török félhold uralma alatt. A népnevelés, kultúra és a nyugati kapitalizmus lassú behatolása azonban itt is fölkelte a nemzetiségi öntudatot, mely, tudjuk, a szociális kérdésnek első jelentkezési formája: A nagy néptömegek sajátnyelvű iskolát és közigazgatást akarnak az idegennyelvű elnyomatás és önkényuralom helyett. Mindenütt, előbb vagy utóbb, de bekövetkezik itt is Laveleye jóslata. A nemzetiségi mozgalom azonban a Balkánon különösen véres formákat ölt, mert az az élet, melybe a nyugati kultúra behatol, még lényegileg középkori élet: partikuláris, katonai és vallási. Mindazonáltal itt is azokon a területeken, melyeken meglehetősen homogén lakosság él, egymásután alakulnak ki a kis nemzeti királyságok, valóságos nemzeti állam-embriók, mert a nagyhatalmak versengése, a területi szakadozottság, a törzsi jellegű élet meggátolja, hogy egységes államterületekbe jussanak a nemzetiségileg vagy történelmileg együvé tartozó elemek, egészen úgy, miként Nyugateurópában és később Középeurópában is csak összeesküvésről-összeesküvésre és háboruskodásról-háboruskodásra alakultak ki az egyre nagyobb területi uralmak, így alakultak ki, csaknem a szemünk láttára, tömérdék konspiráció, diplomáciai fondorko-

dás és vérontás után a balkáni nemzeti államok: Szerbia, Montenegró, Románia, Bulgária és Görögország. A véres káosz azonban egyre tart a Balkánon.

Hogy ott voltaképpen miről van szó, azt elvont megállapításoknál élénkebben fogja az olvasó elé állítani néhány tudósítás, melyek gyakran ellentmondók ugyan a jelenségek okait illetően, de nagyban és egészben megegyeznek a ma-redőn közállapotok általános rajzában:

A *Neue Freie Presse* 1907 április 22-iki számában a következő statisztikát közli a macedóniai politikai gyilkosságokról:

Figyelemreméltó képét rajzolja meg annak a harcnak, melyet a keresztény balkánépek egymás ellen viselnek, az a statisztika, melvet Konstantinápolyból küldenek nekünk az utolsó négy év politikai gyilkosságairól. Ez a statisztika csaknem 2500 oly gyilkosságot tüntet fel, melyet keresztény követett el kereszténnyel szemben. Az egyes esetek szemlélete mutatja, hogy a különböző nemzetek patriótái által elkövetett vagy megfizetett gyilkosságok száma évről-évre emelkedett, még pedig leginkább a szerbeknél és a görögöknél, akik az első években még csak szerény kezdők voltuk és csak tizennégy bolgárt segítettek az életből a halálba, míg a bolgárok akkor csak 46-ra vitték. Az összes gyilkosságoknak csaknem a fele a legutolsó évekre esik. A négy év folyamán a bolgárok a patriarchátusnak (görögök, szerbek, kucovalachok) csaknem 700 hívét ölették meg, még pedig az áldozatok kétharmada görög volt. A patriarchistáknak ellenben sikerült, s köztük leginkább a görögök tüntették ki magukat, ezer bolgárt leölni. A bandatagok azonban nem szorítkoztak arra, hogy a többi nemzetiségiek hozzátartozóit gyilkolják le, hanem „kivégzéseket” hajtanak végre törzsük tagjain is árulás, engedetlenség, a járulékok megtagadása stb. címen. Kizárólag azutolsó évben háromszáznál több bolgár, görög és szerb pusztult el honfitársai kezétől. L-g-kevésbé a kucovalachok szerepelnek a küzdelemben, de közülök is 75 öt öltek meg a férfigyilkoló görögök. De már ők is kezdik a szemet szemmel megfizetni.” Ugyanezen lap egyik tudósítója 1907. év július 20-iki kelettel azt mondja el hogy alkalma volt Hangában egy jól értesült görög személyiséggel a macedón dolgokról beszélgetni. Ettől az úrtól megtudta, hogy többnyire görög tanulók szokták szünidejüket kalandos vállalatokra fordítani, amennyiben

átszöknek a macedón határra s ott görög bandákhoz csatlakoznak. A görög hatóságok hiába intik le a fiatalembereket. Csak gondoljon arra az esetre —tette hozzá — hogy valamelyik görög barátját, atyját vagy rokonát egy bolgár banda meggyilkolja. Ezt ugyan hiába fogja lebeszélni. S mégis csak azt fogja cselekedni, amire boszúvágya hajtja.” Vagyis a krónikus vérboszú állapota a huszadik század elején, Budapesttől aling 36 óránvira!

De ez a vendetta nemcsak mint a jogrend fogyalkozása, hanem mint ősi inlézmény is működik. Degrand szerint az albániai hegyekben a férfihaláleselek 70%-a vendettából ered és a török hatóságok teljesen tehetetlenek a néppel szemben. Az állapotokra éles világitást vet a volt török kormányzó, Hilmi pasa ama dícskevéc Marchese Guicciardini előtt, hogy néhány hónap alatt sikerült neki „ötezer kibékülést” létrehozni a vérhoszú folytán egymással hadakozó családok között.¹⁾

A *Courier L'Européen* tudósítója, e lap 1007 július hó 7-iki számában többek között ezeket írja: Cinikusan, keresztrel kezükben a görög bandák, melyeket anyagilag és szellemileg az oekumén patriarchátus ügynökei vezetnek, hirtelen bekerítik a szegény és nyomorúságos falvakat, melyekben exarchisták laknak és a gyújtogatások s a gyilkosságok megkezdődnek. Mivel a papok, a tanítók vagy a bolgár előkelők hívek akarnak maradni vallásukhoz s nem akarják magukat alávetni a patriarcha-egyháznak, először megfenyegetik őket, azután elfogják, meggyilkolják, vagy kínozzák s miattuk a helységek, melyekben laknak, a lángok és a golyók zsákmányai lesznek. Monastir kellő közepén nincs nap, hogy ne kelljen feljegyezni oly gyilkosságokat, melyeket az utca közepén görögök követtek el ismert bolgárok ellen. E pillanatban, midőn írok, rettenetes újságok érkeznek (Gaza Cailari, Monaslir vilajet), hol a görög bandák felgyújtották a bolgár szállást s petroliummal öntözték, bombákat vetettek s ahol a török kajmakán a büntettesek gyűlöletes szövetségese volt. Tulhosszú volna ama gyilkosságok s merényletek listája, melyeket a görög bandák az elmúlt január elseje óta elkövettek.²⁾

De a török bandák pusztító hadjárata is napirenden van: Az ottomán katonák kicsapongásait, fosztogatásait, rettenetes-

¹⁾ Leopold Freiherr von Chlumecky: *Österreich-Ungarn und Italien Das westbalkanische Problem und Italiens Kampf um die Vorkriegsherrschaft in der Adria*. Leipzig u. Wien. 1907.

²⁾ S. M. S.- *Nouveaux exploits des bandes grecques*.

ségeit, melyeket ezekben a iahukhun követtek el (Adrinopol vilajet) ez a statisztika tárja fel: 6 falut teljesen leromboltak, 3 falut félig leégettek és csak részben 5 másikat; a leégetett házak száma 10 900 ra emelkedik (12%); 1025 személyt felkoncizoltak; 241 asszonyon és fiatal leányon erőszakot követtek el; 91 szép asszonyt elraboltak, végül 5213 keresztényt hajlékukból kiűztek.

Viszont a török falvak felégetése a bolgárok által is napirenden van.¹⁾

A mohamedanizált albán bandák rablásai még növelik a zavart: Üsküb vilajet egész északi része az albán rablók zsákmánya, kik az utakon cirkálnak s megrohanják a nagyrészt szerb népséget, elfoglalják a kis izolált falvakat s a hónapok óta a hegyekbe menekült parasztok által elhagyott tárnákat. Ha némi szabadságot adnak a szerb falvaknak, az albán rablók cserében adókat követelnek, melyeket a lakosoknak vonakodás nélkül kell megfizetni, ellenkező esetben vagy a legkisebb felszólalás miatt, titkon legyilkolják őket, anélkül, hogy a török hatóságok törődnének a büntetések kinyomozásával.²⁾

A borzalmasságok egy külön fejezete a görög-román kérdés, mely Disosesco volt román igazságügyminiszter szerint abban áll, hogy a görögök a románokat erőszakkal beolvasztani akarnák: „Hogy elérjék ezt a célt, bandákat szerveznek, melyeket Macedóniába küldtnek és ezek a bandák ölik, gyilkolják, kínozzák minden nap és nyilvánosan a román nemzetiségi öntudattal bíró népséget.”³⁾

S elképzelhetjük a lelkek tulizgatott állapotát, ha olvassuk, hogy ugyanez az exminiszter és egyetemi tanár egy bukaresti népgyűlésen ezeket mondta: „Tudják meg a görögök, hogy egy elveszett fejért elég görög fejet fogunk találni Romániában”.⁴⁾

Ezek a tények a nagy számok törvényszerűségével lépnek fel, úgy, hogy a 2,910.100 lelket számláló Macedóniában „átlag 200 gyilkosságot lehet számítani évenként. És ha

¹⁾ O. W. Chefki: *Grees et Bulgares dans le vilayet d'Adrinople*. Le Courrier Européen 1905, aug. 18.

²⁾ A. Kovatseff: *A la frontière serbo-türque*. Le Courrier Européen. 1905, szept. 22.

³⁾ *Le Conflit gréco-romain*. Le Courrier Européen 1905, december 22.

⁴⁾ S. M. S.: *Manifestations antigreques*. Le Courrier Européen. 1905. augusztus 11.

meggondoljuk, hogy sem a rablások, sem az erőszakoskodások sem a gyűjtogatások e számban nincsenek betudva és ha tekintetbe vesszük a három vilajet kis terjedelmét és a népesség gyér voltát, el kell ismerni, hogy a béke és a biztonság még messze van Macedóniától s hogy a vérengzések korának még nincs vége.”¹⁾

A rablásoknak és gyilkosságoknak ezt a krónikus állapotát az adminisztráció anarchiája egészíti ki. Egy csomó megbízható levélből, melyeket Lavaleye közölt, megállapítható, hogy: „Ma azt látjuk, hogy Konstantinápolyban és más vidéki városokban a kormányzás működései valóságos adás-vétel tárgyai lettek. Az állásokat a legtöbbet ígérőnek adják, aki kiadásait úgy nyeri vissza, hogy a népességet kifosztja. A hivatalnokok kénytelenek visszaélésből és fosztogatásból élni. Járandóságait csak rendszertelenül fizetik ki, néha egyáltalán nem; kénytelenek magukat az adózókön kárpótolni. Felhasználva azt a régi gyűlöletet, mely a görögök és bolgárok között van és amely őket gyakran perbe viszi, a török bírák drágán fizettetik meg azt a sántító igazságot, melyet szolgáltatnak. A gazdasági helyzet siralmas: a kereskedelem napról-napra fogy; nincsenek biztonságban a kereskedők, ha megmenekülnek a rablók elől, zaptiakra akadnak, kik pénzt követelnek tőlük, mert máskülönben feljelentik, mint *comitas*-t (forradalmi bizottságok tagját.”²⁾

Az állapotokról azóta is hasonló tudósítások érkeznek: „A legutóbbi zavargások Salonikiben és Üskübben onnan eredtek, hogy nem fizették ki a rezervisták zsoldját. A rakományok kifosztása, a vonatok feltartóztatása, a táviróvonalak elpusztítása; ilyen eszközökhöz nyúltak a katonák, hogy fizetésüket megkapják. Az intendatúra oly rosszul működik, hogy természetesen az ottomán katonáknak ilyen rablásai.”³⁾

¹⁾ René Pinon: *L'Empire ottoman. Les aspects actuels de la question d'Orient*, Paris 1908, 152 és 154 l.

²⁾ *La Péninsule des Balkan*. Bruxelles 1886. 1886. II. k. 371-374 l.

³⁾ *Le courrieruropéen*. 1904. november 14.

Hasonló anarchia az adózás körül: „Prichtinától alig három kilométernyire az adóbehajtó az utóbbi napokban kényszerítette a népeiséget, hogy nemcsak az első félévi, de a második félévi adót is fizesse meg. A szerb bérlőket a törvény miben sem védi meg a tulajdonossal és a muzulmán agával való viszonyukban. Az aratásból mindig egy negyedrészt az agának és egy tizedrészt az államnak kénytelenek adni. De ez nem minden. Mindent, a költséget is viselniök kell, melylyel az ottomán hivatalnok ott időzése jár. Kénytelenek megszerezni számára azt az asszonyt vagy fiatal leányt, akit óhajt.”¹⁾

Ezek a tények, melyeket tetszés szerint lehetne felhalmozni, elég világosan beszélnek, bármily különböző elméleteket fűzzenek hozzájuk az egyes tudósítók. Az egyik a görögök uralmi vágyát, a másik az albánok kegyetlenségét, a harmadik a török uralom korrupszágát, a negyedik a nagyhatalmak tehetetlenségét s meddő versengését, az ötödik az egyházak hatalmi túlkapásait vádolja. De minden tudósítás megegyezik abban, hogy itt a nemzetiségi kérdés egy páratlanul kiélezett esetével állunk szemben: „Egy-egy falu magát egymásután bolgárnak, görögnek, románnak, szerbnek jelentette ki, aszerint, hogy minő banda fenyegette meg vagy melyik nemzetiségben utazó *commis voyageur* bérelte fel. Bátran lehet állítani, hogy a jelen pillanatban a macedóni népelemek csak egy vágyat melengetnek szívükben: megszabadulni egyrészt az ottomán közigazgatástól és társadalmi rendtől, másrészt a fegyveres bandáktól, legyenek azok görögök, bolgárok vagy szerbek, melyek őket fosztogatják, tirannizálják, gyilkolják s akik életükre és vagyónukra a törökök megtorlását zúdítták”.²⁾

Ez az állapot a középkori világhoz hasonló: a munka csekély produktivitása, a rablólovagok uralma, a törzsi par-

¹⁾ S. M. S.: En *Vieille Serbie*. Le Courrier Européen, 1905, szeptember 8.

²⁾ René Pinon: *Les peuples de la Macédoine, La Vie Contemporaine*. 1908, május.

tikularizmus, mely vallási fanatizmussal jár karöltve. Max Müller mondotta, hogy minden vallás kezdetben egy nemzetiség volt. A kelet elmaradt kultúrájában tényleg a vallás még mindig összeesik a nemzetiséggel s a Balkán faji háborúinak kifejezetten vallásos ideológiája van: „Keleten a faj és a vallás egy és ugyanaz a dolog. Megváltoztatni a vallást, egyidejűleg a faj megváltozását is jelenti; annyit jelent, mint új bőrt felvenni az egész vonalon; annyit jelent, mint elhagyni egy közösséget azért, hogy egy másikat vegyen fel.”¹⁾ Primitív, nagyrészt naturálgazdaság, melyet a rablásból élő fegyveres hordák egyre veszélyeztetnek; izzó faji és vallásos gyűlölet, mely a másikat kiirtani vagy beolvasztani akarja; az egyház domináló szerepe az emberek életében; a jogrend, a közigazgatás, az adózás anarchiája: mindmégannyi középkori vonás. S mindennek gazdasági alapja, a feudális birtokrend: „A legjobb földek nagy része a hódítás óta a muzulmán bégek kezében van és a termés egy része fejében a bolgár béresek művelik, de a *csiflik* tulajdonosa, csaknem mindig, a török közigazgatás bűnös egyetértése folytán, az állam javára járó terméstized beszédője. Ekként a nyomorult csifligar teljesen ki van szolgáltatva neki; adósságokba kergeti, hogy ekként kényszerüljön birtokán megmaradni; földhöz kötött adózó és robotoló jobbágygyá változtatja át.” Emellett az önálló kisbirtokosokat állandóan veszélyezteti a feudális rablólovagok ököljoga: „ha földje a szomszédos csiflik-nek megtetszik, avagy valamely albán kalandornak, egy szép napon házában betelepülve találja azt, fegyverrel kezében s kénytelen . . . a halálos fenyegetés alatt elismerni a maga bérlő és hűbéres voltát. Ekként a szabad birtokból csiflik lesz, a szabad parasztból jobbágy, aki boldog lehet, ha megmenti életét és nem fordul valamelyik bírósághoz, mert ott hagyná utolsó piaszterét. Az igazsággszolgáltatás, a közigazgatás, a haderő mind a bégek rendelkezése alatt áll . . . Az adók súlya, a vidék bizonylalan-

¹⁾ Gabriel D'Azambuja: *Le Conflict des races en Macédoine d'après une observation monographique*. Paris 1909, 65. 1.

sága, az utak rossz állapota . . . meggátolja a kultúra minden haladását. Gyakran különösen a Vardar keleti részében a falvak az adókon kívül kénytelenek egy különös bért is fizetni az albán szomszédoknak: ez a rablás szabályozása, egy neme a biztosításnak a zsványkodás ellen, melyet maguknak a zsványoknak fizetnek”.¹⁾

Ebbe a középkori világba azután behatolni igyekszik a szomszédos kapitalista kultúra, mely gyarmatokra leselkedik s mely ennél fogva a jogrend és a közműveltség szükséges létminimumának megalapítására törekszik; mellette azonban ott van egy egészen elütő kultúra, az ottomán nagyhatalom uralma, mely ázsiai jellegű katonai, adminisztratív és társadalmi rendjét fentartani akarja. Mindehhez járul a már kialakult balkán nemzeti államok természetes expansiv gravitációja macedóniai fajrokonai felé, kiket az egységes nemzeti államba beolvasztani törekszenek.

Semmi kétség: az európai fejlődés itt több évszázaddal elmaradt. Az itt kavargó népeiségek nem vívhatták végig faji harcaikat, melyek az asszimilálási folyamatot megelőzik. A nemzetiségi káoszban nem tudott Macedóniában kialakulni egy oly fegyveres hatalom, mely a törzsi partikularizmust leverhette volna s az egységes állam keretén belül a kis despoták hatalmát megtörhette volna.

A krónikus feszültség ezen állapotában az európai diplomácia kívülről akar rendet csinálni: szerződésileg akar jogbiztonságot teremteni, ami annál kevésbé sikerül, mivel a nagyhatalmak rivalitása lehetetlenné teszi, hogy a természetes folyamat legfőbb akadálya, a mohamedán kultúra végleg kiküszöböltessék és hogy a mesterségesen feldarabolt államocskák helyébe olyan nagyobb közületek jöjjenek létre, melyek az etnográfiailag vagy történelmileg együtvé tartozó népelemeket összefoglalják. Emellett a nemzeti államok kialakulása Macedóniában azért jár oly sok nehézséggel, mert nincs meg benne egyetlen nemzetiségnek államalkotó túlsúlya sem.

¹⁾ René Pinon: i. m. 152. és 154. l.

A bolgár, szerb görög, albán, kuco-valach és török népelemek eloszlását illetően az adatok szerfelett eltérők. Különösen a szerbek és bolgárok vitatják egymással szemben a számbeli hegemonia lényét. Kétségtelen azonban, hogy a macedón lakosság nagy többsége szláv nemzetiségű, ami rendkívül fontos körülmény, ha meggondoljuk, hogy a „macedóniai szlávok oly nyelvet beszélnek, mely sem nem egészen szerb, sem bolgár. Hogy eme filológiai megkülönböztetés finomságát méltányoljuk, nem szabad elfelejteni, hogy Szerbia és Bulgária parasztjai megértik egymás nyelvét, ami nem mindig fordul elő a különböző vidékeken élő francia, német és olasz parasztok között”.¹⁾ Így tehát a bolgárok és szerbek közötti ellentétnek (miként a szerb-horvátnak is) nyilvánvalóan átmeneti okai vannak, melyek a vallás különbségében, az egyházak propagandájában, a balkán dinasztiák rivalitásában, s a lelkek általános sötétségében keresendők.²⁾ S kétségtelennek látszik, hogy ez a különbség épp oly kevésbé képezhetné akadályát egy nagy nemzeti államtest kialakulásának, miként a német dialektusok vagy a katolikus és protestáns németiség ellentéte nem tartóztathatta fel az egységes német birodalom megalapítását. Az eddigi balkán államalakulatok is meggyőzhetnek bennünket eme tendencia elkerülhetetlen voltáról, melyekben a modern mintára szabott jogrend és központi hatalom létrejöhetett egy nemzetiség államalkotó túlsúlya alapján és ezekkel együtt a nyugaténrópai jellegű élet hatalmas előmenetelt tett.

Így létrejött Görögország, melynek 2,433.806 főnyi lakosságából 2,200.000 görög; Bulgária, melynek 3,744.300 főnyi lakosságából 2,888.219 bolgár; Románia, melynek 5,956.690 főnyi lakosságából 5,489.296 román és Szerbia,

¹⁾ A. Pinon: i. m. 149. 1.

²⁾ A bolgárok a szultánnál keresztülvették, hogy „ha valamelyik faluban a lakosság kétharmada a bolgár exarchátushoz akar csatlakérésüket teljesíteni kell”. Ez a szabály állandó propaganda és véres viszály alapja. (E. Driault-*La Question d'Orient*. Paris 1909, 286 l.)

melynek 2,688.747 főnyi lakosságából 2,298.551 szerb.¹⁾ A folyamat természetére éles világot vet ama tény is, hogy mindezek a nemzeti államok képtelenek voltak saját erejük, ből megalakulni, mivel elegendő fegyveres hatalommal nem rendelkeztek. Valamennyi az európai nagyhatalmak segítségével jött létre, sőt a legtöbb idegen dinasziát telepített be, mivel az erők teljes szétforgácsolása a honi földön nem vezetett sem komoly katonai hatalomra, sem életképes dinasziák kialakulására.

S nem véletlenség, hogy az új balkáni államalakulatok legkevésbé szilárd darabja Szerbia, mert a montenegrói és a bosznia-hercegovinai és a többi szerbek közös államalakulás felé gravitálnak és a napirenden levő merényleteket a nagyszerb propaganda ama törekvése kíséri, mely valamely idegen nagy dinasziától akarna fejedelmet a jövő nagy szerb állama számára.

Ez a nagyszerb törekvés az, mely a keleti kérdésnek legújabb komplikációihoz a kulcsot megadja. Ez a törekvés, mai bizonytalan körvonalaiban *Nagy-Szerbia* eszméjében összpontosul, mely Szerbiát, Bosznia-Hercegovinát, Horvát-Szlavonországot, Dalmáciát, Montenegrót, Novibazar Szandzsák-ját és Macedónia szerb nyelvterületeit magában foglalná. A népek öntudatra ébredése egészen természetessé teszi ennek az eszmének felmerülését, mert ez közel 10 millió ember számára jelentené a gyűlölt idegen uralom lerázását, a gazdasági gyarmatállapot megszüntetését és a szabad fejlődés akadályainak elhárítását. És kétségtelen, hogy a szerb trónörökös kétségbeesett felkiáltása: „Szerbia alatt a valóságos szerb nemzetet értem az ő tíz millió hazafiával, mely Trieszttől le messze Macedóniáig és az Adriai-tenger partjaiig és a bolgár határig terjed . . .” első, furcsa, vékonyka hangú, de többé le nem csitítható és egyre fejlődő születési sikolya volt egy új nagy állameszmének, mely Közép- és Dél-Európa térképét gyökeresen meg fogja változtatni s mely eszme gyors érését mutatja az a körülmény, hogy

¹⁾ *The Statesmen's Year-book.* 1909.

Bosznia-Hercegovina elnyomott és eldurvult népessége nemzetiségi összetartozósága tudatára ébredt és 1907-ben megtörtént az a csoda, hogy a régi ellenségek, orthodoxok és muzulmánok közös rezolúcióban fordulnak az osztrák elnyomatás ellen, alkotmányt kérve maguk számára a török szuverenitás alatt.

Az ifjú török forradalommal sokan azt hitték, hogy a balkánkérdés új stádiumba jutott, hogy az új rend a nyugati demokrácia szellemében fogja a nemzetiségi kérdést megoldani s véget fog vetni a zűrzavaros állapotoknak. Ez a megoldás nem látszik valószínűnek, mert a macedón-keresztény és a török világ harca nem európai nemzetiségi kérdés, hanem két teljesen elütő kultúrának a küzdelme. Ha az Egyesült Államok tehetetlenek a sárga és fekete diaszpórával szemben, hogyan remélhessük, hogy a törökök ázsiai kultúrájú európai kisebbsége megszervezi a Balkán nagy keresztény többségét. Ezt a pesszimizmust azóta a tények nagyon is igazolták. Egy illetékes francia kutató így jellemzi az új helyzetet: „A parlamentarizmus eddig Törökországban csak csalóka látszat, mely egy ép olyan abszolút és gyakran még türelmetlenebb deszpotizmust takar, mint amilyen az Abd-ul-Hamidé volt. Ezt a deszpotizmust csak Mahmud Sefket és az *Egység és Haladás bizottságának* rivalitása enyhíti.” A lelkek izgatottsága a liberális mámor után újra feléledt, a bandák és merényletek rendszere újra itt van.¹⁾

A probléma szempontjából, mely bennünket e könyvben foglalkoztat, nem a jövő államfejlődések konkrét tartalma a fontos. Ami minket a balkáni khaosból első sorban érdekel az a kellő világossággal bontakozik ki előttünk. S nehogy irányzatossággal vádoljanak, egy nagy monográfia szerzőjét idézem, akinek nincs semmiféle asszimilációs elmélete: „A társadalmi életben való ez a bizonytalanság és szakadozottság ... az utak hiánya, a cserének csaknem teljes nem-

¹⁾ René Pinon *La question de Macédoine et des Balkans* 224. és köv. lap. Les questions actuelles de politique étrangère en Europe r. gyűjteményes munkában. Paris 1911.

létezése, a termelés visszaszorítása arra a mennyiségre, mely a csoport évi fogyasztása számára elegendő, az emberek cseréjének elő nem fordulása a csoportok között, mivel mindannyian többé-kevésbé ugyanazon gazdasági és kereskedelmi viszonyok között éltek: mindmennyi akadályos volt ama politikai, szellemi és kereskedelmi viszonylatok létrehozásának, melyek idővel és az asszimiláció és egyesülés hosszú folyamata útján a nyelvben, a szokásokban és az antropológiai jellemvonásokban abszolút egyöntetűséget hozhattak volna létre”.¹⁾ Az uralkodó muzulmán nemzeti-ség valláskatonai szervezete képtelen volt ezt a néptengert politikailag szervezni. „Nincs semmi egység és összetartás a konstantinápolyi központi hatalom és a balkáni vallás politikai közösség között: az egyik szervezet csaknem indifferens a másikra nézve.” Középkori világ ez, melyben a pártok nem esnek össze semmiféle etnikai felosztással. Olykor apa és fiú különböző (bolgár, szerb, görög) párthoz tartozik. Az egyéni érdek dominál. Csak egy-egy nemzetiség áll lamalkotó uralma, a parasztbirtok kialakulása, a modern közlekedés lesz képes itt valaha rendet csinálni.²⁾ Addig vallási és katonai marad az egész szerveződés.³⁾ Mi más ez, mint a középkori világrend képe azokkal a komplikációkkal, melyeket benne a környező kapitalista kultúrák érdekarcai idéznek elő. Asszimiláció, egység, csere, összetartozási öntudat a minimumon áll. Az egységes nyugati államok legszélsőbb ellenpólusa ez az állapot.

¹⁾ Giovanni Amadori Virgilj *La Questione Rumeliola (Macedonia Vecchia Serbia, Albaania, Epiro)* Biblioteca Italiana di politica esteta I. Bitonto 1908, 19—20. l.

²⁾ I. m. 476—482. l.

³⁾ Éles megvilágításba állítja ezt a helyzetet az a tény, hogy 1911. nyarán a bolgár exarcha tiltakozott a bolgárok katonai szolgálata ellen, a mire a *Jeunc Turc* joggal jegyzi meg, hogy modern államban türehtetlen az egyházi hatalom ilyen túltengése.

IV. FEJEZET

Az erőszakos beolvasztás politikája. Oroszország

Európa nagy államainak nemzetiségi politikája azokkal a kisebb nemzetiségekkel szemben, melyek mint vagy nem asszimilált történelmi maradványok, vagy mint újabb hódítások eredményei élnek bennük, mindenütt a többé-kevésbé nagy feszültség állapotában van: az uralkodó nemzetiség erőszakkal akarja a legyőzöttet beolvasztani, az alávetett nemzetiség pedig gyűlölködő haraggal, önállósítási törekvéssel, avagy idegen államok felé való vonzódással reagál eme erőszakos politika ellen.

A jelenség annyira általános, hogy nevetséges volna moralizálással vagy kenetteljes sopánkodással, mely észokokkal szeretne megváltoztatni egy „hibás” történelmi folyamatot, akarni elintézni azt. Ha azt látjuk, hogy Anglia és Oroszország éppugy, mint Poroszország és Magyarország a nemzetiségi politikában ezt az utat választották, akkor kétségtelenül kell lenni valami kikerülhetetlen kényszerülésnek ebben a jelenségben, melyet új történelmi erők — új osztályok és gazdasági helyzetek — csak nehezen módosíthatnak. Vessünk azért mindenekelőtt egy pillantást magukra a tényekre.

Ennek az erőszakos politikának legszélsőbb képviselője Oroszország. Államiságának és kultúrájának a nyugatitól elülő vallásos-deszpotikus jellege, a rengeteg birodalom, melyet csak a katonai jellegű bürokratizmus tud lazán összetartani, az európai történelemmel való felszínesebb összeköttetése stb. azt eredményezi, hogy a meghódított európai elemekkel: a finnekkel s lengyelekkel való politikája a nemzetiségi kérdésnek egyik legvéresebb darabját képezi. Ennek a politikának jelszava: az oroszosítás, mely kezdetben csak a lengyelek ellen irányult, de egyre általánosabb lett az idegen nyelvek és vallások ellen.

Egy abszolút hatalmú „kormányzó bizottságot” neveztek ki Lengyelország számára, melynek Lengyelország újjászervezése volt a feladata. A politika általános irányát Kat-

kow határozta meg ezekkel a szavakkal, melyek a feudális nemzetiségi politika jelmondatának tekinthetők: „Oroszországnak állami egységre s erős orosz népességre van szüksége. Alkossunk ilyen népességet a minden lakosra nézve közös nyelv, közös hit és a szláv közösség alapján. Mindent, mi utunkban fog állni, fel fogunk dönteni.” Ezen elvhez híven a bizottság igazgatója feladatául tűzte ki „a latin civilizáció kiirtását s egy valódi szlávval való helyettesítését.” E célból erőszakkal megszüntetik Lengyelország összes nemzeti intézményeit s mindenben a birodalmi adminisztráció részévé teszik (1867.1. A tanítás nyelve az orosz lesz az egész vonalon, a közigazgatásból, az igazságszolgáltatásból, sőt az egyházból is kiszorítják a lengyelt, önkényuralom és korrupció az egész vonalon. Az országnak nagy történelmi nemessége mégis ellentállt e politikának. Az orosz kormány azonban nem habozott és a nemesség megtörésére felszabadította a parasztokat. A községeknek egész demokrata szervezetet adnak: a papot és a nemest (a nemzetiségi öntudat főszerveit) kizárják a községi gyűlésből. Ekként a nemesek elveszítették jövedelmük felét s minden jogukat régi jobbágyaikra. Az orosz kormány végül a lengyelek birtokszerzési képességét is megszüntette Lengyelországban. Mindennek ellenére a lengyel nép oroszositása nem sikerült és „Lengyelország ostromállapotban maradt, ellenőrizetlenül kormányozva a tábornokok és az orosz hivatalnokok által.”¹⁾

A lengyel nemzetiségi törekvés pedig egyre öntudatosabb lett. Lengyelország visszaállításának utópiájával szemben egyre reálisabb célokat követ. Elsősorban a lengyel közoktatás visszaállítását. „A királyság lakosai elismerik, — írja a lembergi egyetem egyik tanára — hogy saját érdekük megkívánja az orosz nyelv teljes ismeretét: nem kell őket bürokratikus rendeletekkel kényszeríteni. De nemzeti iskolájában akar a lengyel oroszul megtanulni; és sokkal job-

¹⁾ Seignobos, i. m. 574. És Andrezej Nienojevski: *Das Königreich Polen. Russen über Russland*. Ein Sammelwerk. Herausgegeben von Joseph Melnik. Frankfurt am Main 1906, 589—598. 1.

ban meg fogná tanulni ebben az iskolában, melyben az orosz nyelvnek méltányos és tisztelt helye lesz, s nem játszaná többé azt az agresszív s gyűlöletes szerepet, mint ma . . .¹⁾ Ugyanez a politika a finnekkel szemben, hol a nemzetiségi kérdést a finn alkotmány elrablása még különösen kiélezi.²⁾ Az erőszakos oroszosítás politikáját alkalmazzák a német telepekre is, kiknek pedig II. Katalin különös szabadságokat ígért. Ezt a helyzetet szerfelett elmérgesíti az a körülmény, hogy a német művelt és arisztokratikus telepek alatt egy ugor-finn eredetű észtek és lito-szláv eredetű lett paraszt őslakosság van, mely előbb a németesítési, most pedig az oroszosítási törekvésekkel áll szemben. Az orosz államhatalom először a német lutheránus egyházat vette üldözőbe az „elnyomott észtek és lettek védelmére”, majd meg maga is az elnyomottak eloroszosításához látott. Ennek az eljárásnak eredménye itt is ugyanaz: a parasztok panaszkodnak, hogy „a tanítás után a gyermekek családjaikhoz visszatérve, hol oroszul se nem beszélnek, se nem értenek, elfeledik azt a néhány betanult szót és frázist s nem tudnak sem oroszul, sem anyanyelvükön, sem egyebet.”³⁾ Ez a helyzet természetesen különösen véres bonyodalmakhoz vezetett, mivel az orosz abszolútizmus nem habozott a németlett viszályt a maga javára felhasználni. Úgy, hogy egy szociáldemokrata proklamáció már így szólt: „Két ellenség ellen kell harcolnunk, a régi orosz kormány és a német lovagság ellen.”⁴⁾ Általában a szocialista mozgalom itt erősen nemzetiségi színeket ölt és azt követeli, hogy a feudális Livland, Kurland és Estland hercegségek helyett egy észtek tartomány alakíttassék. Mindez véres forradalmi felfordulásokhoz vezetett az általános orosz forrongások idején.

¹⁾ Symon Askenazy: La question polonaise et la Russie. Le Courier Européen. 1906. ápril 13.

²⁾ Edward Westermarck: *Finnland and the Tsar*. The Contemporary Review 1899. május és Axel Lille *Das Grossfürstentum Finnland*. Russen über Russland. I. m.

³⁾ *Die lettische Revolution*. Mit einem Geleitwort von Prof. Dr. Theodor Schiemann I. Teil 2. Auf. Berlin 1908. 120 l.

⁴⁾ I. m. I. Teil, 162. l.

Ez lett eredménye annak a politikának, melyet Pobiedonoszcev egyszer így körvonalozott a német klérus tiltakozására: „Oroszország első kötelessége megvédelmezni az orthodox hitet a belső kételkedések és a külső támadások ellen . . . A nyugati vallások Oroszországban a Birodalom egységét fenyegetik. Oroszország nem tűrheti, hogy orthodox fiait kísértésbe hozzák.”¹⁾ És ezt nem szabad pusztán diplomáciai formulának tekinteni, hanem ez az az orosz nemzetiségi politikának tényleges alapgondolata, mert benne a vallás még mindig azt a túlnyomó szerepet játssza, mint a középkorban Európában, vagy az ottomán birodalomban. Egy valláshoz tartozás szabja meg az élet összes viszonyait. S minthogy a vallás és a nyelv össze vannak forrva: innen a támadások mindkettő ellen, így lesz a vallási üldözés, kényszeriskoláztatás, a gondolatszabadság elnyomása, az orosz nemzetiségi politika eszköze.

Igen tanulságos ennek a politikának hatását a zsidókérdésre vizsgálni. Mert míg a régibb, európaibb szellemű *laissez faire* politika alatt a zsidók asszimilációja jelentékenyen előrehaladt ²⁾ addig a szlavofil erőszakos módszer valósággal megteremtette a zsidó nemzetiségi érzést és öntudatot, dacára annak a gyorsaságnak s készségnek, mellyel a zsidófaj Európaszerte beolvadt az uralkodó nemzetiségekbe.³⁾ Ugyanis az erőszakos rendőrpolitika az által akarta a zsidók kényszerű beolvasztását keresztülvinni, hogy egyes, kijelölt városokba erőszakkal összetömörítette őket, ez úton remélvén az ellenőrzést megkönnyíteni. Ekéánt a vidéken alig él 700,000 zsidó, ellenben a többi 4.200,000 néhány városban van összezsúfolva. E mellett, hogy a zsidók áttérését gyorsítsák, prémiumokat tűz ki a kormány a kikeresztelkezésre,⁴⁾ míg a hitükben megma-

¹⁾ Idézi Seignobos, i. m.

²⁾ Simons, i. m. 246. 1.

³⁾ Zollschan érdekesen mutatja ki, hogy a zsidó diaszpóra nyelvi kulturális és vallási beolvadása az illető nemzetbe, amelyben él, számszerűleg kimutathatóan egyenes arányban áll a politikai és társadalmi demokráciával.

⁴⁾ Simons, i. m. 241. 1.

maradt zsidók magán- és közjogait a legsúlyosabban megnyír-
bálja. Az iskolákba csak korlátolt számban ereszti be a
zsidó gyermekeket, úgy, hogy a zsidók kénytelenek nemzeti
iskolákat felállítani. „A személyes szabadság teljes hiánya,
a tulajdon bizonytalansága, a polgári és a katonai hatóságok
önkénye, a katonák és a csöcselék erőszakoskodásai
alkalmas talajt teremtettek a zsidóságban a legszélsősége-
sebb forradalmi eszmék számára.”¹⁾ Mindennek az ered-
ménye az lett, hogy a zsidó *fanatikus nacionalizmusnak*
eddig ismeretlen plántája Oroszország földjén hajtott ki.²⁾

Jegyezzük meg itt, hogy a magyar rendi állam szűk-
keblű és durva zsidópolitikája már-már megmérgezte ná-
lunk is ezt a kérdést, úgy, hogy egy oly nagy szellemű em-
ber, mint gróf Széchenyi István is, a zsidóságot egy asszi-
milálhatatlan népelemnek tartotta, egy káros és veszedel-
mes elzárkózott fajnak. S pár évtized múlva, a zsidók eman-
cipációja után az antiszemita és sovinizta urak arról sirán-
koznak, hogy ez a zsidóság milyen jellemtelenül hagyja
oda önző érdekekből ősei nyelvét, vallását és szokásait.³⁾

Ha a lengyel, finn és zsidó kérdéshez hozzávesszük,
hogy Oroszország saját autochton nemzetiségei is öntu-
datra ébrednek (élükön mintegy 25 millió kis-orosz), hogy
az 1876 évi drákói ukáz a ruthén nyelv ellen⁴⁾ eredményte-

¹⁾ M. Virtus: *Die Juden. Russen über Russland*. I. m. 546—585. 1.

²⁾ Dalny: *La crise russe et les juifs*. Le Courrier Européen. 1905.
april 7.

³⁾ Soha gyönyörűbben társadalmi prognózis be nem vált, mint a
B. Eötvös József megállapítása 1840-ben: „... vajjon ha a zsidók
eddig nemzetiségünk iránt buzgóságot nem mutattak, ök-e okai? Tö-
retve pénzökért, gyűlöltetve e haza minden lakóitól, kizárva minden
hivatalból, minden megtiszteltetésből, eltiltva egyes városokból s tör-
vényhatóságokból, gúnyoltatva, megvetetve, lábbal tiportatva ahová
csak fordultak, vajjon mi vala az, mi nemzetiségünkben résztvele-
ket gerjeszthetné: mi az, miért ök e hazát szerethetik?”
„Csak ha mindenkit, ki a haza határai között él, az alkotmány
áldásaiban részesítünk, gerjeszthetünk hazaszeretetet, csak ha min-
denki jogait élvezve magát boldognak érzi, csak ha büszke lehet pol-
gári állásában, akkor fog hiven ragaszkodni nemzetiségéhez; minden
egyéb, ami ennek terjesztésére ez egyen kívül teszünk s tehetünk, ha-
szontalan” (*A zsidók emancipációja*, Budapest 1892. kiadás 30. és 32. 1

⁴⁾ Roman Sembratowycz: *Le talon d'Achille du panslavisme*. La
ruthéne. Alexander Ular: *Les revendications des Ruthénes*. Le

len volt, hogy a balti és a kaukázusi tartományok állandó lázongás tüneteit mutatják¹⁾: akkor bizonyosra vehetjük, hogy a nemzetiségi kérdés — távol attól, hogy a túlnyomó erőszak által elnyomassák — oly mértékben fog Oroszországban is kifejlődni, s a politikai élet középpontjába nyomulni, amely mértékben Oroszország előrehalad a kultúra és a gazdasági fejlődés útján.²⁾

Az európai kultúrnépelemek beolvasztása egyelőre teljes lehetetlenség, mert az orosz nép kultúrája jóval alacsonyabb, mint a meghódított népeké.³⁾

Különben ez az erőszakos oroszosító politika már ma is csődöt mondott, úgy, hogy azt egy liberálisabb irány kezdi felváltani. (Természetesen az ország militarisztikus-hierarchikus politikája nem engedi meg, hogy ennek az

Courrier Européen 1905 ápril 14. és július 21. Az orosz rendszer brutalitása itt odáig ment, hogy ukrainai dialektusban megírt könyveket egyáltalán nem volt szabad kiadni. Az iskolákban a nép nyelvét teljesen elnyomták. Az eredmény pedig az lett, hogy az analfabetizmus a szomszédos átlagoknál jóval magasabb (50%) és az ukrainai kultúra székhelye Lemberg lett. Ennek a kis-orosz mozgalomnak egy speciális tanulsága van. *Az, hogy voltaképp csak egy orosz dialektus ellen folyik a küzdelem.* A szókincs egy jórésze teljesen ugyanaz! Es ezzel a dialektussal, mely 26 millió ember anyanyelve, nem bír az abszolútizmus minden erőszakoskodása. (Prof. Michael Gruschewski: *Die Kleinrassen. Russen über Rassltnnd.* I. m. 624, 625, 630. 1.)

²⁾ J. Novicow: *Les nationalités européennes et les conquêtes militaires.* Le Courrier Européen. 1906, január 26. Különösen tanulságos az örmények elleni küzdelem, akiknek legnagyobb része (1,400.000 ember) a Transkaukázusban él. Az iskolák erőszakos becsubatása, vagyonuk elkobzása nem használt, hanem a harc a végtelékig kiéleződött. „Nemrég még sok örmény családban kizárólag oroszul beszéltek, de az erőszakos-oroszosító politika épp a szűk nacionalista örmény politikának adott tápot. Most már alig lehet olvan örmény családót találni, amely a saját anyanyelvét nem értene.” Régebben teljes béke honolt a Kaukázusban lakó nemzetiségek között: most sikerült a kormánynak a perzsa tatárokat az örményekre uszítani s vérfürdőket rendezni. (R. Berherow: *Die Armenier. Russen über Russland.* I. m. 644—649. 1.)

³⁾ Több mint 25 nagyobb és jelentékeny számú kisebb néptörzs lakja tarka keverékben ezt az óriási birodalmat A számos nemzet és törzs között a faj, a társadalomgazdasági fejlődés, a politikai öntudat, a szellemi kultúra, a vallás stb. legnagyobb eltérései léteznek a kultúrában magasra fejlett nemzetek mellett egy egész csomó félig civilizált nomád- és vadásztörzs. (Maxim Aliin: *Die Nationalitätenprobleme der Gegenwart,* Riga 1910, 70—71. 1.)

⁴⁾ Míg a finneknél pl. 1880-ban $2\frac{1}{10}$ % volt analfabéta, addig az európai Oroszországban 80%. (Simons, i. m. 811. 1.)

iránynak tartósságában bízhassunk.) Az eddigi elnyomó politika eredményeit Walter Schücking marburgi egyetemi tanár okos és humánus munkájában így foglalja össze: "Mint nyílt daganatok szakadtak fel az orosz birodalom testén az utolsó években mindazok a helyek, melyeket sikeresen eloroszosítottaknak gondoltak; Varsóban még a leányiskolák is sztrájkoltak, hogy lengyel nemzeti érzületüket kifejezzék. A cár már régebben beleegyezett abba, hogy a történelem és a földrajz kivételével az összes tantárgyat a lengyel elemi iskolákban lengyelül tanítsák . . . Az állam belső szétzüllése az oroszosítás kezdetével esik egybe és a nagy zemsztvo-kongresszus e tekintetben egyhangúlag arra az álláspontra helyezkedett, hogy az anyanyelvű oktatást a nemzetiségi kisebbségek összes elemi iskoláiban újra felvegyék.¹⁾

V. FEJEZET

Az angol-ír nemzetiségi kérdés

Európa legnyugatibb kultúrállama, Anglia, nemzetiségi politikáját hosszú évszázadokon át alig végezte kevesebb borzalommal és több sikerrel, mint az orosz abszolutizmus a jelenben. Az írkérdés a nemzetiségi küzdelmek egyik jellegzetes esete, mely azok természete és iránya felől hasznos tanulságokat nyújt. Egy igen objektív és Anglia iránt éppen nem ellenszenvező kutató, Julius Bonn az ír kérdést a gyarmatosítás problémájának tekinti.²⁾

Az ilyen elnevezés azonban csak zavarokra adhat okot, mivel beleviszi a nemzetiségi kérdésbe mindazt a modern tartalmat, mely a gyarmatosításhoz fűződik. Hogy a modern gyarmatosítás mennyire nem alkalmas megjelölés az itt történetekre, mutatja az a tény, hogy maga Bonn még a A XVI. század Írországát is ekként jellemzi: „A feudális rendszer körvonalai tűnnek elő a zsarolások ezen keverékéből.

¹⁾ *Das Nationalitätenproblem. Eine politische Studie über die Polenfrage und die Zukunft Österreich-Ungarns*, Dresden 1908. 52. 1.

²⁾ Így is nevezte el könyvét: *Die englische Kolonisation in Irland*. Stuttgart u. Berlin 1906, I—II. kötet.

De ez oly ország feudálrendszere volt, melyben az urak felett nem volt kormányhatalom, ahol a legdurvább természeti gazdaság uralkodott, vétel, eladás, forgalom ismeretlen dolgok voltak és az egész organizáció célja lehetőleg sok harcos ellátásában állott.¹⁾

Ez tiszta kép. Ott, ahol még a legprimitívebb árucseré is alig létezik, ne beszéljünk gyarmatosításról, mely tőkét tételez fel és produktív munkálkodást.²⁾ Ez nem gyarmatosítás, hanem egyszerűen katonai foglalás, szóval a nemzetiségi ellentét kialakulásának legprimitívebb ténye.

Az őslakó, erős idegen vérkeveredésen átment, egymással hadakozó klánokban élt kelták a hódító angolszászokkal és normanokkal szemben szolgálásra jutottak, melynek nyomában, mint mindenütt, az járt, hogy a hódítók — tíz kalandor — maguk között felosztották Írország földjét. A nehezen hozzáférhető részek azonban továbbra is le nem győzött kelta törzsek uralmában maradtak. Mint mindenütt másutt, az uralkodók és legyőzöttek közötti ellentét itt sem öltött nemzeti színezetet: „egyes törzsek heves harcokat viseltek egymás ellen s gyakran az angolok hadi szolgálatába állottak.”³⁾ Az ír törzsek által segítségül hívott skótok küzdelmének sincs nemzeti, hanem csak partikuláris törzsi jellege. A skótok leveretése után is, a XVI. században, az ország a feudális anarchia képét mutatja, mely a nemzeti kapcsolat teljes ellentéte: „Az elszegényedett országban a harc tovább dühöngött, persze nem a nemzeti harc, hanem szabálytalan harc, viszály angolok és írek között.”⁴⁾

¹⁾ I. m. I. k. 179. 1. Lásd az élet nomád típusáról: W. Cunningham: *The growth of english industry and commerce* II. k. Cambridge 1892, 18, 19. 1.

²⁾ Ez nem jelenti annak tagadását, hogy a katonai erőszak a modern gyarmatosításnak is nélkülözhetlen elemét képezi: de a katonai és a produktív tevékenység aránya benne fordított. Viszont gyarmatosításnak a jelenben sem tekintendők a modern népek pusztarablóvállalatai, melyeket letelepedési cél nélkül üznek (Spanyol kalandorok, részben Leopold kongói üzletei.)

³⁾ I. m. I. k. 134. 1.

⁴⁾ I. m. I. k. 150. 1.

Azonban, mint a faji harcokban mindenütt történni szokott, a véres viszályokat a viszonylagos béke váltotta fel a két nemzetiség között s a *faji asszimiláció egyik törvénye szerint, az ír tenger magába olvasztja az angol szigetet*: „Csak természetes volt, hogy a mágnások, mint a Burke-ek Connaughtban végre elszakadtak a királytól, az angol jog nyomasztó privilégiumait elhárították maguktól, ír nevetek vettek fel s a kelta főnök felelőtlen helyzetét szereztek meg. Végbement a két faj összeolvadása a kelta elem alapján.”¹⁾ S hogy mily kevésbé lehet asszimilációs nemzeti törekvésekről e korban beszélni, bizonyítja az a tény, hogy a kilkenny-i törvények mesterségesen igyekeznek a hódítókat az őslakóktól távoltartani s így a két faj egybeolvadását megakadályozni. Egyáltalán a középkori állam minden ténykedésében a nemzeti egybeolvadás ellen dolgozott, hisz a feudális, katonai állam *raison d'être-je* az örökletes rendi különbségek fentartása. De minden mesterkedés hiábavaló volt az angol faj fentartására: a hódítók száma kisebb volt, semhogy az ír élet hullámainak ellent tudtak volna állni. Az 1541. dublini parlamentben az összes peerek — egy kivételével — angol és normán eredetűek, mégis egyetlen egy sem ért angolul.

Anglia a XVI. században három hadjáratot is kénytelen Írország visszafoglalására vezetni. Az időközben egységes nemzeti állammá összeolvadt, határozott merkantilista politikát folytató Anglia Írországgal szemben először alkalmazta az erőszakos beolvasztás politikáját: „. . . minden ír tartozott borotválni bajuszát, levágni hajfürtjét, levetni az ír köpenyét és ruházatát, angolul beszélni s gyermekeit angolul taníttatni.”²⁾ Egyben az angol nemzeti egyházat is

¹⁾ I. m. I. k. 153. 1. Már egy 1360-ban kelt kir. rendelet fejvesztés terhe alatt igyekszik az angolok elíresedésének gátat vetni. (Douglas Hyde: *A literary history of Ireland*, London 1899, 608—609. 1.)

²⁾ I. m. 185. Hogy angol részről a beolvasztási politika viszonylag ily hamar megjelenik, abban nincs semmi meglepő, sőt természetes, hisz a 16. század Angliája szociális és gazdasági struktúrájában ott áll már, mint Középeurópa a XVIII. század végén, néhol mint a XIX. század elején.

rá akarják kényszeríteni az írekre, mitől kezdve az ír kérdés határozott katolikus színezetet nyert, mivel az üldözött papság a nemzeti érzület fejlesztője lesz az elnyomó angol állam és egyház ellen. De még ekkor sem lehet nemzeti érzületről beszélni Írországbán, hisz az még mindig az egyes törzsek laza halmaza volt. Mindössze arról lehet beszélni, hogy ezeket a különvált törzseket közös gyűlölet halottá át Anglia ellen.¹⁾

Az ír kérdés tehát e korban úgy jelentkezett, mint a centralizált és abszolút angol királyi hatalom küzdelme az ír klánszervezettel és feudalizmussal szemben.

Eredménytelen vagy csak félig hatékony rendszabályok után Anglia a földközösség megszüntetéséhez fog, melylyel nemcsak a klánfőnökök hatalmának megtörését akarta keresztülvinni, hanem a nomád népességnek a földművelésbe való kényszerű átvitelét is.²⁾ Emez erőszakos beavatkozás folytán Írország földjének egynegyede az angol „gyarmatosok” kezébe jut. Az időt és a helyzetet jellemzi, hogy ezek kétszáz erős várat emeltek. A többnyire dán eredetű városok mindig a királyi hatalom mellett állván, Írország gazdasági és politikai hatalma angol kézre jutott, ugyannyira, hogy mindenféle mesterkedéssel sikerült az új ír parlamentben proteszláns többséget összehozni.

A gazdasági és politikai erőszakoskodások ezen egész sora 1641-ben létrehozta a nagy ír agrár forradalmat, *így lett az írkérdés mindinkább a földkérdésen nyugvó vallási és politikai szabadságharc.*

E forradalomban Írország elbukik és a köztársasági Anglia puritán gyűlölködéssel tökéletesen meghódítja a sze-

¹⁾ Így kifejezetten Bonn, kinek pedig nincs semmiféle nemzetiségi elmélete: „Nemzeti érzület pozitív értelemben nem volt Írországbán; csak törzsek léteztek és nem államilag egyesített nemzet. Ami a negatív nemzeti érzületből meg volt, az a törzstagok ellenszenvé volt Anglia ellen, melyet a kolduló szerzetek Róma kívánságai ellenére évszázadokon át tápláltak és amely most Róma közreműködése mellett az izzásig felhevítve, az egyes törzseket bizonyos fajta egységbe forrasztotta Anglia ellen.” (I. k. 190. 1.)

²⁾ I. m. I. k. 209. 1.

rencsétlen szigetet. Míg az eddigi hódítások csak Írország vidékeire szorítkoznak, ez a hadjárat az egész sziget leigázására vezet. Most már többé nem egyes izolált törzsek harcoltak a dublini kormány ellen, hanem az egész kelta j kosság. A forradalom leverelését a legtekintetnélkülibb gyarmatosítás követte. Az angolokra kellemetlen elemeket a földbirtokosokat, a nemeseket, a papokat, a csavargókat egyszerűen kiűzték régi birtokaikból vagy tartózkodási helyeikről. Az elv mindenütt az volt, hogy a kelta telepeket az angol jövevények erős gyűrűje vegye körül.¹⁾

Minden jel arra mutatott, hogy a sziget ezen újabb meghódítása végleges lesz s a kelta elem felszívására fog vezetni. Az új telepések nem voltak többé feudális nagybirtokosok, hanem kis emberek, kiknek száma a korábbi leteleplőkhöz képest tekintélyes volt, hisz maga a győzelmes hadsereg 35.000 emberből állott. Emellett a sziget lakossága nagyon visszament. Legfeljebb 400.000-re teszik ez időben a katolikus népesség számát. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a háború és a forradalom az országot tönkretette, hogy minden gazdasági, politikai és katonai hatalom az angolok kezében volt: azt lehet mondani, hogy soha nagyobb túlerővel nem fogtak az erőszakos asszimilációs politika végrehajtásához, mint itt. Emellett a kor durva, harcias erkölcei, melyek szokásaihoz képest a mai porosz poseni politika unom diplomáciának látszik. A köztársaság angoljai egyszerűen 50.000 írt kényszerrel telepítettek le új lakóhelyeikre, vagy 40.000-t külföldre kergettek.²⁾ Emellett a vérbíróság állandóan működésben volt.

Mégis a köztársaság képtelen volt Írországot angollá lenni. Uralma végén a sziget 500.000 lakosából vagy 413.000 ír volt 86.000 angol.³⁾ Ellenben a gazdasági hatalom teljesen angol kézbe jutott: „A városi birtok kilenctizede, a kereskedelem kétharmada, a házak öthatoda, a földbirtok

1) i. m.II. k. 57. 1.

2) i. m. II. k. 59 és következő lapok.

3) i. m.II. k. 96. 1.

háromnegyede” a protestáns bevándorlók kezében volt. Az asszimiláció folyamata is megkezdődik: az írek magasabb osztályai elangolosodnak. Ez azonban nem vezetett a sziget elangolosodására, mert, mint Petty észrevette: „gazdag írek mindig angolokká szoktak lenni, ellenben a szegény angolok írekké változnak át”.¹⁾

Írország kálváriájának azonban még itt sem volt vége. 1689-ben Jakab király szövetkezik az írekkel a renitens parlament ellen, minek végeredménye az, hogy az ír lázadást újra leverték és „Írország ama harmad részéből, mely még; katolikusok birtokában volt, egy további harmadot vettek el, úgy hogy most Írország földjéből katolikus kézen egyhatodnál csak valamicskével volt több”) És ez is a vad, kevésbé termékeny vidéken. Ennek az elkobzásnak nyomában járt a katolikusok tényleges és jogi üldözése.³⁾ Hogy ez milyen mérvű lehetett, mutatja a tény, hogy 1703—1788 között 4800 áttérést számoltak össze. Az angol uralom teljes volt. A kis ír bérlők sorsa a rabszolgáékhoz hasonló lett.⁴⁾

Mégis a modernebb élet árja ide is behatol: a sziget élete demokratizálódik. Maguk az angol telepesek végleg aklimatizálódni kezdenek a szigethez s különleges érdekeik támadnak Angliával szemben, melyek őket az ír néphez közelebb hozzák. Az ír parlament kezd ír nemzetiségről beszélni. Az unió, melyet Gladstone szerint „a legtisztátalabb és leggonoszabb eszközökkel vittek keresztül”⁵⁾ a politikai hatalmat Dublinból Londonba viszi át. De a demokratizált választói jog véget vet az írországi angol városok

¹⁾ I. m. II. k. 128, 129. I.

²⁾ I. m. II. k. 158. I.

³⁾ Ezért vett fel az ír kérdés olyan erős katolikus színezetet. De hogy ez a vallási szempont nem lényege a mozgalomnak, mutatja az a tény, hogy „ezt a római katolikus népet, mely oly keserűen gyűlöli a protestánsokat, egy protestáns vezeti: Parnell — És Parnell előtt Shaw, egy másik protestáns. És Shaw előtt Butt, egy harmadik protestáns”. (W. E. Gladstone: *Special aspects of the Irish Question*, London 1892, 358. I.)

⁴⁾ I. m. II. k. 178. I.

⁵⁾ Prof. Tyndall: *Mr. Gladstone's Sudden Reveal of Polarity*. Levél 1890-ben Gladstonehoz.

uralmának a grófságok gentryje javára. O'Connel az angol lamentben a whigekkel szövetkezve megtöri a „kolonisták” politikai monopóliumát a szigeten. Az angol demokraták és liberálisok figyelme a sziget rettenetes állapota felé fordul, hol a XIX. század közepén 8.3 millió lakosból 3 milliót kellett az államnak eltartania, hol a bérlőket, kik képtelenekké lettek kikötött szolgáltatásaikat teljesíteni, barbár módon kergették el birtokaikról az angol urak; hol a népesség 1841—1851 között 1,623.000 fővel fogyott (19.8%), úgy hogy a *Times*, az anti-ír propaganda vezérgazdasági szervezete, diadalmasan hirdette, hogy az „ír paraszt Connamaraban oly gyér lett, mint a vörösbőrű Manhattan partjain”.¹⁾ Új kolonizációról kezdtek beszélni Ulster példájára, honnan a benszülött lakosságot teljesen kiűzték s ahol ekként az angol uralmat végleg megszilárdították.

A sziget gazdasági és szociális helyzetét ezek a számok is kifejezik: 1841-ben 8,175.124 lakosa volt, 1901-ben 4,458.775. Erkölcsei, gazdasági csődjéről köteteket irtak. S bár a sziget nyelvi egysége (nyilván az angol városok és az Angliával való intenzívebb forgalom következtében) létrejött,²⁾ a nemzetiségi kérdés, az Anglia elleni gyűlölet a legaggasztóbb hévvel lobogott.

Azonban a modern industrializmus demokrata szelleme az utolsó félszázad alatt többet tett az ír probléma megoldása körül, mint az angol feudalizmus évszázados vas- és vérpolitikája. A modern angol politika Írország kibékítésére törekszik a földkérdés radikális megoldása és egyre teljesebb autonómia nyújtása által. A parlament szinte gőzerővel dolgozik *az angol nagy földbirtok kiküszöbölésén Írországból*. (Persze Posenben a feudális bürokrácia épp az ellenkező politikát követi! Úgyszintén Magyarországon is!) A földbirtokosoknak az ír bérlők javára történő kisajátítására 1885-től napjainkig 143 millió font hitelt fordítottak.³⁾

¹⁾ I. m. II. k. 293. 1.

²⁾ Alább bővebben megismerjük ezt a folyamatot.

³⁾ I. m. I. k. 3. 1.

A mozgalom iránya, jellege s győzedelmes ereje nem lehet kétséges: „A királyi privilégiumokat, a politikai hatalmat, a földet elvették tőlük (a brit kolonistáktól) avagy el fogják venni a közel jövőben. Talán nincs messze az idő, amikor a kolonista, Ulstert kivéve, mint önálló elem ki fog küszöbölteni a sziget életéből, amikor távozni kényszerül, amennyiben nem tud alkalmazkodni a bennszülött népesség kívánságaihoz”.¹⁾

Ez a kép a maga vázaltszerűségében is elég világosan beszél: az ír nemzetiségi kérdést a hódító feudalizmus hozta létre, ő mérgezte meg erőszakos konfiskációival, jogfosztásaival és vallásüldözéseivel.²⁾ Mégis minden katonai és gazdasági tuhatalma ellenére képtelen volt, hogy a közel 35 millió lakost számláló Anglia az ő világot vezető kultúrájával az elmaradi és éhínséggel küzdő sziget alig 4 1/2 millió lakosságának nemzetiségi öntudatát megsemmisítse. Ellenkezőleg ez a politika gazdasági és erkölcsi bankrottra vezetett. Az utolsó félszázad Angliája — a nagy választói reform Angliája, mely a lordok hatalmát megtörte — végleg szakított az erőszakos asszimiláció politikájával s az ír népnek visszaadja elrablói földjét, üldözött vallását, megszünteti a feudális privilégiumokat s igyekszik a teljes jogegyenlőséget biztosítani. És ez a néhány évtized is elég volt arra, hogy a kérdés erőszakos, forradalmi feszültségét elveszítse s a Campbell-Bannerman koporsója mellett az ír nép már testvéri érzelmekkel állott az angol liberálisok oldalán.

Az egész mozgalom lényege és tendenciája ma már nem lehet vitás. Egyik előharcosa maga e címen írta meg: *The fall of Feadalism in Ireland*³⁾ és kimutatja, miként küszöbölődik ki fokozatosan az angol lordok gazdasági és politikai uralma Írországból. Hogy ez a folyamat az angol

¹⁾ I. m. II. vk. 309. 1. Ugyanígy J. Redlich: *The procedure of the house of Commons*, London 1908. I. k. 134. 1.

²⁾ *The Settlement of the Irish Question*. A speech by Mr. Michael Davitt M. P. London 1903.

³⁾ Michael Davitt képviselő, London 1904.

közvélemény legjelesebbjeinek aktív közreműködése mellett halad előre, hogy az írkérdés legradikálisabb megoldása, a *Home Rule* már 1893-ban az alsóházban többséget kapott, hogy a most megszavazott veto-billnek nyíltan hirdetett célja a nagy reform biztosítása: az az angol közvélemény csodálatosan gyors megfordulását jelenti s a politikai érettség ritka jele.

VI. FEJEZET

A kelta-kérdés általában

Az ír-angol harc, eme kifejezetten alkotmányjogi földbirtokpolitikai és vallási természete mellett, a tulajdonképeni nyelvkérdést háttérbe tolta, sőt a nemzetiségi küzdelemben egy szinte páratlan látványt nyújt: az ír nemzetiség szánt-szándékkal és öntudatosan dobta el őskelta nyelvét és cserélte azt fel az angollal. Ez a jelenség oly egyedül álló és ép ezért rendkívül tanulságos fényt vet az asszimilációs problémára, hogy tüzetesebben kell azt szemügyre venni. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha nemcsak az írkérdést, hanem Anglia többi nemzetiségi kérdését is vizsgálat tárgyává tesszük, mert — amit kevesen tudnak — ennek a legrégebbi egységes nemzeti államnak egy igen komoly és jelentőségében nagy horderejű nemzetiségi kérdése van: a *kelta kérdés*, mely, ha a jelek nem csalnak, Angliát egyre inkább a föderalizmus irányába fogja terelni. Ugyanis nemcsak az ír kelta őslakosság egy része áll még mindig asszimilálatlanul, hanem Wales és Skócia egyes részei is. Ez az a *celtic fringe*, mely már történelmi fejlődésében rakoncátlan, anarchisztikus, örökösen háborgó klán szervezetével, sokáig fenmaradt primitív nomád életével annyi bajt és nehézséget okozott a már erősen központosított és merkantílista Angliának.

Lássuk a jelenlegi számerőket. A kerekaszámokban (az 1909. hozzávetőleges becslés szerint), negyvenöt és félmillió lakost számláló anyaországban a nyelvileg be nem olvadt elem így oszlik meg:

a) *Írországbán* 1901-ben 4.760,000 lakosból

volt <i>írül és angolul</i> beszélő	620,189
csak <i>írül</i> beszélő	20,953
b) <i>Walesben</i> ugyanezen évben 2.012,876 lakosból volt <i>angolul és kymri</i> nyelven beszélő	648,919
csak <i>kymri</i> nyelven beszélő	280,905
c) <i>Skóciában</i> ugyanezen évben volt ¹⁾ <i>angolul és skót gaelül</i> beszélő	202,700
csak <i>gaelül</i>	28,106

A többi kelta töredék ma már csak etnográfiai kuriózum számba megy. Így Manx szigetén, hol 1764-ben a lakosság legnagyobb része nem beszélt angolul, 1901-ben, (a norman-szigetekkel együtt) körülbelül 150,000 lakosból kétnyelvű csak 4419 volt, míg kizárólag az ősnyelven már senkisémm beszélt²⁾ Ugyanígy kihalt a *Cornish, Cornwall* ősi kelta nyelve, ahol 1777-ben halt meg az utolsó ember, aki beszélte ezt a nyelvet.

Vagyis, ha a tulajdonképpen asszimilálatlan elemnek azokat tekintjük, akik kizárólag ősi anyanyelvüket beszéltek, akkor az egyesült királyságban a helyzet az, hogy 45 ¹/₂ millió lakosból (ezt az 1909. számot az 1901-ből való nemzetiségi számokkal annál inkább szembeállíthatjuk, mivel azóta az egynyelvűek száma csak apadhatott, vagyis az angol fölény a valóságban még nagyobb!) 329.964 volt asszimilálatlan nemzetiségi. De még ha az összes kétnyelvűeket is öntudatos nemzetiségi töredéknek számítjuk, mely mindenben kelta érdekeket követ, akkor is, az összes kétnyelvű beszélni tudó lakosság nem tehető két millióra (1,801.772). Sőt még ha föltesszük azt is, hogy az újabb nemzeti kelta mozgalom sok ezer oly embert visszanyert ősi anyanyelvének, kik azt elfeledték, és ha elfogadjuk a minden angolországi szeparatista törekvést a filológus érzélgős-

¹⁾ Az összlakosságot erre az évre nem tudtam megállapítani. Az 1909. becslés szerint Skóciának 4,477.617 lakosa volt. Az 1901. évi nemzetiségi becslések adatai az *Encyclopaedia Britannica*, Cambridge 1910. V. kötetéből valók. *Celt címszó* alatt.

²⁾ Igen jellemzően mondja erre nézve az említett lexikoncikk írója, hogy az ő dédanyja vonakodott angolul beszélni, nagyatyja (született 1815) manxul és angolul prédikált, atyja (sz. 1844) csak angolul beszél.

ségével legyezgető Zimmer tanár számítását, ki valószínűtlenül és bizonytalan szavakkal azt mondja 1898-ban, hogy Angliában hat millió kelta él harminchét millió angollal szemben, „akiknek jelenleg még csak szűken számított fele sem beszél kelta nyelveket ... és akiknek angolul kell beszélni, ha komolyan vitatkozni akarnak egymással, mint a lengyeleknek, cseheknek és egyéb szlávoknak németül.¹⁾ mondom még ha három millióra tesszük a valamelyik kelta nyelvet beszélő, avagy annak tudását beszélő angol polgárok számát: akkor is az egynyelvűek apró töredékét és az óriási angol gazdasági, kulturális és közjogi túlerőt tekintve hajlandók voltunk az angolországi nemzetiségi kérdést oly minimumnak tekinteni, melylyel a praetor nem törődik.

De nem így van: a kelta-kérdés az angol belpolitika igen fontos feladata. Az ír *home-rule* újra a legközelebbi jövő politikai munkaprogramjában benne van és a veto-bill tető alá hozása után keresztülvitelének nem lesz többé ellenállhatatlan nehézsége; dacára annak, *hogy az ír nyelv kihalóban van, a szeparatista törekvés mit sem veszített, sőt nyert erejében.* Azt lehet mondani, hogy az ír politikai mozgalom erősbödésével párhuzamosan haladt az ír-nyelv pusztulása. A kikopási folyamat a XVII. században indult meg, de csak a XVIII. század folyamán lett erősebb. A következő számok eléggé bizoyítják, hogy egy természetes s nem mesterséges tömegjelenséggel állunk itt szemben. Volt Írországbán

	csak írül beszélő	írül és angolul beszélő
1851-ben	319.602	1,204.688
1861-ben	163.275	942.261
1871-ben	103.562	714.313
1881-ben	64.167	885.765
1891-ben	38.192	643.053
1901-ben	20.953	620.189

¹⁾ H. Zimmer: *Der Pan-keltismus in Grossbritannien und Irland*, Preussische Jahrbücher, 93. Band. Heft. II. Berlin, 1894, 328. 1.

Ez a kihalási folyamat végtelenül rohamos, ha megdondoljuk, hogy 1835. körül egy német utas hét millió lakosból négy millió ír anyanyelvűt talált. Az oly rendkívül harciasan hazafias ír katolikus papság és a nemzeti mozgalmat vezető államférfiak, az ír úgy nem egy mártírja, nemcsak közömbösen nézte az ősi gael nyelv pusztulását, hanem azt elősegítette. Különösen hangzik, de úgy van, hogy ezeket a legfanatikusabb nemzeti és angolelleses harcosokat valóságos szégyenérzet fogta el régi anyanyelvükkel szemben¹⁾ és leghatalmasabb agitátoraik angol nyelven szolgálták az ír ügyet, így Dániel O'Connell „Írország minden részében végzett agitatórius pályája alatt (1809—1848), állítólag csak egyszer beszélt nyilvános gyűlésen írül.”²⁾

Hogy ezt a jelenséget egész horderejében felfogjuk s igazi okaihoz eljussunk, fessük meg mindjárt azt az egészen eltérő képet, melyet a walesi kelta őslakosság tár elénk. Ez a nem egészen egy millió kelta itt egészen más nyelvi eredményeket tudott elérni, pedig már-már ugylátszott, hogy ez a kelta nyelv is pusztulóban van. A walesi nemesség és anglikán papság tökéletesen angol lett, földbirtok, ipar, kereskedelem, hivatal, minden angol kézben volt és van napjainkig. Az állami egység is 1536 óta teljes: Wales Anglia integráns része. A kymri nyelv szegény kisgazdák és kisparasztok megvetett nyelve lett, melylyel se állam, se egyház, sem kapitalizmus nem törődött, sőt azt minden téren öntudatosan háttérbe szorította.”) És íme 1867-től, a nagy parlamenti reformtól kezdve megfordul minden. Wales követői a Gladstone liberálisai sorában foglalnak helyet s innen kezdve lépésről-lépésre halad előre a walesi nép irodalmi és politikai szerveződése. Nemcsak a kelta tannyelvet viszik keresztül a kelta vidékek elemi iskoláiban (1893), nemcsak a középiskolákban ápolják hatékonyan a kymri nyelvet, hanem 1895-ben az állam kymri nyelvű egyetemét is létesít, melyet már 1898-ban közel 1200

¹⁾ Zimmer, i. m. 93. Band, Heft I. 75, 76. I.

²⁾ I. m. 75. I.

³⁾ I. m. 92. B. Heft III. 469. I.

diák látogatott.¹⁾ Az egyháznak is respektálni kell a kelta nyelvet: a régi, csak angolul beszélő pap típusa kipusztulóban van. De a walesi mozgalom nem állt meg itt: egy nagy és életerős irodalom fejlődött ki kymri nyelven, melynek komolyságát bizonyítja az a tény, hogy egy ilyen kis nép 28 havi folyóiratot képes fentartani, melyek 150.000 példányban jelennek meg, úgy, hogy egy emberre 6—3 példány jut.²⁾ Ez az élénk szellemi élet a kelta nyelvet megtisztította s minden irodalmi s tudományos gondolat kifejezésére képessé tette. De a walesi nemzeti mozgalom itt sem állt meg, hanem eredményes propagandát indított meg — az ír politikai mozgalom mintájára — az államegyház ellen, melynek a nonkonformista Wales tizedet tartozik fizetni, miként a katolikus Írország az államegyház szétválasztása előtt; követeli a walesi földbirtok-viszonyok reformját is skót mintára, mert itt is a kis kelta bérlők ki vannak szolgáltatva az angol latifundistáknak; egyre nyomatékosabb hangok emelkednek a kelta népnyelvnek a bíróságban és közigazgatásban való részletvétele mellett.³⁾ Sőt a mozgalom itt sem állott meg. Az *ifjú Wales nemzeti uniója* 1894-ben megalakul és programjába veszi Walesnek *home-rule*-ját is: a „nemzeti egyéniség megőrzését” s „az önkormányzat nemzeti rendszerét”, mely program azóta évről-évre nőtt erőben és komolyságban, úgy hogy az ma már nemcsak Wales és parlamenti követői nagy többsége politikai koncepciónak tekinthető, hanem amelylyel szemben az angol radikálisok egyre több elvi engedményt kénytelenek tenni. És ezt az egész mozgalmat egy fiatal és türelmetlen nacionalizmus összes kísérő jelenségei követik: naiv lokálpatriotizmus, az angol idegen uralom gyűlölete, az ősi kymri dicsőség kultusza. Minden jel arra mutat, hogy a walesi nemzetiségi mozgalom nemcsak az irek összes követeléseit magáévá teszi, hanem velük szemben, régi nyelve megőrzése folytán, kivételes helyzetbe jut: a

1) I. m. Heft II. 501. 1.

2) I. m. Heft III. 403. 1.

3) U. i. Heft II, 304. 1.

pánkelta mozgalom élére áll. Sőt ez a walesi mozgalom nemcsak Skócia kis kelta maradványának nemzeti tüzet élesztí,¹⁾ hanem a *home-rule all around* jelszavát is sikerrel az angol közvéleménybe dobta (a négy nemzet: az angol, az ír, a walesi és a skót önkormányzata minden helyi természetű ügyben és egy közös *imperial-parliament* az egész álladalmat érintő ügyekben), sőt Franciaország kelta maradványának harcát is fokozza. Ekként a kis, jelentéktelen, békés, lojális, királyhű Wales, az angol királyságnak négyszáz év óta valóságos minta-kelta-gyereke, a rebellió élére áll s bár ment marad az írkérdés minden erőszakoskodásától és borzalmától, alig két évtized alatt biztosan éri el az ír mozgalom összes vívmányait, sőt vele szemben egy jól kiképzett, nagy, népies irodalommal rendelkező nemzeti nyelv előnyével bír.

A kipusztuló ír nyelv és a fejlődő kymri problémája ezek után még talányszerűbben áll előttünk. Egyes írók, így például Douglas Hyde, az angolok erőszakos iskolapolitikája eredményének tudja be az ír nyelv kikopását²⁾, de ezen magyarázat elfogadhatatlan, mivel — mint Zimmer hangsúlyozza — a kymri nyelv nem kevesebb szorongattatásnak volt kitéve, mint az ír s mégis életben maradt, dacára annak, hogy az egyház és az arisztokrácia teljesen elhagyta a népet. Sőt kimutatható, hogy az ír nyelv épp az üldözés idején tartotta magát a legszivósabban, „de épp abban az időben, a mikor az

¹⁾ A skót-kelta mozgalom még a kezdetén van s nagyon korlátozott számerőinél fogva alig lesz belőle komolyabb kérdés. De már itt is a nemzeti-irodalmi mozgalom erősödőben van s a kelta nyelv jogait az iskolákban egyre hatékonyabban reklamálják. Egy nagy küldöttség, melvhez a skót felföld összes képviselői csatlakoztak, energikusan követelte a miniszterelnöktől, hogy a skót felföldön ugyanazt a két-nyelvű oktatást vezessék be, mint Walesben. (I. m. Heft II. 306. !.) A fejlemények fogják megmutatni, hogy a skót nyelv és home-rule mozgalom mennyire komoly szükségletek eredménye s nem-e pusztán irodalmároskodó visszhangja az ír és a walesi mozgalomnak? Figyelembe veendő, hogy a skót partikulárizmus még ma igen erősen fűzi össze a kelta és az angol skótokat. Érdekes, hogy egy alkalommal a skót radikális képviselők, számszerint 39-en, már elvben állást foglaltak Skócia home-rule-ja mellett is. (Zimmer: 1. m. II. Heft 321. 1.)

²⁾ I. m. 630. 1.

előbbi századok összes durva erőszakától mentesen kifejleszthette volna magát s *kevesebb erőfeszítéssel*, mint a kymri, régi helyét, mint a nemzeti élet nyelve, újra visszahódította volna, akkor olvadt el, mint a hó a napsugárban”.¹⁾ Ezzel szemben Zimmer és egyes angol írók is nagyrészt vallási okokkal magyarázzák meg a kymri nyelv fejlődését és az ír kipusztulását. Azt mondják, hogy Wales nyelvét a nonkonformista mozgalom mentette meg, mely hogy az anglikán egyházzal szemben a maga részére nyerje a walesi népet, anyanyelvén kezdte neki a bibliát tanítani. E célból vándoriskolákat állított fel és ez a mozgalom oly erős volt, hogy 1739-1761 között 3395 ilyen iskolában 152.238 ember tanulta meg ősei nyelvét. A nép vallási szomja azután anyanyelvén olyan nagy lett, hogy a híres brit bibliatársaság létesítésére a fő ösztönzést épp a walesi nép nagy szükséglete adta meg kymri nevű bibliák után.²⁾ Ez a hatalmas vallásirodalmi mozgalom lett volna az, melynek papjai és tanítói az elangolosodott walesi egyházzal és nemességgel szemben a népnek visszaadták nyelvét, sőt azt annyira kiművelték, hogy az ma minden szellemi irány közvetítésére alkalmas.

Ezzel szemben Írországbán nem volt ilyen vallásos-irodalmi mozgalom. A katolikus egyház és a nép politikai vezetői egyaránt elfordultak az ősi gael nyelvtől. Ez volna az oka annak, hogy a nyelv kihalt s hogy oly állapotba jutott, mely irodalmi közvetítő szerepre nem alkalmas: a dialektusok hemzsegek, a kiejtés bizonytalan, az ortográfia pedig oly bonyolult, hogy „a mai angol és francia ortografiát nem sok túlzásai fonetikusnak lehet nevezni az új-ír helyesírással szemben.”³⁾ Ha ezt az okot magyarázatul elfogadjuk, akkor legfeljebb azt kell még indokolni, hogy az angolgyűlölő ír papság és ír politikusok miért lettek olyan fanatikus üldözői az ír nyelvnek, hogy miért hanyagolták el

¹⁾ Zimmer, i. m. Heft I. 65. 1.

²⁾ Zimmer, i. m. Heft III. 445. 416. 1.

³⁾ Zimmer, i. m. Heft I. 87. 1.

népük legfontosabb lelki és szellemi szükségleteit? Itt azután Zimmer az ír társadalom heves ellenszenvéről beszél az ír nyelv ellen és az angol nyelvet szinte mohón beszívó hajlandóságát említi, valamint egyházi érdekeket hoz fel, melyek az ír egyházat erre az anyanyelvellenes nyelvi politikára indították.

Megvallom, hogy ez a magyarázat meg nem gvőz s rám egy *filiius ante patrem* benyomását kelti. Ha egy küzdő, forradalmi, mindenre elszánt mozgalom, a világnak szinte legfanatikusabb nemzetiségi szabadságharca, eldobja ősi nyelvét és újat vesz fel, azt nem lehet ilyen felszínes okokkal magyarázni. Ha az ősi ír nyelvnek a népben és a társadalomban igazán erős gyökerei lettek volna, az szükségképp utat tört volna magának s mint a nemzetiségi mozgalmak története mindenütt bizonyítja: a legelnemzetietlenebb arisztokrácia és egyház is kénytelen a nép nyelvével foglalkozni, ha az csakugyan élő, valóságos eszköze a nép érintkezésének. Ha tehát egy olyan minden ízében fanatikusán nemzeti intelligencia, mint a minő az ír volt, eldobja a régi népnyelvet: ezt csak úgy lehet megmagyarázni, hogy ennek a nyelvnek lehetőségei egyre kedvezőtlenebbek lettek. Mert, ha a nép számára nyelve még mindig komoly érték lett volna, akkor sikerültek volna ama skót misszionáriusok törekvései, a kik 1792 körül a *nép nyelvén* igyekeztek a protestantizmust az ír népben elterjeszteni, a kik gaelül tanítottak és prédikáltak s a kiknek működése nyomán ír bibliafordításokkal valósággal „elárasztották” a katolikus Írországot.¹⁾ Ha a népben csakugyan mélyebb szükség és komolyabb vágyódás lett volna nyelve után, akkor itt is egy nagy vallásirodalmi mozgalom keletkezett volna, mint Walesben, melynek nyomása alatt a katolikus egyház is észretért volna s maga is a nemzeti ügy szolgálatába szegődött volna. A mi Walesben 1739—1761 között lehetséges volt, az miért ne lehetett volna lehetséges Írországnak har-

¹⁾ Zimmer, I. m. Heft I. 73. 1.

minc évvel később, hisz még 1835-ben is, láttuk, négy millió ír anyanyelvű ember élt itt. Azt is tudjuk, hogy a katolicizmusnak rendkívül finom érzéke van az iránt, hogy nyelvi és nemzetiségi kérdésekben a diadalmas áramlattal úszszék. Hogy Írországbán az ír nyelv ellen küzdött a többi ír patriótával együtt, hogy egyetlenegy komoly, figyelmet keltő hang sem emelkedett a halálra ítélt ősi nyelvjárások érdekében: az a legjobb bizonyítéka annak, hogy egy nagyon mély és nagyon kényszerű jelenséggel állunk itt szemben.

A jelenség okát tehát egy más irányban kell keresnünk, melyre ugyan Zimmer mellékesen rámutat, de a melyet végig nem követ. A mi Wales és Írország történelmi múltját megkülönbözteti, az az a tény, hogy a kezdetben háborgó walesi feudalizmus Angliával megbékül attól az időponttól kezdve, hogy Tudor Henrikkel 1485-ben egy kymri dinasztia kerül Anglia trónjára. Ellenben az ír és az angol feudalizmus mindvégig ellenségesen és gyűlölködve állott egymással szemben. Teljesen félreismeri az a középkori történelmet, a ki ennek a ténynek horderejét nem tudja felfogni. A középkori világ, láttuk, a dinasztikus-katonai szervezet által kapcsolódott össze és sorsát évszázadokon át ez határozta meg. Láttuk, hogy a köz- és országos szempontokat teljesen háttérbe szorították a rivális dinasztiai és kiskirályok magánérdekei. A kymri dinasztia az angol trónon, a walesi és az angol nemesség teljes összesógorosodását jelentette, ama rakoncátlan elemek teljes asszimilációját, melyek egyedül voltak képesek a középkoron át szabadság- és vallásküzdelmek címe alatt feudális viszályokat és háborúkat szervezni. Az uralkodó osztályoknak ez a nyelvi és érdekbeli asszimilációja olyan gyors volt, hogy VIII. Henrik már 1536-ban egyesítheti Walest Angliával s innen kezdve megszűnik az egykor oly gögös és harcias királyság önálló, politikai élete. A kymri arisztokrácia, hivatalnokság, papság az angol kiváltságolt osztályok egyenrangú tagja lesz, a nép pedig ebben a korban maga nem csinál történelmet, hanem egész a non-konformista mozgalomig csendes izo-

láliságban élte szántó-vető, halász és kisiparos életét ősi kymri nyelvén, melylyel senki sem törődött. *A kymri nép szélesebb körei egyáltalán nem vettek részt az angol közéletben.* Jelentéktelen, történelem nélküli népecske volt, mint akár a mi ruténeink. Nemzetiségi mozgalma ennél fogva a közjogi múlt nélküli népek típusát követi, mindaddig, míg az ír példa egész Angliában életre nem kelti a *home-rule* gondolatát.

Egészen másként Írországban, melynek erőszakos és anarchisztikus klán szervezete állandó harcokban élt Angliával. Ez a harcos és zabolátlan feudalizmus az egész ír közéletet szerfelett élénkké és hevesé tette. Mind szélesebb körök vesznek részt a katonai és a politikai életben. A meg-megújuló angol telepítések újabb harcok és újabb keveredések forrásai. Ez az angol és ír világ kezdetben a legellenségesebben állott egymással szemben, de lassanként, mint láttuk, az angol egyre inkább az ír érdekek szférájába jut. Az angol nyelv iránti gyűlölet abban a mértékben fogy, amelyben az angol-szász íreknek politikai asszimilációja erősödik, kik maguk is Írország szabadsága és jogai mellett szót emelnek, sőt kezdetben az angol nyelvet elfeledve, írekké is lesznek. De az angol kultúra és gazdasági élet sodra egyre ellenállhatatlanabb lesz. A megismétlődő telepítések egyre több angol ipart és kereskedelmet hoznak be Írországba, úgy, hogy az angol kultúra át megháthatja a sziget legkülönbözőbb pontjait.

És bár a gyűlölet az angol idegenuralommal szemben egyre nagyobb lesz, maga az élet angol jellege egyre növekedik. S mikor Írország angol-szász ellenzékének vezérei pl. egy Grattam, egy Swift, egy Burke az elnyomott katolikus írség sérelmeit magukévá teszik; mikor Írország nagy férfiai Thomas Moore és O'Connell angol nyelven aratják diadalaikat; mikor az angol irodalom hatalmas szellemi kincseket bocsájt az ír mozgalom rendelkezésére, míg az ír nyelv szörnyű dialektusaival magasabb szellemi életre nem alkalmas; mikor az angol kultúra hozza be a modern fej-

lettebb gazdasági életnek összes több kenyeret és nagyobb kényelmet adó vívmányait; mikor az angol demokráciában az elnyomott íreknek a tulajdonképeni Angliában is hatalmas védője támad; mikor az ír szellemi élet angol nyelven meg-megújuló sikereit aratja: csak természetes, hogy az emberek mindinkább disztिंगválnak az angol elnyomás és az angol kultúra között és úgy találják, hogy az ír szabadságharcnak a hatalmas angol világbirodalom sokkal fejlettebb fegyverzetet bocsát rendelkezésére az egyre jobban kisugárzó brit világbirodalom korában, mint a bárdok primitív nyelve. Mindezen tényesorok dacára az ír nyelv makacsul tartja magát mindaddig, míg az üldözés, a kényszer tárgya; de mikor a nyomás megenyhül, mikor a nyelvet ki-ki szabadon ápolhatja, mikor megtagadása már nem a renegátok szégyenszolgálatára: akkor az ír közvéleményt valóságos láz fogja el, hogy az angol kultúrnyelv birtokában folytassák harcukat a vallási felszabadításért, a földbirtok reformjáért és a home-ruleért.

Ekként a kelta politikai taktikát és célokat a feudalizmus ősi földje, a vallási és politikai harcok által örökösen izzóvá tett Írország fejlesztette ki, de épp eme harcok által előidézett, avagy azokat követő egyre fokozódó vér- és gazdaságbeli keveredés az angol kultúrával oda hat, hogy a világbirodalom nyelve kiszorítja a harcias klánok nyelvét. Ellenben a feudalizmus viszályaitól békében maradt, kicsiny falvaikban meghúzódó walesi földmivesek és iparosok népe a kelta nyelvet és irodalmat mentette meg. És napjainkban a két nép egymás példáján akar tanulni: Wales átvette a home-rule, Írország pedig a kelta ősi nyelv ápolásának programját és 1876-tól kezdve ír egyesületek alakultak a gael nyelv megmentésére és ápolására. A dolog természete hozza magával, hogy inkább lehet hinni a walesi home-rule törekvés sikerében, mint a gael nyelv megmentésében. Mert azok az erők, melyek az írek ősi nyelvét kiszorították, egyre nyomatékosabban munkában vannak, ugyannyira, hogy maga a diadalmas kymri nyelv

is belső szétesésben van. A nép nyelve telítve van angol szavakkal és kifejezésekkel, mely a modern tárgyú irodalomba is átmegy.¹⁾

Sőt nem kell nagy jóstehetség annak előre megmondására, hogy ép a régi kelta nyelvek ápolása fogja az angol nyelv egyre egyetemesebb uralmát kiterjeszteni, mivel kultúrát visz be a legsötétebb, legelmaradottabb falvakba is, a hova a brit kapitalizmus még nem hatolt be. Már ma emelkednek hangok, magában a kelta nemzeti táborban, melyek azt vitatják, hogy a kelta ősi nyelvek felhasználása az elemi oktatásban mindazok számára, kik angolul nem tudnak, meg fogja könnyíteni az angol nyelv elsajátítását s így Wales, Írország és a skót felföld legelmaradottabb vidékeinek népességét is alkalmasabbá fogja tenni a létért való küzdelemre.²⁾

A békés asszimilálásnak ezt a munkáját az egykor oly veszedelmes hangzású home-rule mozgalom fogja megkoronázni, mely ma már nem jelent elszakadási törekvéseket Angliától, hanem csak azt, hogy Anglia, Írország, Wales és Skócia szoroson vett helyi, geográfiai és nemzetiségi alkat szerint különböző belső ügyeiket a saját szándékuk szerint intézhessék, nehogy esetleg az erősebb ország megbénítsa a gyöngébb önkormányzati akaratát. Nem a középkori partikuláris szellem feléledéséről van itt szó többé, hanem a modern demokrácia arról az életbevágó feladatáról, mely a központosítással szemben fokozni akarja a helyi közületek életét, melynek intenzív fejlesztése nélkül a demokrácia mindig papiros-alkotmány marad.

És ha majd a home-rule szabaddá teendi mindegyik országrész belügyeit; ha majd a népek régi nyelve a szükséghez képest méltányos figyelemben részesülend; ha majd a vallásszabadság mindenütt megszünteti az államegyház előjogait; ha majd a paraszt mindenütt megkapja földjét, melyet tőle a feudalizmus elrabolt: akkor Anglia teljesen

1) *The Encyclopaedia Britannica*. I. m. 619. 1.

2) Zimmer, i. m. Heft II. 308. 1.

szabaddá lett népe könnyen kigyógyul a lokálpatriotizmusok szűkösségéből, át fogja látni a nemzetiségi alapon nyugvó politika tarthatatlanságát és még diadalmasabb erővel fog utat törni magának a hatalmas és fölényes angol-szász kultúra.¹⁾

Anglia nemzetiségi kérdését érdekesen egészíti ki a másik nagy, egységes nemzeti állam, Franciaország nemzetiségi ügye. Itt a Bretagneban kelta brit eredetű népesség lakik, mely 1491-ig külön államot alkotott. Vezető elemei azután teljesen elfranciásodtak és a breton parasztok nyelvéről mindenki megfeledkezett. Pedig Bretagne 1,360.000 népességéből 1,250.000 bretonul beszél. Ezek közül egynyelvű breton volt 1878-ban 768.000; 1885-ben 679.000; 1896-ban 500.000. Ma Franciaországnak 40 millió népessége van, úgy, hogy igazán nem számít ez a kis szegény és elmaradt népesség, melynek nyelve a dialektusok „végtelen sokaságára” szakad, és melynek legalább egynegyed része francia szavakból áll.²⁾ S mégis, ezen szinte mosolyogni való jelentéktelensége dacára, volt idő, mikor a hatalmas francia állam veszélyt látott e maroknyi népességnek nyelvéhez való ragaszkodásában, aminek magyarázata talán abban keresendő, hogy Bretagne a vallási és a royalista ellenforradalom egyik főfészke volt. Tény, hogy úgy a köztársaság, mint a második császárság, sőt a legújabb köztársaság is brutálisan üldözte a bretonok irodalmi mozgalmát.³⁾ Valószínűleg ez volt az oka, hogy a francia kultúra itt aránylag lassan hódítja meg ezt a kis jelentéktelen töredéket, sőt az egyház egyre jobban felkarolja ezt a mozgalmat, melylyel kezdetben ellenségesen állt szemben. Ma a mozgalom irodalmi mozgalomnál alig is tekinthető többnek, de az egyház által fentartott szabad iskolák gondot fordítanak a breton-nyelv tanítására

¹⁾ Már ma mondható, hogy nincs többé komoly elszakadási törekvés Angliától. Zimmer, I. m. Heft II. 331, 333. 1.

²⁾ *The Encyclopaedia Britannica*, I. m. 610—621. 1.

³⁾ H. Zimmer: *Die keltische Bewegung in der Bretagne*. Preussische Jahrbücher 1900. 99. Bänd. Heft III. 470, 471. 1.

is és helycsen érvelnek azzal, hogy erre elsősorban a francia nyelv sikeres oktatása érdekében van szükség.¹⁾ A breton színházat is feltámasztották és több újság kezd a francia mellett néhány breton hasábot is adni. Természetesen a számbeli, gazdasági és kultúrerők óriási különbözősége mellett a breton mozgalom komoly jelentőséget sosem ölthet, de bizonyos, hogy Franciaország már sokkal teljesebb asszimilációs eredményt érhetett volna el, ha a breton nyelv megfelelő felkarolásával, ezt az irodalmi mozgalmat nem szolgáltatja ki a klerikális és royalista körök agitációs eszközének.

Hogy a nyelvi-irodalmi szolidaritásban minő erő van a magukat elnyomottaknak érző nemzetiségi kisebbségek fájdalmainak enyhítésére, ezt érdekesen tanúsítja a következő epizód. Az 1899-iki cardiffi kelta kongresszuson a bretonok is képviseltették magukat irodalmi egyesületeik és sajtójuk útján. Ott voltak az összes kelták: írek, walesiek, skótok és bretonok s a gyűlés csak úgy izzott a nemzeti szolidaritás lángjától. A baj csak az, hogy ezek a testvérek képtelenek egymással ősi nyelvükön érintkezni, mivel az egymáshoz legközelebb álló ír és gael-skót, valamint a kymri és a breton nyelv „oly távol áll egymástól, mint a *plattdeutsch* az angoltól és egy izlandi vagy norvég halászt inkább értene meg egy tiroli hegyi vezető, mint egy gaelül beszélő skótot bretonul beszélő bretagnei rokona.”²⁾ Hogy mégis ezek az emberek bizonyos érzelmekben egymáshoz közelebb érzik magukat mint angol vagy francia honfitársaikhoz, plasztikusan demonstrálja azt a nemzetiségi affinitást, mely itt szentimentális rajongás, de amely megfelelő tényezők hatása alatt a világtörténelmet formáló erővé lehet.

¹⁾ Zimmer, I. m. 476. 1.

²⁾ Zimmer, I. m. 495. 1.

VII. FEJEZET

A német-lengyel nemzetiségi kérdés

Az angol-ír harc mellett a feudalizmus nemzetiségi politikájának egy másik, nem kevésbé tanulságos esete, Poroszország küzdelme a bekebelezett lengyelséggel szemben. Minthogy egészben három és félmillió s Posenben alig másfélmillió lengyellel szemben több, mint harminchárommillió porosz áll s a porosz állam az adminisztratív nyomásnak, iskolai asszimilálásnak és az óriási összegeket felémésztő telepítési munkának minden lehető eszközzel dolgozott azon, hogy a lengyelséget nemzetiségéből kivetkőztesse: különösen érdekes lesz az itt történeteket és elért eredményeket szemügyre venni.

Az 1846. és különösen az 1863. fölkelés után a lengyel nemzet megszűnt politikai nemzet lenni. A párisi nemesi emigráció kalandos tervei és szóforradalmi ide vezettek. S mikor Bismarck később százmillió márka hitellel összevásároltatta az eladósodott lengyel nemesség birtokait, azt gondolták a vezető körök, hogy az asszimiláció utolsó akadályát elhárították s most már szabadon fog érvényesülhetni az iskolákban egyre keményebben kezelt németesítő politika. Csakhamar azonban kitűnt, hogy alaptalan vélemény az, mely a nemzetiségi érzést és törekvést mintegy a kiváltságos osztályok luxusszükségletének tekinti: a lengyel nemzetiségi mozgalom hatványozott erővel új életre ébredt akkor, mikor arisztokrata nemesi ellenállásból egy pvolgári s főleg paraszt mozgalommá lett. Jackowszki fáradhatatlan propagandája 1880-ig százhusz parasztegyesületet teremtett, melyeknek elsősorban gazdasági céljaik voltak, de amelyek létesítésének alapgondolata az volt, hogy „a lengyelek csak akkor fejlődhetnek ki, ha népük legmélyebb rétegeiig szociális organizációkat létesítenek s a céltalan és érzéketlen tömeget öniudatos munkára ébresztik fel.”¹⁾ Ma 13.000 paraszt van így gazdaságilag szer-

¹⁾ Ludwig Bernhard: *Das polnische Gemeinwesen im preussischen Staat. Die Polenfrage.* Leipzig 1907, 84. 1.

vezve, úgy, hogy e kérdésnek egyik tárgyilagos német kuliája „lengyel parasztköztársaságról” beszél a porosz államban. Ezek a paraszt szövetkezetek és bankok a lengyel kérdésnek új korszakát teremtették meg: „Természetesen egyelőre nem volt szó a nemzetiségért való öntudatos harorról, inkább csak küzdelem volt az a kényelmetlen állapotok ellen, melyeknek értelmét még a legkábutabb elme is felfoghatta: de midőn évek során a parasztok politikai gondolkodásra ébredtek, már benne voltak a fiatal koruktól kezdve gyakorolt harcban a porosz iskolarendszer ellen és egyidejűleg anyagilag megerősödteknek és fölemelteknek érezték magukat a Maximilian Jackowszki lengyel szervezetei által”.¹⁾ A lengyel szövetkezeti hálózat hovatovább a nemzeti politika legerősebb mentsvára lett, mely annak sokkal realisabb alapot képes adni, mint az egykori nemesi oligarchia.

A rendkívüli eszközökkel s óriási állami gépezettel folytatott német telepítési politika²⁾, távol attól, hogy a lengyelség remélt meggyengítésére vezetett volna, épp az ellenkező eredményeket hozta létre. Nemcsak lengyel oldalról állítják ezt, hanem hazafias német részről is a legilletékesebb megfigyelők.

Így Bernhard tanár végső konklúziói ezek: „Az a hit,

¹⁾ I. m. 97. 1.

²⁾ Íme néhány fontosabb adat: „1886-101 1906-ig, vagyis 21 év alatt 326.000 hektár földet vásároltak és abból 178.000-el oszlottak ki. Ebben a műveletben 420 milliót adtak ki. 1907-ben 13.226 telepítményt létesítettek. Beleszámítva a telepések rokonait, cselédjeit és alkalmazottait, ekként 100.000 egyént telepítettek át, mely rész a poseni tarlományok és keleti Poroszországra nézve nem jelent többet, mint az egész mezőgazdasági népesség 3—4%-át. Majd még 375 millió frankot kövleltek. 315 falut építettek, különösen a középvárosok közelében; közülök megnövesztettek 138-al. Az ezen összegek segítségével vett föld, hozzáadva ezt ahhoz a területhez, mely még az első vételből rendelkezésre maradt, azt remélik, hogv lehetővé fogja tenni a telepések számának megkétszerezését.” (Hermann Hasse: *La politique de colonisation du gouvernement prussien dans les districts polonais*. Les Documents du progrès. 1908. Avril.) Ma körülbelül 130—140.000-re tehető a betelepített németek száma és 3—400 új német falu létesült a keleten. Az egész operációra a mai napig körülbelül 750 millió márka ment rá. (Hermann Kötschke: *Warum Halt mit der preussischen Polenpolitik?* Marz 1911. augusztus 15. szám.)

hogy a fiskus a földért való harcot pénzügyi hatalmával eldöntheti, tévedésnek bizonyult... Az állampénztár pénzügyi erejét a magánspekuláció vakmerősége túlkínálta és évről-évre inkább túlszárnyalta. A porosz fiskus a spekuláció tárgya lett. Ennek eredménye: a keleti földpiac demoralizálása s végül a porosz telepítési bizottságnak teljes bekerítése.”

„Ellenben a földért való harc a lengyeleknek társadalmi és gazdasági újjászervezést adott, rákényszerítette őket egészségtelen földeloszlásuk átalakítására, oly reformokra, melyeket a régi slachta békés időkben sohasem tűrt volna el és ezen az új talajon kifejlesztette azt a közösséget, melyet a lengyelek a szláv kultúra megtestesítésének tartanak Poroszországban.”¹⁾

A német konzervatív tudományosságnak egyik legnagyobb tekintélye, Hans Delbrück, még világosabban szól. Nemcsak, hogy a porosz iskolapolitika és telepítési politika eredménytelenségét hirdeti, hanem ezt a politikát elsősorban a németiségre találja sérelmesnek: „Lehet remélni, hogy a porosz képviselőház ama sokoldalú kultúrszükségletek mellett, melyekre a porosz államnak olykor csakugyan szegyenletes módon nincs pénze, véget fog vetni annak, hogy erre a gyarmatosításra ilyen nagy összegeket fordítsanak.”²⁾

Az erőszakos németesítés politikája pedig háromszoros hátránnyal jár:

1. A népiskola s így az általános kultúra eredményeit csaknem lehetetlenné teszi. Erre nézve egy hazafias német szakember szemtanú jelentéséből idézi: „Egy idegen nyelvet úgy megtanulni, hogy az anyanyelv teljes erővel visszaszoríttassék, oly kísérlet, melynek az érett férfi alávetheti magát: a gyermeki lélek számára életének elpusztítását jelenti.”³⁾

2. Ahol ez a politika kivételes körülmények között célt

¹⁾ I. m. 671. 1.

²⁾ *Die Polenfrage*, Berlin 1894, 8. 1.

³⁾ I. m. 11. 1.

is ér, csak azt eredményezi, hogy egy kétnyelvű lengyel kisebbséget hoz létre, mely mint ilyen nagy előnyben van a németiség felett a gazdasági küzdelemben.¹⁾

3. Ez az egész politika „mintha csak azt célozná, hogy a lengyel népei a porosz állam ellen fölingerelje s a németellenes agitátorok kezébe fegyvert adjon.”²⁾

Ezzel a politikával szemben Delbrück azt követeli, hogy a telepítésekből a lengyel paraszt se zárassék ki; hogy nem kell erőszakosan németesíteni, hanem csak pusztá pedagógiai szempontokból kell németül tanítani, sőt a német gyermekeknek is alkalmat kell adni a lengyel nyelv megtanulására; hogy a németek saját erőforrásaik felhasználásával, állami segítség nélkül tömörüljenek kultúrájuk védelmére és fejlesztésére. Mindezt Delbrück német, sőt konzervatívan német szempontokból ajánlja, mivel „az összeütközés és a feszültség enyhülése a nemzetiségi harcban mindig a gazdaságilag és társadalmilag erősebb pártnak válik javára.”³⁾

Egy angol szemlélő is megerősíti e véleményt: „Az egészről az előnyök mérlege a lengyelek javára esik, akiknek ma több földjük van a „telepítéses” tartományokban, mint húsz évvel ezelőtt. Az 1896-tól 1906-ig terjedő tíz év alatt a németek összesen 125.000 holdat veszítettek a lengyelekkel szemben, mely összeg a két tartomány földjének 1%-át teszi ki. Ennek az a magyarázata, hogy 1898 óta a lelepitési bizottság csaknem kizárólag csak német birtokosoktól vehetett földet.” Maga a kormány jelentései elismerik, hogy a lengyelség az utolsó húsz évben „úgy gazdaságilag, mint belső erőben” gyarapodott. A kolonizálás folytán földjüket elveszítettekből pedig virágzó iparos és kereskedő-osztály fejlődött ki: „A kormány jelentése szerint 1905-ben 100.000 független lengyel nemzetiségi iparos volt

¹⁾ I. m. 20. 1.

²⁾ I. m. 25. 1.

³⁾ I. m. 38, 39. 1.

szemben 10.300 német nemzetiségivel az 5000 és azon felüli lélekszámú Posen tartománybeli városokban”.¹⁾

Egy újabb német utazó jelentései ugyanezeket az eredményeket hangsúlyozzák. Mint újabb megállapítások figyelmei érdemelnek:

a) A kényszer-politika által fölélesztett lengyel ellenállás és nemzeti öntudat odavezetett, hogy a régi elhanyagolt lengyel mezőgazdaság helyét egy új váltotta fel, mely a legteljesebben felveheti a versenyt a némettel. Minthogy a lengyel nemesség előtt a porosz hivatalnokság és a tisztirang el van zárva, ez az egykor oly tunya és frivol osztály egyre inkább részt vesz a komoly gazdasági szervezésben és munkában.

b) Épp a német mesterséges földbirtokpolitika azt eredményezte, hogy szinte erőszakkal industrializálja azt a lengyel népséget, melynek pedig csökönös agrár alaptörmszete közismert. A poseni Marcinkowski-egylet jó lengyel kézműveseket és kereskedőket képez ki, akik mindjobban előrenyomulnak a városokban. A német és a zsidó-elem exodusa egyre érezhetőbb lesz. (1888-tól 1905-ig a zsidóság körülbelül 40%-kal fogyott.) Így lassanként egy lengyel kispolgárság fejlődött ki, mely a nemzeti-ségi harc szívós táborára lesz. A lengyel cégfeliratok (mert még az a legkeményebb kezű porosz rendőrruralom is megengedi a forgalmi élet eme természetes követelményének teljesítését, amit a magyar „liberális” hatóságok igen gyakran brutálisan eltiltanak!) szemlátomást gyarapodnak.

c) Ugyancsak a városi élet lengyel kézre juttatása irányában működik a kényszer-németesítés is, mely az értelmesebb lengyeleket kényelvüekké teszi. Velük szemben a csak németül beszélő iparosok és kereskedők „bénákhoz hasonlítanak, akik csak egy lábon járnak.”Klientélájuk

¹⁾ William Harbutt Dawson: *The race question in Germany*. The Fortnightly Review, 1908. Február. Teljesen egyezők a Schücking híradásai, aki szerint 1897-től 1902-ig a lengyel földbirtok 30.000 h-nál *többel* szaporodott, a német brutális *Ansiedelungspolitik* dacára. I. m. 43—45. l.

megóvása érdekében kénytelenek lengyel tanoncokat és segédekkel felfogadni, úgy, hogy a lengyel iparoshajtás egyre gyarapodik.

d) A német sovíniszták részéről kiadott jelszó: *Deutsche, kauft nur bei Deutschen* nagyon kétélű fegyvernek bizonyult, amennyiben a lengyelek is alkalmazták és sokkal többet értek el általa, hisz eddigelé „sok volt közöttük a vevő s kevés a kereskedő.”

e) A porosz feudalizmus, mely egyik kezével parasztpolitikát csinál, a másikkal persze a hitbizományokat erősíti és szaporítja. Ennek eredménye, hogy „tisztán láthatjuk a német nagybirtok lengyelesítő hatását. Ez nemcsak a vidéket lengyelesíti el lengyel munkásaival (bérlenyomó „határkulik'!) hanem a városokat is.”¹⁾

Szóval a vaskéz politikája, dacára a németség óriási fölényének *minden terén*, dacára az alkalmazott rengeteg anyagi eszközöknek és hivatali gépezetnek az egész vonalon csütörtököt mondott. Az oly nagy izgalmak és páratlanul heves ellenállás között megszavazott kényszerkiszajátítási törvény életbeléptetésére még komolyabb konzervatív körökben sem gondolnak már. Ellenkezőleg az előbb idézeti német író hazája egész progresszív közvéleményét fejezi ki, midőn így szól: „Minden körülmények között egynek el kell tűnnie, ez a hakatista szellem.”²⁾ Ez tette a viszonyokat kellemetlenekké. A németnek meg kell tanulnia, hogy a lengyellel újra jó barátságba jusson. Meg kell értenie nyelvét és kultúráját s mint egyszerű polgárnak kell résztvennie vele a gazdasági versenyben. E mellett nyugodtan lelkesítheti az a gondolat, hogy ő a magasabb kultúra hordozója és az államban uralkodó fajnak tagja. De ezt legfeljebb az állam javáért való fokozott buzgalomban mutathatja ki, azzal a törekvéssel, hogy nem az *Ostmarken-Zulage-val*, hanem különös szívósággal igyekezzék

¹⁾ Hermann Kötschke: *Eine Reise in die Ostmark*. Die Hilfe. 1911. augusztus 10. és 17. szám.

²⁾ Így nevezik a tüzzel-vassal németesítőket.

az Ostmarknak a lengyel kultúra mellett német szint is adni.

Ha valakit germanizálni akarunk, az a mai demokratikus korban nem sikerül nyomással és erőszakkal, hanem csak szeretetreméltósággal, úgy, hogy a saját nemzetiségünket, mint a dcrekabbat helyezzük a másik szeme elé.”¹⁾

VIII. FEJEZET

A német-dán kérdés

A lengyel nemzetiségi kérdés tapasztalatait még inkább megerősíti a schleswigi dán kérdés. A világ legnagyobb katonai hatalmassága áll itt százhatvanezer dánnal szemben, kiket a szövetkezett porosz és osztrák fegyverek az anyaországtól, Dániától elszakítottak, mikor 1864-ben Schleswig-Holsteint Poroszországhoz csatolták. Pusztá védelmi harc, mert ugyan mit tehet ez a maroknyi nép a nagy katonai hatalmasság ellen, még ha maga a dán anyaország oly esztelen is volna és egy katonai kalandba bocsátkoznék. De eszeágában sincs ilyesmi. Ez a kiművelt, okos, békeszerető paraszt-demokrácia jól tudja, hogy egy ilyen romantikus hadivállalkozás csak újabb szerencsétlenséget jelentene. Hisz több német katona van, mint dán ember a világon. Emellett ne feledjük: a paraszt a született antimilitarista és mentül műveltebb, gazdagabb, szabadabb, annál inkább. Már pedig a dán paraszt a világnak alighanem a legműveltebb, leggazdagabb, legszabadabb parasztja. Az ember azt gondolná, hogy Németország helyzete ilyen körülmények között a lehető legkönnyebb volt a fegyver jogán szerzett új alattvalóival szemben. Egy csomó egyéb tényező is közreműködik, hogy a német-dán nemzetiségi kérdésnek a méregfogát elvegye. 1864 előtt voltaképp dán patriotizmus nem is létezett. Németek és dánok emberemlékezet óta békekességben éltek egymás mellett és az együvé tartozás érzése Schleswig és Holstein között mindig erősebb volt, mint a laza feudalitás kapcsa Dániához, avagy

¹⁾ I. m. Die Hilfe 1911, August, 24. sz.

Holstein részvétele a német Bundban. Emellett faji eltérésekről még a leglazább értelemben sem lehet beszélni. Bátran el lehet mondani, hogy észak-német és dán között a vérkülönbség sokkal kisebb, mint például kelet-német és dél-német között. Azután ugyanaz a vallás, közel rokonnyelv, ősrégi gazdasági és kulturális összeköttetések. A természet és a történelem mindent elkövetett itt, hogy a két testvérnép boldogulását ne zavarják nemzetiségi torzsalakodások.

És mégis a valóságban egészen másként történt. A kis Nord-Schleswig a nemzetiségi harc egyik legzajosabb csataterévé vált. A maroknyi dánság lelki nyugalmát évtizedek óta felkorbácsolja a porosz bürokrácia kemény keze. Alig van dán család, melynek életében ne okozott volna könnyet, aggodalmat, elkeseredést vagy anyagi károsodást a németesítő hatalom önkénye. A lelkek izgalma egyre nő és hullámai már Dániába is átcsapnak. Viszont német részről is egyre fokozódik a harci lárma: Csak még keményebben, csak még szigorúbban, csak még könyörtelenebbül! — mondják egyre gyakrabban Flensburgtól fölfelé. A német kultúra, a porosz állam tekintélye van itt kockán. Ezeknek a dánoknak a lelkében az „irredentizmus” lángja ég. Naiv emberbarát, avagy lelkiismeretlen opportunistá az, aki itt enged. A Köller politikáját lényegében folytatni kell. Le kell törni a dánságot, vagy legalább is megfékezni. Nincs itt más orvosság; a szelídség nem használ ezekkel a megátalkodott németgyűlölőkkel szemben. A németség, a porosz állam feszítse meg minden erejét...

Eme harci zsvaj közepette, mely annál hangosabb lesz, minél távolibb, a forgalomtól messzebb eső helyekre, a nagy német birodalom szempontjából egyre jelentéktelenebb vidékekre jut az ember: szinte elképed az idegen megfigyelő. Erőszak, vaskéz, állami kényszerpolitika ezekkel a dánokkal szemben? Hisz maguk a porosz hivatalnokok is elismerik, hogy nincs a világnak ennél józanabb, okosabb, mérsékeltebb, törvénytisztelőbb, tisztességtudóbb

népe. A morálstatisztika sehol sem mutat kedvezőbb eredményeket, mint itt s a közműveltség fejlettsége példátlan ... És mégis a harc, az elkeseredés, a gyűlölet egyre erősebb lesz mindkét részről. Soha még nem volt ilyen kiélezett a helyzet, — mondotta nekem egy magasabbrangú porosz tisztviselő. Franciaország játszi könnyúséggel olvasztotta be és tette érzelmileg franciává a túlnyomó részben német Elzász-Lotharingiát. Németország kivételes törvényeket alkalmaz közel félszáz éve 160.000, mondd egyszázhatvan-ezer (a hivatalos statisztika szerint csak 139.000) dánnal szemben.

Nemzetiségi tanulmányaimban ez a látvány már régóta lekötötte figyelmemet. *A nemzetiségi kérdésnek valóságos klinikai esetét láttam benne.* Mert ám beszéljenek az állam egységének veszélyéről Elzászban a duzzogó hatalmas szomszédokkal szemben, vagy Posenben a rivális orosz kolosszussal szemben, vagy nálunk az ország lakosságának felével szemben ... de itt, de itt: ki az a dőre, aki elhinné, hogy a német birodalom egységét, integritását veszélyezteti az a százhatvan-ezer dán paraszt?

Ezért lesz groteszk arányaiban, hihetetlenül rikító kontúrjaiban annyira fontos a dán kérdés azok számára, kik a nemzetiségi probléma lényegét meg akarják érteni s ezért határoztam el magamat arra, hogy a helyszínén, közvetlen közélről ismerkedjem meg a viszonyokkal, a különböző politikai és társadalmi irányok exponált képviselőivel.

Ezek a szempontok indokolttá teszik, hogy ennek a nemzetiségi harcnak lelki motívumaival, gazdasági és politikai jelenségeivel behatóbban foglalkozzunk s a tárgyi összefüggések láncolata mellett inkább a szereplő irányok belső álféléseit igyekezzünk megérteni, melyek olykor a merőben kauzális sornál élesebben képesek egy társadalmi áramlatot megvilágítani.¹⁾

¹⁾ Ez a törekvés birt arra, hogy ezt a fejezetet némi simítással és rövidítésekkel meghagyjam, abban a szubjektivebb hangban, amely-

Mindenekelőtt a nord-schleswigi dán népet kell megérteni. Valóságos kisparaszt, demokratikus sziget a porosz feudalizmus és merev katonai bürokrácia tengerében. Nagybirtok alig fordul elő. Huszonöt-száz holdas parasztlbirtok képezi az alaptípust. Kis, húsz hold körüli parasztlbirtokokon is ízléses udvarházakat talál az ember, viruló kertekkel, gondos gazdasági fölszereléssel. Az összeépült falu-típus, mely a parasztlt földjétől elválasztja s oda vezet, hogy olykor teljesen szétszórja munkáját sok tagban fekvő parcellái, között, itt rég megszűnt. Okos tagosítás azt eredményezte, hogy a parasztl földje egy összefüggő egésszel képez házával és kertjével együtt. Több ilyen húsz hold körüli birtokot néztem meg. Lombos fák és jól ápolt virágok között olyan az ilyen gazdaság, mint valami kultúrával átítított s városiasá lett magyar tanya. A gazda izzadtan, porosan munkából jön, mint a régi parasztl. Az asszony a gyermekek, a kert és a konyha körül forgolódik. De a férfi csakhamar városi ruhát ölt, az asszony pedig alkoholmentes itallal kedveskedik. Rendszerint négy-öt szoba; a bútort az olykor ízlésesebb, mint nálunk az átlag-polgári. A falakon jó metszetek. Nem egy Rembrandt- és Israels-másolatot lát az ember. Majdnem mindenütt kis könyvtár, dán klaszszikusokkal, vagy idegen remekírók műveivel. Egy ilyen kis birtokon például Ibsen több művét találtam a könyvespolcon. Az asztalokon és a szekrényeken sok virág. Nagy, széles, levegős ablakok. És a parasztlban — aki száz holdon felül is büszke erre a névre! — nincs semmi a mi parasztljaink alázatosságából, félszegségéből vagy sunyiságából. Nyílt, bátortekintetű kultúremlerek ezek, akik minden kérdéstről okosan és öntudatosan beszélnek. Hogyan lehetséges húsz holdon ennyi kultúra és szabadság, ennyi kényelem és lelki érdeklődés? Úgy, hogy a kisparaszt gaz-

ben az a közvetlen élmények hatása alatt egy napilap hasábjain megjelent. (*Világ* 1911 augusztus 20. és következő számai.) Bár így kissé elütő lesz a könyv általános tárgyalás-módjától, de tán épp ezáltal a kérdést olyan olvasóhoz is közelebb hozza, aki az érzelmi logikát a tárgyinnál inkább képes követni.

dálkodása súlypontját már régen áttette az állattenyésztésre. A szóbanforgó kisgazdaság például elad évente vagy 25 sertést, 4—5 tehenet és borjút s vagy 40.000 font tejet. Emellett aprómarhával, tojással, olykor — ha előnyösnek mutatkozik — gabonával is kereskednek. A saját maga számára termelt élelmicikkeket is beszámítva, az ilyen parasztnak van vagy 6000 márka évi jövedelme, mely nagyrészt saját és családja munkájának eredménye. Legfeljebb egy kis cselédleányt és béresfiút fogad még fel. A gazda alkalmazottjaival — a nagy parasztgazdaságban is — nem mint szolgaszeméllyezettel bánik, hanem mint gyakornokokkal, kik később vele egyenrangú parasztgazdák lesznek. Számos vidéken igen gyakori, hogy százholdas gazdák is gyermekeiket idegen szolgálatba adják, hogy valamelyik barátjuknál vagy ismerősüknél dolgozzanak, tanuljanak és kis készpénzt gyűjtsenek. A béreslegény nem egyszer keresztnevéen szólítja és tegezi gazdáját, akinek tekintélye azért szilárd alapon nyugszik, sőt egy patriarchális arisztokratizmus benyomását kelti. A legtöbb fiatalember és leány járt valamelyik dánországi népies felsőiskolán. Az irodalom és a történelem nem kevésbé érdekli őket, mint a földművelési technika legújabb eredményei.

— Mi nem vagyunk bizalmatlanok, — mondotta az egyik nagy parasztbirtokos, akinek kis kastélyszámba menő udvarháza van — hanem örülünk minden új gépnek, új trágyázási eljárásnak, mely földünk termőképességét fokozza. Hamar kipróbáljuk, megszerezzük és bevezetjük őket. Minthogy gazdálkodásunk dereka a tejgazdaság, a legtöbb falunak megvan a maga szövetkezete, mely a tejet feldolgozza és a vaját értékesíti. Kizárólag parasztemberek kezelik, kik Dániában az üzemet jól megtanulták és mondhatom, a szövetkezet közmegelegedésre működik. A mi szövetkezetünknek például 102 tagja van és ezek a múlt évben 4.600,000 font tejet szolgáltatottak be s vagy 230,000 márkáért adtuk el vaját. Egyéb terményeinket is jól értékesítjük. Rendszerint a kereskedő jön értük, de nem csap be. Telje-

sen informálva vagyunk az árakról és a dán paraszt jó kereskedő. Zsidó erre mifelénk meg nem él. A piaci konjunktúrák szerint termelünk és adunk el.

Ezt a szorgalmas, élelmes, józan és kultúrszomjas parasztnépet mély vallásosság hatja át. De ne gondoljunk itt valami babonás bigottságra. A dán paraszt vallása át meg át van itatva szociális eszmékkal és demokratikus törekvésekkel. Emberi méltóság, nemzeti függetlenség, az isten oltalma alá helyezve: ez a dán paraszt vallása, mely egy régi és nagyon intenzív, erősen szociális ízű teológia (*Grundtvigianizmus*) kincseiből táplálkozik. Itt a vallás többé nem az osztályuralom narkotikuma, hanem közeledés ama mind emberibb és racionálisabb istenhit, ama szociális pantheizmus felé, melyben Durkheim a vallás történelmi fejlődését látja. Már nem babonás szertartások lemorzsolásáról van itt szó, hanem egy szabad nép gazdasági és politikai törekvéseinek alátámasztásáról az ősi vallásos érzelmek hevével. Látni fogjuk, hogy maga a porosz államegyház kénytelen volt meghajolni eme demokratikus és a nemzeti vallásosság előtt.

Azt lehet mondani, hogy maga a dán nép sokat hangoztatott irredentizmusa lényegében *vallásos irredentizmus*. Mikor legjobban dühöngött a porosz önkény, a családi életében és vagyoni boldogulásában megtámadott paraszt nyugodt és állhatatos maradt. — Lehetetlen, hogy az Isten a jogtalanságot soká tűrje . . . és tovább szenvedett, dolgozott, szervezte a dán mozgalom erőit. Ma is azt hiszi, hogy Dániától való elszakíttatása oly igazságtalanság, melyet Isten nem hagyhat mindig így.

Ez a munkás, öntudatos, haladni vágyó, nemzeti és vallásos parasztság az, melyet nem tud bevenni a porosz bürokrácia.

S minthogy ez a 160,000 ember önként nem akar megtanulni németül, „ennélfogva kényszeríteni kell őket először hogy megtanuljanak, azután hogy beszéljenek s végül — azt reméllek — hogy gondolkodjanak németül. Ezt elérve, azt

hitték, viszonylag rövid idő kérdése lesz, hogy németeknek érezzék magukat.”¹⁾)

Az újonnan meghódított tartomány dán népességű része csakhamar szomorú napokra ébredt, ellenben a német anyanyelvű többségre az átmenet csak kedvező volt, mivel a régi éra utolsó évtizedében az akkor még arisztokratikus dán állam maga is megkísérelte, ha nem is a tiszta német, de legalább a vegyes német-dán kerületek eldánosítását. S bár eszközei keménységében és sokoldalúságában ez a dán sovinizmus nem érte utól a németet, mégis az általa élőidézett elkeseredés elég erős volt arra, hogy még ma is „jogalappul” szolgáljon a porosz uralomnak drasztikusabb szabályaihoz.

Különben semmikép sem szabad ennek a történeti revanche-nak hatását túlbecsülni. A lényeg az volt, hogy a dán vidékekre büntetésből áthelyezett vagy nagy ambíciójú hivatalnokok jöttek, akik a régi parasztiszonyynal szívében, idegenkedéssel és megvetéssel nézték ezt az érthetetlen, a dán irodalmi nyelvtől is szerfölött különböző „*süd-jütisch*” dialektust beszélő, büszke és jogaira féltékeny népet, mely a jobbagyságot sohasem ismerve, már föllépésével és szokásaival is szükségkép fölingerelte a föltétlen uralkodáshoz szokott porosz militarisztikus bürokráciát. Mások meg hazafias érdemeket akartak maguknak szerezni a német egység minél gyorsabb és teljesebb keresztülvitelével. Miként nálunk szokás a magyarság érdekében, úgy itt a németség javára hirdették, hogy ők nagyon szeretik a nemzetiségi népet, nagylelkűen helyet is akarnak adni neki az alkotmányban, sőt a teljes egyenrangúság állapotába juttatják, ama kis ellenszolgáltatás fejében, hogy a dán nép legyen teljesen német — de azonnal, habozás és kacsintgatás nélkül! — érzelemben, nyelvben és kultúrában. Sőt akadtak finomabb lelkűek is, — egészen úgy, mint nálunk, és ez ma a hivatalos

¹⁾ Louis Warning: *The North-Sleswic question*. The American Journal of Sociology. Vol. 7. 1903, 298. 1.

ideológia — akik azt mondják, hogy ők azt se bánják, hogy ha a dán nép odahaza, négy fala között műveli és ápolja nyelvét és kultúráját, ők teljes liberalizmussal kezelik a nemzetiségi kérdést és csupán az államraison érdekében fogják a dán nyelvet és kultúrát az iskolából, a közigazgatásból, a bíraskodásból, a közéletből száműzni.

Persze, mindez nem egyszerre jött, hanem fokozatosan: a német bürokrácia „német kultúrpolitikájával” egyre jobban előre rukkolt s mikor ennek dacára sem akartak a dánok „jó németek” lenni, hát a poroszok kénytelen-kelletlen mind szigorúbb eszközökhöz nyúltak, melyek azután a Köller-rendszerben kulmináltak.

Egy szerencsétlen alkotmányjogi bonyodalom még jobban kiélezte a helyzetet. Az 1864. bécsi béke ugyanis hatévi időtartamra megengedte, hogy úgy a meghódított tartományok, mint a dán királyság lakosai — ama tömérdek gazdasági és vérségi szálnál fogva, melyek eme területek polgárait összefűzték — ezen idő alatt szabadon választhassanak, hogy német avagy dán állampolgárok akarnak-e lenni, ingó javaikat szabadon átvihessék, sőt ingatlanaikat az átköltözökés esetén is, régibb hazájukban továbbra is megtarthassák. Ez az a sokat emlegetett *Optantenfrage*, mely annyi üldözésnek és önkénynek lett forrása, mivel annak pontatlan keresztülvitele olyan jogbizonytalanságot teremtett, mely sok sikanéria és jogfosztás alkalmas eszközének bizonyult. Ezt a zavart még fokozta az 1866-ik évi prágai béke 5-ik §-a, mely francia iniciatívára kimondotta, hogy ha Schleswig északi kerületei szabad népszavazás útján ama vágyukat fejeznék ki, hogy Dániához visszacsatoltassanak, ezeket a részeket át kell adni Dániának. Ezzel a rendelkezéssel a dán „irredentizmus” törvényes alapot kapott és az 1878. bécsi megállapodásig, mely ezt a rendelkezést eltörölte, Schleswig dán népe írott jog alapján remélhette, hogy Poroszországhoz való csatoltsága csak ideiglenes; a népszavazást, melyet annyiszor sürgettek, végre elfogja rendelni a törvényhozás s akkor visszakerülhetnek a

régi anyaállamhoz. Természetesen a porosz bürokrácia minden keménysége vagy tapintatlansága csak növelte ennek a reménynek a tüzet s mindenki, akinek nem tetszett valami, vagy akárcsak a terheesebb porosz katonai szolgálatot el akarta kerülni, egyszerre felcsapott „optáns”-nak, hisz „úgyis nemsokára a dánok mind újra visszakerülnek Dániához”. Mikor azután a Dániához való visszacsatolás reménye hiú ábrándnak bizonyult, az optánsok egy része nem élt kivándorlási jogával, hanem mint dán állampolgár Schleswigben maradt, egy másik része, ugyanilyen minőségben, ide visszatért, gyermekeik pedig „*hontalanok*” lettek, mivel a tételes jogrend szerint sem Németország, sem Dánia állami kötelékébe nem tartoztak. Ekként még 1898-ban is vagy négyezer optáns és tizenkétezer optánsgyerek élt Schleswigben „atyáik tűzhelyén, politikai jogok nélkül, pusztán eltűrve, a politikai üldözés Damokles-kardjával fejük fölött, kiket bármely percben kiutasíthatott ősi hazájukból a porosz rendőrhatalom, ha dán érzelmeiket kifejezni merték”. S minthogy a csekély dán népességnek ezek a hazátlan optánsok aránylag igen nagy részét képezték, úgy, hogy kiterjedt családi és gazdasági összeköttetéseiknél fogva, a velük szemben kövelett elbánás érzelmileg és anyagilag úgyszólván az egész dán népességet sújtotta, az optánsok vexálása, megfenyegetése vagy kiutasítása kitűnő eszköznek bizonyult a dánok „megfőkezésére vagy megbüntetésére”. Az optáció visszavonások rendszere pedig, melyet a porosz kormány kezdetben szívesen látott, később ürügynek bizonyult „optáns-gyártásokra”, vagyis a politikai jogok nagymérvű elkobzására. 1902-ben ugyanis a legfőbb bíróság ezeket a visszavonásokat érvényteleneknek jelentette ki és ezáltal vagy ezerkétszáz olyan embert tett hazátlanná, kik állampolgári jogukat évtizedek óta zavartalanul gyakorolták. Ez a drákói rendszabály csak arra volt jó, hogy a képviselőválasztási listákat a németiség javára megjavítsa.

Ez volt az az optáns-gazdálkodás, mely a dán kérdés legvérvörösebb sebe volt s amelynek könnyes emlékei még ma is

a legtöbb dán család lelkében élnek s melyeket a későbbi tömeges naturalizálások sem voltak képesek enyhíteni. Csoda-e, hogy a jogrendnek ez a bizonytalansága, az azt kihasználó bürokratikus rabulisztika már egymaga képes lett volna a dán népességet végleg elidegeníteni a porosz államtól? De ennek a rendszernek az optáns-kérdés csak egy kis alkatelemét képezte.

Az új éra elején még elég simán mentek a dolgok. A vezető-hivatalnokok óvakodtak a brutálisabb eljárásoktól és a nép nyugodt is maradt. De az 1888-i nyelvrendelet egy új korszakot nyit meg, mely a nép száján, mint „*nyelvgyilkosság*” él. A fiatal, új császár nem volt megelégedve a német kultúra terjesztésének eddigi tempójával s erősebb rendszabályokhoz nyúlt: a dán anyanyelvet, mely eddig az összes órák kétharmad részében a tanítás tárgya és nyelve volt, egyszerűen kidobják az iskolából. Mai napig hiába követeli a lakosság, hogy legalább két órában tanítsák anyanyelvét. Csak a vallástanításban túrték el az ősi nyelvet, de onnan is alkalmas machinációkkal kiszorítani törekednek. Ez a nyelvrendelet volt a harc tulajdonképeni kezdete, legbensőbb érzelmeiben és legfontosabb életérdekeiben sebezve meg a dán népet. Mert bár ez az iskolai rendszer nem egészen olyan ferde, mint a kényszermagyarosító állami iskoláké, ahol a tanító többnyire egy árva szót sem beszél a nép nyelvén (*itt egyosztályú iskolákban csakis oly tanítókat alkalmaznak, kik dánul tudnak!*), mégis a német tannyelv forszírozása és a dán kiküszöbölése oda vezetett, hogy a dán fiatalabb nemzedék sem németül, sem az anyanyelvén nem tanult meg tisztességesen. Ez a rendszer oly abszurd volt, hogy maguk a német hazafias papok szólaltak fel ellene és követelik, hogy a *vallástanítás hatékonysága érdekében legalább heti két dán nyelvóra adassék*. A népesség zúgolódása, a gondolkodó német hazafiak intervenciója hiábavaló volt. A porosz állam nem engedhet, mert ép a „gyöngeség” jele volna. Ez a szerencsétlen nyelvpolitika azután megmérgezte a schleswigi állapotokat az egész vonalon. Az ősi kultúrája-

ban megtámadott nép kezdett szervezkedni, agitálni, öntudatra ébredni. Persze, a hivatalos rendszer a néplélek ezt a természetes reakcióját, mint a porosz állam elleni mindmegannyi merényletet fogta fel, mint az „irredentizmus” újabb bizonyítékait. És ez az érzelmi irredentizmus tényleg megszületett. A „lelkek kivándorlása” megkezdődött Dánia felé. Az ősi nyelvjárásukból megfosztott emberek a dán irodalmi nyelvben kerestek menedéket. De ne anticipáljunk. Kövessük csak előbb nyomon az erős kéz politikájának összes logikus következményeit. A nép és a porosz „hódítók” között áthághatatlan űr képződik. Az „önkormányzat” fikcióját fentartani nem lehetett. A népválasztotta előljárók helyett a hatóság által kinevezett úgynevezett komisszárius-hivatalnokok jönnek mindenütt, ahol a nép nem hajlandó a porosz hatóság által kijelölt „bizalmi embereket” eltűrni. (Lásd a magyar szolgabírák úgynevezett kandidációnális jogát!) A *Kreistag-ok* összeállításánál a legravaszbabbul kicirkalmazott cenzusos választórendszert léptetik életbe, hogy így a csekély számú német nagybirtok többségét biztosítsák a dán kisbirtokosokkal szemben. S minthogy maga ez a mesterkélt választójog sem segít, a porosz állam vagy nyolcmillió márkáért földeket vásárolt és azokból állami dominiumokat létesített, hogy egyrészt újabb nagybirtokokkal befolyásolja a Kreistagok összeállítását, másrészt a „helyi önkormányzat” számára megfelelő gutgesinnt előljárókat szerezzen, rendszerint lekracholt tiszteket és egyéb junkerfiukat, kik a renitens vagy „irredentista” parasztság helyett vezetik az „önkormányzat” ügyeit. Egy ősi paraszt, kisbirtokos, a legfejlettebb mezőgazdaságot űző országban ravaszsággal és erőszakkal német latifundiumokat tenyészteni: így fest a porosz bürokrácia asszimilációs politikája! Ha szimbolizálni akarták volna az idegen junker-uralmat, nem találhattak volna ki irritálóbb jelvényeket, mint ezeket az államilag gyártott, közpénzen dús épületekkel fölszerelt német nagybirtokokat a dán paraszt-demokrácia apró udvarházai közepette!

De a dánok még ezután sem akartak jó német hazafiak lenni, hanem egyre sűrűbben kezdtek politikai gyűléseket tartani. A porosz uralom természetesen nem volt rest s a vendéglősök terrorizálásával lehetetlenné tette, hogy a hazaárulók alkalmas gyűlés-termeket kapjanak. Persze ez sem használ. A dánok nagyszerű egyesületi mozgalma kezdetét veszi s a sajtó és a gyűlések hangja egyre élesebb lesz. A düh, az elkeseredés mindkét részről fokozódik. A porosz bürokrácia elveszti fejét s a nagy rendszerbeli, hogy úgy mondjam, törvényes durvaságok teréről egyre inkább az apró sikanériák, az egyén magánéletébe való kíméletlen betolakodás terére lép. És ez ezerszerte veszedelmesebb, mint a legdrágóbb törvényes vagy törvényes látszatu rendszabály. Az „érzuletszaglászás”, a hitvány besugás korszaka megkezdődik. A legjámborabb dal, tánc, torna, összejövétel, előadás hazaárulássá torzul el a porosz bürokrácia felizgatott képzeletében. Egyre elkeseredettebben és durvábban védi a hazát. Kezdi mesterségesen inszcenírozott aláírásokkal a német istentiszteleteket kiforszírozni ott, ahol egy német pap híradása szerint „nem akad 12—15 német hívő sem.” A sajtót üldözőbe veszik, nem ugyan a magyar koalíciós brutalitással, de éppen eléggé arra, hogy a háborgatott írók a leghevesebb hangnembe csapjanak át, „irredentista” tanokat hirdessenek, az említett 5. §. alkalmazását követelve. Belevatkoznak a szülők gyermeknevelési jogába, mivel azok az anyaországi dán iskolákba kezdik gyermekeiket küldeni. (A német *Reichstag* dicséretére legyen mondva, ezt a jogtalanságot nem tűrte el.) A magánoktatást lehetetlenné teszik még akkor is, ha a dán apa német preparandiát végzett nevelőt fogad fel, mivel a dán szülőben hiányzik a gyermekneveléshez szükséges „erkölcsi kvalifikáció”. A dánországi cselédséget kiutasítják a legfőbb nyári munka idején, hogy az arató „irredentista” gazdát kényszerhelyzetbe hozzák s a politizálástól visszatartsák. A kihágási büntetéseket kutya, kémény, szemétdomb stb. ügyekben természe-

tesen csak az irredentista dánok ellen alkalmazzák. (Tout comnie chez nous!) A szabad felekezetek templomait zár alá helyezik és el akarják perelni a néptől. A gyanús rekrutákkal extra-gyakorlatokat végeztetnek. Dán ember hivatalt az államnál nem kaphat. A fejlődő dán intellektuális középosztály épp oly kivert, mint a magyarországi tót vagy román, de szerencsére sokkal kisebb, semhogy a Burdia-féle nemzetiségi üzlet-ember típusa itt megteremhetett volna.

. . . Nagy vonalakban így fest a porosz asszimilációs politika. Persze, ez a kép stilizált annyiban, hogy időrendben eltérő eseményeket egymás mellé állítottam: például a Köller-éra vas brutalitását, az azt felváltó enyhébb időket és a mai felemás rendszert. Minthogy azonban egy irány jellemzésére, nem pedig egy fejlődési sor pragmatikus feltárására töreksem itt: a kor és a helyzet képe csak nyer általa életvalóságban. Hisz a mai dán tömeglelket nemcsak a legutolsó évek eseményei befolyásolják, hanem az egész múlt visszaélései és kegyetlenségei is.

A porosz állam nemzetiségi politikáját azután megkoronázza a német társadalom, már mint az a része, mely stréberségből vagy naivitásból az árral úszva, „hazafias érdemeket” akar szerezni magának a „németség védelmében”. Minden kis akarnok, hivatalnok, szubvencióra éhes gyáros, jutalomra vágyó lanító, avagy nemzeti érzelmeiben felizgatott filiszter túl akarja a többit licitálni a hazaárulók üldözésében, így akadtak például tanítók, akik a gyermekeket hazafias alapon szüleik ellen uszították s akik a dán történelem legyalázásával vélték hazafias missziót teljesíteni. Ebben a miliőben született meg a *Deutscher Verein*, természetesen a „veszélyeztetett németség” védelmére. De ahelyett, hogy a német irodalom és kultúra ápolásával erősítették volna a csakugyan izolált német bevándorlókat, csaknem kizárólag a durva heccelés terére léptek. Ezt a porosz hivatalnokok által verbuvált társaságot (11,000 tag közül 1738 hivatalnok és több, mint a fele németországi bevándorolt!) így jellemzi

egy bátor és hazafias német pap, Johannes Tiedje, akiben először szólalt meg a németiség lelkiismerete ezzel az erkölcstelen politikával szemben:

„Néhány, az országot nem ismerő gimnáziumi tanár, egy politikája következtében tragikusan hajótörött lelkész, egy teljes csendben hirtelen elbocsátott komisszárius előjáró, ma néhány (a Köller-idő óta) a kormány zsoldján élő szerkesztő és egy porosz bírósági tanácsos . . . : ezek a férfiak összeszedték . . . a középső és alsó hivatalnokokat a posta-, vasút-, vám- és útmérnöki burokból s ezekhez még néhány nagyagrár-érezelmű gazdát és uradalmi bérlőt vettek maguk mellé; természetesen ezen érdekes társaság nem nélkülözte a független német polgárságtól a segédcsapatokat; azokat, akik mindenütt ott vannak, ahol hangos lárma hangzik, akár vakító szavakban, akár ragyogó ünnepeken. Összeültek borízú német dőzsöléshez, hurráh-t kiáltottak és így megmentették a hazát . . .”

Elég az hozzá, hogy a németiség szervezése a legdühöngőbb, a leggyalázkodóbb dán-ellenes izgatásra vezetett és ez a kurjantó hazafiság oly terrorizmusra volt képes, mely nem egyszer a kormány akaratánál erősebbnek bizonyult. S míg egy dán fiatal leányt egy ártatlan népies dalért megbüntettek, addig a hazafias „német estélyeken” akadálytalanul énekelhetik az ilyenféle finom nótákat:

O, alte Dänentrotzigkeit,
 Wohin bist du geschwunden?
 Wie ändert sich doch schnell die Zeit:
 Wer hat dich so gebunden?
 Nun, das ist allgemein bekannt,
 Die „Politik der festen Hand” —
 Die brach dir das Genicke,
 Nun tust du nicht so dicke . . .

És ennyi nagystílú politika után sem akarnak jó németek lenni ezek a dánok! Nem csodálatos-e? És nem csodálatosabb-e még, hogy 1864 óta 60,000 dán vándorolt ki Schleswigből és kivitt magával körülbelül 112 millió márka vagyont. Ez az erős kéz politikájának egyik legnagyobb rekordja!

Ez az egyre erőszakosabban germanizáló porosz politika rövid idő alatt öntudatra ébresztette a nord-schleswigi dán népek azt a nagyobb tömeget is, mely meglehetősen nyugalommal és nemtörődömséggel nézte az új rendszert, mindaddig, amíg az ősi nyelv és a belső családi élet jogait tiszteletben tartotta. Hisz kezdetben dán nemzeti gondolatról alig lehetett beszélni. Mint mindenütt, úgy itt is a paraszti hazafisága nem igen terjedt túl régi nyelve, szokásai és életmódja szeretetén. Az állami kapcsolódás, a történelmi kontinuitás és a kulturális szolidaritás kérdése a nemzeti eszmének olyan magasabb, mesterségesebb produktumai, melyek a kezdetleges parasztvilágtól eredetileg idegenek. Most azonban, hogy a porosz bürokrácia egyre durvább kézzel nyúlt be a dán népek ősi, félőn tudatlan, a szó szoros értelmében földjéből kisarjadzott érzelmeibe: mint mindenütt a világon, ahol hasonló politika folyik, úgy a dán nép is a saját nemzeti egyéniségének egyre öntudatosabb felfogására jutott el. A németesség eszméje nemsokára azonosult a jogtalanság, a kényszer, az idegen uralom fogalmával: míg a régi dán haza, mellyel idáig a nord-schleswigi nép összekötetése, hogy úgy mondjam, inkább sógorsági, semmint nemzeti volt, egyszerre mint az elveszett paradicsom jelentkezett, melynek bizonytalan és romantikusán kiszínezett körvonaljaiban könnyen el lehetett helyezni az üldözött nép minden bajának és sérelmének orvoslását, gyakran azokét is, melyek nem a porosz uralom természetéből következtek. És az egyszerű léleknek ezt a természetes angyal-ördög ideológiáját nyomtatékosan alátámasztották a napi élet kísérleti tényei. A nehéz heti munka, a germanizáló iskola és a durva bürokrácia elszenvedett kellemességei után mily jól esett szép szombatestéken pár órai sétával átlépni a dán határt és az üldözött dán ember egyszerre vasárnapra ébredt: az elnyomott, az elrejtett, a lenézett dán nyelv itt nemcsak a tanyák vidám énekeiben szólalt meg, hanem a parlament ülésein és a hatóságok tanácskozásain is; itt nem idegen, gögös, a nép nyelvét nem értő, porosz rezerve-leitinándok uralkodnak a

népen, hanem a dán parasztság hoz törvényt, oszt igazságot és igazgatja a közügyeket, az utolsó baktértől a miniszteri székekig; itt nincsenek spionok, denunciánsok és az az egész koncraéhes had, mely újabb „hazafias érdemeket” akar szerezni; itt nem mondanak hangos alldeutsch tósztokat és nem énekelnek a dán nép fájdalmát kicsúfoló dalokat, hanem az ősi nyelv, az ősi hit és a régi paraszt-szokások minden szeretetével karolják föl a bajba jutott schleswigi tesvéreket kultúrával, pénzzel és tanácssal . . .

Ilyen és hasonló lelki behatások lüzében égett acéllá a dán paraszt németgyűlölete és az anyaországhoz való ragaszkodása. És talpraállt a porosz állam kis dán paraszt szigetének minden értelmes és független embere, akiket nem rémített vissza a terrorizmus nyomása vagy az optáns-veszedelem, hogy a német túlerővel szemben már-már elveszetteknek látszott pozícióikat megerősítsék. De a szervezkedésnek, láttuk, úgyszólván még a keretei is hiányoztak. A hivatalos hatalom által megfélemlített vendéglősök még helyiségeket sem adtak a tanácskozásra vagy gyülekezésekre. A kényszer azonban az önsegély és a kölcsönös segítség anyja. A régi, nehézkes, bizalmatlan, antiszociális paraszt helyét egy egész új típus váltotta föl, tele kezdeményezési kedvvel és szervezési bátorsággal. Ez az új típus szinte csodát művelt a dán mozgalom történetében.

Alig egy évtized alatt a tiszta, szellős, csinos *Versamm-Umgshäuser* egész hálózata, számszerint negyven, borítja be a tartományt, melyek több mint négyszázezer márkába kerültek. A nép emancipálta magát a vendéglős lelkiismerlettől és pálinkájától. A saját maga ura ezekben a tiszta, izléses, kertes házakban, hol a nagy tanácskozótermen kívül jó olvasóterem, könyvtár, társalgó, alkoholmentes vendéglő áll rendelkezésére, gyakran olcsó és lakályos szobákkal az utazó dánok számára.

A gyülekezési jognak eme valósággal fizikai biztosítása mellett, a schleswigi dáság a kölcsönös segítség három nagy szervezetét létesítette.

Az egyik a *Sprachverein*, az üldözött dán nyelv védelmére, önkéntes adományok és vagy 5000 befizetett tagsági illetmény segítségével ez az egyesület 4 városban, 6 községben és 112 egyházi körzetben (Kirchspiel) 135 népkönyvtárat állított fel, mintegy 120,000 kötettel. Az apenradei központ barátságos épületében az ember szinte elámul, hogy mi mindent nem olvas ez az egyszerű parasztnép. Nemcsak a dán klasszikusok sorakoznak szépen bekötött rendben, hanem a világirodalom nem egy nagy alkotása áll a falvak népe rendelkezésére, jó dán fordításban. Ez a központ minden évben nagyban vásárolja be a könyvpiac újabb termékeit és a szükséges pótlásokkal s teljesen ingyen látja el a vidéki fiókokat. Emellett évente vagy 8—10,000 dán nyelvtant és gyermekolvasókönyvet osztanak ki a nép között, melyekhez rendszerint jó dán képek reprodukcióit melléklík. Ugyanez az egylet az utolsó években olcsó áron egy népies dán történelmet 14,000 példányban és egy dán énekkönyvet mintegy 30,000 példányban terjesztett el. De ez az intenzív szellemi propaganda egymaga nem sokat érne, hisz a porosz iskola teljesen kiverte a dán nyelvet, úgy, hogy a dán gyerek nem tanulhat meg anyanyelvén a porosz államon belül. A nyelvkérdés a szorongatott dáság legnehezebb problémája volt. Vándortanítók alkalmazásával igyekeztek az iskola hiányait pótolni, de a porosz bürokrácia szétzavarta őket. Majd meg sokan a családon belül magántanítással akarták a mulasztást helyrehozni. A rendőrruralom ezt is lehetetlenné tette. Ebben a kétségbeesett helyzetben egyszerre nagyszerű kultúrmenedékhelynek bizonyult a dán anyaország pompás tanítási szervezete, hisz ennek a két és félmillió kis népnek több mint száz népies főiskolája és egy egész sereg ismétlő, mezőgazdasági, ipari és háztartási szakiskolája van. A dán szülők egyre sűrűbben kezdték gyermekeiket, különösen a téli félévekre, az anyaországi iskolákba küldeni. A porosz rendőrruralom ugyan itt is be akart avatkozni, de mint láttuk, a német parlament lelkiismerete megvédélmezte — leg-

alább az ország határain kívül — a schleswigi szülők nevelési szabadságát.

A külföldi tanításnak ez a rendszere azonban drágának bizonyult, úgy, hogy a szegényebb gyermekek nem élvezhették ezeket a dán tanulmányútnak. De a kölcsönös segítség itt is legyőzte az akadályokat. Az 1893-ban alapított *Schulverein* évente mintegy 3—400 stipendiumot oszt ki szegényebb dán gyermekeknek, hogy az anyaországi ismétlőiskolákra és népies főiskolákra mehessenek. Minthogy azonban a stipendista tanulók száma a saját költségeseknek csak jóval kisebb részét teszi ki, dán számítás szerint az egyesület fennállása óta körülbelül 12.000 dán fiú és leány kereste föl a dánországi népies felső iskolákat.

Óriási szám ez egy százhatvanezer főnyi parasztlakosságban, ha tudjuk, hogy ezeken a dán főiskolákon nem valami mechanikai memorizálás folyik, hanem valóságos iskolai köztársaságok ezek, hol a tanárok tanítványaikkal patriarchális együttélésben, a közvetlen érintkezés, a könyvtárak, laboratóriumok és gyakorlatok segédforrásaival jól fölfegyverezve, arra törekszenek, hogy a fiatal dán parasztfiúk és leányok elsajátítsák azt az általános műveltséget, melyre egy földművelő népnek első sorban szüksége van. És ha ezen iskoláknak erősen vallásos és hazafias szelleme nem mindenben egyezik is meg a szabadgondolkodó doktrinerség elveivel és ha a porosz bürokrácia mint veszedelmes félműveltségre tekint is le „a leendő béresek és szakácsnak irodalmároskodására: mindenki, aki az életet szabad szemmel s nem elskatulyázott elméletek avagy a burschenschaftos „Vollkultur” szemüvegén át nézi, lehetetlen, hogy ne egy eljövendő szabad, meleg és intenzív népies kultúra szelét érezze ezeken a virágokkal és pázsitokkal teli, kényelmes tantermekkel, szép könyvtárakkal, jó természetrajzi gyűjteményekkel és a legszükségesebb fizikai laboratóriumokkal felszerelt főiskolákon, hol viruló parasztfiúk és leányok hónapokon át együtt tanulnak, olvasnak, gondolkodnak, tornásznak és énekelnek, szakavatott tanerők vezetése alatt s

minden kényszer és dogmatizmus nélkül ismerkedhetnek meg az élet és a tudomány minden jelenségével, melyek a (anyák és a szántóföldek embereit érdeklik. Az egyosztályos, túlzásfolt, nedves, piszkos régi parasztiskolák helyét (a verkedő és alkoholistá, az egyház szolgátságában sínylő, bornírt és elbutult tanítóval az élükön), íme itt az angol collegeek kertvárosa váltotta fel, hol tiszta ruhában, jól terített asztalok mellett, a tanulás és a játék, a zene és a sport örömei között nő fel egy új parasztnemzedék, mely nem ismeri a káromkodást és a babonát, az úri pálinkát és a fajtalanságot. És mikor egy szép meleg este eme parasztiskolák legrégebb mintamodelljébe, Askovba érkeztem, melyet a jelenlegi dán kultuszminisztér felesége, a bölcs és energikus hírű Frau Appel vezet és a szünidei csendességben végigsétáltam a szótlan tantermeken, az ünnepi amfiteátrumon, a fiúk és leányok tiszta és egyszerű szobám, a könyvtáron, a laboratóriumokon, a hatalmas tornatermen, a konyhán, a fehér éttermen, a régi emlékekkel és festményekkel megrakott fogadószobákon, a park pázsitjain és berkein . . . egyszerre megértettem azt a tüzet, mely a schleswigi apák és anyák szemeiben kigyulad, valahányszor a Volkshochschulek fiatalkori emlékeiről beszélnek.

Ezek azok a dán iskolák, melyek a nordschleswigi honfitársakat a dán hazafiság és kultúra olyan erős szálaival kapcsolják az anyaországhoz. A porosz bürokrácia büszke lehet rá: ő tulajdonképpen a dán szolidaritás létrehozója és fejlesztője. Mert hisz ezeknek az iskoláknak átalakító hatása nem szorítkozik egyedül a „Hochschulerekre”, hanem az egész dán népre kiterjed: „a még alig kitanultak az otthonmaradottak tanítói lesznek s bájos családi képet lát az ember, ha ezeket a diákokat meglepi, amint testvéreiknek anyanyelvüket . . . olyan buzgalommal tanítják, hogy tanár és tanítvány arca egyaránt kipirul.” És ezen kényszerdán-iskolázás egy további eredménye volt azután a schleswigi dán sajtó példátlan fellendülése. (Pedig tudvalevőleg a porosz kormány németesítő rendeletével elsősorban a dán

„heccelő” sajtó kiszorítására törekedett!) „Az előfizetők száma néhány százról ugyanannyi ezerre emelkedett” s ma ez a kis parasztnép a világ egyik legerősebb újságfogyasztója.

Ezen intézmények medrében egyre jobban pezseg a dán élet. Alig múlik el hét, hogy a schleswigi dánok nagy tömegkirándulásokat ne tegyenek Dániába. Nem ritkán több száz schleswigi megy át a határon, hogy dánországi testvéreikkel együtt ünnepeljék a közös haza történelmének eseményeit. A schleswigi lokálpatriotizmus romjain, ezt a dán irredentista hazafiságot is nem kis mértékben a Roller kíméletlen ökle teremtette meg.

Ez az általános, kulturális életkedv azután átment gazdasági és politikai térre is. Minden öntudatos dán paraszt kis földterületét nemcsak magánbirtokának, hanem a dán haza részének is tekinti, melynek megtartása becsületbeli kötelessége s melyet nem szabad a német kolonistáknak, bárminő magas áron sem, átengedni, így történt azután, hogy dacára a porosz állam politikai célú földvásárlásainak, a dán parasztság birtoka nemcsak nem zsugorodott össze, de gyarapodott is.

Persze, a nagy kivándorlások és hatósági üldözések idején a dánok politikai ereje gyöngülni látszott: a képviselőválasztásnál leadott dán szavazatok csökkentek. De a viszsza-vándorlás, az optánsok naturalizálása és a *Wahlverein* agitációja következtében, melyet 500 kitűnően szervezett bizalmiférfi vezet, a dánok politikailag is visszazerezték az 1877-iki hadállásukat, sőt mindenki tudja, hogy a következő választások a dán szavazatok jelentékeny megnövekedését fogják dokumentálni. Ez a fejlődés különben csak tüneti fontosságú. A porosz választási geometria olyan finoman kicirkalmazott, hogy a dánok egy képviselőnél úgyse küldhetnek többet a Reichsratba.

Ez a nemzeti és kulturális felébredés azután vallási térre is átcsapott. Minthogy a porosz államegyház nem egy képviselője germanizáló velleitásokat kezdett elárulni, a dán

nép szabad egyházközségeket szervezett, melyeket Dániában nevelkedett lelkészek vezetnek s melyek Grundtvig tanait követik s erősen demokratikus és nemzeti színezetűek. A mozgalom eddig mindössze kilenc ilyen egyházközség alakítására vezetett, de célját már elérte: a német papság észrevette, hogy neki semmi köze nincs a német politikához s a vallást nem szabad múltó politikai célok szolgálatába állítani. Így történt azután, hogy a nord-schleswigi német lelkészek többsége a legteljesebb liberalizmussal nézi a dán nép nemzeti harcát, sőt egyesek (különösen az aszketikus hajlandóságú *Innere Mission* tagjai) nyíltan helyeslik és támogatják a dán nép kulturális és politikai küzdelmét, sőt maguk a szabad egyházközségek iránt is a legteljesebb testvéri érzelmekkel viseltetnek. (Csak legutóbb történt, hogy az egyik *Propsteisynode* nagy többsége állást foglalt amellett, hogy a szabad egyházközségek lelkészeinek az államegyház temetőiben végzett szertartásoknál ugyanazok a jogok biztosítassanak, mint a saját papjaiknak!) Szóval a német lelkészek átlátták, hogy ha a dán népnek vallása és nemzetiségi érzülete között kellene választania, csak az egyház húzhatná a rövidebbet!

Ekként az egész vonalon nő és gyarapszik a dán lélek bátor, makacs és hajthatatlan patriotizmusa. Az elnyomás és szorongatás nemesen szomorú dala, melyet templomaikban vallási lepel alatt énekeltek s mely így kezdődik, Tiedje fordításában:

Hier gilts schweigen, hier gilts harren,
 Hier gills harren, o zager Sinn!
 Sicherlich wirst du mir im Gedulden,
 Nur im Gedulden den Sommer schauen.

Drangsalzeiten langsam schreiten,
 Langsam schreiten, das ist die Art.
 Länger die Tage, strenger der Winter,
 Strenger der Winter und das ist hart.

bátrabb és támadóbb hangulatoknak ad helyet. A legnagyobb terror idején felnőtt fiatalság, a „Köller-nemzedék” dacos

vakmerőségéről nagy boszúsággal beszél a porosz bürokrácia. A helyzet még sohasem volt ilyen kiélezett s önkéntelenül fölmerül a kérdés, hogy hova fog ez a politika vezetni?¹⁾

Ha már most az ember ennek a kiélezett helyzetnek hatásait s várható további következményeit tudakolja, van egy pont melyben az összes irányok emberei tökéletesen megegyeznek. Az asszimilációs eredményeket tudakolva, minden részről ezt a választ kaptam: — Ilyen eredmények nincsenek. A nép kultúráját és érzelmeit tekintve, ma Nord-Schleswig tényleg Dániához tartozik. A bizalmatlanság és ellenszenv a németséggel szemben sohasem volt ilyen erős. A dán nyelv kiszorításának eredménye csak az lett, hogy most a schleswigiek nem idehaza, hanem Dániában vagy annak közvetítésével tanulnak meg dánul. Ez a tény egy további fontos következménnyel járt: az észak-schleswigi nép ősi népies nyelvjárása, a südjütisch, mely a dán irodalmi nyelvtől nagyon lényegesen különbözik, mindinkább háttérbe szorul és a dán irodalmi nyelvnek ad helyet. Ekként Nordschleswig nyelvében is teljesen összeforrott az anyaországgal, úgy, hogy ma már a legkisebb parasztházba is eljut a kopenhágai sajtó és irodalom. E mellett a nép bizalmatlansága a németséggel szemben oly nagy, hogy a kormányzat pozitív jótéteményeit is hidegen fogadja. Általában minden lelki és kultúrális impulzust csak Dániától vár és kap s nem túlzott az a német pap, aki azt mondotta, hogy „Izrael nem remélhette nagyobb vágyakozással a Babylonból való visszatérést, mint ahogyan a dán érzelmű észak-schleswigi ennek az újra-egyesülésnek napját sóvárogja”.

Annál tarkábbak a vélemények a jövő fejlődését és a politikai teendőket illetőleg. A német kormányzás egyik ve-

¹⁾ Az e fejezetben felhasznált adatokat részben Johannes Tiedje: *Die Zustände in Nord-Schleswig*, Marburg u. i. 1909. című, nagy részre-hajthatatlansággal és pompás pszichológiai érékkel megírt munkájából, részben számos dán szerzőnek *Manuel historique de la Question de Sleswig*, Copenhague 1906 c. közös munkájából, részben német és dán vezérférflak jól ellenőrzött szóbeli közléseiből vettem.

zetőembere, művelt és széles látókörű férfiú, így körvonalozta előttem a jelenlegi hivatalos álláspontot:

– A helyzet kiélezettebb, mint valaha s mióta az optán-sokat naturalizáltuk, még nehezebb. Akik eddig hallgattak, most a legizgágább elemeknek bizonyulnak. Ez a dán főiskolai félműveltség mindenütt útját állja a német kultúrának, hogy az érzelmi elvadításról ne is beszéljek. A Köller-politika minden túlzása és gyakran indokolatlan kegyetlensége dacára, alapjában helyes volt. Csak semmi gyöngeség, semmi szentimentalizmus. A dánoknak érezniük kell a németiség erejét, mert különben még vadabban folyik az irredentista tűzzel való játszadozás. Ezt a mozgalmat a dánországi hivatalos világ is éleszti. Appel kultuszminiszter felesége a saját neve alatt teszi közzé az észak-schleswigi dán lapokban az askovi főiskola hirdetéseit s ajánlja az ingyenhelyeket és stipendiumokat. Lássá, ez a nagy aktacsomó csupán azokat az irredentista beszédeket tartalmazza, melyeket a legutolsó években a dán kormányhoz közelálló hangadó személyiségek tartottak. (És itt szemelvényeket olvasott föl ezekből a nyilatkozatokból, melyek gyakorta tényleg az irredentista érzelmeket hevítik.) Ilyen körülmények között az engedékenység a gyöngeség jele volna. Ezzel nem azt mondom, hogy a Köller politikáját szolgálilag utánozzuk. Hisz ez ma már úgymint lehetetlen volna a fölötte liberális új birodalmi egyesülési jog mellett. De igenis, nem szabad a békepárt szentimentális ideológusaira hallgatni s meg kell maradni a megkezdett úton . . .

A forszírozott német tanítás eredményeit kérdezve, ezt a választ nyertem:

— Ezek az eredmények elég jók, sőt itt-ott kitűnőek is az iskolákban. De a gyermekek igen hamar elfeledik azt, amit tanultak, ha az élet az ő reális szükségleteivel nem követeli meg az iskola által nyújtott nyelvismereteket. Innen van, hogy az ismétlő-iskolák (Fortbildungsschule) nyelvtudása igen sok helyen minden kritika alatt áll . . . Általában ez a kiforszírozott nyelvpolitika volt a legtöbb baj forrása.

Legősibb érzelmeiben sebezte meg a népet, anélkül, hogy komoly hasznunk lett volna belőle. Mi most, ahol csak lehet, a legnagyobb kímélettel kezeljük ezt a kérdést. Magam mondom a német papoknak: csak ne politizáljanak, még az árnyékát is kerüljék annak, mintha a dán nyelvet a templomból kiszorítani akarnák. De az iskolapolitikában ma már nem engedhetünk. Ez nagy gyöngeség jele volna; ez ma már lehetetlenség. De ha vissza lehetne csinálni a dolgokat, mondjuk, ha 1864-ben, volnánk és ha valami véletlen kezembe adná a legfőbb hatalmat, tudja, mit csinálnék? Első gondom az volna, hogy Észak-Schleswiget sűrűn közlekedő gyorsvonatokkal kössem össze Hamburggal és Berlinnel. És ezeken a vonatokon kivételesen kedvező tarifákat léptetnék életbe. Németül a gyermekeket nem is taníttatnám; bevárnám, míg a dán szülők könyörögnének a német oktatásért. Higyje meg, hamar bekövetkezett volna . . . De most mindez merő utópia. Ma, mondom, engedni nem lehet: ez még renitensebbé tenné a dánokat és demoralizálná a német szórványokat, melyeket a Deutscher Verein csak oly sok áldozat árán volt képes szervezni. Mi megyünk előre a lehető kímélet, de a gyöngeség nélküli szigor útján. Mást nem tehetünk s a jövő fejlődését nem láthatjuk előre . . .

A dán tábor felfogásában két áramlatot lehet megkülönböztetni: a realistákat és a romantikusokat. A realisták nagyműveltségű, tapasztalt férfiak, akik állandó összekötetésben a német politikai élettel és a hatalmi erők tiszta mérlegelése alapján így gondolkoznak:

— Az irredentizmus ma már pusztá érzelmi politika, egy nemzetközi összeroskadásról való álmodozás. Ellenben a vele való folytonos kokettálás és az 5. §-sal való állandó érvelés csak arra jó, hogy a német Scharfmacherek politikáját erősítsük, akik sietnek Berlinbe, jelenteni, hogy a dánok megátalkodott hazaárulók, akiket le kell törni. Viszont az állandó sikanéria és brutalitás lehetetlenné teszi, hogy a dán népben valami nyugodtabb kedélyállapot jöjjön létre és az elkeseredett szíveknek egyedüli vigasza a Dániával

való egyesülés ködös utópiája. Ilyen körülmények között a mi feladatunk nem lehet más, mint népünk reális, gazdasági, kulturális és politikai erőinek szervezésével a dánságot mind ellenállóbbá és öntudatosabbá tenni. Elmondhatom, hogy ezt a célt el is érijük. A dánok erőszakos beolvasztása ma már lehetetlenség. Ma már talán a Deutscher Verein urai sem hisznek ebben. Hogy mi lesz a kibontakozás? Nem látok kibontakozást, mert ehhez a német politika olyan mélyreható átváltozásai volnának szükségesek, melyek elképzelhetetlenek. De viszont azt is látjuk, hogy úgy a Reichsrathban, mint a Landtagon jól megértjük egymást a német szocialista és valóban fortschrittlich képviselőkkel s a legtöbb nagy elvi kérdésben velük szavazunk . . .

Az általam romantikusnak elnevezett álláspont ezzel szemben minden engedményben veszedelmet lát s így okoskodik (egy vezető intranszigiens politikus nyilatkozata): „Igenis, ápolni kell a Dániához való visszatérés gondolatát és az 5. §-ra való jogunkat, mert ez a politika ugyan kivihetetlen, de hevíti és erősíti a harc és az áldozatkészség érzelmeit. Egy békés, liberális, demokratikus politika német részről kétségtelenül a dán öntudat elhomályosulását jelentené. No, de erre úgy sincs kilátás s így a dánság napról-napra erősebb lesz. A mi szempontunkból a mai politika a legkellemesebb: nem olyan brutális, mint a Kölleré, tehát nem tesz tönkre annyi ártatlan embert; viszont elég kíméletlen és molesztáló arra, hogy magunkat állandóan idegeneknek érezzük s nemzeti kultúránkat megerősítsük . . .”

A német hivatalos világ és a dán parasztság közé ékelt, részben bevándorolt németiség tunyomó többségében közbömbösen vagy legalább is tétlenül nézi ezt a nemzetiségi harcot. Egy kisebb rész, mint láttuk, a Deutscher Verein lármas csapatát alkotja s minduntalan „csak késhegyig”-et kiált. Minden kis „irredentista” nyilatkozatot masochista kéjjel fuj fel és szinte mindennap-megvédi a hazát. Ezekkel a politikai gladiátorokkal szemben ujabban egy kicsiny, de bátor és nagyműveltségű tábor alakult ki, mely *Verein für*

deutsche Friedensarbeit in der Nordmark-nak nevezi magát s nagyrészt német papokból, tanárokból, kereskedőkből, írókból s egyéb független és önállóan gondolkozó rétegekből kerül ki. E mozgalom vezetőivel beszélgetve, nem kell hozzá sok emberismeret, hogy észrevegyük e férfiak magas erkölcsi és szellemi kvalitásait. Nem egy kis magányos paplakban (némelyiknek falva még nem is vasúti állomás) mély, humánus és filozofikus műveltség levegője veszi körül az embert. Ezekben a bájos, csöndes, virágokkal és könyvekkel dúsan megrakott dolgozószobákban, honnan a tanúk barátságos udvarházait, a lombos fák hullámzó berkeit, a kis templomot és a rózsákkal teli temetőt láthatod, így rajzolódik meg a nordschleswigi kultúrharca : — Mint német hazafiak, mi is meg akarjuk tartani Schleswigt Németországnak. A ténykérdés úgysis hatalmi kérdés, melyen nem változtathatunk. De ez az embertömeg, mely ezen a meghódított területen él, nem ténykérdés, nem hatalmi kérdés, hanem erkölcsi kérdés. Nemcsak a keresztény hit, de a humánus emberszeretet is követeli, hogy senkire a német államhoz való tartozásából kár ne háramoljék. Ezt követeli a politikai célszerűség is. Az erőszak és a sikanéria csak azt eredményezte, hogy a dánokat elvadította tőlünk s ezzel a lenézett parasztkultúrával nem volt képes megbirkózni a német kultúra. Nem volt képes azért, mert ez a lenézett kultúra valójában egy mély, tiszta, szociálisan vallásos, a föld népe szükségleteinek megfelelő kultúra, mely a dán klasszikusok és a Grundtvigianizmus kincseiből táplálkozik. Persze, a Goethe kultúrája mégis sokkal szabadabb, erősebb, általánosabb és emberibb valami. De ez a német kultúra ismeretlen Nord-Schleswigben. Itt ez a kultúra csak mint kényszernémetesítés, hatósági kiutasítás és a Deutscher Verein hurrá-zsivaja jelentkezik, így nem lehet asszimilálni. Az érzelmi egybeforradás első feltétele, hogy megértsük egymást, hogy kultúránk találkozzanak, kicserélődjenek, hogy kölcsönösen észrevegyük, hogy mi az egymáséban az új, a nagy, az értékes. Németország elég erős arra, hogy igaz-

ságos legyen. Csak nem kételkedhetünk abban, hogy ez a hatvanmilliós német kultúra, mely mindennap a technikai tökéletesedés és a gazdasági szervezés, a tudomány és a filozófia újabb csodáit ontja, az erők szabad játéka mellett, csak diadalmasan kerülhet ki egy két és félmillió népnek szép, tiszta, népies, de alapjában véve mégis csak kisszerű kultúrájával való versenyéből. Hiszen a gondolkodó dánok maguk is tudják, hogy a Németországgal való együttélés számukra nagy előnyöket biztosít a régi anyaországgal szemben, egy óriási világpiacot, egy szédítő nemzetköziséget, egy szinte határtalan fogyasztást. Helyesebben: csak biztosíthatna, mert a mai politika éppen kizárja a dánokat eme német kultúrjavak élvezetéből. Ezért nem tudunk asszimilálni. S mikor asszimilálásról beszélünk, ne gondoljunk a kicsinyes nyelvi szempontokra! A dán nyelv kiirtása nemcsak lehetetlenség, de esztelenség volna. A legműveltebb német is sok szép és új dolgot tanulhat a dán kultúrából. Hát még az e kultúra emlőin fölnevelkedett paraszt. A német nyelv forszírozott tanítása csak rontja az általános szellemi színvonalat. Sokkal helyesebb pedagógiai út volna a nép nyelvén vezetni be a gyermekeket a német nyelvbe és kultúrába. De a mi uraink azt mondják, hogy nem lehet engedni, mert a dánok javíthatatlan irredentisták. De csoda-e, ha a Koller-rendszer elidegenítette őket a németségtől s fanatikus kétségbeeséssel néznek Dániára. Ezt a népies hangulatot csak hosszú évek okos, békés, előzékeny politikájával lehetne megváltoztatni. Ellenben a német politika, ha valami csekély koncessziót lesz, rögtön azt várja, hogy a dánok márólholnapra lelkes német hazafiakká legyenek! Ez pedig lehetetlenség. A Deutscher Verein azután elvégzi a többit. Ha dán részről valami békülékeny hang hallatszik, rögtön ráolvassák ez csalás, hipokrizis, kémkedés! Ha pedig intranzigens dán nyilatkozat történik, a scharfmacherek rögtön kürtölik hát nem megmondtuk, hogy ezekkel a dán irredentistákkal nem lehet szóba állani! Mikor Oberpräsident v. Bülow az ő szép békeprogrammjával hivatalába lépett, mely-

lyel a Köller-idők fájó emlékeit el akarta simítani s a kölcsönös megértés és bizalom akkordjait szólaltatta meg, hát a dán Wäblerverein sietett Bülow előzékenységét honorálni. Hivatalosan kijelentette, hogy a schleswigi dánság nem gondol elszakadási tervekre, nem akarja a németeket bojkottálni és a német alkotmány alapján áll. S mi volt az eredmény? A Deutscher Verein óriási, hisztérikus lármába tört ki, a titkos beadványok tömegesen mentek Berlinbe a némettség elkeseredéséről, a haza veszedelméről s a vége az lett, hogy Bülownak vissza kellett szívní egész nagystílú koncepcióját. „Mert az politikai hiba volna, szánalmas gyöngeséget árulna el.” Pedig az okosság sosem gyöngeség s az igazságosság még kevésbé ... Hogy lesz-e a békepárt törekvéseinek sikere? Erkölcsi sikere mindenesetre lesz. Egyre több német hazafinak nyitjuk föl a szemeit. Kieli és hamburgi nagygyűléseink máris a fiatalság és a polgárság lelkes érdeklődése mellett folytak le . . . A politikai eredmények nem tőlünk függenek . . .

Egy nordschleswigi német szocialista vezér így egészítette ki ezt a képet: „A helyzet semmivel sem jobb, mint Köller idején. Egyáltalán ezt a kérdést nem lehet megoldani. A porosz junkeruralom állandóan szítja és megmérgezi. Ellenben a városi élet és a szocializmus könnyen és gyorsan kiegyenlíti. Mi az 5. § alkalmazását követeljük, hisz a szocializmus minden nép önrendelkezési joga mellett van. De, tudjuk, hogy ez ma pusztá ábránd s a dán vezérek Bauernfängerei-nek nevezik ezt a taktikánkat. Pedig nem az: a szocializmus elvi követelése ez. Emellett követeljük a dán nyelv és kultúra ápolását az egész vonalon. Ezen az alapon a német és a dán proletariátus szolidaritása jó. Persze, ez nem sokat segít. A dán kérdés eminenter paraszt-kérdés s mi oda nem jutunk el. A mai politikai élet kereteiben csak egyetlen megoldás volna elképzelhető. Az például, ha nagy széntelepekre akadnának és ez a régi parasztszág eliparosodnék. De ez jámbor óhaj. Itt, uram, nincs megoldás. Marad minden a régiben . . .

Így ítélik meg a helyzetet azok, akik benne élnek. A távolabbi szemlélő azonban a német-dán harcban könnyen felismeri a régi angol és osztrák, a mai magyar és orosz nemzetiségi kérdés tipikus törvényszerűségeit. Mindenütt a kényszer-asszimiláció ugyanarra az eredményre vezet: csak növeli az elnyomott nép öntudatát és elzárkózását. És az egyedüli orvosság csak az egész közélet demokratizálásában lehet. Míg a dán demokrácia fog szemben állani a porosz katonai és bürokratikus feudalizmussal: nincs orvosság. De ha a német demokrácia uralomra jut, ha a gondolatok és a javak szabad cseréje, a teljes cselekvési és erkölcsi önkormányzat diadalmaskodni fog: a dán és német nyelv mestersegesen kiélezett harcát a kultúrák békés érintkezése fogja felváltani, melyből mindkét részen egy gazdagabb és termékenyebb szintézis fog kikerülni. Ha a dán nép nyelvét, kultúráját, szokásait senki sem fogja bántani, nem lesz oka rá, hogy Dániához minduntalan visszasírjon. Ellenkezőleg, egy nagy államalakulat minden erejét, lehetőségét, védelmét és gazdagságát fogja érezni egy kis lokálpatriotizmusnak ezer apró, bájos, finom, intim, de végeredményében unalmas és terhes láncocskájával szemben. Szóval az asszimiláció világtörténelmi munkája a porosz junkerek kezéből újra a társadalmi törvényszerűségek tengerére jut. Addig nincs megoldás. Addig szóról-szóra igaz a dán kérdésben az, amit a bölcsen konzervatív Delbrück professzor a porosz-lengyel kérdésről mondott:

„Aki ezt a tapasztalatot helyesen mérlegeli, kénytelen arra a végkövetkeztetésre jutni, hogy a nemzetiségi gondolat korunkban széttörhetetlen erejű. Természeti erő az, mely ellen még a politikai hatalom legnagyobb megfeszítése sem érhet el semmit.”

Az angol megfigyelő végkövetkeztetései azonosak az enyéimmal: „Von Köller *behódolni!* parancsára *szervezkedni!* volt a felelet. Az élet minden ágában önszegélyére kényszerítve, a nép a megpróbáltatásból úgy gazdaságilag, mint politikailag érettebben, egységesebben és öntudatosab-

bán került ki. Ekként a porosz kormány közvetve hozzájárult társadalmi neveléséhez . . .”

A végeredmény pedig az volt: „leszámítva az egyre változó hivatalnoki osztályt — a papot és a tanítót, a rendőrt és az állomásfőnököt, akik mind közvetve vagy közvetlenül, a kormánynak köszönik állásukat — község község mellett azután a negyven évi szakadatlan üldözés után, teljes 100% dánul beszélő lakosságot tüntet fel.” Míg ellenkezőleg a német telepesek eldánosodnak.¹⁾

A hivatalos németiség legelőkelőbb, konzervatív szellemű folyóiratában pedig így jellemzi „Egy dán” a mai helyzetet: „Az észak-schleswigiek német alattvalók, német katonák ma és a múltban, háborúban és békében, német polgárok; amit követelnek, csak annyi, hogy ne alkalmazzanak erőszakot nyelvökkel és kultúrájukkal szemben, hogy engedjék meg nekik azokat ápolni, úgy, ahogy akarják, miként sok millió német teszi a birodalom határain kívül . . .”

És felveti a kérdést, hogy az annexió tényéből „kell-e szükségkép következnie annak, hogy az annektált népesség lépésről-lépésre azért szenvedjen, mert dánul beszél, mert egy dán színdarabot hallgat meg, dán cselédet tart, dán népiskolát akarna látogatni stb. . . .”²⁾

Wieder das alte Lied! . . .

IX. FEJEZET

Elzász-Lotharingia és a német egység

Ugyanezeket a tanulságokat nyújtja Elzász-Lotharingia példája is, mely különösen érdekes, mert bizonyítja, hogy a nemzetiségi hovatartozással ellentétben fejlődhetik ki intenzív vonzalom egy más nemzetiséggel szemben. Ez az ország

¹⁾ Warning, I. m. 318. l.

²⁾ *Deutschland, Nordschleswig und Dänemark*. Preussische Jahrbücher, 1911 május. Ugyanezen szerző szerint a sikanéria „odáig megy, hogy a dán kereskedelmi utazóknak el van tiltva Észak-schleswigben utazni — a német gazdasági élet kézzelfogható kárára!

a XVI. és XVII. század alatt érzelemben egészen francia lett bár a többség nyelve a német maradt. 1880-ban 855 község közül 44 francia volt Elzászban; Lotharingiában 752 község közül 341 francia. 1905-ben körülbelül 1.500.000 ember vallotta magát német anyanyelvűnek s csak 200.000 franciának. Az ország legnagyobb részében a francia népesség nem is több, mint 2%¹⁾

Ez az érzelmi asszimilálás oly teljes volt, hogy egykori hazája és nemzetisége ellen a legelkeseredettebb ellenállást fejtette ki, melyet előbb brutális rendszabályokkal, utóbb a kiengesztelés politikájával a német kormány még ma sem tudott teljesen legyőzni.²⁾

Ez a fajnémet lakosság, mely a reformáció alatt vezető szerepet játszott a német kultúrában, úgy megkedvelte a francia uralmat, a francia kultúra és humanizmus melegét, a közélet nagyobb szabadságát, hogy csakhamar franciának érezte magát s hősi szerepet vitt a francia nép minden küzdelmében — magával az anyaországgal, Németországgal szemben is. A francia forradalom azután befejezte az érzelmi és politikai asszimilációt, a nemességet kiirtotta s demokrata közszellemet teremtett. Ugyannyira, hogy midőn 1871-ben a fegyver erejével és a régi történelmi jog alapján újra Németországhoz került, ez a régi német föld a leggyűlöletesebb érzelmekkel viseltetett az egykori anyaországgal szemben. Nemcsak a francia kisebbség, hanem sokan a német többségből is, melynek intelligenciája nyelvben, érzelmekben, kultúrában egyaránt franciává lett.

Ily körülmények között Németországnak minden kíméletre és finomságra lett volna szüksége Elzász-Lotharingiával szemben: még több melegségre, még több kultúrára, még több urbanitásra. De nem ez történt, hanem a porosz junkerek legvaskosabb, legbürokratább, legrendőribb uralma alakult ki. Az első bevándorolt németek között sok volt a

¹⁾ A. Guerrier: *Aus Vergangenheit und Gegenwart des Elsasses. Von einem Elsasser.* Stuttgart 1906, 65, 1.

²⁾ I. m. 67. l.

zsákmányra éhes kalandor-elem.¹⁾ Demokratikus alkotmány helyett Elzász-Lotharingiát he sem vették a „Bundesstaat”-ok sorába, hanem „Reichsland”-dá degradálták, melyet soká az u. n. „Diktatur-paragraph” segítségével abszolutista módon kormányoztak, egy törpe klikkre támaszkodó „Landesausschuss” cégére alatt. És minő szellemben? Egyszerűen úgy, hogy üldözőbe vettek mindent és mindenkit, ami, vagy aki francia volt, vagy a francia rokonszenv gyanújában állott. Strassburg, Melz, Colmar polgármestereinek elmozdítása, a strassburgi püspöki szeminárium becsuktatása, a francia-barát szerzetesek kiutasítása, francia vendégek rendőri felügyelete és útlevél kényszere, a francia nyelv használatának eltiltása, a francia kultúra minden megmozdulásának denunciálása, a „Gesinnungsschnüffelei” és a rendőri eszeveszettség sok más ilyen „vasmarkusága” voltak a „hazafias német politika” kísérő jelenségei.

Mindennek eredménye az volt, hogy a katonai és bürokrata klikk kivételével, németek és franciák egyaránt egyre jobban meggyűlöltek ezt a durva „idegen uralmat” s a szívek belső rokonszenvre nagyobb lett Franciaország iránt, mint valaha. Németország szerencséjére azonban a „németesítő” junker-szellemet lassan, de biztosan kikezdte és megörölte a demokratikus fejlődés vasfoga. A nagy népies tömegekkel dolgozó országos pártok, különösen a centrum és a szociáldemokrácia, egyre jobban aláásták a porosz rendőruuralmat. Az „erős kéz” politikája hova tovább megenyhült és a francia kisebbség nyelvi és kulturális törekvései utat törtek maguknak az egész vonalon. Annyira utat törtek maguknak, hogy az új alkotmányreformban a nyelvi kontroverziák igen alárendelt szerepet játszottak. Bebel e tekintetben közhelyeslés mellett mondhatta: „Elképzelhetetlen, hogy Elzász-Lotharingiában olyan számbavehető párt alakulhasson, mely a francia nyelvnek az iskolában vagy bárhol másutt ártani akarna. Ez ki van zárva . . . Még az első

¹⁾ Guerrier: I. m. 38. l,

kamarában, mely pedig nekünk nem tetszik, sem található oly kormány támogatására, mely a francia nyelv elnyomását megkísérelni merészelné.”¹⁾

Nem is ezeken a tereken mozog az új alkotmányreform, (1911), hanem azon a törekvésen alapszik, hogy végre valahára Elzász-Lotharingia elnyomott Reichslandból egyenrangú Bundesstaat legyen a német birodalom népei szövetségében. Vagy amint a birodalmi kancellár mondotta: arról van szó, hogy ennek az országnak lakosai megszűnjenek *Deutsche zweiter Klasse* lenni és kivegyék részüket a teljes polgári jogegyenlőségből. Ezen cél elérésének pedig két föltétele volt: az egyik Elzász-Lotharingia fölvétele a Bundba, a másik az elavult Landesausschuss helyett egy valódi népparlament szervezése. És az új alkotmány tényleg eleget tesz mindkét követelménynek: Elzász-Lotharingiának három követet ad a Szövetségbe, az elavult osztályképviselő helyett pedig az ország autonóm ügyeinek intézését az általános, egyenlő, titkos választójog alapján megalkotandó törvényhozó testületre bizza, a régi plurális választójog romjain. Egyenjogúság a birodalmi gyűlésen és a Bundesratban, általános választójog az országgyűlésen, a nyelvi és kulturális törekvések respektálása: ezek azok az eszközök, melyekkel a modern Németország a sokáig ellenszegülő tartomány idegenkedését legyőzni akarja. Az erős kéz politikájából a becsületes demokrácia politikája lett. Persze még mindig némi óvatossággal és klauzulákkal, melyek főleg a császári hatalmat akarják biztosítani, de azért maga a nagy fejlődési tendencia világosan áll előttünk.

¹⁾ Kezdetől fogva a nyelvkérdésben követett politika itt sokkal szabadelvűbb volt, mint Posenben, vagy Schleswigben, világos jeléül annak, hogy egy fölényes kultúrával szemben még a legkeményebb politika is engedményekre kényszerül. Ugy a közigazgatásban, mint az iskolában sok intézkedés történt az átmenet megkönnyítésére s ma is vigyáznak a kétnyelvűség következményeinek betartására ott, ahol túlnyomóan francia lakosság él együtt. (H. Ruland: *Deutschum und Franzosentum in Elsass-Lothringén. Eine Kulturfrage.* Colmar 1908, 167. 1. és Julius Petersen: *Das Deutschum in Elsass-Lothringen.* München, 1902, 70—75. 1.)

A nagy országos pártok mind egyet értettek az alkotmányrevízió szükségességében és az egyik nemzeti liberális vezérférfit, kétségtelenül a modern Németország óriási többségének hangulatát fejezte ki ezekben a szavakban: „Mi Elzász-Lotharingiának képviselőt adunk a Bundesratban, népies országgyűlést adunk neki és szabad liberális választójogot: ezáltal a „Reichsland”-ot nyeregbe ültetjük és kezébe adjuk a kantárt: tudjon lovagolni. Mi ebben a javaslatban Elzász-Lotharingiának jogokat adunk, melyek őt a többi szövetséges államokkal egyenlővé teszik. Midőn ezt tesszük, reméljük, hogy a reform kibékítőleg fog hatni, hogy a ma létező feszült hangulatnak véget fog vetni és reméljük, hogy azt a kezét, melyet ma a birodalmi gyűlés Elzász-Lotharingiának nyújt, rajnántuli testvéreink meg fogják szorítani.”

Ez a fejlődési sor nem lephet meg senkit, hisz az el-franciásodott *notables*¹⁾ és a katolikus papság szűk rétege alatt a dolgozó nép nagy tömege német maradt. S abban a mértékben, melyben ez az eddig passzív tömeg a politikai élet és a közművelődés folytán a kultúra öntudatos tényezője lesz: ugyanolyan mértékben lesz Elzász újra német tartomány. Ezért ismerik el német nemzeti részről is ujabban, hogy a nemzetközi és franciabarát szociáldemokráciának oroszlánrész jutott ebben a fordulatban, mert „durch die Politisierung des Landes”, a gazdasági és politikai érdekharok közösségével sok hatalmas új szállal fűzi Elzászt az anyaországhoz.²⁾ A német kultúra ereje előbb-utóbb véget fog vetni annak a félszeg állapotnak, melyet ez a szállóigévé vált mondás tüntet fel: *Hochdeutsch kann ich nicht, Elsässer ditsch mag ich nicht, also spreche ich französisch.*³⁾

¹⁾ Érdekes és a feudális közigazgatás természetére világot vető, hogy a német uralom a faj- és nyelvbőlileg német nép dacára az el-franciásodott, nagyrészt köztársasági érzelmű, vagyoni és hivatali arisztokráciával (*notables*) kötött szövetséget. (Werner Wittich *Deutsche und französische Kultur im Elsass*. Strassburg 1900, 69. l.)

²⁾ W. Kapp- *Zur elsässischen Kulturfrage*. Preussische Jahrbücher. 139. kötet 1910, 265—273. l.

³⁾ Ruland, I. m. 48. l.

Ekként a gazdasági és kulturális erők hatása alatt teljes mértékben folyamatban van az a politika, mely még egy évtizeddel azelőtt valószínűtlennek látszott s melyet egy elzászi német így foglalt össze: „Csak *egy* rendszer van, mely a nemzeti gondolatot, melyet mi uralunk, a Reichslandra átvenni képes: igazságosan kormányozni, minden kényszert vagy hamis látszatot kerülni s a belső fejlődésnek szabad folyást engedni”¹⁾.

X. FEJEZET

A belga-flamand kérdés

Az erőszakos asszimiláció eme kísérletei után a belga-flamand kérdés különösen érdekes, mert példáját nyújtja annak, hogy a közélet egyre növekedő demokratizálása miékként veszi el a nemzetiségi kérdés akut élességét.

A francia uralom korában, mely Belgiumban éppúgy, mint egyebütt a régi arisztokrata-partikulárista középkori világot megszüntette s helyette egy centralizált demokráciát teremtett, a francia nyelv nagy térfoglalást mutat. Közigazgatás, bíraskodás, felsőbb oktatás francia lett, a flamand nyelv az elemi iskolákra szorul s a művelt osztályok elfordulnak a nép nyelvétől. Ez a francia asszimiláció olyan teljes volt, hogy még ma is a flamand középosztály csaknem teljesen francia és ezek a *fransquillon*-ok a flamand törek-

¹⁾ Az asszimiláció munkája zavartalnan haladhatna most már az új alkotmány alatt előre, ha a nyelv, a kultúra ápolása körül, a francia élet nyilvánulásának minden terén a hatóságok a legnagyobb kímélettel járnának el. Sajnos, még mindig kétséges, hogy meg lesz-e a német adminisztrációban ez a finomság s vajjon a német fejlődés általában képes lesz-e a francia demokráciát és kultúrát megfelelő honi értékekkel helyettesíteni. Mert minden tekintetben igaz az, amit egy elzászi képviselő az 1909/10. reichslandisch budgetvitában mondott „Az asszimiláció csak mint nyugodt átmeneti folyamat mehet végbe, melyet a szondirozások csak zavarhatnak.”

„Gyöngédség, kímélet és nyugodt bevarás, miként Franciaország mintaszerűen alkalmazta egykor ezeket az elveket Elzászszal szemben.” (Idézi Paul Grunberg *Zur elsässischen Lage n. Frage*. Strassburg 1909, 57 l.)

vések legelkeseredettebb ellenségei.¹⁾ Nemsokára azonban a flamand nemzetiségi öntudat új életre ébredt a papság, a retorikai körök és a gazdag holland irodalom hatása folytán, mely a nép nyelvével rokon.²⁾

A francia uralom bukása után Belgium Németalföld birtokába jut és ez a flamand áramlatot erősíti. A közoktatást flamand szellemben formálják át, ami nemcsak a francia nyelvű lakosságot keseríti el, hanem a flamand felsőbb osztályokat is, melyeket „a húsz éves francia uralom egészen franciákká lett.”³⁾ A holland ortográfia átültetése heves ellenszegülésre talál, mely odáig fokozódik, hogy a holland kiejtést külön nyelvnek kezdik tekinteni. Az elkeseredést még növeli 1825-ben a flamandnak hivatalos nyelvvé való tétele, mely a papságot és a franciául beszélő ügyvédséget életérdekeiben támadja meg. A nyelvkérdés izgalmaiban túlszárnyalja a vallásszabadság és a parlamenti szabadság megsértése által okozott felháborodás, mely az egész országot forradalmosítja és 1830-ban Belgium elszakad Hollandiától. A forradalom első eredménye a franciának hivatalos nyelvként való kikiáltása volt, melyet francia reakció követett tanügyi téren.⁴⁾

Már-már úgy látszott, hogy a flamand nyelv teljesen kizorul Belgium közéletéből. 1872-ben még így panaszkodott a flamand ügy egyik szószólója: „így történt meg, hogy két millió ember felett oly nyelven uralkodnak, parancsolnak és bírászkodnak, melynek egy szavát sem értik, vagy minden percben félreértik.”⁵⁾

De ez az állapot nem tarthatott soká; a flamand nép régi kultúrnép, mely a 14—15. században ipari fejlettségben messze túlszárnyalta volt Walloniát. A francia uralom

¹⁾ Emile Vandervelde: *La question des nationalités en Belgique*. Les Documents du progrès. 1911 április, 273 l.

²⁾ Paul Hamelius: *Histoire pratique et littéraire du mouvement flamand*, Bruxelles, 1901.

³⁾ I. m. 41. l.

⁴⁾ I. m. 88. l.

⁵⁾ Fr. Oetker: *Der Sprachen- und Rassenstreit in Belgien*. Preussische Jahrbücher. 1872 március, 263. l.

mind terheesebben nehezedett rá a flamand népre, úgy, hogy már a harmincas évektől kezdve egy egyre erősödő irodalmi és politikai mozgalom keletkezett a nép nyelvi jogainak kivívására. Szerencsére sem az osztálybeli, sem a vallási, sem a pártalakulatok nem estek össze kizárólag egy nemzetiséggel sem, ami a nemzetiségi ellentéteket mérsékelte és az átalakulás nyugodtságát elősegítette.

A politikai és gazdasági erők egyensúlyozódása mindinkább igazságosabb nemzetiségi politika felé vezetett. A demokratikus és humánus közszellemet mélyen megdöbben-tette az a tény, hogy vagy ötven év előtt „a brabanti esküdt-szék két flamandot halálra ítélte anélkül, hogy az elnök, a közvádoló, vagy maguk a vádlottak ügyvédjei egy szót értet-tek volna nyelvükön. Ki is végezték őket és néhány hónapra rá az igazi bűnös vallomása kiderítette ártatlanságukat.” Ez a flagráns „Justizmord” felkavarta az egész belga közéletet és a helyzet tarthatatlanságát kimutatta.¹⁾ 1875-ben a fla-mand nyelvnek kedvező igazságügyi reform lép életbe, melyet 1888-ban ugyanezen szellemben folytatnak. 1883-ban liberális tanügyi reform enyhíti az ellentéteket. A két nyelv egyensúlya 1866-tól 1880-ig keveset változott, de a polyglot-lok száma 38% -kal emelkedett, holott a népesség száma csak $\frac{1}{2}$ százalékkal. A nagy városok nagy kétnyelvű arány-számmal bírnak.²⁾ A kétnyelvűségnek ezt a gyors terjedését az újabb fejlődés még jobban kidomborítja. A nemzeti nyelv-ek megoszlása 1880-tól kezdve ezt a képet mutatja)

	Csak franciául beszélt	Csak flamandul	Franciául és flamandul
1880	2,230,316	2,485,384	423,752
1890	2,485,072	2,744,271	700,997
1900	2,574,805	2,822,005	801,587

¹⁾ Vandervelde i. m. 222. 1. Ki tudná megmondani, hogy hány igazságtalan ítéletet hoztak Magyarországon a vádlottak nyelvének nemtudása folytán!

²⁾ Hamelius, i. m. 218.

³⁾ *Annuaire statistique de la Belgique*, Tome 41. Bruxelles 1911; 86. és 87. 1.

A Coremans-törvények biztosítják a flamand nyelvnek mint kultúr nyelvnek szerepét. A flamand nyelv behatol a törvényszékekbe és a felső oktatásba. Több mint harminc flamand kurzus van a genti egyetem filozófiai és jogi fakultásain. A pénzügyminisztérium, valamint a vasúti-, posta- és távirda minisztériumok speciális vizsgálatok útján válogatják ki a hivatali személyzetet a flamand tartományok részére.¹⁾ És ez a folyamat feltartóztatatlanul halad tovább a teljes egyenjogúsítás irányában. „Már ma minden hivatalos iratot mindkét nyelven közölnek, minden törvényt mindkét nyelven szavaznak meg. A flamand az oktatás nyelve az elemi iskolákban. Legalább két kurzust flamandul kell tanítani a középiskolákban . . . Azok a tisztviselők, akik flamand földön működnek, kötelesek flamandul beszélni²⁾”

S mindez a demokratikus haladás viszonylagos nyugalomban történt: „Egyetlen flamandosító javaslat sem ment keresztül néhány wallon képviselő hozzájárulása nélkül s nem képzelhető el oly belga parlament, mely a wallonok jogait, vagy a francia nyelv szupremáciáját veszélyeztetné.”³⁾

Persze komoly ellenállás akad itt is. Leghevesebbek a már említett elfranciásodott flamand polgárok, akik mint szolganyelvet vetik meg népük „korcs nyelvjárását”, úgy hogy komolyan merült fel a német irodalmi nyelv befogadásának gondolata.⁴⁾

Igen szívós a wallon hivatalnoki arisztokrácia ellenállása is, amelyre nézve nagy teher az, hogy flamandul kell

¹⁾ I. m. 232, 234. l.

²⁾ Vandervelde, i. m. 272. l.

³⁾ Hamelius, i. m. 236. l.

⁴⁾ Aki ezt a természetesen sikertelen eszmét felvetette, Vanderkindere professzor, élesen jellemzi a flamand polgárságnak ezt az állapotát. „Mindenki, aki egy kis felületes nevelést kapott, beszél és ír franciául és oly nagy a rendes környezet hatása, hogy sok meggyőződéses flamand-párti (*Flamingants*) rendszerint családjá körében ezt a nyelvet használja, mely ellen a nyilvánosság előtt oly hévvel harcol. A flamand nyelv használata a jobb körökben, mint plebejus és műveletlen szokás mellőztetik.” (Fr. Oetker, i. m. 265. l.)

tanulnia. Ezek a négy flamand tartomány teljes adminisztratív elkülönítését javasolják, hogy így *In Vlaenderen vlaemisch* és *La Wallonie aux Wallons* jelszava megvalósíttassák és a hivatalnokok a nyelvtanulás kellemetlenségeitől meg legyenek óva. Eltekintve attól, hogy ez a merev területiális beosztás az intenzív ipari és kereskedelmi élet mellett ma már nehezen volna keresztülvihető — így magát Bruxel-lest franciául beszélő többségével és sokezer wallon lakosával ki kellene adni a flamand területnek! — a belga demokrácia joggal utasítja vissza ezt a megoldást, mely a flamand népet végleg az egyház szűk látókörű klerikalizmusának szolgáltatná ki és csak azt eredményezné, hogy „még inkább kifejlésze azt a templomtorony-szellemet, azt a helyi és tartományi partikularizmust, mely máris minden progresszív haladásnak félelmetes akadályá Belgiumban.”¹⁾ Ellenkezőleg: a nép vezetői tanulják meg a nép nyelvét, amivel nemcsak a bíróság és a közigazgatás jóságát fogják biztosítani, hanem megnyitják a liberális és a szocialista eszmék útját ebbe az elmaradt népbe, melynek nyelvbeli elzártsága a papság abszolutizmusát eredményezte.

Ez a fejlődés igen tanulságos, mert mutatja, hogy a gazdasági és kulturális érdekek közössége erősebb, mint a nyelvbeli. tehát nemzetiségi egység (sem a wallonok nem gravitálnak Franciaország felé, sem a flamandok Hollandia felé); hogy a demokrácia és a kultúra előrehaladása a nyelvkérdésben oly méltányos kompromisszumot tud teremteni, mely két különböző nemzetiségnek nemcsak békéjét biztosítja, hanem egy rendkívül kifejlett kapitalista állam jogi és közigazgatási egységét is; hogy a kétnyelvűség gyors terjedése nem alterálja a nemzetiségek eredeti megoszlását. Természetesen teljes egyenlőségről azonban itt sem lehet beszélni, mivel a wallon gazdasági és intellektuális erők tetelesen felülmúlják a flamandokét. Ehhez képest a flamand

¹⁾ Vandervelde, i. m. 276.

nyelv jogainak érvényesülése csak lépésről-lépésre halad előre. Coremans úr, ama híres törvények megalkotója úgy jellemezte előttem az állapotot, hogy a flamand nyelv a népiskolákban egyenrangú, a közoktatásban már nem élvezi teljes jogait, a felső oktatásban pedig egészen vissza van szorítva. Coremans úr joggal hiszi, hogy az egyenlősítés folyamata nem fog megállani.

XI. FEJEZET

Az osztrák nemzetiségi kérdés fejlődése

Az osztrák nemzetiségi kérdés kialakulása és fejlődési irányzata különösen tanulságos és éles világításba helyezi azt a történelmi folyamatot, mely mint nemzetiségi küzdelem jelentkezik. Ausztria tudvalevőleg a nemzetiségi kérdés klaszszikus hazája, mert a modern kultúrállamok között a legpopulitább népességű s modern állami egységbe olvadása jóval később ment végbe, mint a nyugati államoké. A Habsburg dinasztia volt az államalakulás középpontja, mint a leghatalmasabb királyi uralom, mely meghódított hűbérországait egyre teljesebb egységbe igyekezett foglalni.¹⁾ Ez a folyamat lényegében befejezettnek tekinthető akkor, midőn 1620-ban a fehérhegyi csatában a dinasztia a cseh rendeket leveri és a cseh nemzeti törekvéseknek hosszú időre véget vet. Ezzel az egységes Ausztria megalakításának nem volt akadály, mely törekvés mögött mint végcél az a remény állott, hogy az osztrák örökös tartományok fogják megadni a Habsburgoknak azt a hatalmi súlyt, mely az egységes Né-

¹⁾ Az egységes osztrák állam lényegében ugyanazoknak az erőnek az eredménye, melyeket a nemzeti államok kialakulásánál felismertünk. Nagyon érdekesen mondja erre nézve Oppenheimer: „Jellemző, hogy a legnagyobb mai német dinasztiáknak mindkét őse gazdag városokban hivatalnokok voltak, melyekben a pénzgazdaság hamarabb fejlődött ki, mint magukban országaikban: a *Hohenzollernek Nürnberg bургgraffjai* és a *Habsburgok Strassburg városi főnökei.*” (*firossgrndeigentum und soziale Frage*. Berlin, 245. 1.)

metország megalapításához szükséges. Merkantilista politika, a vámrendszer egysége, a magánjog egyöntetű kodifikációja, az állandó hadsereg kiépítése, az állami adminisztráció kifejlesztése a földesúri hatóságok romjain: ezeken az utakon halad az osztrák állam — miként a nyugatiak egykor — lépésről-lépésre a centralizált abszolutizmus felé. „A folyamat, melylyel az osztrák állam előállott — írja Bauer — ugyanaz, mint amely minden német territóriumban lefolyt, hasonló ahhoz a fejlődési menethez, melynek az európai kontinens többi államai köszönik létüket: ... az abszolutizmus kiküszöböli a rendeket s ezzel megszünteti a rendi másod-államot, azután országai területén belül lerontja a régi rendi különleges képződmények határait, országait a merkantilista politika által egységes gazdasági területté, az egységes törvényhozás és bürokratikus közigazgatás segítségével pedig egyetlen jogterületté teszi s így a vidékek tömegéből egy államot alkot.”¹⁾

Ez az egységes Ausztria megszületése pillanatában *német* állam volt. Leszámítva a későbbben megszerzett lengyel és olasz részek nemességét, illetőleg fejlettebb polgárságát, egyedül a német országoknak volt nemessége és polgársága, vagyis az az alkateleme, mely az abszolutizmusra átment rendi államban egyedül vihetett politikai szerepet.

A németségnek ezt a nagy történelmi fölényét Ausztriában még a mai statisztika tényei is élénken illusztrálják: A németek, akik Ausztria népességének csak 35.8% -át teszik ki, az összes egyenes adók több mint 63%-át fizetik: Egy német átlagban kétszer annyi adót fizet, mint egy cseh, vagy egy olasz, négy és félszer annyit, mint egy lengyel és hétszer annyit, mint egy délszláv.²⁾

Ugyanezt a fölényt tanúsítják a kulturális statisztikának ezek a számai:

¹⁾ *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wien 1908, 185. l.

²⁾ Heinrich Rauchberg: *Die Bedeutung der Deutschen in Österreich*, Dresden 1908, 18. l.

ezt az előnyt a hatalmi tényezők erősíthetik, de elő nem idézhetik. *Azt is érdekes megfigyelni, hogy a nemzetiségi mozgalmak hevessége és az általuk elért eredmények nagyban és egészben jól megfelelnek a fenti számok által kifejezett gazdasági és kultúrerőviszonyoknak!*

A németiségnek ezzel a gazdasági és kultúrhegemóniájával szemben a nemzetiségi tömegeket sokáig naturálgazdaság, csekély ipar, kezdetleges városi élet, nehézkes közlekedés, kevés pénz, nyomorúságos népiskola, a nemzeti halóságok partikuláris igazságszolgáltatása és közigazgatása jellemezte. A középkori rendi állam nem ismeri ennél fogva sem a nemzetiségi kérdést, sem a modern értelemben vett közigazgatás problémáit. A központosító abszolútizmusnak azonban mindenekelőtt pénzre és hadseregre lévén szüksége, kettős gazdasági politikát követ: minden lehető eszközzel előmozdítja az árutermelő városi polgárság fejlődését, másrészt oltalmába veszi a végletekig kizsákmányolt és pusztuló parasztság ügyét, mint amely úgy fiskális, mint katonai szempontból egyre fontosabb szerepet visz.

„Igen hamar játszanak azzal a gondolattal, hogy nem volna-e a legjobb a földesúri alkotmányt egészen mellőzni, a földesúri birtokot a parasztok földjéhez csapni és a robotot megszüntetni. Jellemző, hogy ez a gondolat legelőször a *Hofkriegsrat* egyik előadásán merül fel az ujoncrendszer reformja tárgyában.”¹⁾

Így lesz itt is, mint mindenütt a felvilágosodott abszolútizmus a középkori világ maradványainak ellensége és a polgári demokrácia átmeneti képlete. Ez a felvilágosodott osztrák abszolútizmus kezdetben, mint láttuk, csak német lehetett s úgynevezett *németesítő* politikáját kezdetben nem a sovinizmus, hanem a centralizált bürokrata állam igényei határozzák meg. Így az új rend mindenekelőtt arról gondoskodik, hogy a tisztviselők a nép nyelvén tudjanak s hogy a

¹⁾ Bauer, i. m. 190. l.

rendiség által elhanyagolt népiskolaügy kiépíttessék. Németesítésről csak a közép- és felsőfokú oktatásban volt szó a közigazgatás egysége érdekében, de itt sem oly mértékben hogy pl. a cseh nyelv elleni kiirtási törekvésről lehetne beszélni.

Bauer plasztikusan így formulázza a helyzetet: „Az állam ápolta a cseh nyelvet, mert hivatalnokokra, orvosokra és papokra volt szüksége, kik a paraszttal, iparosokkal és munkásokkal a nyelvükön érintkezni tudtak. A cseh nemzetnek nincs joga nyelve művelésére, hanem csak az állam használja fel azt annyiban, amennyiben az alattvalóiért való gondoskodás az azzal való élelét hasznossá vagy szükségessé teszi számára.¹⁾

Csak az állam központi és reprezentatív német jellegének megóvásáról volt szó, mely törekvést a modern adminisztráció, hadügy és adópolitika szükségletein kívül a dinasztia ama reménysége is erősítette, mely az egységes német birodalom megalakítására irányult a Habsburg-ház vezető uralma alatt. Hogy ez a politika nem volt mai értelemben vett asszimiláló célzatú, bizonyítja az a tény, hogy 1775-től 1789-ig a koronaországokban a népiskolák száma 1000-ról 2294-re, a tanulók száma pedig 30.000-ról 162.000-re emelkedik s ezek az iskolák mindenütt a nép nyelvén tanítottak.²⁾

A modern agrár-reform irány a falvakban, a városokban a merkantil politika, az iskolaügy felvirágozása, s a közéletnek egyre demokratizálóbb irányzata azonban szükségkép odavezetett, hogy az osztrák állam, melynek nagy többsége szláv nemzetiségű, egyre inkább veszíti el német jellegét. Ez a folyamat az, melyet Bauer *a történelemnélküli népek öntudatra ébredésének nevezett el*, s melynek tipikus példáját Csehországban véli láthatni.

¹⁾ I. m. 205. l.

²⁾ I. m. 195. l.

Ennek a folyamatnak természetével és jelentőségével kissé bővebben kell megismerkednünk, mert a nemzetiségi törekvések lényegével állunk itt szemben. A *geschichtslose Nation* fogalmát Engels kovácsolta s alatta ama népeket értette, melyeknek felsőbb osztályai a történelmi harcokban kipusztultak, avagy a győzőkbe beolvadtak. Minthogy pedig egészen a legújabb korig minden politikai és kultúrélet kizárólag a kiváltságos osztályok kezében volt: ezek a „történelem nélküli nemzetek”, mint vezető osztályok nélküli, idegen osztályok uralma alatt álló jobbágynépek teljesen kimaradtak a történelmi fejlődésből, mi szerepet sem játszottak a politikai küzdelemben és a kultúrfejlődésben s kizárólag mint a történelmi nemzeteknek passzív és öntudatlan eszközei szerepeltek. Engels azt hitte, hogy ez az állapot végleges, hogy a történelem nélküli nemzeteknek továbbra sincs semmi szerepük a történelem színpadán s csak arra valók, hogy az abszolútizmus kijátssza őket a történelmi nemzetek törekvéseivel szemben.¹⁾

A „történelem nélküli nemzeteknek” ez az állapota azonban nem volt végleges. Mindazon erők, melyek a homogén nemzetiségű államokban erőteljes, egységes nemzeti öntudat kialakulását eredményezték: a poliglott államokban az egyes nemzetiségeket is öntudatra ébresztették, melyek most az uralkodó nemzetiség (nemzet) öntudatával szembe helyezték a saját maguk nemzetiségi öntudatát. Az árutermelet előhaladása, a kapitalizmus kezdeteinek lerakása, a városi élet fellendülése, mely emelkedő földjára adékot eredményezve számos szegény parasztból vagyonos háziurat csinál, az egykor egységes parasztosztálynak iparosokba, kereskedőkbe és lateinerekbe való differenciálódása, a francia forradalom egyenlőségi eszméinek széles elterjedése, vagyis a természetes gazdasági és kultúrfejlődés mindenütt azt ered-

¹⁾ Ezen véleményen volt még Gumpłowicz is: Megállapítja, hogy Ausztriában a hormány a legszélsőbb nemzetiségi politika útját követi, „melynek segítségével minden 'történelmi' nemzetiséget egy újonnan feltalált künkurrens-nemzetiséggel tarthat sakkban.” (*Das Recht der Nationalitäten*. I. m. 85. 1.)

ményezi, hogy még a legutolsó és leggyengébb nemzetiség is igényt tart arra, hogy kivehesse részét a népek kultúrfejlődéséből. Már pedig a művelődésnek, az anyagi és szellemi gyarapodásnak csak egy útja van: lépést tartani a kultúra összes vívmányaival. Ezt az utat pedig a nép csak anyanyelvén át követheti ott, ahol tömör, zárt nemzetiségi területen él. Iskola, közigazgatás, bíraskodás a *saját nyelvén*: szükségkép, mint haladása és boldogulása, tehát nemzeti fejlődésének legelemibb követelménye jelentkezik előtte. Innen az uralkodó nemzetiségnek kulturális és adminisztratív vezetését, mint a saját fejlődése terhes békóját, mint gyűlöletes „idegen uralmat” érzi és természetesen felmerül benne az a törekvés, hogy a saját véréből kikerült középosztálya — mely a múltban nem létezett, vagy a feudális világegységes nemzetiségébe beolvadt — a saját nyelvén végezze kulturális, gazdasági, közigazgatási és igazságszolgáltatási szükségleteinek kielégítését. Viszont ez az újonnan kialakult és egyre fejlődő középosztály — mint gazdaságilag és politikailag elnyomott osztály — élére áll népe eme minimális kultúrprogramjának és a maga részéről is odatörekszik, hogy nemzetiségének a művelt nemzetek sorában egyenrangú helyet biztosítson, hogy ne csak a népies, de a legmagasabb kultúrában is, tehát a népiskoláktól az egyetemekig, kivegye részét az emberi civilizáció értékeiből. Ezt a nagy küzdelmet — mint minden szabadságharcot — csak a kollektív érzelmek és törekvések hatalmas tömege mellett lehet folytatni, mely az egyéni önzés megalkuvó motívumait háttérbe szorítja s a nemzet egész egyetemét áthatva az egyestől lemondást és áldozatokat követel, a küzdőnek dicsőséget biztosít és az árulót megvetéssel sújtja, így alakul ki több-kevesebb öntudatossággal a nemzetiségi ideológia, mely a múlt és a jelen minden tényét a nemzeti öntudat erősítésére koncentrálna. Az öntudatlanságból felébredő nemzetiségek életében szinte szemeink láttára figyelhetjük meg e folyamatot: A múlt bizonytalan emlékeiből jóhiszemű hamisítások vagy romantikus magyarázatok segítségével megállapítják, hogy

ma elnyomott nemzetüknek minő dicső és magasztos múltja volt; állandóan ápolják ama férfiak emlékét, kik a múltban vezérszerepet játszottak, oly eszméket és érzelmeket tulajdonítva nekik vagy önkényesen kiszakított szavaiknak, melyek a mai küzdők eszméi és érzelmei; a kiképzettebb rokonnyelvek segítségével a szegény jobbágyoknak megmerevült és a természeti gazdaság szűk horizontjai között mozgó nyelvéből kultúrnyelvet képeznek ki, mely alkalmassá válik a modern élet bonyolult viszonylatainak kifejezésére; minden primitív kultúra erősen vallásos jellegénél fogva minden nemzetiségi törekvés elsősorban a vallásos eszmék és tanításoknak népies terjesztésében áll s mindenütt a papi szervezet lesz az öntudat első ébresztője: majd a szépirodalom és a nemzeti zene ápolása bizonyul a nemzeti összefűzés hatalmas esztétikai kötőszereinek: a sajtó föléled, mely ezeket az eszméket és érzelmeket napról-napra hirdeti, bárminő kis tudományos, irodalmi vagy politikai sikernek, mely a küzdő nemzetiség valamely tagját éri, rendkívüli jelentőséget tulajdonítva, melyet a hideg szemlélő alig tud mosoly nélkül szemlélni; az uralkodó nemzetiségnek többnyire durva és kíméletlen ellenállása csakhamar gondoskodik arról, hogy a nemzeti ügynek mártírjai is legyenek, akiknek nevei szinte szimbólumaivá válnak népük törekvéseinek: a mozgalom azután gazdasági térre is átcsap: bankok és szövetkezetek keletkeznek nemzeti jelszó alatt, melyek az idegen intézeteket kiszorítják, a rendesen szegény, küzdő nemzetiség középosztályát megerősítik s nagyobb nemzetiségi tőkék felhalmozódására vezetnek; a politikai harc is csakhamar megindul az egész vonalon s a nemzetiségi küzdelem az alsóbb helyhatósági szerveken át nemsokára a parlament középpontjába nyomul, ahol messze elhallható szószéke keletkezik a nemzetiségi propagandának ... így halad előre a mozgalom a nemzetiségi öntudat és érzelem egyre hatalmasabb árájától hajtva... És Hervének teljesen igaza van, mikor az egész mozgalomnak kifejezetten vallási természetét észrevette, amilyen minden nagy tömegmozgalom, mely csak a tradíciók, a hősök, a már-

tírok, a dogmák, az értelem hideg elemzésétől ment, nagy szuggesztibilitású érzelmek erejével tud hatni. De durván egyszerűsítővé válik, mikor ebben a vallásban csak egy kiszákmányoló oligarchia démonilag ravasz becsapását látja és nem veszi észre, hogy a nemzetiségi mozgalom fejlődése egy bizonyos stádiumában határozottan forradalmi, tehát magasabb fejlődési lehetőségeket előkészítő irányzat s mint ilyen, nem alapulhat a nagy tömegek félrevezetésén.

Ennek a folyamatnak tipikus példáját Bauer Csehországban látja, hol egy szerinte teljesen paraszt és jobbágy nemzet teljes nemzeti autonómiája felé halad, mellyel szemben az egykori uralkodó németiség egészen a defenzíva terére szorult. Míg régebben a németiség a cseh nyelv minden előretörését a szorosán vett cseh területeken is a leghevesebben ellenezte: ma már az országnak nyelvterületek szerint elválasztása mellett kardoskodik, ellenben a csehek hangoztatják egyre merevebben az állam egységének és a cseh közjogi területek oszthatatlanságának doktrínáját.¹⁾ Az 1620-ban történelmi osztályaitól megfosztott, tehát teljesen passzív és történelem nélküli cseh nemzetben a kapitalista fejlődés létrehozta a modern osztálytagozódást, vagyonos középosztályt és művelt intelligenciát teremtett, melyek a cseh nemzet élére állva, kifejlesztették azt a hatalmas cseh nemzeti öntudatot, mely az egykor elnyomott paraszt és cselédnépet diadalról-diadalra vezette, politikai jogait és kultúrfejlődését biztosította: „már az 1859-iki év a cseh középoktatás kiépítésének első kezdeteit hozza magával. Ezzel a nemzet győzelme teljesen biztosítva van.” Nem kevésbé jellemzi a helyzet nagy fordulatát az a tény, „hogy ma megint a németek részéről hallatszik az a felhívás, hogy fiaik a Szudéták országaiban tanulják meg a cseh nyelvet, Steiermarkban. Kärntenben és Krainban pedig a szlovén nyelvet ápolják. Tíz

¹⁾ Ez a cseh folyamat lényege, melyet elevenen rajzol meg Richard Charnatz: *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907*, I—II. k. Leipzig 1909, szép és megértő munkájában.

év előtt másként gondolkoztak: ez döntő fontosságú tény.”¹⁾ Azóta hosszú és kitartó harcokban a cseh nemzet kiküzdötte nemzeti iskolaügyét a népiskolától az egyetemig, nyelve jogát a nyilvános hivatalokban és bíróságoknál.

Minthogy pedig a cseh nemzet, Bauer szerint, szinte iskolai példája egy a teljes történelemnélküliségbe lesüllyedt nemzetnek, ki kételkedhetnék abban, hogy minden egyes nemzetiség *ugyanezt* az utat fogja leírni?

Azonban óvakodni kell a nemzetiségi kérdésnek ilyen sematikus felfogásától. Tipikus a cseh folyamatban csak annyi, hogy az úri hatóságok alól felszabadult nép az állami gondoskodásnak egyre fontosabb tárgyává válik; hogy nevelnie kell ezt a népet, mert adó- és katonai erejét csak így lehet fokozni; hogy némi kultúrát kell neki adnia, mert e nélkül kapitalizmus lehetetlen; hogy a kikerülhetetlen politikai demokráciával a nagy néptömegek öntudatra ébrednek, ez az öntudat pedig csak saját nyelvükön fejleszthető ki; hogy a kispolgárság és a lateinerség — szintén elnyomott osztály — egyre inkább észreveszi a néppel való szolidaritását s igv a kulturális újjáébredés vezérévé válik; hogy az új gazdasági erők — a növekedő földjáradék és az ipar — a homogén paraszt-szolga nemzetiségi társadalomban is egyre kifejezettebb osztály tagozódáshoz vezetnek; hogy a középkori jobbágyok gondolkodás nélküli alázatosságát az egyenjogú emberek önállósága és büszkesége váltja fel, mely fellázad egyéniségének minden erőszakos korlátozása ellen; hogy az uralkodó osztálynak gazdasági, politikai és adminisztratív elnyomását egy erélyes nemzeti ideológia utasítja vissza; hogy egy szóval „az elnyomott parasztok és cselédek népéből, mely szegényli nyelvét, egy nemzet fejlődik ki, meglehetősen széles rétegű intelligenciával és vagyonos kis-

¹⁾ R. Charmatz: *Deutschoesterreichische Politik*, Leipzig 1907, 83. l. Így lesz kénytelen a bürokrácia mindinkább kétnyelvűvé lenni mindenütt, ahol kevert népesség lakik. Ezt a nagy fordulatot, egy hosszú fejlődés készítette elő.

polgársággal, mely nemzetisége öntudatával bír, melyet élénk nemzeti érzület lelkesít.”¹⁾)

Igen: eddig a folyamat általános és kikerülhetetlen, mint az egyre növekedő indusztriálizmus, demokrácia és civilizáció szükségszerű kísérő jelensége. Azonban, hogy ez a folyamat minő intézményekben jelentkezik, minő eredményeket ér el, minő egyensúly-állapotba helyezkedik a múlt erőivel: ez az illető állam gazdasági, történelmi és kulturális erőviszonyaitól függ és a legszélsőbb *latitude*-ök között is ingadozhatik a népiskolai törvénytől az állami kapcsolat szétrepesztéséig, a szász egyetemtől a svájci föderalizmusig.

Ez az, amit Bauer nem vesz észre, mikor a cseh példát tipikusnak tartja. Először is a történelemnélküliségbe való teljes lesülyedést nagyon óvatosan kell fogadni. Furcsa teljes kulturális halál az, mikor az 1760-ban meghalt Anton Konias jezsuita azzal dicsekedhetett, hogy ő maga 60.000 cseh könyvet égetett el; vagy amikor még 1620-tól (tehát az állítólagos halálnaptól) 1764-ig a *cseh gimnáziumok* két-nyelvűek — csehek és németek — voltak; különös kipusztulása a nemzetiségnek, mikor a cseh nemzeti mozgalmakban számos főnemes vesz részt; vagy hogy beszélhet Bauer a cseh nemzet teljes kipusztulásáról, mikor egy monográfia szerint a legnagyobb erőszak is csak a német nyelvnek a csehhez való egyenjogúsítását tudta keresztülvinni;²⁾ mikor már 1818-ban cseh nemzeti múzeumot tudnak csinálni az arisztokrácia közreműködésével; mikor 1833-ban, harminc éves munka eredményeként, elkészül a nagy cseh-német szótár; mikor a cseh rendek sohasem szüntek meg létezni, csak hatáskörük megszorításáról volt szó; mikor az 1791-iki koronázáskor a legtöbb rendi követ cseh nyelven teszi le a koronázási esküt . . . Mindez és sok más tény azt mutatja, hogy szó sem lehet a cseh nemzeti lét teljes megsemmisíté-

¹⁾ Bauer, i. m. 204. 1.

²⁾ Alfred von Skene: *Entstehen und Entwicklung der slavisch-nationalen Bewegung in Böhmen und Mähren im XIX. Jahrhundert.* Wien, 1893, 33. 1.

séről hanem ez a nép rendkívül hasonlít egy másik, éppen nem történelemnélküli nemzet sorsához, melynek főurait szintén részben kiirtották, részben germanizálták, melynek rendjeit szintén erőtlen gépezetté tudták tenni, de amelynek akkor még kevesebb nemzeti kultúrája volt . . . a magyarhoz!¹⁾

A cseh példa nem a történelemnélküli nemzetek fölébredésének tipikus esete, hanem egy igen erős történelmi erők, — iskolázás, nyelv, törvényhozás, közigazgatás és évszázados osztálykülönböződés — által támogatott küzdelem oly országban, hol már a husszita háborúk idején határozottan nemzeti jellegű küzdelem folyt le, mert ebben az időben Csehország már egyike volt Európa legiparosabb nemzeteinek. S még kevésbé tipikussá válik ez az eset, ha meggondoljuk, hogy Csehország ma is a monarchia legiparosabb állama, hogy Bécs sohasem volt a monarchia gazdasági és földrajzi középpontja.

És erre a sablonra akarná húzni Bauer a szlovén, a tót, a rutén, a szerb, a román s több apró nép nemzetiségi kérdését!

Bármiként legyen is, az kétségtelen, hogy az osztrák nemzetiségi politika fejlődési irányzatát az a tény határozza meg, hogy Ausztria egyre kevésbé német állam. Ennek a természetes átalakulásnak útját megnehezítette Ausztria

¹⁾ A cseh példa még abban is rendkívül hasonlít a magyarhoz, hogy jórészt idegen eredetű és elnemzetietlenedett arisztokráciája a világ egyik legnagyobb latifundiális nemessége. A föld 28.3%-ja 2000 ha-on felüli latifundiálokban 244 tulajdonos kezén van. Ezért oly erős és kipusztíthatatlan a cseh közjog körüli alkotmányharc! (Alfréd-Marie Mayer: *Die nationalen und sozialen Verhältnisse im böhmischen Adel und Grundbesitz*. Cechische Revue, II. Jahrgang, Prag, 1908.) Mindazonáltal lehetetlen a cseh kérdést a magyar kaptafájára fűzni. Nemcsak a történelmi fejlődés volt sok ponton lényegesen más hanem a mai helyzet is az. Csehországban 62.8% cseh áll 37.2% németel, Morvaországban pedig 70.3% cseh 29.4% némettel szemben. (Rudolf Springer: *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat*. Leipzig u. Wien 1902, 43. 1.) Ilyen nagy kisebbség a németiség nagy gazdasági és kultúráis szuperioritása mellett, a hatalmas osztrák-német és nagy-német erőkre támaszkodva, összehasonlíthatatlanul keményebb dió, mint a fél-Magyarország még fejletlen nemzetiségi kultúrája!

nagynéniét politikája, de a königgrätzi csata után a német birodalomból kiszorulván, a dinasztia kénytelen oly politikát folytatni, mely a megváltozott helyzetnek megfelelő.¹⁾ A nagy német aspirációk romjain jön létre az 1867-i kiegyezés, mely ama három nemzet hegemoniáján alapszik, melyeknek ebben az időben vezető nemessége, polgársága és lateinersége volt: a németén Ausztriában, a lengyelén Lengyelországban és a magyarén nálunk.²⁾ Vagy amint plasztikusan és szellemesen Schücking jellemzi a kiegyezési mű nemzetiségi oldalát: Egészben véve ekként Ausztria-Magyarországban két uralkodó, két mediatizált (lengyel, horvát) és hat jogtalan nemzetiség létezik.³⁾ Persze azóta a csehek erősen haladnak a „medializálás” felé.

A többi nemzetiségek gazdasági és kulturális fejlődés tekintetében még sokkal alacsonyabb fokon állottak, semhogy a dinasztiaival szövetkezett történelmi nemzetek uralmával sikeresen megküzdhettek volna. Azonban az újabb gazdasági és kulturális fejlődés egyre inkább veszélyezteti a németiség hegemoniáját: „A német polgárság Ausztriában,

¹⁾ Érdekes, hogy ez a helyes átlátás, miként nálunk Magyarországon, mennyivel előbb tört utat magának a törvénykönyvbe, mint a való életbe. Hisz már az 1867-ik alaptörvény XIX. §-a a legteljesebb liberalizmus szellemében hirdeti, hogy

„Az állam összes néptörzsei egyenlő jogúak és minden néptörzsnek meg van a maga elidegeníthetetlen joga nemzetisége és nyelve megtartására és ápolására”.

„Az összes az országban használt nyelvek egyenjogúságát az iskola, a hivatalok és a közélet terén az állam elismeri”.

„Oly országokban, ahol több néptörzs lakik, a nyilvános tanítások úgy rendezendők be, hogy egy második nyelv tanításának minden kényszere nélkül, minden néptörzs megszerezze a szükséges eszközöket anyanyelve kiképzésére.” (Rudolf Hermann von Herrnhitt: *Nationalität und Recht dargestellt nach der österreichischen Gesetzgebung*. Wien, 1899, 54. l.)

Azt lehet mondani, hogy Ausztriában 1867 óta a nemzetiségi politika nem tesz egyebet, minthogy ezeknek a jórészt papiroson maradt alapelveknek megvalósításán dolgozik. Ez a jelenség a magyar példával együtt azt mutatja, hogy a törvényhozó olykor bölcsőbb és humánusabb lehet, mint az a közélet és apparátus, mely elvei keresztülvitelére rendelkezésre áll.

²⁾ Rudolf Springer: *Grundlagen und Entwicklungsziele der österreich-ungarischen Monarchie*. Wien und Leipzig, 1906, 51. l.

³⁾ I. m. 63. l.

mely még néhány emberöltővel előbb az összes Habsburg országok s a német nemzeti szent római birodalom számára hivatalnokokat szállított, egyszerre kiszorítva látta magát a birodalomból, Magyarországból, Galíciából, végül Vencel koronája országaiból s az alpok szláv részeiből is s a régi örökös tartományok kis körére volt ráutalva.”¹⁾ Ez a fordulat már egymagában megmagyarázná az osztrák politikai küzdelem heveségét, melyet az elkeseredésig fokozott a német bürokrácia kétségbeesett erőlködése, mely hírlapelkobzásokkal, adminisztratív üldözésekkel és pártos bíraskodással igyekezett a reá nézve első sorban veszedelmes nemzetiségi áramlatot visszaszorítani.²⁾

Azonban minden erőlködés hiábavaló volt. Még a németiség elég erős ugyan a nemzetiségekkel kísérletező Hohenwart kabinetet (1871) megbuktatni, de már a Taaffe miniszterium alatt klerikális és szláv többség került a parlamentbe s a helyzet egyre súlyosabb nyomásának eredménye, hogy az 1880 augusztus 13. rendelet megsemmisíti a német nyelv hegemoniáját.³⁾ A 90-es években a nemzetiségi küzdelem tetőpontját éri el s Csehországban az egykor uralkodó németiség a defenzívába kénytelen átmenni. Ismeretes, mint vezetnek ezek a harcok az osztrák parlament teljes megbénulására, mely fő-főoka lett az általános választójoggal történt kísérletnek.

Ennek az egész fejlődési sornak tanulsága nyilvánvaló: A gazdasági és kulturális fejlődés az összes osztrák nemzetiségeket többé-kevésbé öntudatra ébreszti. Ezek a nemzetiségek egyre hevesebb és sikeresebb harcot vívnak nemzeti fejlődésük biztosítására.⁴⁾ Az osztrák

¹⁾ Synopticus: *Staat und Nation*, 1899.

²⁾ Bauer, i. m. 248. l.

³⁾ Bertramnd Auerbach: *Les races et les nationalités én Autriche-Hongrie*, Paris, 1898, 61. l.

⁴⁾ Legkevesebb sikerrel természetesen a ruthének, kiket mint elmaradt szegény paraszt és kisiparos népet, melynek nemessége már évszázadok óta lengyellé lett s polgársága még nagyon gyenge, a lengyel nemesi osztályuralom kegyetlenül kizsákmányol. Mégis már itt is érvényesül a ruthén nép nemzetiségi ereje. A leMBERGI egyetemen

állam ennek megfelelően egyre inkább kénytelen a német hegemonia szervéből az összes nemzetiségeket föderalisztikus alapon egybefűző hatalommá átalakulni, mely igazságos kompromisszumok segítségével igyekszik a heterogén népelemek együttműködését biztosítani. A dinasztia is németesítő abszolutizmusból egyre inkább a *demokrata imperializmus* felé halad. Azonban a történelmi osztályok elkeseredett harca lehetetlenné teszi, hogy a parlament ebben a munkában részt vegyen. Ausztriát az örökös obstrukciók miatt voltaképpen abszolút módon kormányozzák. Egy-egy nemzetiségi iskola-ügy elég arra, hogy a parlamentet a legszenvelmesebb harcok színterévé tegye, melyek minden komoly gazdasági vagy kultúrreformot lehetetlenné tesznek. Ekkor veszi igénybe a demokrata imperializmus az általános választójog orvosságát, remélve, hogy a nagy munkásrétegek szociális érdekei háttérbe fogják szorítani a nemzetiségi torzsalkodásokat, amiként egykor a jobbágyág megmozdulása megszüntette a vallási harcokat. Ha ez a reménység bizonyos fokig indokolt is, úgy másrészt nem szabad feledni, hogy a *szociális érdekek nem választhatók el a nemzetiségi törekvésektől*. Az általános választójog jó lehet talán a cseh feudalizmus közjogi partikularizmusának leküzdésére, jó lehet a középosztályok hatalmi torzsalkodásainak enyhítésére, de nem tüntetheti el, sőt ellenkezőleg, csak jobban kidomborítja a nemzetiségi törekvések nagy szociális alap gondolatát, mely így szól: jó iskola, jó közigazgatás, jó

két ruthén katedra van, több ruthén középiskola működik és a népiskola nyelve ruthén vidékeken mindenütt ruthén. (Georges de Kurnatowski: *Ruthénes et Polonais*. Le Courrier Européen I. Juin 1906) Nem lehet kétséges, hogy az osztrák államnak még ez a hamupipőkéje is többet volt képes elérni, mint Magyarország bármely nemzetiisége, a szászok kivételével.

Ránk nézve nem kevésbé tanulságos látvány az sem, hogy a lengyelég miként szakított a meddő közjogi politikával s miként sikerült neki józan reálpolitikával és kompromisszumokkal egy egyre teljesebb nemzeti önkormányzatot teremteni az osztrák államon belül, mely helyzetüket a csehekénél kedvezőbbé teszi. (Persze nem németekkel, hanem ruthénekkal állanak szemben!) Ezt a taktikát és ezeket az eredményeket részletesen fejti ki Franz Zweybrück: *Zur österreichischen Polen-Politik*. Preussische Jahrbücher, Berlin, 1910, 140. 1.)

bíráskodás a nép nyelvén! Minden kultúrtörekvés szabad kifejllesztésének lehetősége! És nagyon kérdéses, ha vajjon az általános választójog parlamentjétől is lehet-e várni, hogy az igazságos érdekiegyenlítés szelleme le fogja benne győzni a pillanatnyi hatalmi érdekek kapzsi önzését s a nemzeti ideológiák vak kizárólagosságát, pláne a csehkérdést illetőleg, melynek olyan súlyos közjogi, történelmi gyökere van, hogy még a szakszervezeti mozgalom egységét is megbontotta.

Egy azonban bizonyos: az osztrák parlament nem lesz addig véglegesen munkaképes, míg a nemzetiségi ellentétek kiküszöbölése lehetővé nem teszi, hogy a pártok ne a nemzetiségi jelszavak, hanem gazdasági és kultúr érdekeik szerint tagozódjanak.

Vannak — és épp az osztrák nemzetiségi kérdés legalaposabb ismerői sorában — kik ezt az állapotot elérhetetlennek tartják mindaddig, míg a *nemzetiségek autonómiája* nem lesz a vallási autonómiák módjára és szellemében biztosítva, ami által a nemzetiségi nyelv és kultúra kérdései kivétetnék a politikai pártusák küzdelmeiből. A nemzetiségek, mint autonóm testületek organizálnák magukat, megfelelő budgetjoggal, összes kultúrális igényeik kielégítésére. Ez által lehetlenné volna téve, hogy a parlament munkaképességét holmi iskolakérdésekkel megbénítsák és eltereljék a figyelmet a nagy gazdasági és jogi kérdésekről, melyek körül az emberek többé nem nemzetiségek, hanem osztályhelyzetük szerint csoportosulnának.

Ez az alap gondolata ama sokat emlegetett Renner-féle *nemzetiségi autonómia* tervének, melylyel bámulatosan megegyezik Kossuth Lajosnak egy emigrációs munkálata a nemzetiségi kérdés megoldása tárgyában.¹⁾ A terv részleteit, előnyeit és akadályait később fogjuk szemügyre venni.

¹⁾ Irányi Dániel 1870 május 15-én közzéteszi Kossuth 1854-ben írt alkotmánytervét, melynek főelveit azonban akkor is a száműzött "igazságoknak, sőt örökigazságoknak" tekintette. Ez a zseniális írás több mint ötven esztendővel megelőzte az osztrák szociáldemokrata-párt legradikálisabb nemzetiségi programját, mikor kijelenti:

Az előbbieken leírt folyamatnak egy igen jellemző esete a dalmát kérdés kialakulása. Dalmácia 600,000 lakosából, csak 60,000 olasz és 540,000 szláv, akik nem tudnak olaszul. Dacára ennek az etnográfiai eloszlásnak, ezelőtt negyven évvel a dalmát élet egészen olasz volt, mert az olasz művelt polgársággal szemben félmillió műveletlen, analfabéta tömeg állott.¹⁾ „Mily különbség ma! A falusi népesség nyelve az irodalmi nyelv tisztességének örvend s bevonult a községekbe, az iskolákba, a nyilvános szolgálatba, a törvényszékekbe; a tartomány összes községei a szlávok kezén vannak; az összes iskolák (a záraiak kivételével) szlávok lettek; végül a nép nyelve, melyet még nemrég a városi lakosok szégyenlettek, a szalonok, a zszurnalisztika és az irodalom nyelvévé lett.”²⁾ Az így átalakult élethez természetesen alkalmazkodnia kellett az állami fejlődésnek is. Az osztrák kormánynak csakhamar számolnia kellett azzal a ténynyel, hogy az olasz kisebbség uralma többé nem tartható fenn.

Mindezek a különböző tények ugyanarról a dologról

„Tehát egy nemzetiséghez tartozó honpolgárok, nemzetiségi érdekeik előmozdítása végett községbe állnak, községenként képviselőt utján kerületi egyleteket képeznek s a kerületeket egy köz *nemzeti egyletbe* összeforrasztandják, adnak maguknak oly szervezetet, amint nekik tetszik: választanak nemzeti főnököt, címezendik őt Vojvodának, Hospodárnak, amint tetszik, egyesítendik, ha úgy tetszik, nemzeti társas egylettel egyházuknak, iskoláiknak kormányzatát; csinálnak maguknak szabályokat, kormányozandják egyletüket ama szabályok szerint, szóval társas önkormányzati teljes szabadsággal gondoskodandanak mindazon erkölcsi, társas érdekek előmozdításáról, miknek összegét ‚nemzetiségnek’ nevezzük.”

„Ezen egyesületnek nincs semmi köze az állammal, az államnak nincs semmi köze ő vele. Az állam nem kíván tőle egyebet, minthogy gyűlései nyilvánosak legyenek, miszerint, ha törvényt sértenének, a törvény uralma fenntartathassák.”

¹⁾ „Egykor az olaszok uralkodtak Zarában, Spalatóban, Sebenicóban, Raguzában. A polgárságot ők képviselték, de a népesség zöme teljesen szláv. Míg műveletlen és elnyomott volt, nem volt szava; de mihelyt némi műveltségre tett szert, maga számára követelte a politikai hatalmat, mely jog szerint őt illeti meg.” (Emile Laveleye: *La Péninsule des Balcons*, Bruxelles, 1886, I. k. 104. l.)

²⁾ Albert Ferenc: *L'état actuel de la question dalmate*. Le Courrier Européen, Paris 1906, okt. 5. szám.

beszélnek: az általános cseregazdaság és a széleskörű népoktatás által öntudatra hozott néptömegek mindenütt megszűnnek a kiváltságos osztályok passzív szerszámai lenni; cselekvő részt kívannak az állami élet minden ágában s egyre hangosabban követelik ennek a cselekvő szerepnek nélkülözhetetlen előfeltételét: anyanyelvüknek s ezzel népies kultúrájuknak zavartalan kifejlését.

Mielőtt a zajos osztrák nemzetiségi csatateret elhagynók, egy érdekes és tanulságos jelenségre kell felhívni az olvasó figyelmét, mely a felszínesebb megfigyelőket zavarba ejti. A parlamenti és utcai harcokból, a sajtó lármapájából és a sovinszta egyesületek deklamációiból azt hinné az ember, hogy Ausztria legfontosabb dolga a nemzetiségi harc, hogy itt borzalmas élet-halál küzdelem folyik, mely az ország egész haladását meggátolja s mely csak az egyik fél megsemmisítésével, vagy legalább is megtizedelésével érhet véget. Mindez azonban csak optikai csalódás, ideologikus varázs. A politikusok és az üzletszerű sovinszták lármapája alatt állandóan gyarapszik és fejlődik a két legelkeseredettebb ellenség, a német és cseh vagyoni és kultúrmérlege. A brutális közéleti csaták, sőt utcai forrongások nem érintik a német és a cseh nép nagy tömegeit, melyek békésen dolgoznak egymás mellett. És jávol attól, hogy a két ellenséges nemzetiség felfalná egymást, a nemzetiségi erők a nagy harcok után is jórészt változatlanok maradnak. Mint az egyik legilletékesebb kutató mondja:

„A két néptörzs számbeli aránya nagyban és egészben minden bizonynyal a múlt század közepétől, de valószínűleg kezdetétől ugyanaz maradt. Sem a nemzeti közöny korszakaiban, sem a nemzetiségi harc mozgalmas évtizedeiben, nem változott az országos átlag észrevehetően.”¹⁾ Ahol pedig nagyobb eltolódások jöttek létre, azokat nem a kurjongató politika avagy a heccelő irodalmároskodás eredmé-

¹⁾ Heinrich Rauchberg *Der Nationale Besitzstand in Böhmen*. Leipzig, 1905, I. k. 662. l.

nyezte, hanem egyes országrészek eliparosodása és a gazdasági élet egyéb eltolódásai.¹⁾

A proletariátus ezt ma már tisztán érzi és legjobb ideológusai nyomatékosan figyelmeztetnek rá, hogy a nemzetiségi torzszalkodásokból az iskolán és a „külső szolgá., nyelven” kívül voltaképp igen kevés érdekli a nagy néptömegeket. így az ipari munkásság, de voltaképp az egész dolgozó nép szempontjából helyesen mondja Renner: „Ha a munkásság szabad költözködési jogát nem akarják megszüntetni, akkor szükségkép kell, hogy minden munkásnak aki csak egy nyelvet beszél, túlnyomóan idegennyelvű vidéken valami módon a saját nyelvén szolgáltatassanak jogot. Ennek pedig megfelelő eszköze csak a bürokrácia poliglottizmusa lehet, a melyre való kényszerítés „sohasem nemzetellenes, ha az nem a tömeget, hanem csak az intellektuel két érinti”.²⁾

XII. FEJEZET

A nemzetiségi mozgalom, mint általános emberi törekvés Az asszimiláció törvényei. A nemzetiségi politika két típusa

A nemzetiségi mozgalmaknak ez az áttekintése hiányos volna, ha pár szóval meg nem emlékeznénk az Európán kívüli eseményekről. Mert ez a nagy történelmi mozgalom ma már nincs Európához és a fehér fajhoz kötve: a *China a chinaiaké* és *India az indiaiaké!* jelszava a japán nacio-

¹⁾ I. m. 670, 690. 1.

Michael Hainisch is nagyon helyesen a németiség látszólagos visszaszorítását egyes helyeken abból magyarázza, hogy míg a Szűde országokban a magasabb ipari fejlettség proletárizálta és mobilizálta a népet, addig az osztrák tartományokban tovább megmaradt mozdulatlan, feudális gazdasági rend. S így az igazi német nemzeti politika az alpesi tartományok industrializálása volna, ami csak a met nagybirtok feloldása mellett volna lehetséges! (*Die Zukunft Deutschösterreichs*, Wien, 1892, 159. 1.)

Ugyancsak gazdasági szempontokra figyelmeztet Ottó Wittelsfer: *Politische und wirtschaftliche Gesichtspunkte in der österreichischen Nationalitätenfrage*. Preussische Jahrbücher, 1894, június.

²⁾ *Der nationale Streit um die Amter und die Sozialdemokro* Wien 1908, 17, 22. I.

nalizmus mellett egyre hangosabban szólal meg. Az európai kapitalizmus, mely ezeket az óriási, lazaegységű népkolosszusokat kizsákmányolta,¹⁾ a látható idegen-uralom állandó nyomásának tette ki és mely a régi partikuláris világot a modern csereforgalom, közlekedés és hírszolgálat szállaival kötötte össze: végrehajtotta azt a csodát, hogy a faji, vallási, sőt foglalkozásbeli elzárkózás eme tipikus alakulataiban, a teokratikus fatalizmus megkövesült népeiben a modern, kifejezetten nemzeti ideológia páratlan lendületet vett. Folyamatban van a világ egyik legnagyobb s hatásai-
ban kiszámíthatatlan fejlődése: India a kasztok laza elzárkózottságából a nemzet felé halad és a legkülönbözőbb fajok, vallások és kasztok évről-évre növekedő erővel követelik nemzeti kongresszusokon az angol idegen uralom súlyának enyhítését és a nemzeti autonómia előkészítését.²⁾

Ezekből a tapasztalatokból nézve, a nemzeti mozgalom kilép a helyi politikai perpatvarok kicsinyes perspektívájából s mint egy általános világtörténelmi fejlődési sor kikerülhetetlen kísérő jelensége tűnik fel. Ő az, mely megteremti a nagy, egységes nemzeti államokat; ő az, mely felbont mesterségesen, múltó háborús fölényvel összetákoltt államalakulatokat, és ő az, mely tunya és leigázolt néptömegeknek évszázados tompa álmát vagy itt-ott tervszerűtlenül fellobbanó véres lázadásait a nagy, átgondolt, egységes kultúrharccal cseréli föl. Persze, a mozgalom más képet vesz föl, aszerint, amint a nemzetiségi erők árjával más

¹⁾ Ernest Pirion: *L'Inde contemporaine et le mouvement national*. Paris 1905, 272. I. Analóg jelenségek Chinában: Georges Weulersse: *Le Réveil de la Chine*. Revue politique et littéraire. 1911. Jun. 10.

²⁾ Mi sem mutatja jobban India rettenetes szervezetlenségét és laza összetartását, mint az a tény, hogy közel 500 millió embert valami 75.000 angol katonával lehet féken tartani, kiknek egy jó része állítólag teljesen alkalmatlan e tropikus vidéken katonai szolgálatra. Ennek a dezorganizált állapotnak gazdasági, faji, vallási és nyelvi okait szépen mutatja ki Bryce: *Studies in History and Jurisprudence* I. m. 64-76. I. Az angol kizsákmányolás természetéről szocialista részről I. H. M. Hyndman: *The unrest in India* és *The Ruin of India by British Rule*. London, 1907.

és más társadalmi osztály operál. Először a rendiség használja fel a központosító abszolút királyság elleni harcában s a közjogi önállóságban látja a kérdés lényegét; majd mindinkább a parasztság mozgalma lesz, mint ilyen főleg iskola- és valláskérdés; azután az iparúzó és kereskedelmi polgárságra terjed át s a harc főleg a hivatalok körül folyik; végül a proletariátus szemében a kérdés mint általános gazdasági és kultúrfejlődésének alapföltétele jelentkezik.¹⁾

Mielőtt eddigi kutatásaink tapasztalataival fölszerelve, a magyar nemzetiségi kérdés felé fordulnánk, jó lesz általános vonásokban tisztába jönni azzal a helyzettel, melyet különböző nemzetiségek egymással való érintkezése tár fel.

Bizonyos szempontból nézve a dolgokat, bátran azt lehet állítani, hogy az egész világtörténelem nem egyéb, mint egy rengeteg *asszimilációs folyamat*, melyből egyre nagyobb és egységesebb államalakulatok kerülnek ki. Ezt a fejlődést a partikuláris nyelvek, államalakulatok, gazdasági szervezetek valóságos hekatombái kísérik. Mik ennek az asszimilációs folyamatnak törvényei?

Az idevonatkozó tények tömegéből megállapítottnak tekinthető:

a) *Csak bizonyos kultúrközösségen belül van asszimiláció.* Ez a kultúrközösség legplasztikusabban a közös vallásban jut kifejezésre.²⁾ Az amerikai nagy népkeveredés vé-

¹⁾ Érdekesen mutatja a kérdés konkrét tartalmának eltolódását Gumplowicz álláspontja, aki a nemzetiségi kérdést még a művelt középosztályllyal azonosította, mondván: „... még ma is a nemzetiség tulajdonságát és öntudatát szigorúan véve csak a nép bizonyos műveit és intelligens töredékénél lehet elismerni. A műveletlen és durva tömeg e mellett csak mint vak eszköz, mint mások *parancsa alatt álló* segédsapat jö tekintetbe. De szellemi és nemzeti téren is mindig és mindenütt létezik egy *miseria contribuens plebs*, melyet a kulturális és nemzeti áramlat nem érint, mely tehát nem téveszthet meg minket a nemzetiség fejlett fogalmának megállapításánál.” (*Das Recht der Nationalitäten*, I. m. 381. 1.) Szűk álláspont ez, mely még a nemzetiségi kérdés kezdetleges stádiumára nézve sem igaz.

²⁾ A kultúrák elhatározásának kérdése egyike volna a legfontosabb szociológiai feladatoknak, melyhez azonban még alig nyúltak. Azt hiszem, helyesnek fog bizonyulni Méray amaz intuíciója, hogy sem

get ér az indiánoknál, a négereknél és chinaiaknál; a különleges életfelfogás és szokások oly merev választófalakat állítanak fel, hogy a kulturális keveredés, az asszimiláció előfeltétele lehetetlennek látszik. Az angol uralom nem asszimilál Indiában. A török és arabs kultúra, ameddig vallását megtartja, asszimilálatlanul áll. Európából asszimilálatlanul kipusztult az arab és a török fokozatosan szorul ki.

b) *Diadalmas a fejlettebb kultúra. Fejlettebb pedig a nagyobb mozgási lehetőségeket, az egyéniség fokozottabb kifejlésének lehetőségét biztosító kultúra.*¹⁾ Láttuk, hogy

a gazdasági, sem a politikai jelenségsor nem alkalmas határozott elválasztó vonalak húzására, hanem ami a különbséget legplasztikusabban kifejezi: *az a vallási kapcsolat.* Igen hasonló gazdasági és politikai alakulatok (város-állam, feudalizmus, abszolutizmus, kapitalizmus, stb.) olykor a legeltérőbb kultúrákban jelentkeznek. Ellenben a vallási élet a sajátos érzelmek, erkölcsök, szokások, esztétikai meglátások tömegével vonja be az illető kultúrközösséget. Ennek a megállapításnak igazságát elhomályosítja napjaink demokráciáinak látszólag vallásmentes jellege. Ez azonban durva tévedés. Először is azért, mert a társadalom legszélesebb köreire nézve a régi vallásos kapcsolódás még mindig a legnagyobb mértékben jellegzetes. Másodszor pedig azért, mert a nyugati demokráciák vallásmentes elemei (szocialisták, libre-penseurök, monisták, intellektuellek) voltaképpen egy új kultúrközösségnek eminenter vallásos érzelmei által vannak összefűzve. E szempontból nézve, európai kultúránk s a többi világrészeknek európai emberanyaggal létesített kultúrái egyetlen kultúrát alkotnak, melyek mind a keresztény-római civilizáció termékei. Európán belül idegen kultúra csak a zsidó és a mohamedán. Ellenben a protestáns vallások nyilván nem képeznek külön kultúrát, hisz nemcsak történelmileg, de ideológiailag is a „tisztá kereszténység” visszahódításán fáradoztak. S tényleg úgy látjuk, hogy az asszimiláció munkája egy kultúrán belül zavartalanul folyik, de megakad egy idegen kultúránál: pl. a zsidónál. Zollschan érdekes vizsgálatai kétségtelenné tették, hogy a zsidóság asszimilálása csak ott mehet végbe, ahol a zsidó vallás akár formailag, a kikeresztelkedés ténye által, akár érzelmileg, az ősi hagyományok eldobása által, végleg felbomlik. *De a hívő és a vallási szertartásaihoz ragaszkodó zsidó lényegileg még ma is asszimilálatlanul áll.* Természetesen a leghatalmasabb vallási oldószert épp a fejlettebb kultúra.

¹⁾ Mikor itt kultúráról beszélünk, azt nem az előbbi pontban vett szigorúbb disztinkció szerint, hanem közkeletű értelemben teszem s értem alatta bármilyen társadalom gazdasági, szellemi és erkölcsi szintézise hatékonysági fokát. Nyugateurópán belül például egészen kétségtelenül csak egy kultúra van, mégis a köztudat helyesen érzi ki, hogy ezen az egységes kultúrán belül is vannak igen lényeges különbségek. Pl. az angol, a francia s a német között. Lehetetlen például nem látni, hogy a német kultúra eddigelé mennyivel csekélyebb asszimilá-

a katonai hódítók többnyire a leigazolt, de a kultúrában fejlettebb népek nyelvét vették fel. A római uralom ellenben nagy gazdasági és műveltségi fölényével asszimilálólag hatott mindenült, ahol nem a nála magasabb rendű görög kultúrával került szembe.

c) Körülbelül egyenlő vagy nem nagyon különböző kultúrfok mellett *a tenger beolvasztja a szigetet*. Ez egyik oka, hogy a rendszerint csekélyszámú hódítók elenyésznek a nagyobb számú őslakosságban. Mindenütt a nagyobb tömegbe ékelt nemzetiségi kisebbségek felszívódnak, rendszerint a pusztá kultúrérintkezés folytán, minden vérkeveredés nélkül.¹⁾

ciós képességű, mint a francia, vagy az angol. Ez a tény egyszersmind arra is figyelmeztet, hogy a kultúra fejlettségét nem szabad merőben gazdasági szempontból megítélni, hanem itt a szellemi, esztétikai, erkölcsi értékek nagyon fontosak. A közszellem demokratikus és előző kény hajlékonysága rendkívüli jelentőségű. Szigorúbb tudományos használatra épp azért az a) pont értelmében vett kultúrára jobb volna a *civilizáció* szavát elfogadni.

¹⁾ Elesen lehet megfigyelni ezt a folyamatot az osztrák tartományokban „A szlovének az alpesi tartományokban Pannóniából nyomultak előre a folyók völgyein át; mentül tovább haladtak a völgyekben, annál ritkább lett telepük. Megfordítva a németek északnyugatról hatoltak be; ütköző erejük a Dunába ömlő folyók felső szakaszában volt a legerősebb, dél felé pedig gyöngébb. Ezért a szlávok délkeleten legjobban megmaradtak. Mentül inkább nézünk Nyugat felé, annál teljesebb lesz a németiség győzelme. A népszámlálás adatai még ma is világosan beszélnek, Tirolból, Salzburgból és Felső-Ausztriából a szlovének egészen eltűntek; Krajnában 25.08%-ra rúgnak, Stájerban 31.18%-ra, végül Karintiában a népesség 14.24%-ra. (Bauer, I. m.)

Tisztán lehet ezt a törvényt Magyarországon is megfigyelni, mint részletesen látni fogjuk. Ugyanez a látvány Svájcban is. Míg az egészben véve egységes nyelvterületen lakó két főnemzetiség arányszámái Pr. J. Zimmerli kutatásai szerint (*Die deutsch-französische Sprachgrenze in der Schweiz*, Basel, und Genf 1891—99) viszonylag csak keveset változtak, addig a kis, alig 40.000 embert' számláló rhétoromán nemzetiség, mely a két nagy kultúrnyelv közé van ékelve, egyre inkább összeszorul, még pedig a déli rész egyre inkább olaszszá, az északi németté lesz. Egy illetékes kutató (Menghius) erre nézve a következő eredményekre jut „Minden visszaesés dacára a német határozottan előnyomulóban van. A rhétoromán nemzetiség felébresztéseie irányult törekvések halva születetteknek bizonyultak. Ha hozzáveszszük ennek a kis nyelvterületnek a szakadozottságát és azt a tényt, hogy mar ma a románoknak egy igen nagy része kétnyelvű, román és német, — akkor a végeredmény nem lehet kétséges, annál kevésbbé, mivel a különböző rhétoromán nyelvjáiasokat nem tartja össze egységes

d) Mihelyt egyszer egy nép nemzeti öntudatra ébred, minden erőszakos kísérlet beolvasztására hasztalan, sőt annál hevesebben reagál azzal szemben.

e) Egyáltalán a történelem nem ismer egyetlenegy esetet sem, ahol valamely népet erőszakosan beolvasztottak volna.

f) A beolvadás öntudatlan folyamat: a gazdasági szükségesség és a magasabb kulturális színvonal utánzásának eredménye.

g) Az asszimiláció gyorsasága és hatékonysága egyenes arányban áll: az uralkodó nemzetiség számbeli erejével, gazdasági fejlettségével, a központi hatalom történeti folytonosságával, a földrajzi válaszfalak s különálló közjogi területi alakulatok hiányával, a különböző nemzetiségeknek analóg vagy rokon osztálydifferenciációjával, vallási tagozódásával, az idegen nemzetiségi tömbök szétszórtságával, külön történelmi öntudatuk gyöngeségével, a demokratikus intézmények terjedésével, a javak és az eszmék forgalmának intenzivitásával.

Napjaink beolvasztó törekvéseit szemlélve, Simons az asszimiláció két típusát különbözteti meg: az egyiket *arisztokratikusnak* nevezi és főképviselőjét Oroszországban látja, a másikat *demokratikusnak* és legteljesebben az Egyesült-Államokban találja fel. Az arisztokratikus típus vallási üldözésekkel, a tanítás körüli sikanériákkal, a sajtó és a gondolatszabadság lenyűgözésével dolgozik. A második típus ellenben általános választójoggal és a legteljesebb polgári szabadsággal.

Hogy e megkülönböztetés helyességét vitathassuk, mindenekelőtt arra a kérdésre kell megfelelnünk: minő okokból született meg az asszimilációs törekvés? Úgy az ókor, mint a középkor ezt a tendenciát nem ismerte. A felelet közel fekvő: A nagy, homogén nemzeti államok kialakulása, mint

elérendő példa lebegett amaz államalakulatok előtt, melyek különböző nemzetiségekből vannak összetéve s az idegen nemzetiségek öntudatra ébredése előttük úgy jelentkezett, mint az állami egység meggyöngítése, esetleg veszedelmes elválási törekvés. Az okozatot feleserélve az okkal: az egynyelvűség megteremtése látszott a legbiztosabb eszköznek a nemzeti állam megerősítésére, az egység létrehozatalára.

A középkori nagy hűbérurakkal viaskodó királyság természetesen éppen az ellenkezőben látta a maga erejét. A *regnum unius linguae imbecile ac debole* éppen oly természetes jelszava a törzsfőnökök partikulárizmusá ellen idegen kisebbségekkel küzdő királyi hatalomnak, mint a *nemzeti egység* eszménye a modern cseregazdaságot élő népeknek, a leigázott nemzetiségeknek sok helyütt eredményes, mástutt romantikus és szentimentális törekvései állami egység alapítására nemzeti alapon: a területi integritását félti államhatalomban szükségkép kifejlesztették az összes nép elemeket egybeolvasztani akaró törekvéseket. — De van ennek a jelenségnek egy másik oka is, mely minél felszíne sebb, jobban felkölti a figyelmet. Ez az osztálylélektani szempont. A nemzeti öntudatra ébredt történelmi osztályok gögös és féktelen rendi ideológiájuknak minden szenvedélyességét és tekintetnélküliségét belevitték az új nemzeti kapcsolatba, mely új előnyök és kiváltságok forrása letti számukra. A dölyfös hűbérurak utódai egyenesen arcátlan merényletnek tekintik, ha a megvetett jobbágy és szolganépek utódai: a nemzetiségek külön vérbeli eredé tükre és kultúrájukra hivatkoznak. Ehhez járul a nemzeti ségi egyházaknak és kialakuló középosztálynak harca a történelmi egyházak és középosztályok ellen. A hatalmi, vagyoni és kulturális hegemoniában veszélyeztetett osztályok nem képesek a saját pozíciójuk sorsát a hazától elválasztani s megjelenik a *nemzetiségi veszedelem* réme, melynek elhárítása az állam politikájának főfeladata lesz, mert a „hazát” védve, biztosítja a történelmi osztályok gazdasági,

hivatali és kultúrmonopóliumát. A szélesebb néprétegek öntudatra ébredése még csak növeli az asszimiláció vágyát. A nemzetiségi nép — mint Bauer szépen kimutatta — az osztályelnyomást legelőször ott veszi észre, mikor idegen nyelvű és szokású uralommal áll szemben. Viszont a nép demokratikus törekvései által veszélyeztetett osztályuralom a nép fokozódó ellenőrzésében, kritikájában vagy ellenállásában, melylyel jó iskolát és becsületes közigazgatást követel, lelketlen izgatók munkáját látja. Tehát mindezek a régi hatalmukban fenyegetett, avagy megingott osztályok a nemzetiségi kérdésben látják rosszabbodó állapotuk főokát s rövidlátó gondolatvilágukban csak egy orvosszert látnak: letörni! elnyomni! beolvasztani!, mit sem törődve azzal, hogy lehető-e, keresztülvihető-e ez a politika. És nagyon érdekes, pikáns epizódja ennek a küzdelemnek, hogy a legszájasabb hazafiak épp azoknak az osztályoknak utódai lesznek, amelyek annak idején mindent elkövettek a rendi feudalizmus fentartása érdekében és az egységes, nemzeti állam ellen s amelyek évszázadokon keresztül szűk területiális, sok helyütt latinnyelvű életet folytattak.

Grünwald *Régi Magyarországból* ismerjük a történelmi osztályoknak csaknem teljes nemzeti közönyét s most ők az erőszakos nemzetiségi politika főtámaszai. Nyilván azért, mert mihelyt ellenük az állami egység létrejött, siettek az új rendben a rájuk nézve legkedvezőbb hatalmi pozíciókat elfoglalni, s most a sovinszta ideológia számukra a legkitűnőbb távoltartási eszköz egyrészt a demokrácia fenyegető rémének elűzésére, másrészt közéleti és hivatali monopóliumaik fentartására.¹⁾

Ugyancsak az egységesítés és az asszimiláció irányában dolgoznak ama nemzetközi érzelmű intellektüel körök is,

¹⁾ Szakasztott így volt Németországban is: „A múlt ismerője számára nem csekély humor rejlik abban, hogy lengyelekkel, dánokkal, elzásziakkal szemben ma azok a konzervatívok a legharcosabb érzelműek, akik egykor a kialakuló német nemzeti állam legkonokabb ellenégei voltak.” (Schücking: I. m. 18. 1.)

akik — a kérdés mélyebb gyökeréig le nem hatolva — a nemzetiségi törekvésekben csak éretlen, hiú nacionalizmust látnak, mely még sokkal rosszabb, mint a saját nemzetük sovinizmusa, mert szegényesebb, elmaradottabb, vallásosabb és szűkebb látókörű. S ők, akik csak gazdasági és kulturproblémákat látnak, minden áron el szeretnék némítani a „kicsinyes” faji és nyelvi harcok provincializmusát. A sovén népoktatás és sajtó mindezeket a beolvasztás felé gravitáló törekvéseket szítja és erősíti azáltal, hogy a tömeg homályos ösztöneire apellál, mely gyűlöli az idegen szerűt, a tőle eltérő szokásokat, nyelvet, vallást s nagyon hajlandó nyomorúságos sorsa bajait szimbolikus okokra visszavezetni. S miközben a saját nemzeti erőnyeit s törekvéseit dicshatja s az elnyomott nemzetiséget kisebbiti és legyalázza: napról-napra fejleszti azt a veszedelmes ideológiát, melyből politikai kalandorok sokáig élösködhetnek.

Mindezekén kívül a kényszer-asszimiláció megismert jelenségeinek egy további oka is van. Magukat az elnyomott nemzetiségeket is a területi és a faji elzárkózás törekvéseivel telítette a feudális fejlődés. *Rendszerint a középkori világ legcsereellenesebb maradványai ők*, akik sokáig nemzetiségi öntudatuk fejlődésének csak egyetlen eszközét ismerik: a közjogi-területi elzárkózást. A nemzetiségi kérdés véres fellobbanásai alatt sok helyütt az ősi nomádság, a rabló életmód és a tömegnyomor által kiváltott összes antiszociális ösztönök elleni küzdelem lappang. Az ír klánokat, a macedón bandákat s antcipálva főlemlítve az erdélyi nomád világot, a szerb katonai telepeket semmiféle liberális politika meg nem fékezhetette volna addig, míg az egységes állami rend és a dúsabban megindult csereforgalom egy ilyen politika anyagi lehetőségeit létre nem hozta.

Ezekből a szempontokból nézve, ami a nemzetiségi politika két típusát elválasztja, nem annyira a közkeletű értelemben vett demokratikus és arisztokratikus közszellemnek az ellentéte, hanem a *feudalizmusé* és *indusztriálizmusé*. Az életnek túlnyomóan katonai és közjogi, avagy gaz-

dasági jellege az, a mi végeredményben az államok nemzetiségi politikáját meghatározza.

Ott, ahol az államhatalom a történelmi, fegyveres tényekhez vagy királyi adományokhoz fűződő nagybirtokarisztokrácián nyugszik; ott, ahol a közélet jellegét nem a produktivitás foka, hanem a születés ténye határozza meg; ott, ahol az összes méltóságok és hivatalok a birtokarisztokrácia és szövetségeseinek kizárólagos tulajdonában vannak; ott, ahol a törvényhozásból és az egész közéletből a szélesebb néprétegek ki vannak zárva; ott ahol a szellemi élet egész légkörét a történelmi emlékek és az osztályöntudat telíti s nincsen semmi megértés és megézés a gazdasági élet ezernyi problémái iránt s a nemzeti politika, mint a történelmi osztályok konzerválására irányuló törekvés jelentkezik: ott a dolog természete szerint a nemzetiségi öntudatra ébredéssel szemben csak egyetlen reakció lehetséges, az erőszakos és kíméletlen beolvasztási törekvés, melyet a multat feldicsőítő, a jelent lenéző, s a honi intézményeket vakon imádó sovén ideológia is támogat, ami a feudális osztályoknak annál kellemesebb, mert alkalmas eszköz arra, hogy a nép figyelmét bajairól elterelje és a „közös ellenség”, a „nemzeti veszedelem” felé irányítsa. Minthogy pedig a nemzetiségi kérdés megoldása annyit jeleni, mint a közoktatásügyi, közigazgatási és bírói intézményeknek hozzáalkalmazását az öntudatra ébredt nemzetiségi nép tetemesen módosult kultúrigényeihez: a konzervatív, feudális államban nemcsak a szellemi rugékonyság hiányzik a megvetett idegen nyelvű néppel szemben, hanem a legmerevebben szembe száll minden komoly reformmunkával, hisz ennek megvalósítása „történelmi jogainak” sérelme nélkül lehetetlenség, már pedig ez az egész állami rend alapeszméje. Az okoknak ez az egész komplexuma szükségkép azt eredményezi, hogy Oroszországnak, Porosországnak, az 1867-i reform előtti Angliának nem lehet más nemzetiségi politikája, mint az *erőszakosan beolvasztó*, ami szükségkép a kérdésnek egyre fokozódó elmérgesedéséhez vezet. Hiba volna azonban azt

hinni, hogy ez a politika a feudalizmusnak valami ördögi machinációja. Nem; ez a politika elkerülhetetlen mindaddig, amíg a modern gazdasági élet erői dúsabban ki nem hajtának és a közvagyon tetemesebben nem gyarapszik. Nem szabad felednünk, hogy *a nemzetiségi kérdés igazságos megoldása nem kis részben anyagi kérdés is*, mert egy vagy két vagy többnyelvű apparátust kell az államnak szerveznie; ami mindig költségesebb. Emellett a nemzetiségi tömegek fokozottabb kultúrális ellátása az egészvonalon újabb terhet ró az államra. Erre pedig a feudalizmus nem volna képes, mely a saját maga, uralkodó nemzetiségi kultúrigényeit is oly rosszul elégíti ki. Végül a feudalizmus szelleme nemcsak az uralkodókban, hanem a legyőzöttekben is lappang. A nemzetiségi kisebbségek évszázadokon át ugyanazt a szűk, területi-közjogi partikulárizmus szellemét ápták s ezen kollektív ideológia mellett a nemzetiségi kérdés megoldása az állam feldarabolása nélkül lehetetlen volt;

Csak mikor a modern cseregazdaság az egész ország életét összefűzi, uniformizálja és az *igazságossághoz szükséges anyagi eszközöket rendelkezésére bocsátja*, válik egy új nemzetiségi politika lehetségessé ama polgárság számára, mely maga is harcban van a feudalizmus maradványaival szemben. Itt az élet ritmusa gyorsabb, a hagyományokat letörli a divat, a közjog-katonai élethivatást a gazdasági csere, mely a társadalmi működés egyre nagyobb részét absorbeálja az improduktív történelmi, katonai és vallási foglalkozásokkal szemben s mely egyszersmind a lelkeknek és a kultúráknak is a cseréje; a feudális falu kaszturalmát felváltja az ipari város mindent összekeverő demokráciája; az emberek nem születésük és hagyományaik szerint csoportosulnak, hanem gazdasági szükségleteik, kedvteléseik és kultúrigényeik szerint; a magasabb kultúra egybeolvasztó hatása kikerülhetetlen, mert a magasabb kultúra nagyobb jólétet, finomabb modort, több esztétikai örömet jelent, ami elől tartósan nem zárkozhatik el a társadalomnak egyetlen életképes eleme sem; a modern indusztrializmusnak pontos,

jó, becsületes adminisztrációra, biztos jogrendre, előzékeny, demokratikus közéleti formákra van szüksége, így szükségkép ellentétbe jut a feudális közigazgatással és közélettel s azt lerombolni törekszik; az intenzív cseregazdaság által létrehozott nemzetköziség kellő tárgyilagossággal tudja bírálni a nemzeti értékeket s jobban képes a társadalom erőviszonyait mérlegelni, nem ül fel oly könnyen képzelt vagy csinált veszedelmeknek; mindenek felett pedig a valódi demokrácia szelleme, mely a polgári egyenlőségen alapszik, nem tagadhatja meg a népnek jogát nyelve és kultúrája fejlesztésére, mely nélkül nincs semmiféle haladás. Mindezek a körülmények a modern indusztriálizmus nemzetiségi politikáját szükségkép engedékenynyé, türelmessé teszik s a feudális válaszfalak lerombolásával megteremtik azokat a föltételeket, melyek között a természetes asszimiláló erők valóban megkezdhetik egybefüző és kiegyenlítő játékukat. így a történelmi és gazdasági okok szükségkép a kibékülés és a kölcsönös megértés irányában szabják meg az Egyesült Államok, Svájc, Belgium és az 1867-i reform utáni Anglia nemzetiségi politikáját.

Eme tanulságok fényében kell most szemügyre vennünk a magyar dolgok folyását.

IV. RÉSZ A MAGYAR NEMZETI EGYSÉG KIALAKULÁSA

I. FEJEZET

A királyság első századainak nemzeti jellege

Bármily hézagok is ismereteink a magyar egység történetéről, mégis elegendő jellemző adat áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy a nemzeti egységbe gravitálásnak és a nemzeti törekvéseknek természetét és fejlődési irányzatát megállapíthassuk.

Egészen kétségtelen, hogy nemzeti eszmét, nemzetiségi törekvéseket a középkori Magyarország még kevésbé ismerhetett, mint a középkori Európa, hisz minden szellemi mozgalom vagy száz-kétszáz évvel elkésve érkezett Magyarországra. A honfoglaló, legfeljebb 20—25.000 harcosra tehető, török eredetű magyarság,¹⁾ mely az asszimilációs folyamat katonai és közjogi középpontja lett, összeolvadt az itt talált szláv, avar és bolgár lakossággal, valószínűleg úgy, hogy a vele rokon avarokkal jutott legelőbb vérbeli és nyelvbéli közösségbe. Mint Vámbéry zseniálisan merész hipotézise tartja: „Az egyetlen áldozat, melyet az uralkodó osztály hozott, török nyelvjárásának elhagyása volt, amennyiben ezt a hozzájuk legközelebb álló és irántok leghűségesebb avar maradványok nyelvével fölcserélték. Ezt annál könny-

¹⁾ Aczády: *A magyar birodalom története*, Budapest 1903, 35. 1.
Vámbéry Ármán: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest 1895, 156. 1.

nyebben teheték meg, mivel az avarok előttünk ismeretlen, saját ethnikai megnevezésük helyett — avaroknak ugyanis csupán az idegenek nevezték — a magyarok nevét fogadták el és mivel az avar nyelvet azontúl magyar nyelvnek nevezték”.¹⁾ De a szláv hatás is rendkívül erős volt, hisz az a legrégibb polgárosultság, melyre a magyar rend támaszkodhatott szláv eredetű volt. Ekként tömérdek szláv szó került a magyar nyelvbe, melyek „főleg az állat- és növényvilággal, a földműveléssel és iparossággal, állami és egyházi étellel” voltak összefüggésben.²⁾ A X. század elején — mondja Vámbéry — a szláv elem határozottan a népesség többségét képezte. Szláv volt az országnak egész északi, szláv volt részben nyugati és keleti része és szláv volt a határ a Száva és az Al-Duna mentén is. Csakis így magyarázható meg az imént említett nagy nyelvi hatás, amely csodálatosképen annyira terjedt, hogy az egykori nomádok még olyan fogalmakat is, amelyek hazájok természetével és legbensőbb lényökkel szorosán össze voltak kötve, mint *róna*, *puszta*, *tanya* szláv eredetű szókkal jelölték meg. Debrecen, Csongrád, Szolnok, Kalocsa, Kanizsa, Pécs, mind szláv nevek”) Hogyan is lehetett volna másképp? A fegyveres nomád nép a letelepülés, mezőgazdaság, ipar és állami élet összes fogalmait idegenből volt kénytelen átvenni. Az új magyar államalakulás további sorsa sem volt kedvező egységes nemzeti lét kialakulására, mert ami az új országban leginkább hiányzott, az az *ember* volt a napszámostól kezdve fel a legnagyobb tisztségekig. Innen a korai századok gyakori rablőháborúi, melyeknek legértékesebb zsákmánya az ember volt. Így „töméntelen fogoly”, főleg német és olasz kerül a.: országba. De önkéntes bevándorlások és tervszerű betelepíté-

¹⁾ I. m. 240. 1. Valóban eme hipotézis nélkül szinte csoda számba menne, hogy egy nomád harcias kisebbség nyelve váljék uralkodóvá a letelepedett gazdasági kultúrát képviselő őslakók nagy többségével szemben.

²⁾ Acsády, I. m. 52. 1. Ugyanígy Marczali, a Szilágyi-féle történetemben: *A magyar nemzet története*. I. k. Budapest 1895, 37. 1.

³⁾ I. m. 237, 267. 1.

sek is napirenden voltak. A XI. században nagy belga bevándorlásról, olasz telepesekről, besnyő és kunbejövetelekről emlékezik meg a történetíró. A királyság második századában „keleten a székelység, délen a szászság egy-egy ispár alatt önálló s egymástól eltérő szervezetet kapott . . . Töméntelen más telepés jött még a zavaros belmozgalmak korában is az ország különböző részeibe. Főleg Itália küldte ide népe fölöslegét s a király városaiban az olasz elem mindenütt megszorodott, külön községi szervezetet és pecsétet nyert s önkormányzatban és sok más kiváltságban részesült . . .”) Az izmaeliták nagyobb tömegekben laktak Szatmár, Bihar és Szabolcs vármegyékben, főleg a Nyírben, a későbbi Jászság területén, de Arad, Baranya, Győr, Hezés. Veszprém és Verőce vármegyékben is van nyomuk.²⁾

Egyáltalán bajos elképzelni az Árpád-korabeli és a későbbi magyarság néprajzának kaleidoszkopikus tarkaságát, Czoernig pl. a magyarok bejövetele előtt a következő néptörzseket ismerteti: szlávok, tótok, bolgárok, avarok, kazárok, székelyek, románok, hunok, németek (frankok, bajorok, salzburgiak), szlovének, morvák, szerbek, horvátok, frankok, longobárdok, gepidák, görögök. Az ázsiai bevándorlók közül: kunok, palócok, jászok, bessenyők, székelyek, kazárok, izmaeliták, örmények, tatárok, zsidók, cigányok. Már a magyarok bejövetele előtt állottak a következő várak, városok és kolóniák, hogy csak a legismertebbeket idézzem: Munkács, Ungvár, Zemplén, Tokaj, Diós-Győr, Gömör, Nógrád, Nyitra, Galgóc, Trencsén, Csongrád, Ugocsa, Szalmár, Bihar, Arad, Várad, Orsóvá, Pozsony, Ó-Buda, Visegrád, Veszprém, Esztergom, Győr, Pécs, Fejérvár, Marosujvár, Szamosujvár, Kolozsvár stb. stb.³⁾ A későbbi századokban is lépten-nyomon változik az egyes telepék faji összetétele. Találomra csak néhány tudósítást ragadok ki: Esztergom:

¹⁾ Acsády, i. m. 247. 1.

²⁾ I. m. 255. 1.

³⁾ Karl Freiherr v. Czoernig: *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie II. Band*, Wien 1856, 261—266. 1.

németek, olaszok, örmények; Székesfehérvár: magyarok, olaszok, németek; Pécs: magyar, német, szerb; Nagyvárad: német, román; Szatmárnémeti: bajor németek; Hevesben: Loca Gallica, wallonok, lüttichiek; Sümegh környékén franciák; Nagyszében: flandriai németek; Kolozsvár: szászok; Sárospatak: németek; Sopron mellett: spanyol telep; Nagyszombat: német, szláv; Jászó: német; Olaszi: hospites de latina villa; Pest: bolgár, német, francia, olasz, török, cigány; Buda: szászok, magyarok, olaszok, zsidók; Beregszász: szászok; Szeged: hospites de zegedino; Alvinc: szászok, mährische Brüder, bolgárok; Sopron: németek, később jászok; Kassa: német; Pozsony: német, zsidó; Villa plachalis in medio Sicularum de Udvarhely; Debrecen: cives, hospites et mercatores stb.¹⁾

Ezzel a tarka-barka népkeveréssel szemben az ország gazdasági és kulturális helyzete szükségkép megszabta a "nemzetiségi politika" (hogyan modern szót használjak a mai-tól tökéletesen eltérő viszonyokra) lehetőségeit. A királyi hatalomnak a törzsfőnökökkel és a régi vallással szemben degen harcosokra, papokra és államférfiakra volt szüksége, a gazdasági életnek pedig mentől több idegen munkaerőre. Ki törődött volna, ki törődhetett volna ilyen viszonyok között a nyelvvél? Csak latin műveltségre volt szükség, a magasabb hivatalok ellátása körül és a keresztény vallásra, mely a nyugateurópai élet lehetőségét adta meg s a vad, kavargó tömegnek a rend és béke első csiréit, Ezért tele van a korszak vallási térítésekkel és üldözésekkel, de nyelvbéli antagonizmusnak nyoma sincs. A hivatalok viselésénél a nyelvi szempont teljesen közömbös, de a vallási szempont a döntő. Ilyen körülmények között ugyan mi mást tanácsoltatott volna Sz.-István fiának az idegeneket illetőleg, mint ezeket a híres szavakat: „*Propterea jubeo te, fili mi! ut bona voluntate illos nutrias et honeste teneas, ut tecum libentius degant quam alibi habitent*”.²⁾ Ezeknek a világos sza-

¹⁾ I. m. 269—307. 1.

²⁾ Szent István Decretum-ainak első könyve, 6. fejelet 4. §.

vaknak mindenféle kényszerokoskodással más jelentőséget tulajdonítani — mint ahogy annyiszor megkísértették — annyit tesz, mint Rákosi Jenő gondolatait reáerőszoakolni Szent Istvánra.¹⁾

Ha Szent Istvánnak egyáltalán volt valami átgondoll nemzetiségi politikája, helyesebben idegen politikája, az nen lehetett más, mint ez: „Hogy a szabadoknak addigi nemze tiségi egységét megbonthassa, ezért mozdította elő előjogol és szabadságjogok osztogatásával minél nagyobb számú ide gén nemzetiségek letelepedését, hogy a pogány magyarság erősödése elé akadályokat gördítsen, azért iparkodott nem egybeolvasztani, de elkülöníteni a szabad magyarokat és a *leigázolt idegen* nemzetiségi rabszolgákat.”²⁾ Egyáltalán óvakodni kell Szt. István s közvetlen utódai Magyarországai mint valamely modern államalakulatot elképzelni. Mint min den középkori állam, úgy ez is mindenekfelett magánjogi

¹⁾ S ugyanaz a Marczali, aki minden komoly bizonyíték nélkü! s a legnyilvánvalóbb tények figyelmen kívül hagyásával egnyelvű nemzeti államnak akarja feltüntetni a Szent István korabeli Magyarországot, más helyütt maga jegyzi fel, hogy Szt. István körül a „bajor vitézek sokasága állott” s a Kupa elleni harcban „a vitéz Wenczelin, Wasserburg grófja, akitől a Jak nemzetség származott, volt az egész sereg fővezére; csakugyan a későbbi nemzedék szemében az a németek harcának látszott a magyarok ellen. A győzelem amazoknak juttatott nagy birtokokat és örökségeket e hazában, a magyarok legvitézebbjeit pedig keserves szolgaságra taszította.” (Szilágy) Sándor: *A magyar nemzet története*, I. k., I. m. 234, 236. 1.) Ugyanaz az író részletesen és helyesen fejt ki Szent István politikáját, melynek éle a magyarság törzsi vallása és köztulajdona ellen irányult a bevándorolt katonák, papok és kalandorok segítségével. Katolikussá tenni az országot, megszüntetni a köztulajdont és behozni a magántulajdont s ezzel a központi királyi hatalmat erőssé tenni a törzsfőnökök hatalmának tönkretételével: ezt volt Szt. István alkotmányának lényege. Kikerülhetetlen s a jövő fejlődést előmozdító politika, de nyilvánvalóan nem nemzeti annak semminő értelmében, aminthogy a középkori királyoknak egyéb dolguk volt, mint nyelvvel, asszimilációval, a saját fajbéli nemzetiség uralmával foglalkozni. Ellenkezőleg, a királyság fő ellenfele mindenütt a saját fajbéli arisztokrácia volt. Tisztán látja a Szt.-István-féle új rend ilyen arculatát Pauler Gyula, az élesszemű s jóhiszemű történetíró, bár néhány téves következtetést fűz hozzá a mai közkeletű ideológia szellemében. (*Szent István alkotmánya*. Századok 1879. évf.)

²⁾ Erek Károly: *A magyar helyhatósági önkormányzat*, Budapest 1908, I. k. 197. 1.

jellegű volt. Egyszerűen a király a leghatalmasabb, leggazdagabb földesúr volt, aki nagyobb vagyona s fegyveres erejénél fogva kiterjedtebb hatalom felett rendelkezik. De „nem lehet Szt. István idejében egy általános, egyöntetű, geográfiai alapokon nyugvó felosztást feltennünk, melyhez legalább is, hogy mást ne említsünk, az ország földiratának teljes ismerete lett volna szükséges”.¹⁾ A király elsősorban saját birtokait igazgatta, örökös harcban a szintén földesúr, szintén katonát tartó nagyokkal, így „tudjuk, hogy Aba egyszerre ötven előkelő urat veretett agyon”. Nyilván azért, mert más-különböen őt verték volna agyon.

S valóban mulatságos látvány, midőn egynémely történetírónk a kuruchagyományokat igyekszik az árpádházi történelemre alkalmazni s a nemzeti érzület alapján írja meg az eseményeket akkor, mikor ez a véres és zivataros kor nyilvánvalóan nem egyéb, mint a tisztán magánérdekeket képviselő trónkövetelők harca, akik boldoggal-boldoglalannal szövetkeznek a legfőbb hatalom megkaparintására. Mégis a tendencia mindig ugyanaz: *a törvényes király idegen elemekkel-védekezik a honi nagyurakkal szemben*. Pl. ugyanazok az urak, akik elűzték Pétert, természetesen „nemzeti okokból”, kérik annak visszahelyezését III. Henriktől, miután az örökös intrika más fordulót vett Aba Sámuel gyilkosságai folytán.²⁾

A személyes trónkövetelők mellett az egyedüli mélyebb és szélesebb néprétegeket felölelő reakció a régi pogány magyarság meg-megmozdulása, mely az új vallás és gazdasági rend ellen végső haláltusáját vívta. Ez az u. n. „nemzeti” mozgalom Péter ellen,⁸⁾ aki pedig csak Szt. István „nemzeti” politikáját követte. Különböen a trónkövetelő „nemzeti” körorok habozás nélkül elfogadják s kikönyörgik a legkülönbö-

¹⁾ Pauler Gyula: *Szt. István alkotmánya*. I. m. 104, 106, 110, 118. l.

²⁾ L. Marczali a Szilágy-féle történelemben II. k. 20, s következő lapjai

³⁾ I. m. 39. l.

zőbb külföldi támogatásokat a saját „hazájuk” ellen. Évszázadokon keresztül — egy-egy markánsabb cézári egyéniséget leszámítva — voltaképpen a magyar történelemnek, mint minden középkori történelemnek, mely a naturálgazdaságon s a feudális politikai hatalmon alapszik, egyedüli tárgya (legalább is a ma uralkodó történelem alig beszél másról) a király és a trónkövetelők, a feudális urak s mindig változó fegyveres érdekeltségi körük küzdelme a politikai hatalomért, ami állást s földbirtokot jelentett. Ez a folyamat — mint a Nyugaton is láttuk — mindaddig tart, amíg a városi cseregazdaság alapján egy túlnyomó erejű katonai dinasztia nem képes a feudális urak hatalmának romjain az ország egységét helyreállítani. Nálunk ez a folyamat (mint látni fogjuk) egészben véve a szatmári békéig tart.

S amit Ereky a XIII. század első feléről mond, az voltaképpen az egész középkori világ állandó képe: „az állam egysége . . . tisztára a *véletlentől*, t. i. az uralkodóház tagjai *egyéniességétől* függött”.¹⁾ De ez az egység is inkább elméleti, mint lényeges volt, amennyiben az Árpádok alatt „Halicsot, Rámát s a macsóí, szerémi, sói bánságot sorra ugyanolyan különállású tartományokká szerveztették, mint amilyenek az ifjabb királyok, kenézségek, vajdák, bánok alatt álló Erdély és Szlavónia voltak”.²⁾ Ezeket a hűbéri tartományokat erőteljesebb királyi egyéniség kezében a terményadó és a katonaság beszolgáltatásának laza szálai fűzték össze, melyek minduntalan elszakadtak, ha valamely külpolitikai bonyodalom, vagy belső hódítás folytán egy-egy a királynál is erősebb trónkövetelő akadt. Az ifjabb királyság kialakulásával már az államegységnek fikciója is megdőlt. II. Endrétől kezdve: „a megkoronázott trónörökös már nem királyi hercegnek (*dux-nak*), hanem ifjabb királynak, *junior rex-nek* nevezték és így az ország tényleg két egymástól független, szuverén hatalom alá került. Az if-

¹⁾ I. m. II. k. 289. 1.

²⁾ I. m. 296. 1.

jabb király, úgy mint az öregebb, teljes mértékben gyakorolja az állami főhatalomban foglalt jogokat, adományozza a birtokokat stb. Az öregebb és az ifjabb király, mint két különálló szuverén uralkodó, egymással háborút viselnek, békét kötnek; mindkét királynak egészen külön, önálló udvartartása, sőt külön központi kormányzata van. Az ifjabb királynak van nádora, udvari bírása, tárnokmestere, kancellárja”.¹⁾

A III. Béla király jövedelmeiről szóló kimutatás utolsó mondata, mely szerint „a föld népe teljesen ellátja élelemmel a királyt”²⁾ mutatja, hogy az élet rendje még mindig túlnyomó részben természeti gazdaságon alapszik, mely állandó királyi központosítást lehetetlenné tesz.³⁾ A nemzeti szervezeti végleges felbomlásával s az örökös bel- és külföldi harcokkal egyre teljesebben kialakul a feudális rend. A nagyok katonai és adminisztratív szolgáltatásaikért földeket kapnak a királytól, de hatalmukat csakhamar a király ellen használják ki, a szomszédos szabadokat és fél-szabadokat pedig állandó rettegésben tartják vagy szolgáltságba taszítják.

Ez a hűbériség nem volt a II. Endre „legfőbb uralkodói maximája”, mint Marczali hiszi,⁴⁾ hanem a kor gazdasági és katonai erejéből szükségkép kialakult általános intézménye a középkori Európának, mely természetesen nálunk néhány évszázaddal tovább tartott, mint Nyugaton, mivel ugyanannyival később érkezett ide.⁵⁾

¹⁾ Timon Ákos: *Magyar alkotmány és jogtörténet*, Budapest 1906, 116. l.

²⁾ Idézi Marczali, i. m. 324. l. Ellenben „Erdély szász vendégei többet jövedelmeztek a királynak, mint harminchat királyi vármegye, vagyis fél Magyarország”. (Erekly, i. m. II. k. 246. l.) Ezért részesítették királyaink oly nagy előnyökben az idegeneket a magyarokkal szemben.

³⁾ A király utazásai olyan terheket rónak az országra, hogy az Aranybulla egyik nemesi szabadsága a királyi megszállások ellen szól: *nec in domus nec in villas descendimus nisi vocati*.

⁴⁾ I. m. 374. l.

⁵⁾ Épp ilyen meddő és önkényes Timon igyekezete, melylyel egyes jogszabályokból és a sajátos magyar közjogi gondolkodásból akarja levezetni az Anjouk alatt a hűbériség kialakulását. A hűbériségnek nem a banderális hadszervezet a lényege, hanem egyesek fegyveren és föld-

Hogy a szegény fejedelemnek mily kevés ideje volt „maximákkal” foglalkozni, kitűnik magának Marczalinak ama híradásából, hogy oly nagy volt a rendetlensége, hogy az egyszer már eladományozott földet feledékenységében ismét másnak adta, „mert az ember nem emlékezhetik mindenre, ami a királyságban történt”.¹⁾ Nemcsak nem emlékezhetik, hanem olykor egy-egy túlerőssé vált kiskirály rá is kényszeríti, hogy elfelejtse, még ha udvarában akadt volna is egy oly bölcs férfiú, mint Marczali, aki „rendetlenségéért” megkorholta volna.

Mert a helyzet úgy állott, hogy 1222 táján „azok az uradalmak, melyek azelőtt a királyok várkatonaságát s az

birtokon alapuló magánjellelű uralma. Ez pedig már az Árpádok alatt tökéletesen kialakult és jogi formulázást nyert az immunitások ama rendszerében, melyről Timon világosan így számol be:

..... a XIII. század második felében az immunitással ellátott területen és az azon lakó felett a teljes törvénykezési hatalom, úgyszintén a király pénzügyi jogai a földesúrra szállottak át. A földesúr szedte be a királyi kollektákat és a tizedet, gyakorolja a vámszedési és a vásártartási jogot; ellenben a király részére semminemű hadi vagy törvénykezési bírság be nem szedhető”.

Csak a király részére fennálló megszállási jog, a *ius descensus regii* maradt fenn, tehát az a jog, hogy midőn utazik, szállást és ellátást követelhet. De már a nádor és a többi királyi főtisztek erre igényt nem tarthatnak és az immunitás! területen sem büntető, sem polgári perekben törvénykezési gyűléseket össze nem hívhatnak, valamint a királyi pénzváltók sem eszközölhetik a pénzek beváltását (I. m. 211, 212. I.) Elképzelhetjük, hogy ha így festett a „jogelv”, milyen lehetett a gyakorlat! Ez az, a miről jogtörténészeink és történetíróink minduntalan megfeledkeznek. A legkisebb dekrétum-roncs vagy törvény-szilánk nekik elegendő támasz egész intézmények bizonyítására. Ez az eljárás még modern korunkban is naivitás, hát még a középkorban, mikor az erőszak tengerén úszott néhány rozoga jogelv: többnyire az egyházi törvényhozás szelíd álmodozása. Ezek az immunitások valójában a királyi hatalom kiküszöbölését jelentik az apró területi magánjogi hatalmak, kiskirályok vagy puszta rablók számára. Hiszen tudjuk, hogy a földesurak, miként a kiskirályok, községi és városi kiváltságokat osztogattak.

„Az immunitással bíró földesurak nagy hatalmát mutatja az esztergomi érsekség kiváltságlevele, mely szerint az esztergomi érseknek *van nádora, udvar és területibírja*”.

A területi szakadások ezt a rendszerét azután még növelte az idegen népelemeknek gyakran külön államiság jellegével bíró nemzetiségi autonómiája (szászok, kunok, székelyek.) Pl. a szepesi szász „provincia” lakóit „még a közvetlen királyi bíróság elé sem lehetett idézni”. (Timon, i. m. 214, 217. I.)

¹⁾ I. m. 375. I.

udvari sereget tartották el”. . . „mind, mind a püspökök, a jobbágyurak s a királyi szolgák tulajdonába mentek át; *a király tehát minden tényleges hatalmától megfosztva, vagyontalanul s fégyvertelenül állott szemben az állandóan felfegyverzett nemzettel*”¹⁾, vagyis azzal a nagy földbirtokos arisztokráciával, mely ilyen körülmények között képes volt a nemesi szabadságlevelet, az Arany Bullát tőle kiero-
szakolni.

Természetesen ezek az oligarchikus viszályok különböző ideológiai szint öltenek, a szerint, amint a léteben veszélyeztetett királyság más és más hatalmi tényezőkre támaszkodik s így majd német, majd kun, majd olasz stb. gyűlölet mezét öltik fel, egészen úgy, miként a vallásos küzdelmek korában vallási jelszavak alatt játszódnak le. Hogy milyen naiv dolog a nemzeti politika mai törekvéseit ezekre a távoli korokra alkalmazni akarni, mutatja az a királyi rendelet, mely a szászok fenhatóságát kiterjeszti a magyar és székely telepekre is (nyilvánvalóan azért, mert a sokkal fejlettebb szász kultúra a királyságnak megbecsülhetetlen adóereje volt), aminek az lett a következménye, hogy „ily módon a magyar és székely telepések, — mert Szászváros, mint neve mutatja, eredetileg magyar volt, Szászsebes pedig székely — beolvasztattak a németek községébe.”²⁾

Ugyanez a „nemzeti” király a Barcaságot a német lovagrendnek adományozza s megengedi neki, hogy a kunok ellen „favárat és favárosokat” építhessen, ami természetesen valóságos államalakulásra vezet, melyet később a király csak nagy erőfeszítéssel tud leküzdeni, mint amely hatalmát veszélyeztette.³⁾

A királyi hatalom bizonytalansága továbbra is a kor legjellemzőbb vonása marad. IV. Béla csak véres kézzel képes a feudalizmus uralmát megfékezni. Kénytelen kormányzásában a nomád barbár kunokra támaszkodni s álta-

¹⁾ Ereky, i. m. 301. 1.

²⁾ Marczali, i. m. 413. 1.

³⁾ I. m. 415. 1.

lában felhasználni minden erőforrást a magyar urakkal szemben, így öntudatosan a városi elem támogatója lesz s mindent elkövet új városok alapítása érdekében, tekintet nélkül azok faji jellegére. Sőt nem habozik határozottan magyarellenes politikát követni, ha az királyi céljainak megfelelő, így Korpona városnak oly kiváltságot adott, mely szerint „a magyarnak tanúságát, ha szász vagy német nem támogatja, nem fogadják el ellenük.”¹⁾ Épp így növekedik a zsidó befolyás. A mi természetes is, mert „oly csekély kölcsönről, mint 30 márkáról, 720 forintról is történik említés”²⁾ a királyi iratokban. „Komárom egyideig Henel zsidóé és fiaié volt”.³⁾ Innen az e korban szokatlanul igen kifejezett zsidó-védelem: „Fölöttük csak maga a király, vagy főkamara ítélni; ha pedig életről-halálról van szó, csak maga a király.”⁴⁾ Mindez a próbálgatás azonban nem képes tartósan a király hatalmát megszilárdítani. IV. Béla fia, a későbbi V. István atyja ellen támad. „Azok az urak, kiket Béla közönséges büntettek miatt üldöz és elítél, fiához menekülnek és az védelmébe fogadja, megadományozza őket, mintha iránta való hűségük miatt bántanak őket.”⁵⁾

Általában azt lehet mondani, hogy Árpádházi királyaink legnagyobb része örökös élet-halál harcot folytat. Kálmán megvakíttatja Álmost és Bélát, II. Béla pedig Aradon legyilkoltatja az oligarchákat, kiknek lázadásától félt. III. István II. Lászlóval és IV. Istvánnal küzd, Imre király Endre herceggel. Egy magasabb, centralizált, pénzügyrendszeren és bürokrácián alapuló álladalom szemüvegén nézve a magyar dolgokat, a görög történetíró így jellemzi azokat: „A magyaroknál az a szokás, hogy ha a király meghal és fiúkat hagy hátra, a testvérek mindaddig jó barátságban megférnek, míg annak, aki uralkodik, nincs fia, de mihelyst ez megszületik, a király testvéreit, ha azok az országban

¹⁾ I. m. 509.

²⁾ I. m. 524.

³⁾ I. m. 524.

⁴⁾ I. m. 525.

⁵⁾ I. m. 533.

maradnak, megvakítják”¹⁾ És ez a brutális, felszínes jellemzés kétségkívül mélyebben bevilágít a középkori világ szívébe, mint „modern” történetíróinknak naív vagy rosszhiszemű nemzetieskedése.

De a kor történetét nemcsak a trónkövetelők lármája tölti be, hanem közönséges rablólovagok szüntelen csatározása is.

„A Németujváriak, a Csákok nem azért küzdenek, hogy ők legyenek a királyok, hanem azért, hogy megtarthassák ragadmányukat, hogy ne lehessen ellenük alkalmazni a törvényt. Garázda rablók voltak, csakúgy, mint Majs ispán Beranyában, mint Kázmér fiai Esztergom körül, mint Lóránt vájda Erdélyben, mint testvérei, köztük Kopasz nádor Biharban . . .”²⁾ Hiába III. Endre minden erőfeszítése. Hiába rendeli el a rablóvárak és tornyok lerombolását, hiába hirdet igazságot, hiába bástyázza körül a nemesek szabadságait: a közbiztonság teljesen tönkrement, úgy hogy „az egyházak és nemesek, valamint a többi országlakosok majdnem teljesen elerőtlenedtek.”³⁾ Endre szorongattatásában gyűlést hív egybe a „bárok kizárásával”, de azt nem merik Székesfehérvárt megtartani, mivel a város nagyon is közel esett a Németujváriakhoz.⁴⁾ Az ország anarchiáját még növeli az egyre lobogó kun-kérdés, mert ezt a pogány és nomád néptörzset csak ismételt lázadások után sikerült kereszténnyé tenni és letelepíteni. A legsötétebb középkor képe tárul mindenütt elibénk — „az Isten békéje” intézménye nélkül.⁵⁾ A Németujváriak az egész Dunántúlt rettegésben tartották. Volt főúr, aki bottal támadt a gyermekkirályra, egy másik fegyverrel az anyakirálynéra. (Kun László idején). Csák Péter Veszprémet elpusztítja. A Németujváriak, mint egyenrangú felek harcolnak a király s Albrecht herceg ellen. Csák Máté Magyarország leghatalma-

¹⁾ Idézi Marczali, i. m. 294. 1.

²⁾ I. m. 582. 1.

³⁾ I. m. 605. 1.

⁴⁾ U. i.

⁵⁾ I. m. 646. 1.

sabb ura. Birtokai 12 megyében terülnek el, 30 vára van és 1304-ben 8000 vitézt képes a cseh király ellen síkra állítani.¹⁾ A tengermentéken a Brebiri grófok, Tótországban a Babonegek, északkeleten az Albák, Biharban, Szatmárban, Kolozsban a Borsák, a kis alföldön Csák mellett a Hunt Pázmánok. A király olykor valóságos szövetséget köt főbb hű embereivel az ellenséges nagyokkal szemben.²⁾

A krónikus harc és rablás, az erőszak és a jogbizonytalanság, a területi szakadozottság és az örökös életveszély, a primitív közlekedés és túlnyomó naturálgazdaság által egymástól elválasztott különböző ethnikai csoportok korában nem hihetetlen naivitás-e nemzeti politikáról beszélni s a magyarság *öntudatos* nemzeti szerepét vitatni oly időben, melyről egyedüli nyelvemlékünk a *Halotti beszéd*, akkor, mikor ugyanazon korból német nyelven megmaradt Selmecbánya jogkönyve és a szepesi papok társaságának szabályzata s horvát nyelven a vinodoli statútum⁸⁾ Látni fogjuk, hogy még sok évszázadon át a politikai és gazdasági viszonyok a nemzeti életet lehetetlenné tették.

Vámbery, aki összes történetíróink között a legmodernebb szemmel nézi az államalakulás problémáit, ezt világosan megmondja: „Az anyanyelv kevés figyelemre talált és még sok évszázaddal később is idegenek maradtak a magyar nemzeti törekvések; hiszen külföldi egyházi és világi urak folytonos ideáramlása miatt a nemzet előkelőségének megmagyarosítására nem is lehetett gondolni.”⁴⁾ És maga Acsády, aki pedig gyakran használja a mai publicisztika fogalmait és törekvéseit az Árpádkori dolgokra, *egyetlen olyan tényt sem képes felsorolni, amiből egy kis kritikával öntudatos magyarosító törekvésekre lehetne következtetni*. Ellenben kénytelen ő is följegyezni a német városi polgárságról, hogy miként fentebb láttuk, „néhol a kiváltság, me-

1) I. m. 646, 647. 1.

2) I. m. 648. 1.

3) I. m. 631. 1.

4) I. m. 207. 1.

lyet a királytól nyertek, egyenesen a németiségnek juttatta a polgári jogok egyedüli élvezetét.¹⁾

De a királyságnak ez a politikája szükségszerű és így helyes volt. „A német városokban sohasem merült fel az a hajlam, hogy elszakadjanak a Szent koronától, mit az oligarchák ismételve megkísérlettek. A határszéli Pozsony és Sopron épp a németekkel folytatott harcokban voltak a király leghívebb, legkitartóbb támaszai.”²⁾ Miért? Mert e korban a nemzeti, sőt a faji összetartozás is mit sem jelentett. A középkor a helyi partikulárizmusok kora volt, s minden hűbérúr egyházfő, város avagy testület csak a saját jogainak megóvására törekedett s azzal tartott, aki ezeket a jogokat megvédte. És a királyi hatalom természetsszerűleg kezdettől fogva a rájuk nézve megbízhatóbb és pénzügyileg hasznos városi elemet támogatta a vele rivális oligarchiával szemben.

Ami „nemzeti torzsalkodásról” a királyi udvarban beszélnek történetiróink (az olaszok, a kunok elleni gyűlölet, az nyilvánvalóan nem modern értelemben vett nemzetiségi kérdés, hanem a hivatalokért és a földekért folyó marakodás és féltékenység, melynek semmiféle magyarságterjesztő vagy asszimiláló oldala nincs. És ha Vámbéry felveti a kérdést, „mi lehetett volna hazánkból, ha az Árpád-ház királyai ugyanazon buzgalommal foglalkoztak volna az ország megmagyarosításával, amelyet nem keresztény alattvalóik megtérítésére fordítottak”³⁾, olyanféleképen hangzik, mintha valaki azt a kérdést vetné fel: mi lett volna, ha a protestantizmus terjesztése helyett prédikátoraink a szocializmust terjesztették volna? A magyarosítás problémája akkor épp oly kevésbé létezett, mint a szocializmusé a hitújítás korában.

És mindehhez az ország ethnográfiai térképe egyre tarkább lesz. III. Endre korában „a keleti népekből voltak

¹⁾ I. m. 378. I.

²⁾ I. m. 379.

³⁾ I. m. 309.

itt besenyők, kunok, szerecsenek, tatárok, a nyugatiakból Közép- és Dél-Európa csaknem minden nemzetének fiai, de főleg németek, kik még a Drávántulra is tömegesen eljutottak, továbbá olaszok, kik nagy jelentőségre vergődtek, végül oláhok, kik II. Endre óta jelentkeztek hazánkban s különböző északi és déli szlávok . . .¹⁾ Az ezzel felmerült és egyre jobban kiélesedett román kérdés szintén nem nemzetiségi jellegű, hanem gazdasági és mindenekfelett vallási kérdés. Gazdasági annyiban, hogy a románság ez időben az ország többi lakosaival szemben egy alacsonyabb kultúrát, a le nem telepedett, nomád fokot képviselte a maga bárdolatlanabb erkölceivel. Vallási pedig azért, mert a románság „erejét a keleti egyházból merítette”, kevésbé az egyház hitelveiből, mint intézményeiből, melyek nem ismerték a papi tizedet. „Ez a tized most épp úgy gátolta az oláhok, mint előbb már a délszlávok megtérítését és elmagyarosodását. Károly király ismerte a bajokat és elpanaszolta a pápának (1329), hogy kunok, oláhok és ruthének közt magok a főpapok nehezítik a térítést, mert tizedet követelnek az áttértektől. Ekképen az új vajdaság, mely az ott lakó kunokat és szlávokat rohamosan eloláhosította, valamint a nagyban megizmosodott és kiterjedt Rácország immár a keleti egyház oszlopai lettek s vallásos és nemzeti ellentétben a magyarsággal, mindinkább háttérbe szorították befolyását a

¹⁾ Acsády, i. m. 387. 1. A román kontinuitás kérdése kívül esik e dolgozat kompetenciáján s különben is meddő előkelőségi veszekedés, mely mint pusztán „történeti jog” hatástalan, mint minden a hatalom által nem támogatott jogalap. Valószínűnek látszik e kérdésben az, hogy a római kontinuitás csak a románság kisebb részére igaz; túlnyomó nagy része kétségtelenül a későbbi századokban vándorolt be a Balkán romanizált szláv népei soraiból. Azt hiszem, a leglényegesebb szempontokra egy francia író hívja fel a figyelmet. A XIII. századtól kezdve kezdenek a románok sűrűbben szerepelni, „akik közül sokan a földbirtokosok hívására jöttek be, kik a mongolok által elpusztított uradalmaikat akarták betelepíteni . . . Ezek a nomád bandák valószínűleg a bolgárok, szerbek, albánok s más fajokból is eredtek. Lassanként ezek a „valachok” az olajcsepp szerepét vitték; a szláv réteg felett helyeződtek el, mely megtermékenyítette volt Erdély földjét és anélkül, hogy a szláv toponómia elveszett volna, a metamorfizmus egy fajtája folytán ez a letelepedett lakosság magába olvasztotta az újonnan jöttek nyelvjárását, szokásait, típusát.” (Auerbach: *Les races*, i. m. 288, 289. 1.)

Balkánon”¹⁾ De nemcsak ilyen — inkább gazdasági és adminisztratív tekintetben — szabad felfogni a vallási ellentéteket. Az nagyon félreismeri a középkori világot, aki a vallásban csak ezeket a racionális gazdasági és hatalmi szempontokat látja és nem veszi észre a vallási mozgalom félelmetes érzelmi erejét, mely az élet egész rendjét, az éhező, bizonytalan sorsú, beteg és tudatlan, merőben ösztönszerű életet élő tömegek rajongó szenvedélyével körülveszi. Aki ilyen racionalista előítéletben szenved, annak ajánlom, hogy keresse fel a román havasok valamelyik távoli faluját. Ott fogja látni még *ma is*, hogy mi a vallás, és mi a pap; hogy mint fonódik össze a vallás a születés, a halál, a betegség, az étkezés, a jog, a túlvilág minden kérdésével; hogy a pap ma is ezeken az elmaradt vidékeken a szellemek rettegett bizalmasa, a túlvilági üdv közvetítője; a testi és a lelki bajok orvosa, ki mint ilyen rendszeres és honorált praxist folytat a templomban és ezen kívül; az erkölcsi kétélyek elosztatója; a múlt hagyományainak ismerője; gazdasági és jogi szakértő; a népek tényleges vagy képzelt védője a vármegyei hatóságokkal szemben; a gyönyörű és rettenetes szertartások egyedüli letéteményese . . . stb., stb. És nem kell hozzá sok fantázia ezt a képet áthelyezni a korai középkorba, a krónikus pestis, rablóháborúk, gyújtogatások, asszonyrablások korába; mikor az éhínség és a lelki epidémiák napirinden voltak; mikor az elmaradt román paraszt mai hitét a királyok és a hadvezérek is osztották; mikor a jelen borzalmi által elgyötört test a fájdalom paroxizmusával nézett a jövő életbe! És most ezt akaraja tőle valamely pogány balhit, istentelen eretnek felekezet elrabolni! Elképzelhetjük, hogy mit jelentettek azok a térítések és üldözések, melyek történelmünk minden lapját egész a XVIII. század végéig — épp a nemzeti gondolat föltünéséig, mely a vallásit hátérbe szorítja — betöltik.

De térjünk vissza a történelmi fejlődés elejtett fonálához.

¹⁾ Acsády. i. m. 429. 1.

II. FEJEZET

**A feudalizmus teljesebb kialakulása és sajátos természete
Magyarországon**

Az Árpádház kihalásával még jobban fellobog az oligarchia viszálya. Róbert Károly, Vencel és Ottó versenkedése a királyi trónért még jobban megnöveszti a kiskirályok hatalmát, kikkel Fra Gentile bíboros valóságos diplomáciai tárgyalásokat folytat, úgyszintén a király is. S szinte mulatságos, hogy oly korszakról, mikor a Németujváriak, Csák Máté, az Amadék, László erdélyi vajda, Kopasz Nádor és a nagy és kisterületi hatalmasságok vagy pusztá rablók csatakiáltásától zúgott az ország, akadtak történészek, kik azt állították, hogy Magyarország a feudalizmust nem ismerte. Ennek oka a feudalizmus szónak iskolai értelmezése volt, mely benne a hűségi esküt, a király által adományozott földbirtokon nyugvó hivataloskodást és adóbeszállítást, valamint a banderiális hadszervezetet tartotta lényegesnek. Pedig mindez e rendszernek csak járulékos és esetleges tulajdonsága. A lényeg: a katonai erőszakon nyugvó magánjellegű uralom az ország valamely része felett. Ez a tünemény pedig nálunk épp oly általános volt, mint a középkori Európában. Mégis egy jelentékeny különbséggel. *A magyar feudalizmus túlnyomó részében pusztá rablóvilág volt.* A politikai és gazdasági szervező munkában alig vett részt. Ellenben nyugaton egy egész sereg hűbéri uralom alakult ki, melynek fejedelme, hercege, grófja stb. épp oly szervező politikai munkát végzett, mint a király, a legfőbb hűbérur a maga területén. Lehet, hogy egy gondosabb s a diplomáciai kutatásoknál mélyrehatóbb történetírás nálunk is ki fogja mutatni az ilyen alakulások nyomait, mint ahogy egy-egy kiskirályról már ma is tudjuk, hogy tényleg végzett ilyen szervező munkát. De kétségtelen, hogy egészben véve fenti tételünk változatlanul fog maradni, mivel minden maradandóbb és szilárdabb

politikai hatalom csak a városi élet és cseregazdaság erőforrásaiból táplálkozhatik. Ez az élet pedig nálunk, sajátos történeti okokból, később indult meg s egyre megszakadt.

Ez okból ebben a feudális káoszban mindig csak egy-egy nagyobb arányú katonai egyéniség — *rendszerint külföldi befolyással és bürokráciával* — tud ideig-óráig rendet csinálni: katonai túlerővel, rendezettebb pénztárral, az elosztogatott vagy elrabolt királyi földek visszahódításával vagy „visszaszerzésével” s az ország demokratikus alakulatainak — különösen a városoknak — felkarolásával.

A dolgozó rétegek és a királyság szövetsége — bár ezt a kapcsolatot vallási és faji ellentétek olykor elhomályosítják — a magyar történelemnek épp oly kiemelkedő jellemvonása, mint akár az angolnak és a franciának. Az élénkülő cseregazdaság szálait itt is a királyi hatalom védi és erősíti, miként a Nyugaton. Még pedig rendszerint nem valami távolba látó politikai tervből, hanem a napi exigenciák súlya alatt. A város ugyanis mindig biztos pénzforrást jelentett, a pénz pedig jó bürokráciát és katonát. Anjou Károly is, mihelyt a vele ellenséges feudalizmust leverte s új királyihű arisztokráciát teremtett, a gazdasági reorganizációhoz fog. Buzgalmal telepít és egy sereg városi privilégiumot osztogat. Mint egyik forrás mondja: „a városokat igen szerette, fölmagasztalta, sorsukon javított és mindeneket jó rendbe hozott”.¹⁾ A pénzrendszert megjavítja, az aranypénzt behozza, a bányászatot szabályozza. És az ország kezd nekilendülni, diplomáciai jelentőségre szert tenni. És igen jellemző, hogy az 1335. visegrádi fejedelmi kongresszus a kereskedelem akadályairól tanácskozik. „Elsőben biztosokat neveztek ki a rendbontók, a rablólovagok megfenyítésére. Az illető hatóságnak kötelességévé tették a rabló várát lebontani, birtokát elkobozni . . . A hármas szövetség területén elítélt rabló sehol, se Magyar-, se Cseh-, se Lengyelországban nem talált

¹⁾ Idézi Pór Antal: *Az Anjouk kora*, Szilágyi-féle történelemben. III. k. 143. 1.

menedéket”...¹⁾ De az Anjouk centralizáló és gazdaságilag fejlesztő politikája sem nemzeti politika: a vallási fanatizmus lehetetlenné tesz az idegen vallású népekkel szemben minden asszimilációt. A már elmagyarosodott mármaros oláhok Nagy Lajos vallási üldözései elől Moldvába menekülnek,²⁾ világos jeléül annak, hogy a nagy király a nemzeti szempontot nem ismerte. „Az üldözés politikája csak arra vezetett, hogy a vallásos érzelmeiben sértett oláhságot elégedetlenné tette, elkeserítette, a fennálló társadalomtól elidegenítette. Ennek megfelelően az oláhság már a XIV. századi okiratainkban a békétlenség, a forrongás elemének jelentkezik mindenütt, ahol nagyobb számmal élt”.⁸⁾ A román kérdés így vált a legsúlyosabb „nemzetiségi kérdéssé”, lévén az nem egyéb, mint egy vallási üldözéssel súlyosbított jobbágyszerkezet: a magyar úr parasztszonya elmérgesítve egy idegen vallású, szokású, szertartású nép iránti gyűlölettel, melynek papsága is a legsúlyosabb jobbágysorsban volt s mely ellen a bevett felekezetek lelkeszei állandóan hajtottak hatalmi pozíciójuk erősítésére.

Mint minden trónváltozást, úgy az Anjoukét is a megfékezett feudalizmus újabb fellángolása kíséri. Zsigmond ellen szinte krónikus szint öltének a lázadások és összeesküvések. A helyzetet plasztikusan jellemzi Schönher rme kissé naiv kijelentése: „A főurak Ó-Budán összeesküdtek a király letételére: maguk a Garayak és Zsigmond többi hívei sem merték kivonni magukat az általános mozgalom alul, csatlakoztak ők is az összeesküvőkhöz, már csak abból a tekintetből is, hogy jelenlétükkel mérsékeljék annak befolyását”.⁴⁾ A meg-megújuló lázadások alatt a király a jobbágyok költözési szabadságának biztosításával⁵⁾ és „a demokratikus elemek támogatásával, a városi rend kiváltságainak gyara-

¹⁾ I. m. 147. l.

²⁾ Acsády, i. m. 498. l.

³⁾ I. m. 499. l.

⁴⁾ *Az Anjouház örökösei.* A Szilágyi-féle történelemben. III. k. 447. l.

⁵⁾ I. m. 600. l.

pításával ¹⁾ igyekszik trónjának megbízható támaszt szerezni. Kevés eredménnyel, mert a feudalizmus tényleges hatalmával szemben kevés védelmet nyújt a királyi hatalom. A megsanyargatott szegénység lázadásba tör ki a tized miatt. A mozgalom Erdély délkeleti részében veszi kezdetét s Magyar és román jobbágyok együtt harcolnak. Velük szemben jön létre az 1437. erdélyi első unió: a székelyek, szászok és nemesek szövetsége jobbágyaikkal szemben.²⁾ *Így az osztályérdekek szolidaritása győzedelmeskedik minden faji partikularizmuson.* Időközben a románok száma egyre növekszik, mert alacsonyabb kultúrfokuknál fogva engedelmesebb jobbágyoknak bizonyultak s így a földesurak szívesebben látták őket birtokaikon a nagyobb igényű magyar jobbágyok helyett. 1438-ban a magyar parasztságot leverik. „A magyar jobbágyság egy része kiirtatott, a többi rabigába vettetett s így Erdély ugyanakkor, amikor a török minduntalan támadta, magyarságában pótolhatatlan kárt szenvedett. A kivészett magyarság helyére az urak oláhokat telepítettek meg s ezzel e részek eloláhosodásának ajtót-kaput nyitottak”.³⁾

Így festett eme kor sokat dicsőített nemzeti szelleme. Hasonló a nemzeti politika a magyar huszitákkal szemben. „Marchia Jakab rettentő keze Szeremben, Valkóban s más délvidéki részekben valósággal megtizedelte a magyarságot. Sokakat kivégeztetett, mások külföldre menekültek előle, Moldvába. Oda futottak utóbb Pécsi Tamás és Újlaki Bálint papok is, hol hazájukhoz való hűséges szeretetüket azzal fejezték ki, hogy ott, idegen földön készítették el valamivel később az első magyar bibliafordítást.”⁴⁾

Ez volt a magyar nemzeti szellem igazi arculata e korban! Épp így járt el később Báthory István is, a „kenyérmezei hős”, az erdélyi vajda, aki a székelyeket pusztítja, kik előle Moldvába és Havasalföldre menekülnek. Szavajárása

¹⁾ I. m. 627. l.

²⁾ I. m. 602. l.

³⁾ Acsády, i. m. 586. l.

⁴⁾ Acsády, i. m. 591. l.

volt: „jobb, ha az egész székely földön bűdös dögök hevernek, mint hogy székelyek lakjanak rajta.”¹⁾ De nemcsak az „eretnek” felekezetekkel és a magyar jobbágyokkal bánt így a rendi társadalom, hanem a német polgársággal is, melynek hangulata a magyarsággal szemben egyre elkeseredettebb lett, úgy hogy a XVI. század elején: „a német polgárság az urak elleni gyűlöletét átvitte az egész magyarságra s már-már elviselhetetlennek kezdte a magyar uralmat tekinteni; idegenbe fordította szemét, külföldi uralkodóktól várta megmentését s idővel csakugyan oszlopa lett az idegen uralomnak.”²⁾

A Hunyadiak és a Jagellók korában a magyar közélet belső jellegét ugyanazok az erők határozzák meg, mint az eddigi korszakokban. Nemzeti egybeforrásról, nemzeti gondolatról nem lehet szó olyan korszakokban, melyben a legfőbb politikai hatalom az oligarchák, külföldi kalandorok és condottierek örökös fegyveres tusájának tárgya. I. Ulászló és V. László küzdelmében Hunyadi, a hatalmas és dúsgazdag kiskirály (akinek románvérű családja nem egész ötven év alatt küzdötte fel magát Vojk őse ismeretlenségéből az ország legfélelmetesebb főúri nemzetségévé) majd a királyt védi a Cilleiekkel szemben, akik azzal mint egyenrangú, mert egyenlő hatalmas felek állottak szemben, majd pedig n többi oligarchával (sőt Brankovics szerb despotával) úgy paktál, mint egy király.³⁾ S az ember nem tudja, hogy a történetíró inkább naiv, vagy rosszhiszemű-e, mikor a saját maga által megállapított s önmagukban is félremagyarázhatatlan, de a külföldi történelem megfelelő fejlődési szakai által végleg tisztázott tények felett farizeus módon úgy okoskodik, hogy „a nemzet szellemében a monarchikus és dinasztikus eszmék oly mélyen volla meggyökerezve, hogy választott kormányzójára az öröklő királyság egyik jellemző szerepét átruházta: Hunyadi személyében az ország hatal-

¹⁾ Acsády, i. m. II. köt. 19. 1.

²⁾ I. m. 33. 1.

³⁾ Fraknói Vilmos: *A Hunyadiak és a Jagellók kora*, Szilágyi-féle történelem, IV. k. 1896, 104. 1.

mát és méltóságát látta képviselve”.¹⁾ Az is nyilvánvalóan a dinasztikus s nemzeti eszme nagyobb dicsőségére történt, hogy a László távollétében tartott országgyűlésen „a kir. jövedelmek kezelése tárgyában megállapodásaik kevésbé feleltek meg a kir. előterjesztésnek, amennyiben az ország zászlósurait megillető fizetések a királyi jövedelmeket teljesen felemésztették”.²⁾

S a királyi hatalom erejét és egységét mi sem jellemzi jobban, mint Hunyadi szövetsége magyar és cseh főurakkal, mely szerint az „okirat keltétől számított hat esztendő tartamra egyesülnek a király szolgálatára . . .”³⁾ Ez a *határidős hűségi fogadalom merőben magánjogi szerződéses alapon* a kor legmélyebb erőit tárja fel, valamint az árnyék-király megkönnyebbült felsóhajtása, aki a Hunyadiak elfogatásakor ezt írta: „Immár többé nincs senki, aki elém akadályokat gördíthetne és rajtam uralkodhatnék. *Szabadon uralkodó király vagyok.*”⁴⁾

A Hunyadi László kivégeztetését követő véres polgárháborúban, Szilágyi a Hunyadi párt feje, az erdélyi szászok ellen, kik királypártiak voltak, mint valami fejedelem rendszeres hadjáratot indít, Beszterce városát ostrommal megvívta, a polgárok közül többeket lefejeztetett vagy megcsontkííttatott. Ezután Szebent vette ostrom alá.⁵⁾

Épp ilyen naív Mátyás király megválasztásában a mai értelemben vett nemzeti fellángolás tüzet látni, mikor tudjuk, hogy az ő megválasztása Hunyadi Jánosnének és Szilágyi Mihálynak Gara Lászlóval és nejével kötött teljesen magánjogi paktumán alapult, mely szerint a Hunyadiak a Hunyadi László halálával ért sérelmeket elfeledik s „. . . eskü alatt ígérik, hogy Hunyadi Mátyás a nádor leányát, Annát, nőül veszi, királyhitves gyanánt tekinti; a nádort, mint atyját

1) I. m. 105. 1.

2) I. m. 135. 1.

3) I. m. 128. 1.

4) I. m. 103. 1.

5) I. m. 165. 1.

fogja tisztelni, őt méltóságában a kezei közt levő királyi várak birtokában, összes magánjavaiban megtartja és mindenki ellen megoltalmazza . . . Az egyezségben arról is gondoskodtak, ha Mátyásnak trónraemelése „megakadályoztatnék vagy halasztást szenvedne”; kijelentették, hogy „a barátság és sógorság akkor is fenntartatik”. Végül kölcsönös támogatást és segítséget ígérnek egymásnak minden ellenséggel szemben.¹⁾

Így került trónra Mátyás a kor legbefolyásosabb oligarcháinak szövetsége és fegyveres támogatása alatt.

Ha ekként teljesen tarthatatlan, naív vagy rosszhiszemű a nemzeti eszme mai elemeinek bekeverése e távoli s a miénktől annyira elütő kor történetébe: másrészt épp oly hiba volna tagadni azt, hogy már régóta működésben voltak olyan erők is, melyek a nemzeti szolidaritásnak bizonyos elemi jelenségeit egyre inkább kifejlesztették. Ezen erők legjelentékenyebbje a fő- és középnemesi osztály fokozatos szétválása volt, mely épp e korban fejeződött be. A túlnyomó részben magyar és szegény, az oligarchák viszályaitól és rablásaitól zaklatott nemesi középosztályban megvolt a jogrend és egység felé való gravitálás irányzata, melyet még egy erőteljesebb fejedelmi egyéniség mindig fel is használt a maga erősítésére. Minthogy pedig a királyi udvar állandóan idegenekkel volt megrakva s a kiskirályok s trónkövetelők vérengző s éhes hadában az idegen elem dominált: csak természetes, hogy az idegen uralom gyűlölete hamar kifejlett eme nemesi rétegekben, mely a nemzeti eszme egyik primitív jelentkezési formája. Ezt az érzést csak erősítette — mint látni fogjuk — a török uralom elleni küzdelem, majd pedig az erdélyi magyar jellegű „nemesi köztársaság” évszázados véres viszálya a német Habsburgokkal. Az idegen katonai uralmak minden kegyetlensége, jogtalansága, adócsavara a magyar nyelvű kurtanemesség és jobbágyság széles rétegeire mint „nemzeti elnyomás” je-

¹⁾ I. m. 175. 1.

lentkezett. Természetesen mindezek az érzések és gondolatok a nemzeti érzületnek csak embrionális formái voltak. Egy-egy hatalmas kiskirály anyagi kecsegtetése vagy fegyveres terrora mindig könnyen megbontotta ennek a szolidaritásnak gyöngé szálait. Közös nyelv s közös érdek pedig nem fűzte össze az oly különböző etnikai, osztálybeli, vallási s hiearchiai csoportosulásokat.

Tényleg Mátyás, „a nemzeti király” szinte egész uralkodása alatt fegyverben áll s élet-halál harcot vív az oligarchákkal. Azokkal is, kik őt trónra emelték: Szilágyi, Gara és Újlaki összeesküdnek ellene s a trónt (természetesen hazaszeretetből) Frigyesnek ajánlják fel. Majd Erdély is fellázad, a Zápolyaiak Szepességben és Erdélyben, Elderbach Szlavóniában ragad fegyvert.¹⁾ Vitéz primás is viszálykodik a királylyal, ki arcul üti a lázadó főpapot.²⁾ Mint minden erőteljesebb fejedelmi egyéniség, úgy Mátyás is kénytelen magát idegenekkel körülvétni hatalma fenntartására. Híres *fekete serege* nagyrészt cseh és morva elemekből állott.³⁾ Úgyszintén udvara is jórészt idegenekből került ki.

Vámbéry sokat sejtetően mondja: „Egyáltalán nem bizonyos, hogy vajjon a cseh udvarban nevelkedett legnagyobb királyunk törődött-e különösen a magyar nyelv ápolásával, mert, holott nagyszámú cseh és még nagyobb számú német oklevele van meg, egyetlen egy magyarul szerkesztett oklevele sem maradt ránk”.⁴⁾ És hogyan törődhetett volna? Ebben a korban a köznép a szellemi kultúrában mit sem számított, a hivatalos nyelv latin volt. Acsády említi, hogy Mátyás trónralépte előtt az egykori külföldi csodálkozva jegyezte fel, hogy „a keresztény népek közül egyedül a magyarok írnak kizárólag latinul. Ez az állapot Mátyás király alatt sem változott”, az udvar tele volt idegen, renaissance művelt-

1) I. m. 221. 1.

2) I. m. 242. 1.

3) I. m. 277. 1.

4) I. m. 340. 1.

ségű emberekkel s ami városi polgárság volt, az mind idegen nyelvű vagy külföldi. Kultúra nélkül nincs nemzeti szellem, s hol volt akkor magyar kultúra?1)

A feudalizmussal való élethalálharcában Mátyás is kénytelen külföldi elemekre támaszkodni. A külföldi főpapot előnyben részesítette a magyarok felett. Erre nézve sokat mondó naivitással írja Fraknoi: „De ámbár Beckensloer (későbbi esztergomi érsek) fölmagasztaltatásának nagy része volt abban, hogy Vitéz János primás és öcsese, a pécsi püspök Mátyástól elfordultak és Kázmér lengyel herceget a magyar trónra meghívták, nem állíthatjuk, hogy akár ők, akár a világi urak, kik hozzájuk csatlakoztak, a két sziléziainak magyar főpapi székekre való emelkedésében rejlő nemzeti sérelmet kellően méltányolták volna.”²⁾ S mint minden hatalmas középkori uralkodó, úgy Mátyás is fölismerte azt, hogy egy királyhű oligarchia megteremtése mellett uralmának főalapja a népies és dolgozó elemek megerősítésében áll. Innen igazságos és demokrata hajlandóságainak legendás emléke, melyeket a történelmi tények is megerősítenek. A korponai polgárok vámszedési ügyét megvédi a leghatalmasabb főpappal szemben, Beszterce pap ügyét saját anyjával szemben.⁸⁾ „Kassa városának meghagyta, hogy fegyvereseivel és ostromgépeivel Perényi Miklósnak Sztropkó várát vegye ostrom alá és miután megívta, a kir. harmincadnak adja

¹⁾ S mikor Baloghy diadalmasan kiált fel: „Okiratos bizonyítékokkal kimutatható, hogy már az Árpádok korában minden katolikus plébániai s minden katolikus zárdái egyházközségnek meg volt az iskolája. A falusi iskolákkal párhuzamosan keletkeztek a XIII. században a városi iskolák — valamennyi latin nyelvű. Nemzetiségi iskolákról azonban nincs egyetlen adatunk sem. 1540-ig 54 falusi és 83 városi iskoláról van okleveles tudomásunk. Mind latin volt. Tót, oláh, szerb egyetlenegy sem. Csak a felsőmagyarországi városokban és az erdélyi szászág körében tanították a latin mellett a német anyanyelvet is,” — nem veszi észre, hogy a saját álláspontja ellen érvel, mert adatai épp azt bizonyítják, hogy leszámítva a németiséget és a szászágot, sehol nem volt az országban nemzeti kultúra. Nem volt másutt, mert csak itt fejlődött ki ama városi cseregazdaság, mely a nemzeti irány bölcsője (*A magyar kultúra és a nemzetiségek*. 1908, 182. 1.)

²⁾ Szilágyi-féle történelem, i. m. 297. I.

³⁾ I. m. 324. I.

át, aki hivatva lesz a kereskedőket és utasokat további zaklatásoktól megóvni s a károsultaknak kártérítést nyújtani.”¹⁾)

Az adó és pénzügy rendbehozatala épp úgy foglalkoztatja, mint bármely nyugati központosító fejedelmet. Természetesen azért hiba volna ebben a nagy középkori uralkodóban valami felvilágosult abszolutistát látni. Ellenkezőleg Temesvári Pelbárt korrajzában hamisítatlanul jelentkezik eme zord idők arculata, mikor busán a klasszikust idézi, hogy „a törvény pókháló, melyen csak a kisebb legyek akadnak meg, a nagyobbak keresztültörnek”; vagy amikor azt mondja, hogy „a fejedelmek ragadozó farkasok”; vagy amikor nyilvánvaló célzással említi, hogy „Isten rendelése az, hogy amint a ragadozó állatok nem szaporodnak, azonképen az igazságtalan embereknek nincsenek gyermekeik, vagy ha vannak is, ezek ritkán élik őket túl”.²⁾)

Mátyás halála után fokozott erővel tör ki a feudális anarchia. Az ország termőföldjének a fele huszonöt család birtokába jut. Egész vármegyék (pl. Árva, Torontál, Zaránd) egyetlen nagy uradalom. Acsády pszichológiája rossz, de a helyzetet híven festi, amikor így szól: „Azok az emberek, kik hatalomra kerültek, maguk is érezték hatalmuk jogosulatlan voltát s tudták, hogy nem tarthat örökké. Felhasználták tehát a pillanatot s mint a farkasok, a vándorsáskák estek neki a társadalomnak, faltak a rogyásig s amit fel nem faltak, elpusztították, hogy ha már maguknak nem használhatják, másnak se válják javára”. Nem, nem egy különszerű lelki helyzetről van itt szó, hanem a feudalizmus rablótípusának világszerte azonos eljárási módjáról és lélektanáról. Ilyen farkas volt Werbőczy is: „Alig van vármegye, hol lábát meg ne vetette volna. Mármároszigettől Zágrábig, Pozsonytól Nagyszebenig több, mint kétszáz faluban voltak birtokai”. Egyetlen ilyen oligarcha valóságos állam az államban!

Csak természetes, hogy az állam ezt az oligarchikus

¹⁾ I. m. 325. 1.

²⁾ I. m. 295. 1.

szervezetet tartósan nem bírhatta el. A Jagellók alatt összedől a monarchikus épület. A feudális részekre bomlott ország nem képes a török támadásnak ellenállni. Az ország egymással viszálykodó oligarchák prédája lesz: „Eképpen Magyarország külpolitikáját nem az államérdek, hanem egy pár megvesztegethető ember önzése irányította, ki ma ennek, holnap annak az idegen hatalomnak szolgálatába helyezte. Mihelyt a külföld megtudta, hogy a budai udvar vezető tényezői pénzért akármire kaphatók, ha szüksége volt rájuk, hamar megalkudott velük. Ma az egyik, holnap a másik állam fizette meg őket. Valóságos vásár folyt az udvarban s aki ma az egyik hatalomnak adta el magát, az nem átalította, holnap a másikkal kezét fogni, ha ez többet fizetett . . .”

Bakócz (az esztergomi érsek!), „kihez a külföld elsősorban szokott fordulni, ilyen módon roppant összegeket szerzett, mihez azután még kétes pénzületei, füvel-fával kötött kölcsönös örökösödési szerződése s a királytól nyert rengeteg adományai járultak, úgy, hogy végül a nemzeti vagyonnak aránytalanul nagy része az ő kezén halmozódott fel . . .”¹⁾)

Ez a kép eléggé jellemzi a nemzeti kohézió állapotát ebben a korban.

E kortól kezdve még egy új belső erő is érezteti hatását. Ez a vallási szakadás, a reformáció volt. Innen kezdve az oligarchák küzdelmei egyre inkább vallási szint öltenek. Nagy hiba volna azonban ezekben a vallási harcokban pusztán „ideológiát” látni, melylyel a hatalmasok egyszerűen osztályhelyzetük javára visszaéltek. A középkor oly véres és kiélezett vallási kérdését bizonyára szította az egymással viszálykodó oligarchák változó magánérdeke és a katolicizmus anyagi és politikai érdeke — mint látni fogjuk. De hogy a vallást ilyen rettenetes tömegmozgalmakra fel lehetett használni, azt csak úgy érthetjük meg,

¹⁾ Acsády, i, m. II. k. 20. 1.

hogy a krónikus háborúk, éhség s pestis korában, a testi és lelki deficit korában, a túlvilágra vonatkozó érzelmek és gondolatok példátlan hevességgel s realitással éltek az emberek lelkében. Ezekkel az indulatokkal szemben hosszú ideig a nemzeti eszme mit sem számított.

III. FEJEZET

Az ország felbomlása. Az egységesítés erői

A XVI. század történetét, az ország három részre való oszlásának korát, még nagyobb mértékben a naturálgazdaság és a feudalizmus jellemzi az őt kísérő apró területi uralmak rendszerével. Csakhogy az ország még megosztottabb: egy idegen kultúra, a török, ékelődik az ország szívébe, évszázadokig paralizálva az ország minden egységesebb életműködését. Nem mintha ez a kultúra mindig és föltétlenül rosszabb vagy barbárabb lett volna, mint a régi. Vannak adataink, melyek ellenkezőre is engednek következtetni. De ez a kultúra vallásában és intézményeiben teljesen elütő volt az őt környező világtól, s épp oly kevésbé maradhatott meg, mint az arab Spanyolországban. Eredménye csak az volt, hogy a gazdasági és politikai válságot még szörnyűbbé tette. Az előző korszakok oligarchikus és rablóvilága a legbujább középkori fejlődését érte el. Mert az ország „három részre szakadása” csak iskolai kategória. Ezeket a felosztásokat a három legerősebb katonai uralom (az osztrák császár, a „nemzeti” király és a török) váltakozó ereje határozza meg és így e határok folyton változnak.¹⁾ „Végvárok” épülnek és rombolatnak le állandóan. De egy-egy uralmi területen belül is örökös a harc: „1527 óta a háború decentralizálódott s az egyik úr a másikkal, gyakran szomszédjával, úgyszólván saját külön háborút viselt, a pusztítás általános lett . . . Akadtak egyesek, akik tulajdonképpen egyik királyhoz sem csatlakoztak, hanem saját szakál-

¹⁾ Acsády Ignác: *Magyarország három rétre osztásának története*. Szilágyi-féle tört. V. kötet.

lukra folytatták a rablást s egyaránt fosztogatták ellenség és jóbarát jószágait.” Ilyen volt pl. Csulai Móré László, aki János királylyal is harcolt. „De meg volt minden vidéknek a maga Móréja, minden vár népének a maga zsarnoka, aki erőszakoskodott a nemességen, dúlta-fosztotta a köznépet s fegyveres kézzel foglalta el mások törvényes vagyonát.” A főpapok is rabolnak. *Tyranni in regno-ról* sűrűn beszélnek a források. Egyes urak kölcsönös védelemre konfederációkat kötnek.¹⁾

Végletekig tönkrement vidékek s váraikban zsákmányra éhes rablólovagok: „az egész társadalom, kivált a horvát széleken, hadi lábbon állott. Városi és falusi élet nem volt többé — várakba szorult a lakosság, honnan csak lopva mehetett ki életszükségleteinek beszerzéséért.” Maga Zrínyi Miklós, a szigetvári hős, egyike volt kora legfélelmetesebb lovagjainak, aki egyszer a zágrábi püspököt is kirabolta.²⁾ Az általános harc és jogbizonytalanság ezen állapotában a mezőgazdaság még jobban hanyatlik, mint eddig. Nemcsak a naturálgazdaság az uralkodó típus, hanem az életében s munkaeszközeiben örökösen zaklatott parasztság már csak a falvak közvetlen közelében levő területeket merte megmunkálni. „A nép a földműveléstől mindinkább visszatért az állattenyésztés gazdaságilag alacsonyabb fokára.”³⁾ Ez nemcsak gyakori éhséget jelentett, hanem azt, hogy a fejedelmek s főurak gyakran nem voltak képesek katonáikat élelmezni, akik mint fenevadak pusztították az országot. Maga János király egyidőben valósággal koplalt Budán. Egyik hű embere és kísérője, Broderics szerémi püspök szerint „János csaknem éhen hal, maga meg szo-

¹⁾ I. m. 172, 174. 1.

²⁾ Salamon Ferencz: *Az első Zrínyiek*. Pest, 1865, 251, 308. 1. Mulságos, hogy ezt a különben éleseszű történetírót is mennyire hatalmába kerítette a sovén ideológia, mennyire félreérti a kort s hogy igyekszik pl. Zrínyi rablásait „nemzeti szempontokból” megvédeni s elfeledi, hogy egy általános világtörténelmi tényel áll szemben, mely abban az időben éppoly természetes valami, mint kétféle a gyarmatosítás, a kapitalizmus, vagy egy tőzsei contremine.

³⁾ Acsády, I. m. 470. 1.

morú napokat él és gyakran éhezni kénytelen.” Ennek a halódó produktivitásnak természetes következményei a gyakori járványok, az országnak hamis pénzzel való elborítása,¹⁾ mely ellen a törvényhozás hiába küzdött és a szegénység rettenetes kifosztása, úgy, hogy sok helyen tömegesen üzték el német és török zsoldosok földjeikről a parasztságot. Ez az elűzött, a szó szoros értelemben az éhhalálnak kitett parasztság egy új embertípusnak adott életet, melynek jellemrajza élesen bevilágít a kor gazdasági és társadalmi szerkezetébe. A *szabad hajdúk* típusa ez, akik „utonállásból, fosztogatásból tengették nyomorult életüket. Nem volt bűn, melyet ez az ‚emberi fajzat‘, mint a törvény mondja, el nem követett ...” A legszigorúbb törvények hoztak ellenük, melyekkel egyenesen törvényen kívüli állapotba helyeztetek. „Csakugyan töméntelenül pusztultak el, de folyton újak léptek helyükbe s Rudolf korában a hajdúkérdés főfontosságú szociális kérdéssé nőtt, melyet fegyverrel többé megoldani nem lehetett ... Ez a rabló, fosztogató, emberi érzés nélküli hajdútömeg lényegében a magyar köznép volt, minővé azt a királyi hatalom, urai és az idegen zsoldosok lelketlensége, meg a török örökös pusztítása átváltoztatták.”²⁾

A kornak ezt az általános képét még két vonással kell kiegészíteni, hogy annak kollektív lelki berendezésére következtethessünk.

Az egyik a részben magas fejlettségű városi élet volt, de amely egy-egy megerősített város falai között folyt le kevés kapcsolattal az országos étellel. Ezek a városok, mindmegannyi apró államocska, gyakran saját külön törvényhozással, pénzügyyei és adóügyyei. A mai nemzeti életnek eme legfejlettebb szervei e korban a gögös és szükkeblű partikularizmus életét éltek, melynek fő-fő volt a város megmentése, a rabló katonai világ ára-

¹⁾ I. m. 184, 188. 1.

²⁾ I. m. 481. 1.

datában. Többnyire német telepések, kik fejlettebb kultúrájuk magaslatairól megvetették a magyar nemességet, így valóságos küzdelem indult meg, hogy a magyarok bejuthassanak a városokba. Az 1552: XLV. t.-c. végre legalább elvileg megnyitja a német városokat a magyarság előtt.¹⁾

A másik jellemző vonása e kornak a vallási kérdés véres kiélezettsége, mely párhuzamosan jár a gazdasági fejlődéssel. Ruthének, rácok, oláhok, protestánsok, zsidók üldöztetése és erőszakos térítése, templomaik fegyveres elvétele véres lapokkal tölti meg a kor történetét.

Minden gondolkodó ember előtt nyilvánvaló lesz ezek után, hogy ilyen közállapotok mellett, országos, egységes, a nép egyetemére kiterjedő politika nem folytatható, vagyis a modern értelemben vett nemzeti érzés- és gondolkör teljesen hiányzott. Három politikai hatalom, egy egész sereg katonai oligarchikus szervezet, a városok izolált és partikuláris rendszere, a vallásfelekezetek krónikus harca és kiélezett, műveletlen, sok helyen nomád, néhol „emberevő”, martalékra váró jobbágy tömegek, a közbizonytalanság s a közlekedés legkezdetlegesebb állapota: ez nem oly gazdasági és politikai szervezet, mely mellett nemzeti erő kifejtés lehetséges. S tényleg azt látjuk, hogy a politikát és az emberek közéleti cselekedeteit teljesen magán, legfeljebb szűk csoportbeli szempontok határozzák meg. Még Erdélyben is, melyre elsősorban szokás a „nemzeti küzdelmeknél” gondolni. Maga Acsády is, aki pedig minduntalan beleesik a mai ideológiába, világos helyein kénytelen elismerni a dolgok ilyen állapotát. „Erdélyben, írja, az államegység, a nemzeti összetartozandóság eszméje még lazább volt, mint másutt. A szász ember például először is szásznak, azután meg erdélyinek érezte magát s csak legutoljára gondolt arra, hogy a magyar királynak is alattvalója, vagy modern kifejezéssel élve, hogy magyar állampolgár, így volt ez a székelyekkel s a vármegyei nemességgel is.”²⁾ Természe-

¹⁾ I. m. 268, 270. 1.

²⁾ I. m. 152. 1.

lesen az oligarchia magatartását még kevésbé befolyásolják az általánosabb, hacsak csoportbeli tekintetek is.

Íme néhány nagy tény, mely erős világot vet a nemzeti kohézió akkori állapotára: A hajdúságról tudjuk, hogy az olykor „németpárti volt és szívesen szolgált a német vezérek alatt.”¹⁾ Erdély meghódítása Mihály oláh vajda által pedig a székelyek műve volt. „A székelyek nélkül soha be nem tehetette volna lábát erdélyi földre, soha hódító gondolatok agyán át nem villanhattak volna. Seregének színéjébe, magva, különösen a lovasság csupa székely volt, kik mellett ezernyi számmal szolgáltak magyar hajdúk, fogadott zsoldosok zászlai alatt. Mihály magyar hadakkal tört Erdély ellen s ottani háborúja inkább magyar polgárháború, mint oláh hódító hadjárat. A magyar néptömegek harcoltak a gyűlölt Báthoryak és kegyetlen elnyomók: a nemes urak ellen.”²⁾ Természetesen éppoly kevésbé folytatott másrészt a vajda „nemzeti” politikát. Az erdélyi oláh-ságért nem tett semmit. „Nem is emelkedett magasabb állásra udvarában egyetlenegy erdélyi oláh, még pap sem, habár a kahigyerek nagyban lelkesedtek érte.”³⁾ Mindez nagyon érthető: országos szempontok nem érvényesültek, mert nem érvényesülhettek abban az időben. Természetesen a magyai urak is habozás nélkül Mihály mellé állottak, mikor ő győzedelmeskedett. De midőn a lengyelek, Báthory lokonai, kiverik az oláh hódítót, az urak egyszerre elpártolnak Mihálytól, „mint a patkányok a sülyedő hajótól” és a Szatmáron állomásozó kegyetlen császári hadvezért, Bástát, hívták segítségül, aki népszerű lesz az erdélyi nemesség között. S ugyanez a „nemzeti” nemesség „midőn a királylyal új összeütközésre készült, a hí talmat, melyet Bástától nyert, irgalmatlanul használta fel a boszúállásra. ő is száműzte Erdélyből Bocskay Istvánt s lefog-

¹⁾ I. m. 537. 1.

²⁾ I. m. 547. 1.

³⁾ I. m. 551. 1.

lalta vagyonát, hogy megosztozzék rajta. A rendszabályt Báthory Zsigmond és Bocskay közötti viszonytal indokolta, noha Bocskay rég szakított Zsigmonddal s éppen a nemesség kezdett vele újra fondorkodni.”¹⁾ A kor egyik legjellemzőbb alakja Csáky István volt, aki Rudolftól nagy jószágokon kívül hercegi rangot s Erdély kormányzóságát kérte, s midőn ez a nagyravágyó terve nem sikerült, a fejedelemséget ismét a Moldvában lévő Báthory Zsigmondnak ajánlotta fel.²⁾ Fejedelemmé is választják ugyanakkor, mikor „az erdélyi rendek egy küldöttsége volt Prágában, hogy Miksa herceg behozatala tárgyában alkudozzék.” Egykori fegyvertársukat, Bástát pedig elfogják s meg akarják őt vesztegetni. Innen kezdve gyűlölte meg Básta az erdélyi nemességet. „Ez időtől kezdve lett Básta az a rémalak, aminőnek történelmünk ismeri.” Bástát működésében különben erőteljesen támogatták a magyar urak, mint Rákóczy Lajos, Sennyei Miklós, Homonnay Bálint, Zólyomy Miklós s mások.³⁾ „A székelyek is megmozdultak s értesítették Bástát, hogy nekik nem kell Báthory s 6000 lovassal és 8000 gyaloggal készek a királyi hadakhoz csatlakozni.” Básta és Mihály vajda (aki különben egyidejűleg a szultánnal intrikál) egyesült hadai, melyek Zsigmondot legyőzik, „nagy részt magyar hajdúból” állottak.⁴⁾ S mikor később Székely Mózes betör és fejedelemmé kiáltatik ki, a székelység nagy része ellene fordul és Radul oláh vajdát hívja be s a fejedelmet legyőzi.⁵⁾

A krónikus intrikák, hitszegések s hazaárulások ebben a korszakában, melyben „a felekezetek egymással, a nemesek és a városok szintén egymással, a nemesek a köznyomor által a hajduéletre kényszerített tömegekkel a késhegyig menő, elkeseredett küzdelemben állottak,”⁶⁾ csak a naivitás

¹⁾ I. m. 555. I.

²⁾ I. m. 555. I.

³⁾ I. m. 556. I.

⁴⁾ I. m. 557. I.

⁵⁾ I. m. 561. I.

⁶⁾ I. m. 567. I.

vagy a spekuláció operálhat a Bismarckok és Garibaldik ideológiájával.

Mégis ebben az általános káoszban és partikulárizmusban, mely a nemzeti élet merő negációja, két erő működik állandóan az egység felé. Az egyik inkább a kereteket adja meg, a másik ezeket a kereteket élő kohézióval telíti. Az első a centralizáció munkáját végző *királyság*. *Az osztrák tartományai fejlettebb pénzgazdaságára is támaszkodó dinasztia* az a túlnyomó katonai erő, mely lassan, de biztosan egyre inkább előtérbe nyomul, hogy a vele rivális katonai hatalmak, kiskirályok, rablólovagok, az elzárkózó városok hatalmát megtörje. Ferdinánd uralma, mely pedig kezdetben oly gyöngye alapokon nyugodott, lassacskán megszilárdul. Rendszeres küzdelme a rablólovagok: a Kosztkák, Podmaniczkyek, Bebekék, Báthoryak, Karvasyak, Balasák, Bacsók ellen még a köznemesség egy részének rokonszenvét is megszerzi számára.¹⁾ Emellett gyakori törvényeket hoz a jogtalanul elvett birtokok visszaadására, állandó törekvése egy királyhü arisztokrácia létesítése. A dolgozó népelemekkel való szövetsége már e korban is nyilvánvaló. Láttuk, hogy a nemesség előtt oly gyűlöletes Básta a székelység támogatását is bírta s egykorú forrásokból világos, hogy népszerű a szegénység előtt. „Ő eleibe a koldus is bemehetett.”²⁾ Nem is csoda: a Habsburg hatalom már e korban az őt környező rablóvilágban a territoriális s országos uralom egy magasabb alakját jelentette, szükségkép folytatója lett az Árpádok és az Anjouk népvédő politikájának. Hogy ez a folyamat sokkal lassabban s mindvégig tökéletlenül ment végbe, annak főoka, hogy ez a királyság idegen volt, tehát szükségkép idegen hadsereggel s bürokráciával operált, „mely az idegen uralom gyűlöletességét még az esetben is fölkelte volna, ha nem lett volna ez a dinasztia abszolutisztikus, örökösen összeesküvéseket szimatoló és azokat véresen elfojtó, jószágelkobzó s minde-

¹⁾ I. m. 264, 265. 1.

²⁾ I. m. 563. 1.

nekfelett a legbigottabban katolikus, úgy, hogy oktalan s véres vallásüldözéseivel minduntalan maga ellen zúdította különben természetes és hű szövetségstársait: a német városi polgárságot. Ez a fel-fellángoló ellentét a dinasztia és városok közöli egyik oka a magyar városi élet tengődésének s annak, hogy miért ment végbe oly későn nálunk az egységesítő folyamat.

Nagyon természetes tehát, hogy oly mértékben, melyben a királyi halálom kiterjedt s a vele ellenszegülő oligarchákat, közjogi és politikai, avagy pusztán katonai partikulárizmusokat felborította, egyre nőtt vele szemben a gyűlölet és ellenszegülés tábora, mely először volt képes nagyobb tömegeket általánosabb érzelmekben összetartani: detronizált kiskirályok, levert rablólovagok, az örökös harc és adóteher által a végletekig megsanyargatott szegénység, a foglalkozásra nem talált hajdúk, az idegen szoldateszka ragadozásai által elkészerített nemesek és városok, a vallásszabadságukban háborgatott nemesek, városok, parasztok (a gör. keletiekénél ez a fegyveres térítgetés még tetemes anyagi terheket is jelentett a jobbágyokra nézve) egy egységes tömegbe egyesültek, amelyre való támaszkodás egy-egy nagyobbstilű egyéniségnek nagy politikai és katonai sikereket adhatott, mert átmenetileg az ország elnyomott elemei nagy tömegeinek szövetségét jelentette, így a szinte erőszakkal a királypártiságból a forradalomba kergetett Bocskay: a hajdúság, a felvidéki és szász városi polgárság, a kurtanemesek, a prolesláns prédikátorok, a székelység, szóval a korszak összes üldözött elemei vállán lehetett az a félelmetes szabadsághős, aminőnek a történelem joggal rajzolja. Nemzeti mozgalom volt-e? Semmi esetre modern értelemben, de annyiban igen, hogy mindvégig az *idegengyűlölet*, a *németgyűlölet* jegyében állott, ami első formája a nemzeti öntudat történelmi jelentkezésének. A városok azonban a vallásszabadság fejében hamar megnyitják (Kassa kivételével) Bástának kapuikat. „A német szót pedig — nem én mondom, hanem a legbecsületesebb s lég-

élesebb szemű magyar történetíró — „a magyarok akkor nem nemzetiségi, hanem politikai értelemben vették s csakhamar maguk szövetkeztek az örökös tartományok rendivel a „német” uralom vagy Rudolf király rendszere ellen. Német volt mindenki, aki e rendszert támogatta s magyar mindenki, aki ellene fordult. Bocskay nem is nézte senki-nek felekezetét, származását, sőt múltját sem.”¹⁾)

Ennek a két egységesítő erőnek: a politikai kereteket egységesítő királyságnak és az ő abszolutisztikus s felekezeti politikájával (német nemzeti politikája neki sem volt) vele szemben egyre erősödő s szélesebb köröket felölelő nemzeti kohézióknak munkája azóta állandóan folyik.

II. Mátyástól III. Ferdinándig tovább halad a Habsburgoknak az országot egységesítő politikája. A szeparatistikus, „németellenes” erők mindinkább Erdélyben koncentrálnak, mely szinte klinikai esete a nyugalmat s belbékét teremteni nem képes oligarcha uralomnak. Báthory Gábort, ki hadával Szeben városát valósággal kirabolta s a polgármőket megbecstelenítette, legyőzi Radul oláh vajda „a magyar lovasság” segélyével.²⁾ A király Forgách Zsigmond felsőmagyarországi kapitányt küldi Erdély elfoglalására, aki a hajdúk segélyével beveszi Kolozsvárt. Sok erdélyi úr is melléje áll. Bethlen Gábor is megjelenik táborában. Bethlen és Báthory viszálya megkönnyíti a királyi politika előhaladását. „Bethlen találkozása Forgáchcsal nem alaptalan gyanúval töltötte el a fejedelem lelkét. Midőn aztán Bethlennek a temesvári pasához írt levele a fejedelem kezébe került, Déva ura elmenekült. Ha Kapi András és Rhédei Pál még idején meg nem intik, Báthory megölette volna.”³⁾)

Bethlen Gáborral egy szélesebb látókörű politika folyik Erdélyben. De ennek is magánjellege szembeötlik az 1615.

¹⁾ I. m. 601. l.

²⁾ Angyal Dávid - *Magyarország története H. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. Szilágyi-féle történelem VI. k. Bpest, 1898, 97. l.*

³⁾ I. m. 107. l.

titkos szerződésből, melyben „el volt ismerve az erdélyiek szabad fejedelem választójoga, de csak addig, míg Buda és Eger ki nem szabadulnak a török kezéből. Azután a király tisztviselői igazgatják Erdélyt.”¹⁾ A kor és a vezető egyéniségeknek ugyanazt a magánjogi gondolkozását bizonyítja a nikolsburgi béke, melyben Bethlen hét megyét kap, *melyek azonban bíróságilag és országgyűlésileg továbbra is a magyar király alá tartoznak*, míg „Bethlen halála után az átengedett terület egyesül az országgal”; valamint az 1624. bécsi béke, mely a nikolsburgi újabb kiadása: „a különbség csak abból áll, hogy Bethlen elveszti a két sziléziai hercegséget, de megtartja címüket; az 50.000 forintnyi évi segítség 30.000-re olvad, Ecsed, Nagybánya és Felsőbánya örökjogon Bethlené lesz”, ellenben ez a béke „nem szól országos szabadságokról”²⁾, ami mutatja, hogy még ez a nagyobb arányú egyéniség is inkább volt a saját kiskirálysága, mint nagyobb körök ügyeinek védője. Hogy ezeknek a „nemzeti szabadságharcoknak” valódi jellege tisztán álljon előttünk, képzeljük el ugyanezt az ideológiai szellemet a szabadságharcra alkalmazva! Képzeljük el, hogy Görgei vagy Kossuth a béke vagy leszerelés fejében mindössze egyes országrészeket kértek volna a *maguk számára!* Ennek a beállításnak mosolyra ingerlő abszurditása a XIX. század közepén — mely pedig tizennyolc évszázad élő realitása volt, — legjobban szemlélteti a dolgok nagy fordulását s a rendi és a nemzeti állam különbségét!

Bethlen halála után újabb trónviszályok és újabb harc a királylyval, aminek eredménye az 1645. linzi béke, melyben „a császár temérdek vagyonnal gyarapította a Rákóczy-családot.” Egyáltalán a modern nemzeti állam problémája az elmékben még csak fel sem merül: a kor képe még mindig rendi és vallási.

¹⁾ I. m. 144. 1.

²⁾ I. m. 365. 1.

IV. FEJEZET

A kurucvilág képe. — II. Rákóczi Ferenc fölkelése, mint a feudalizmus utolsó fellobbanása

A Habsburgház küzdelme az ország egységesítéséért a szatmári békéig tart. Csak nagynehezen képes boldogulni, mivel anyagi erőforrásai elégtelenek voltak s szinte minden év új trónkövetelőket támasztott, kik a legbonyolultabb és legváltozatosabb inlrikákat folytatták az országon belül és kívül. Mindezek a kis és nagy urak, trónkövetelők és fejedelmek túlnyomó részben személyes politikát űztek s országos, avagy csak egyetemesebb szempontok csupán cégér gyanánt szerepeltek. Legtipikusabban Erdély fejezi ki az akkori állapotokat, mely nemesi oligarchia és féktelen abszolutizmus között váltakozott. II. Rákóczi György a legteljesebb autokrata s komoly ambíciói vannak a magyar királyi trónra. Ezek azonban nem akadályozzák őt meg abban, hogy az általa gyűlölt Wesselényi Ferencnek nádorrá választásakor, Bécsnek „felajánlotta közreműködését oly irányban, hogy a nyughatatlan elemeket Magyarországon közös erővel zabolázzák meg.”¹⁾ Kalandos és tájékozatlan lengyel politikája azonban trónjába került, melyet hogy visszanyerjen, újra Bécsnek tett ajánlatokat.²⁾ Az általános zűrzavarban valóságos balkánpolitika játszódik le egy-egy vezér: majd Rhédei, majd Barcsai, majd Kemény, majd Rákóczi körül. Természetesen ezek a belviszályok irtózatosan apasztják a népeiséget, úgy hogy 1657-től Kemény János fejedelem haláláig 250.000 ember pusztult el Erdélyben háború, pestis és inség folytán.³⁾ Helyükbe állandó beszivárgása történik idegen népelemeknek; különösen moldvai és havasalföldi oláhok költözködnek be.

De a tulajdonképeni Magyarországon is kevésbé jobbak

¹⁾ Acsády Ignác: *Magyarország története Lipót és I. József alatt*. Szilágyi-féle történelem VII. k., 1898, 27. 1.

²⁾ I. m. 62. 1.

³⁾ I. m. 123. 1.

a viszonyok. A XVII. század végén így kiált fel panaszosán az ország nádora: „Van-e oly nemzet, akitől e haza ne látassák bántódni? A lengyel fenyeget, erdélyi magyarok a Nyírünkön, török, tatár, oláh, rác s maguk némely lator jobbágyaink égetnek, rabolnak, pusztítanak bennünket.”¹⁾ Montecuccoli hadai a felvidéket dúlták s Nagy-Bányát a német csapatok kirabolták. E mellett a dinasztia küzdelme az oligarchiával folyton tovább tart, mely olykor félelmetes tömegmozgalommá válik, ha az üldözött szegénység egy-egy rátermettebb vezérre talál. Az 1663. béke a törökkel az *uti possidetis* alapján számos világi és egyházi főurnak roppant kárt okozván: a magyar oligarchia forradalmi hangulatba jut, mely az abszolutizmus által okozott közjogi sérelmeket és a szoldateszka meg a császári bürokrácia elhatalmasodását számára elviselhetetlenné tette. Az elégedetlen főurak mozgolódása mellett ott hömpölygött állandóan az üldözött protestánság és a földjéről elkergetett kóbor és éhező szegénység, meg a végtelenségig megsarcolt kurta-nemesség és jobbágyság „német gyűlölete”. De ez a két tábor éveken át nem találkozhatott, hisz a protestánsok a legnagyobb bizalmatlansággal néztek a kath. főurakra, kik rendszerint a bécsi abszolutizmus engedelmes eszközei voltak. Az általános elégedetlenséget jellemzi, hogy Lippay György primás „a katolikus Lipót birodalmában rosszul kezdte magát érezni” s ő is a franciákkal kezdett konspirálni. Zrínyi Péter — ki előbb „levélben ajánlotta fel barátságát” a császári fővezérnek, de ki azt kigúnyolta s „hivatalnokoknak mutogatta a leveleket”²⁾ — ez időben már XIV. Lajos évdiója volt s az országos elégedetlenségnek egy másik fővezére. Az intrikákat a francia követ rendezte (akinek óhajára Zrínyi Ilona Rákóczi Ferenc felesége lett), a dinasztia elleni mozgalom erősítésére. Kalandos tervekkel volt tele a levegő. Az urak majd a franciákkal, majd a törökkel kerestek szövetséget, amely intrikákat a személyes tülekedések

¹⁾ I. m. 145. l.

²⁾ I. m. 155. l.

töltik meg hivatal és föld után. Természetesen a bécsi udvarnak állandóan kitűnő összeköttetései és kémei vannak az összeküvők táborában. Nádasdy pl. mindkét irányban áruló. A fővezérek állásfoglalásában a személyes érdekek dominálnak, így midőn Zrínyi a katolikus urak s a protestáns felvidék mozgalmát szerves kapcsolatba igyekezett hozni, üzletet közvetített a nádorné és Nádasdy között, de ez „nemcsak nem jött létre, hanem ellenkezőleg a nádornéban s embereiben, sőt magában Zrínyiben is idegességet keltett Nádasdy iránt.” így a mozgalom vezetőinek személyes viszonya megromlott s Nádasdy újra az udvarhoz közeledett.¹⁾ Majd egy csomó újabb árulás és intrika, melyeket itt nem lehet nyomon kísérni, pedig jellemzően világítanak be abba a nemzetinek elkeresztelt korszakba. Zrínyi a franciák után a lengyelekhez fordul, majd Széchy Mária útján a bécsi udvarnak beárulja az ügyet, behódol s a mozgalomnak véget vet. Az összeesküvésnek ez a gyászos vége tette a Habsburg dinasztiát végleg úrrá Magyarországon, mert az ezt követő birtokelkobzások rendkívüli anyagi erőforrásokhoz juttatták. 1670 körül 2000 nemes s más tehetősebb úr ült fogságban s „az elkobzott ingatlanok értékét három millióra becsülték”, míg az ingó vagyon értéke még nagyobb volt. Thököly kincsei maguk három milliót értek. Rákóczi 400.000 forint váltságdíjat fizetett. „A lelkiismeretlen kezelés dacára az elkobzott javak tiszta jövedelmét Kollonics 1677-ben 66.000 forintra becsülte.”²⁾ E korban óriási pénz.

A levert összeesküvést a „XVII. századbeli Bachrendszer” követte minden ellenmondás nélkül. Csak Szelepcsényi érsek szólalt fel, de őt is megvették. A bujdosók 1672. fölkelése erőtlén volt. Leverték volna a hajdúk árulása nélkül is.³⁾ De a bujdosók elkeseredése és pusztításai, a vagyonát elvesztett nagy csomó ember a titkos elégtelenséget csak fokozta a kis nemesség, a jobbágyok s a polgári elemek

¹⁾ I. m. 245. 1.

²⁾ I. m. 298. 1.

³⁾ I. m. 316. 1.

körében, míg a protestáns üldözések s a vallási fanatizmus egyéb iszonyai (Kollonics alatt 300-nál több protestáns templomot foglaltak el néhány hónap alatt; protestáns prédikátorok megmentőként magasztalták a törököt; Trencsénben egy évben 300 asszonyt fojtottak boszorkányság miatt vízbe: Carafa debreceni s eperjesi rémuralma a végső kétségbeesésbe kergetik az ország szegényebb rétegeit, melyek vállain fejedelemmé emelkedett a hol császár, hol szultánpárti Thököly. Acsády ezt világosan meg is mondja: „Mint a kurucmozgalom főleg a tömegek, szegény papok, tanítók, bocskorosok, egytelkesek, jobbágyok műve: akképen a tömeg névtelen hívei teremtették meg a kor igazi magyar költészetét.”¹⁾ Természetesen ne feledjük, hogy e költészet is inkább németgyűlölő, semmint nemzeti volt, a szó modern értelmében, ami egyszerre világossá lesz előttünk, ha megtudjuk, hogy Buda visszafoglalását, mely a művelt Nyugatot lelkesedésre ragadta, a magyar társadalom közönyös hidegséggel fogadta.²⁾ Ez a tény érthetetlen volna, ha azt mai látásunkkal nézzük. (Az *Unita Italia* hogy fogadhatta volna közönnnyel Róma felszabadítását!) De nincs benne semmi meglepő a XVII. századbeli Magyarország szempontjából, melyet „német, török, tatár, litván, lengyel, kuruc” seregek dúltak, hol a nagy tömegeknek élete, földje, vallása volt lábbal tiporva, hol a protestáns prédikátorok a törökben kezdték menszvárukat látni, hol az oligarcha rendszerint udvaronc vagy külfölddel intrikáló politikai ágens volt. Ilyen viszonyok között nem születhetett meg a modern állami egybetartozás abstrakciója: hanem ki-ki saját magánérdekei, legfeljebb szűk partikularizmusa védelmét kereste.

Azonban jóllehet nem érezte az ország Buda visszavétele óriási fontosságát, az mégis döntő esemény volt. A Habsburgok uralmát ellenállhatatlanná tette s 1687-ben Erdély kardcsapás nélkül kerül az osztrákok kezébe Apafy árnyékfejedelemsége alatt. Thököly újabb államcsínyje balul

¹⁾ I. m. 402. 1.

²⁾ I. m. 454. I.

ütött ki. S mikor „foglyát, Dória ezredest az udvarba küldötte s az erdélyi fejedelemséget, római birodalmi fejedelmi címet, tábornagyi rangot, magyarországi ősi jószágait kérte, mely esetben kész volt a császárhoz állani, sőt a mellette levő török hadat felkoncolni”¹⁾ már nem állanak vele szóba, hanem Lajos örgróf harc nélkül kiszorítja Erdélyből. Innen kezdve az ország egységesítése gyorsabb lépésekben haladt előre; az 1699-iki karlovici békével az egész ország, a Temesköz kivételével, felszabadul a török uralom alul. A *neoquistica commissio* megkezdí működését s egy királyhú arisztokráciát létesít. A nemesség pedig jobbágýfélelemből mindinkább szövetkezik az abszolutizmussal²⁾ „. . . az érdekelletét a végletekig kiélesedett a birtokos és birtoktalan osztály közt, mely utóbbihoz tartozott ez időben, az egész egytelkes nemesség, a felosztatott végbeli katonaság, a jászság, a kunság, a hajdú városok népe s általában a kiváltáságosak mindazon eleme, melyet a közös ínség és elnyomás a jobbágýsággal egy sorsra juttatott.”³⁾ Az évszázados véres harcok, rabló kalandok, adócsavar, vallásüldözés, éhség és pestis ezeket a népelemeket az ország forradalmi kovászává gyúrta s ezek ajkáról hangzottak fel a német-labancot gyűllő, béke és vallásszabadság után sóvárgó kuruc dalok. Az abszolutizmus egységesítő és bürokratizáló uralma természetesen még fokozta az elégedetlenséget, mert e népelemek gazdasági válságán nem segített, az adócsavart fokozta, a katonai megélhetési alkalmakat redukálta s a szabadosság régi gyönyörúségeit kiirtani törekedett. Innen az a nagy gazdasági-erkölcsi válság, melyen az ország a XVII. század végén átmegy. A személy- és vagyónbiztonság még jobban meginog. Fegyveres rablóbandák — vide mai Macedónia! — tűnnek fel az ország minden részében. Véres lázadások napirenden vannak. Bereg, Ung, Zemplén, Sárosvármegyék hegyvidéke, „melynek orosz lakossága régóta

1) I. m. 488. I.
2) I. m. 534. I.
3) I. m. 534. I.

megszokta a harcot, mert a szomszéd lengyel nemesekkel éveken át valóságos háborúban élt . . .” különösen lázon-gott.¹⁾ A mozgalom annál inkább terjedt, mivel a dinasztia a spanyol örökösödési háborúval volt elfoglalva. A viszonyok újra megérték egy kuruc fölkelésre. A Rákóczi-féle fölkelés szinte típusa a rendi szabadságküzdelmek egész természetrajzának. Márki Sándor újabb kutatásai teljes világításba állítják, ha a történetíró által halomszámra összegyűjtött tényeket, nem pedig naiv reflexióit vagy bankettszerű szavalatait szemléljük.²⁾ A helyzet képe nyilvánvaló: a nemesi jogaiban, befolyásában, szabadságaiban, vagyonában az osztrák központosító abszolutizmus és a *neoacquistica commissio* által halálosan sebzett rendi feudalizmus egy utolsó kétségbeesett kísérletet tesz a régi territoriális felaprózottságú, nemesi köztársaság helyreállítására. A közállapotok különösen alkalmasak voltak arra, mert mint láttuk, az osztrák katolikus abszolutizmus nemcsak a nemesi rendet sebezte meg, hanem az üldözött protestánsok és a tönkrement jobbágyság széles rétegeiben a vallási és a szociális elégtelenség tüzet a végletekig élesztette. Azonban a vezér, osztályhelyzeténél és hagyományainál fogva a felkelés praesumptív vezetője, sokáig váratott magára.

Rákóczi szinte ösztönszerűen óvakodott tragikus sorsa beteljesülésétől. Lipótnak azt az ajánlatot tette, hogy magyarországi birtokait hasonértékű ausztriaiakkal vagy „németországiakkal cseréljék ki. Nem csoda: óriási érdekei forogtak kockán, hisz az ország valóságos kiskirálya volt. Magyarországon és Erdélyben együttvéve 446 faluja volt, 1,398.785 hold terjedelemben. Vagyis a mai összes kisbirtokok nagysága csak 600.000 holddal nagyobb, mint a Rákóczi uradalom volt.³⁾ Emellett milliókra menő kincsei voltak. Német

¹⁾ I. m. 538. 1.

²⁾ Rendkívüli kár, hogy ezt a hangyaszorgalmú s e mellett a dolgozó néposztályok iránt őszinte rokonszenvvel viseltető történetírónkat annyira elkábítja a sovíniszta frazeológia.

³⁾ Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferencz*. Budapest II. kötet 1909. 790—291.1.

módra öltözködött és az udvari társaságot kereste. Mindez az öröklött bizalmatlanságot nem csökkentette vele szemben: elutasították és kigúnyolták. Sokáig nem tudja magát elszánni, hogy melyik oldalra álljon. A kurucz mozgolódás egyre erősebb lendületet vett. A saját jobbágysai kelnek fel ellene „elfoglalták várait, uradalmait és azokat csak mint vezérüknek adták volna vissza.” Rákóczi nehéz helyzetbe kerül: úgy Bécsben, mint idehaza gyanús alakká kezd válni.¹⁾ A többi kurucz urakkal is így volt. Épp úgy elmarják társát, Bercsényit is, aki pedig résztvett az 1697. kuruclázadás levezetésében.

Sok sérelem, bántódás, családi intrika, tapogatózás és habozás után az események belesodorják a régi Ausztria-ellenes politikába. Ebben a nemzetközi viszonylatok voltak a döntők. Az összes, Ausztriával rivalizáló hatalmak, közöttük elsősorban Franciaország, már hamar Rákócziban találják azt a belső, forradalmi erőt, melyet a Habsburgok növekedő hatalma ellen mozgósíthatnak. Tényleg kezdettől fogva Rákóczinak francia összeköttetései voltak s mindvégig mint a francia politika eszköze működik. De francia összeesküvését hamar felfedik s elfogatása forduló pont habozó politikájában. Rákóczi és Bercsényi nagynehezen elmenekülnek és lengyel és francia tárgyalások után „különösen pedig Miksa Emánuel bajor választó fejedelemnek ajánlották fel Szent István koronáját.”²⁾

Újra a régi romantikus, az erőkkal nem számoló, ideoda ajánlkozó kurucz politika. Mindkét vezér évdíjat is kap XIV. Lajostól s Márki átlag évi 170.000 tallerra teszi azt az összeget, melyet Rákóczi a francia királytól a magyar hadjárat folytatására kapott.³⁾ De maga Rákóczi gyakran nem bízik ebben a szövetségben és becsapástól tart, nyilván elég példából tudva, hogy a külföldi hatalmasságok a nemzeti vezéreket pusztá ütőkártyáknak szokták volt tekinteni a

¹⁾ Márki: I. m. I. k. Bpest 1907, 147. .

²⁾ Acsády, Szilágyi-féle történelem VII. k. I. m. 546. 1.

³⁾ Márki: I. m. II. k. 252. 1.

nemzetközi bonyodalmakban, így a nagyszombati békealkudozások után „a fejedelem figyelmeztette is Des Alleurs francia követet, hogy ha XIV. Lajos rendes szövetséget nem köt vele, mint erdélyi fejedelemmel s a magyar szövetkezett rendekkel, magára vessen, ha megragadják a kínálkozó alkalmat és I. Józseffel kibékülnek.”¹⁾ Hasonló bizonytalan, változó politika a külföldi hatalmasságokkal szemben is. De belpolitikájában még nagyobb a zavar. Mint vörös fonál húzódik végig az egész mozgalmon az a belső ellenmondás, hogy dacára óriási latifundiumainak és hithű katolikus érzelmeinek, kezdettől fogva mint a kálomista kurtanemesek és a proletár kurucok vezére szerepel, kiket csak ködös ígéretekkel képes lecsendesíteni. Nem mintha a jóakarát hiányzott volna benne. Ellenkezőleg korát túlhaladó éleslátásáról és szociális érzékéről tanúskodik nem egy írása és cselekedete. De nem tehetett másképp. A kezdetben kálvinista és jobbágy paraszt-mozgalom — maga nevezte „csőcseléknek” első hadát²⁾ — nemsokára az ország feudális rendi nemességének egy nagy részét is magába foglalja. Ekként a maga nagybirtokos és erdélyi fejedelmi érdeke állandóan a feudális oligarchia és a protestáns kurta nemesség meg a minden nemzetiségű jobbágyság eltérő osztályérdekei között vacillál. Van valami igazán tragikus ebben a látványban, de olykor sok operettszerű is. Mikor jobbágyai hívására sok tétovázás után az országba bejön, a nemesség „parasztvezérnek”³⁾ kiáltja ki s remegő bizalmatlansággal van az új Dózsával szemben.

„Rákóczi érthetőnek találta, hogy a nemesek egyelőre ilyen se hideg, se meleg módra viselkedtek; mert valóban nem tudhatták, melyik a nagyobb ellenség: a német-e, vagy a jobbágy?” — mondja Márki.⁴⁾ De a történetíró téved: a nemesség ezzel mindig tisztában volt s mindannyiszor behó-

¹⁾I. m. I. k. 505. 1.

²⁾I. m. I. k. 254. I.

³⁾I. m. I. k. 268. 1.

⁴⁾I. m. I. k. 269. 1.

dolt, valahányszor Bécs torkára tette a jobbágy-veszedelem kését. Most is a nemesség kezdetben nem volt „se hideg — se meleg”, hanem *határozottan* ellenséges a Rákóczi felkelésével szemben. „A szabolcsi nemeseket pl. a fejedelemnek még ostromolni kellett Kisvárdán”.¹⁾

Maga Rákóczi későbbi fővezére, Károlyi, kezdetben buzgón a németek pártján áll. Esze kuruc kapitány hiába figyelmeztette Szatmár-vármegyét, hogy ne fegyverkezzék a kurucok ellen, kik „nem másért, mint a szegény nép elnyomásáért” lázadtak fel. Károlyi nem hallgatott rá, hanem „mozgásba hozta a szomszéd vármegyéket s a nemesi fölkeléssel, a hajdú városok népével, a szatmári németekkel akart a felkelőkre törni.” Felesége maga „negyven némettel és számos hajdúval” védelmezte Nagy-Károly várát a kurucokkal szemben, de Rákóczi kecsegtető ígéreteire csakhamar kezére játssza azt.²⁾

Időközben Károlyi maga is gyanúba került s igazolásra Kassára sietett.³⁾ E közben azonban Rákóczi népszerűsége futótűzként terjedt el. Azt beszélték róla, hogy „a portiót az országból kiűzni s a sót felszabadítani” jön: ez mindenütt megnyitá neki a szíveket. Bercsényi meg „nem üres kézzel” jött, hanem 800 — mondd nyolcszáz! — lengyel, oláh, kozák és tatár harcossal. Ez volt a felkelés elite-csapata. Bécsben lenézték az egész mozgalmat; a vármegyék nagyrésze németpárti volt.

De a mozgalom rohamosan terjedt s a nemesség előle a német várakba vonult. Eredeti természete iránt kétely sem lehet: „Kanászok, gulyások, borbélyok, szabók s más ilyenek voltak a csapatok önválasztotta vezérei.”⁴⁾ Még a hajdúk sem tartottak velük. Kalló vára bevételével kapja Rákóczi első négy ágyúját, néhány mázsa lőporral. „Ebből állott tüzérségem” mondotta később.⁵⁾ De a lenézett, gyülevész had

¹⁾ u. i.

²⁾ I. m. I. k. 272. 1.

³⁾ Acsády: I. m. 548. 1.

⁴⁾ Acsády: I. m. 550. 1.

⁵⁾ I. m. 551. 1.

egyre nőtt: sok évszázad nyomora, elnyomatása, éhsége lobogott fel benne, nyelvre és nemzetiségre való tekintet nélkül.

A mármarosai oláhok és oroszok legtüzesebb harcosai voltak. A bujdosók visszaszivárgása megkezdődött s 1709 végén a fölkelés országos jelleget ölt. A nemesség is közeledik hozzá: újra fellobogott a régi németgyűlölet. Károlyi Sándor, ki még augusztusban birtokokat kunyorál Bécsben, októberben már Rákóczival tart.¹⁾ Rákóczi érezte, hogy mozgalma csak úgy vezethet sikerre, ha mentül szélesebb köröket felölel. Ezért igyekszik megnyerni a rácokat s patriarchájuknak „a rácok kiváltságainak megerősítésén kívül” 20.000 frt jutalmat ígér. De hiába. A dinasztia által betelepített katonanép császárhű marad. 1704-ben már Erdélyt is elborítják a fölkelés hullámai, Rákóczit fejedelemnek kiáltják ki.

Jó lesz a kuruc fölkelés belső képét egy kissé tüzetesebben szemügyre venni, mert a legrikítóbban beszél a feudális hadviselés természetrajzáról. Ne gondoljunk itt modern nemzeti harcokról; fegyelmezett, koncentrált, egy cél felé, törekvő hadi operációkról. Apró guerillaharcokban folyik rendszerint a küzdelem s néhány száz főnyi összeverődött gyülevész csapat verekedése egy-egy csata. Az egész ország lángba borult. Ugyanis „a kurucság tömege nem volt hadsereg s csak részben folytatta a harcot az ellenség ellen. Rabolt s égetett nemcsak az örökös tartományokban, hanem saját hazájában is, s hogy egész országrészek sivataggá váltak a hosszas küzdelemben, ahhoz rácok és németek mellett kurucok is járultak.”²⁾ Éhség-zendülések és éhség-zsákmányolások állandóan napirenden vannak. A fejedelem hadai nem egyszer fosztogatják a nemességet s Rákóczi csak nehezen tud rendet csinálni. A jobbágy-lázadások véres tüzei állandóan veszélyeztetik a fölkelés sikerét.

„A hadakozás módja”, pedig „még I. Endre korára emlékeztet, mikor a falvaknak mindenestől költözködniök, futniök kellett a betörő ellenség elől, hogy ezt az inség

¹⁾ I. m. 553. 1.

²⁾ I. m. 596. 1.

verje meg. A fejedelem a bírót a szeniorral s a paraszt embe-
rekké lett hajdúk egy részével felakasztatni rendelte azok-
ban a helységekből, amelyek az ellenséget bevárták.” így a
„hadjárat céljaihoz képest nyugodtan adta ki a parancsot
pl. Kecskemét és Kőrös porrátételére.”¹⁾ Elképzelhetni, hogy
ilyenféle hadviselés mellett a kuruc gyakran veszedelme-
sebb ellenfele volt az ország népének, mint a német. Tényleg
egész vidékek mezőgazdasága elpusztul, a nép koldusbotra
jut, elmenekül, úgy hogy a kuruc fölkelést legalább olyan
mértékben tette lehetetlenné hadviselése belső természete,
mint a német. Ezért a háború vége felé a fejedelem 2000 gya-
logost is alig volt képes összeszedni.²⁾ De ami a fölkelést
kezdettől fogva halálra ítélte, az ugyanaz volt, mint ami
Európaszerte mindenütt a feudalizmust felőrölte: *a pénz
hiánya*. A királyi hatalom állandóbb, fegyelmezettebb, job-
ban felszerelt hadseregével szemben első sorban pénzre volt
szükség. Már pedig a túlnyomó természeti gazdálkodás korá-
ban ez nagyon szűkös volt. Olykor csak fegyveres erővel
sikerült a katonaság élelmezését biztosítani a megyei tisztek-
kel és lakossággal szemben. *Az egész mozgalom a szó szoros
értelmében éhen hal*. A háború utolsó szakában panaszkodik
a fejedelem, hogy „Nincs Uram lakik a prófonházakban s
mindenütt üres a magazinum; mert pl. Kassára végrehajtás
útján is csak 9 köből gabona került be két vármegyéből s
nem volt embere, akivel végrehajtani tudná rendelkezéseit.
Akkor már a pusztán maradt helységeket vermet is feltörette.
Mindenki éhségről panaszkodott..”³⁾ A rosszul, vagy nem
fizetett hadak vad zsákmányolásban elégítik ki szükségletei-
ket. A kegyelemdöfést aztán megadja a pénzvaluta erőszakos
forszírozása, mely az egész gazdasági életet feldúlja. „A had-
járat végén már körülbelül 12 millió forint értékű kongó volt
forgalomban.”⁴⁾ A nagyban üzött pénzhamisítás azután be-

1) Márki: I. m. II. k. 129—132. 1.

2) I. m. II. k. 165. 1.

3) I. m. II. k. 234. L

4) I. m. II. k. 245. 1.

végezte a pénzgazdaság teljes kudarcát. De a fejedelem kénytelen volt, — bár maga is észrevette a vészt — a pénzrontás utján haladni tovább. *Egész fölkelése idején valósággal rettegett új adók kivetésétől*, mert teljesen tisztában volt vele, hogy forradalma ereje épp abban a szociális elégtelenségben áll, melyet a bécsi adócsavar váltott ki. Ő nem léphetett erre az útra.¹⁾ Egyedüli lehetősége újabb rézpénz kibocsátása volt és annak erőszakkal biztosított kényszerárfolyama. „A rézpénz megvetését nagyobb bajnak tartotta akármely harc elvesztésénél . . . Megparancsolta tehát, hogy aki rézpénzben többet követel árujáért, annak a megtüzesített kongó pénzt (a libertást) homlokára süssék.”²⁾ Természetesen a pénzügyi végső összeroskadás nem volt elkerülhető. És végtelenül jellemző, hogy a végső veszélyben Bercsényi egy tervet dolgoz ki, mely a *pénzvaluta mellőzésével a hadsereg egész ellátását a natural-gazdaságra akarja fektetni.*³⁾ Így fogy ki a pénz, így megy tönkre a jobbágygazdálkodás,⁴⁾ a városi forgalom. Kiéhezett, lerongyolt, gyülevész hadak lepik el az országot, zsákmányoló vezérekkel. De magát a kuruc nemesi társadalmat is egyre nehezebb volt összetartani. A nemesi martalócok csak úgy megrohanták a fejdelmet birtokadományokért. „Abból, ami még elajándékozható — kérdezte Károlyitól — mi maradt még hátra? Hiszen szűkös helyzetének így is az egyik oka, hogy érdeme jutalmát mindenki időnek előtte kívánta, hazáját bérért, fizetésért, jószágért szolgálta. A kötelességet érdemnek nevezvén, a véghetetlen kívánságoktól meg nem szüntek. Mondogatták, azért fogtak fegyvert, hogy torkonverve elvett jogaikat, világosan megnyerhessék; de a birtok visszaadását akárhányszor mégis kevés szolgálat nagymértékű megjutalmazásának állították. Nem keres-

¹⁾ I. m. II. k. 246. I.

²⁾ I. m. 248. I.

³⁾ I. m. 250. I.

⁴⁾ I. m. 278. I.

ték, a fejedelem igaz igényt vagy kegyelmet teljesített-e, hanem gáncsolták eljárását.”¹⁾

A feudális fölkelések egész lélektana itt lüktet ebben a citátumban. Az egész nemesi társadalom birtokért harcol: elveszett vagy újonnan szerzendő birtokokért. A „nemzeti szabadság” rövid ingecskéje nem takarja többé a jobbágmunkából élő társadalom földbirtok-éhségét. A fejedelemtől kezdve, akinek Erdély vagy Magyarország koronája kell, le az utolsó kurtanemesig vagy hajdúig, ki-ki egy-egy földterület magánjogi természetű uralmára vágyik. Jóságadóomány és jószágelkobzás a kor fő-fő mozgató ereje. „Jósággaik elkobzásával fenyegette a fölkelni vonakodó nemeseket, de ezt a jogát (*sic!*) még a hűtlenekkel szemben is ritkán gyakorolta.” A szegény fejedelemnek így egyre több földeket kellett foglalni és osztogatni, mint minden középkori hadvezérnek. És a megadományozottak hosszú listájával szemben, melyet felsorol s az általános éhség mellett, melyet kiemel, végtelemül beszédes naivitás, mikor Márki Rákóczinak Károlyihoz intézett egyik levele alapján így jellemzi Rákóczi birtokpolitikáját: „Rákóczi nem azért kötött fegyvert s nem arra esküdött meg, hogy elvegye a másét, (*azokon kívül, akik a szövetséghez nem csatlakoztak*) és azokat másoknak ossza ki; hanem azt fogadta, hogy mindenkit megtart szabadságában és jószágában, aki ügyünkhöz esküdött.”²⁾ Nem, elvben csak a szövetségen kívül állók birtokát foglalták el és osztották szét!

Ezek az okok törték le az utolsó rendi fölkelést. A fejlettebb osztrák városi életre, centralizációra, bürokráciára és hadseregére támaszkodó királyság annál biztosabban győz, mivel Magyarország nagyobb része hű maradt hozzá. Hisz még az 1705. szécsényi szövetség is csak 26 vármegyére, 3 kerületre és 20 városra terjedt ki, úgy hogy a mai Magyar-

¹⁾ l. m. 303. l.

²⁾ U. i. 301. és 303. l. A ritkítás tölem ered.

országnak egyharmadrészét sem foglalja magában.¹⁾ S nem szabad feledni, hogy az ilyen szövetségek milyen laza természetűek voltak: pillanatnyi kényszerek és személyi érdekeken alapulók. Árulás nélkül is meg volt a Rákóczi fölkelésének sorsa pecsételve. Rákóczi elmenekül s a külföldön „kijelenté, hogy ha a fogyatkozás csak az én megalázásomon áll”, Pálffy ne folytassa a háborút, mert „kész Bécsbe menni s ő felsége lábai elé borulni.” Csakugyan haza is jött és érintkezésbe lépett Pálffyval.²⁾ Majd orosz szövetséget köt s ennek biztatására nem akart tudni Károlyi közvetítéséről. A szatmári béke, az ország öröme,³⁾ azután véget vetett az utolsó kuruc felkelésnek.

V. FEJEZET

Az egységes magyar állam alapjainak lerakása

A szatmári békével az egész ország politikailag újra egységes volt a Habsburgok koronája alatt. A „népesség nagy része ugyan még mindig nemcsak kóbor, hanem fegyveres is” s „minduntalan tolvajbandák merülnek fel”⁴⁾, azonban a régi kuruc elemeket többé nem lehetett fegyveres fölkelésre egyesíteni. Az abszolút, katonai, bürokratikus monarchiával szemben végleg lehanyatlott a partikuláris kiskirályok napja: „Az ország belsejében levő várakat lerontják. Az urak elhagyják sásfészkeiket és a völgyben nagy síkságon építtetnek kastélyt . . . az a korszak, melyben a magánember is viselhet háborút, teljesen megszűnt.”⁵⁾ A királyság lesz az egyedüli katonai hatalom, amely hadseregén kívül egy nagy, pontosan fizetett s nyugati mintára berendezett bürokrácia felett rendelkezik. E mellett a király az ország-

¹⁾ I. m. II. k. 118. 1.

²⁾ Acsády I. m. 663. 1.

³⁾ I. m. 684. 1.

⁴⁾ Marczali Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig*. Szilágyi-féle történelem VIII. k. 356—7. 1.

⁵⁾ I. m. 83. 1.

nak hasonlíthatatlanul leggazdagabb embere, aki a török kiűzése és a kurucfölkélek leverése után töméntelen föld, tisztség és állás felett rendelkezett. Tényleg a rendek szervilizmusa nem ismert határt: az 1715:XLIX. t.-c. megbélyegezte Rákóczi emlékét s ez időnek majdnem minden folyamódványa hirdeti az osztrák császári házhoz való hűséget és a Rákóczival való korai szakítást.¹⁾

A szatmári békével kezdődő korszakot történetíróink a nemzeti tespedés korának nevezték, holott a *nemzeti állam alapjai lerakása korának kellene azt hívni*, mert ez időben történtek azok a nagyszerű kezdeményezések, melyek a középkori állami élet kereteit — a nemzeti egységbe való forradás főakadályait — lerontani kezdték. A modern mezőgazdaság, iskolaügy, közigazgatás, hitelügy, adóügy, közlekedés, bíraskodás stb. első kezdeményezései ebbe a korszakba esnek s nemsokára nyomukban jár az első nemzeti-nevezhető mozgalom: törekvés állami egység és függetlenség, nemzeti nyelv és kultúra, polgári jogegyenlőség után. Természetesen ebben a nemzetileg egységesítő folyamatban a királyság ilyen irányú szerepe merőben öntudatlan, sőt látszólag azzal ellentétes volt: a dinasztia nem nemzeti államot akart, hanem a monarchia egységét és erejét akarta emelni az ország közgazdasági és kulturális emelése által. Ezt célozták (és nem öntudatos germanizálást) a német nyelv terjesztésére irányuló, meg-megújuló törekvések. A helyzetet jól jellemzi Marczali így: „Röviden összefoglalva: mindaz, mi az ország anyagi érdekeit illette, inkább a királynak, mint az országnak állott rendelkezése alatt és csaknem egészen külföldi hatóságok igazgatására volt bízva.”²⁾ Ezen elgyötört, kimerült, elmaradt ország számára hosszú ideig tényleg csak a dinasztia közvetíthette a nyugati kultúrháladást, természetesen abban a mértékben, mely a felvilágosult

¹⁾I. m. 89. 1.

²⁾I. m. 62. 1.

vagy gyakrabban reakciós abszolútizmusnak kedvére volt. Bizonytalan birtokállapottal, szakadatlan perlekedésekkel, jobbáglázadásokkal és elbujdosásokkal köszönt be a kurucvilág katonai megszűnte Magyarországon. A királyság hamar észreveszi, hogy a jogtalan és kizsartolt jobbágyság föl-emelése, gazdasági és kulturális megerősítése nélkül a monarchia fenn nem tartható s tényleg innen kezdve állandó kitarással gyakorolja ezt a politikát a még mindig katonai szellemű, szűk látókörű, a gravaminális politikában kimerülő nemességgel szemben. Mária Terézia negyven esztendő, belső békében lefolyt uralkodása az ország termelő erőinek olyan meggyarapodását jelentette, aminőre már évszázadok óta nem volt példa. Ez a XVIII. század abban a tekintetben is a magyar történelem egyik legfontosabb időszaka, hogy az ország néprajzi térképe tökéletesen átalakul. Óriási kereslet van munkáskezdek után, amit idegen telepítés és a már letelepedett népesség új elrendeződése követ. Az Alföldnek a török világ elől a perifériákra menekült népessége sűrű rajokban vonul vissza, régi területeire s a felszabadult vagy íratlanná vált földeket külföldi telepések avagy belföldi jobbágyok veszik művelés alá a „legkisebb szociális nyomás” törvényének megfelelően. Összesen kétszázharmincra teszik az 1715 és 1720 között telepített új községek számát, melynek fele azonban még a Dunántúlra esik. . . „Midőn a Temesközt be kezdik telepíteni, Aradmegyét csaknem teljesen elhagyja jobbágysága.” Egész hosszú listája van az ilyen eseteknek.¹⁾ Csupán csak a Harruckern báró előbb néptelen birtokain 60—70.000 ember települ le. Természetesen a békés munka nyomában nagy gazdasági föllendülés jár, melynek eredménye, hogy „a külterjes tanyai rablógazdaság lép helyébe a régebbi, még kezdetlegesebb baromtenyésztésnek . . . Nagy eredménye az, hogy Magyarország ismét gabonatermelő, termelésének fölöslegével a külfölddel

¹⁾ I. m. 103—104. 1. Egy külön fejezetben részletesebben is meg fogjuk ismerni ezt a folyamatot.

kereskedő országgá válik.”¹⁾ *Állattenyésztésből a mezőgazdaságra való átmenetel, a pénzgazdaság egyre fokozódó kiterjedése a naturál-gazdasággal szemben, a városi életnek a falusi étellel szemben:* ez az az alapvető gazdasági tény, mely körül egy egész új politikai élet és társadalmi rend, a demokratikus nemzeti irány kezd a XVIII. század végétől kialakulni. Természetesen a régi nemesi világ mindebben nagy veszedelmet lát. Költője, b. Orczy Lőrinc „egész konzervatizmusa fellázad azon gondolat ellen, hogy a csatornák, utak, hajózható folyók által ez az ország is megnyílhatik a világ forgalma előtt.”²⁾

Fejlődő földművelés, mely az elavult jobbágyrendszert egyre kevésbé bírja el; nyomában egy új városi élet csiráinak kialakulása; a szegény nemesi osztályból és a polgárságból kikerülő irodalom növekedő szerepe, szóval a jobbágyság és a demokrácia, a harmadik rend veszedelme, a kor egy további érdekes jellemvonását szüli meg: Az évszázados vallási, fegyveres és politikai viszályok elenyésznek. „1764-ben, midőn Kollár könyve és a királyi propositionok gyökerében támadták meg a nemesi kiváltságot, teljes az egyetértés a főpapok és a kálvinista követek között.”³⁾

A királyságnak jobbágyvédő és kultúraterjesztő politikája tetőpontját éri el II. József uralkodása alatt, aki egyik legtündöklőbb alakja volt a felvilágosult abszolutizmusnak, mely centralizál, a népet védi és kultúrát terjeszt. És a mit a tizenkilenc éves József mondott: „A belső erő, a jó törvények, a pontos igazságszolgáltatás, rendes pénzügy, tekintélyes katonaság, fejlődő ipar, tisztelettől környezett uralkodó méltóbbak egy nagy európai udvarhoz, mint az ünnepek, gálanapok, drága szövetek, gyémántok, aranyos termek, arany edények és szánkázások. Nem is kívánnék alattvalóimtól pompát.”⁴⁾ azt a trónra került uralkodó eleven tettekbe

¹⁾ I. m. 319. 1.

²⁾ I. m. 325. 1.

³⁾ I. m. 372. 1.

⁴⁾ I. m. 379. 1.

váltotta fel. Hatalmasabb koncepciót és lelkesebb erélyt a modern igazságszolgáltatás, pontos bürokrácia, népoktatás, állami centralizáció, gazdasági fejlesztés s jobbjárvédelem körül nem ismer a magyar történelem. A nemesség mai történetírói a magyar államiság, a magyar nyelv legféltelenebb ellenségének kiáltották ki. A történelmi igazság ellenben ez: a latin nyelv ellen küzdött, melynek helyébe nem emelhetette a magyart, mert a nemesség nem tudott magyarul és nem akarta alkalmazni közigazgatásában; az egységes, nagy nyugati államokat tanulmányozva, egy általános államnyelv szükségességéről meg volt győződve s erre a kor egyik legkultiváltabb kultúrnyelvét, a németet tartotta legalkalmasabbnak, mely a monarchia többi országainak is államnyelve volt. „Németesítő politikáját” tehát nem a „nemzeti politika” vezette, hanem ennek az erőnek teljes nem ismerése. Mert nem is ismerhette azt az új történelmi áramlatot, melynek vérkeresztelője a francia forradalomban lett. Németesített nem a németiség érdekében és a magyar kárára, hanem a holt latin nyelv ellen és az európai, modern jogrend érdekében. A következmények kimutatták, hogy tévedett. De még tévedése is a szűkebb értelemben vett „magyar ügy”-nek is javára volt.

Hogy ekként „németesítő” rendeletét jól ítéljük meg, az is bizonyítja, hogy az nagyobb reakciót nem keltett. A nemesség meglehetősen közönnnyel fogadta s végrehajtása komolyabb nehézségekbe nem ütközött. Ellenben az egész nemesi Magyarország zúgott és háborgott, mikor a „császár” az országos összeírást rendelte el, mert ebben az első modern statisztikai felvételben jussai veszélyeztetését látta.¹⁾ Igaz, ez az ellenállás sem volt nagyon komoly. Csak két vármegyében volt katonaságra szükség, de azért e tények szembeállítására jellemzi az u. n. nemzeti érzület erejét e korszakban. Gumplowicz jól látja, hogy miről volt szó: „A német hivatali nyelv kíséretében József császár azokat hozta be az

¹⁾ I. m. 408. 1.

országba, akik a nyelvet beszélték, — a német hivatalnokokat. De ez az intézkedés legbelsőbb életelemében veszélyeztette a „magyar szabadságot”, vagyis a magyar nemesség érdekét. (A két fogalom akkor azonos volt.)¹⁾ Grünwald ugyanígy látja a helyzetet: „Az egykorúak inkább igazságtalanságot láttak ez intézkedésben, s az fáj nekik, hogy érdemes hazafiak „elesnek hivataloktól csak azért, mert németül nem tudnak.”²⁾ De, hogy az ellentállás mily képtelen volt, bizonyítja a tény, hogy „1876-ban már minden megye német nyelven hivataloskodik, a legmagyarabb épp úgy, mint azok, amelyekben nincs egy magyar lakos sem.”³⁾

Érdekes tünemény, mely sokat megmagyaráz, az is, hogy míg József épp a nemzetietlen megyéknél gyűlöletes, addig Kazinczy, Péczeli, Révai s a magyar renaissance több más úttörője rokonszenvezik a császárral. Miért? Mert ezek a magyar kultúremberek, kik modern polgárosult állapotok után sóvárogtak, nem láttak egyéb kivezető utat, mint a császár: a német kultúrán át bekapcsolni ezt az elmaradt latin középkori világot Nyugateurópába. Hisz Kazinczy és társai ugyanezt az utat tették meg: az idegen, főleg a német irodalmon kiművelődve jutottak el a magyar irodalomhoz és nemzeti érülethez. És ugyan mi egyebet remélhettek volna oly korban, midőn végleg elidegenedett „az idegen udvar hatása következtében az arisztokrácia felső rétege, míg a köznemesség tömegei, elfeledve a nemzeti nyelvet, az alattuk levő tót, ruthén, oláh parasztság nyelvét veszik fel, a magyar parasztság egy része pedig az ország felső vi-

¹⁾ *Das Recht der Nationalitäten stb.* i. m. 29. 1. Decsy Sámuel Pannóniai *Fenikszében* (1790) nyíltan mondja, hogy „nem nemzeti nyelvünkhöz való igaz hajlandóságunk, hanem nemesi szabadságunknak elvesztésétől való félelmünk indította ezt a forróságot és mihelyt amazokat erős fundamentumra állíthatjuk, mindjárt el fogunk nyelvünkről felejtkezni.” (Idézi Concha: *A kilencvenes évek reformeszméi és következményei.* Bpest 1885, 33. 1.)

²⁾ *A régi Magyarország*, 468. 1.

³⁾ I. m. 468. 1. '

dékein a tót elembe, Erdélyben az oláhba olvad.”¹⁾ Oly korban, midőn a tudomány és a közélet nyelve kizárólag a latin, az iskolákban a magyar nyelvet nem is tanítják, a magyar mint társalgási nyelv is ki van zárva nemcsak a jezsuiták, de a kálomisták kollégiumaiból is.²⁾ Kemény Zsigmond is így ítéli meg a helyzetet: „Nagy része az elégteleneknek más nem volt, mint oly reakcionárius, ki ha József reformjai magyar érdekekben és alkotmányos úton létesítettek volna, akkor is hasonló keserőséggel lép föl az újítások ellen.”³⁾ Ellenben a „nemzetellenes” császár „gyakran mondta, hogy kivesszi Mátyás királyt a magyarok szájából,⁴⁾ nagy és igazságos kormányzati munkájára gondolva.⁶⁾ Egyedül az 1788—89. évben, melyben pedig háború és inség dühöngött, 25 fő- és 464 népiskolát állított fel.⁶⁾

Különben II. József „germanizáló” politikájának természetét legjobban jellemzi, hogy az ellene való reakcióban a szászok is buzgón résztvettek, „kik nemzetiségüknél sokkal többre becsülték rendi jogaikat és kiváltságaikat. A germanizáló császárnak nem bírták megbocsátani, hogy feloszlatta univerzitásukat és a polgári egyenlőség (conciuitas) megadása által előmozdította más törzsűeknek, magyaroknak,

¹⁾ I. m. 463. 1.

²⁾ I. m. 464. 1.

³⁾ *Erdély közléte*: Történeti és irodalmi tanulmányok. Budapest 1907, 147. 1.

⁴⁾ Marczali, i. m. 414. 1.

⁵⁾ 1768-ik erdélyi utjából írja: „Volksschulen seien bei Rumanen und Serben unbekannt, unter Tausenden findet sich nicht Einer, der des Lesens und Schreibens auch nur in seiner Muttersprache kundig ware, — selbst den Richtern und Kenesen fehlt diese Kenntniss. Lupás János: *Az erdélyi görög-keleti egyház és a vallás-unió a XVIII. század folyamán*. Budapest 1904, 67. 1. És tényleg lázasan hozzá lát népiskolák felállításához. Elrendeli, hogy minden száz családból álló község építsen iskolát, ha pedig valamely község nagyon szegény, azt a tanulmányi alap is segítse. A gör. kath. iskolák igazgatójává Sinkai Györgyöt nevezi ki, aki 12 év alatt több mint 300 népiskolát állított fel. U. i.

⁶⁾ Marczali, i. m. 438. 1.

oláhoknak és nem szász németeknek betelepítését addig meg lehetőségen zárt községeikbe. Ismét feléledünk, a szász ismét nemzet. Mindnyájunknak dobog a szíve s minden szemből örömköny pereg — mondja egy akkori röpirat” II. József irányának bukásakor.¹⁾ Nem lehet ennél jellemzőbb dokumentuma a korra s az u. n. nemzeti irányára. *A szászok ujjongának a németesítő császár rendszerének összedőlten*. Természetes: nem a németség, hanem a szász privilégium hevítette őket I

Épp így nem kellett Erdély egyesítése Magyarországgal, melyet szintén a magyar nemzet ellensége, II. József hajtott végre több mint fél évszázaddal eme nagy esemény végleges bekövetkezése előtt. És az 1791. márc. vitában Erdélyben, midőn „Türi Sámuel ítélőmester, különben a szoros egyesítés ellen szólva, mégis azt követelte, hogy legalább vámegység és szabad forgalom legyen a két ország közt, Cserei ítélőmester megvetőleg úgy nyilatkozott, hogy ez nem olyan tárgy, amiért nemes ember lelkesedhetnék, hisz a közbenső vám eltörlése csak a görögnek meg az örménynek válnék hasznára”.²⁾ Igaza volt: még egy fél évszázad fejlődő cseregazdaságának, közlekedésének, városi életének, modern ideológiájának kellett működnie ahhoz, hogy az unió eszméjén „nemes ember is lelkesedhetett”. Sőt még az 1836-iki, a Partium körüli vitában a Kemény Zsigmond híradása szerint, az unió még mindig „csak a nemesebb kedélyek sóvárgása volt”.³⁾

A XIX. század első felében tovább folyik a XVIII. század két irányú tendenciája: a viszonylagos jogrend, belbéke, fejlődő közigazdaság, kultúra s népoktatás a régi kuruc világ ellen dolgozik s egyre inkább gazdasági és politikai egységbe hozza az országot a Habsburgok uralma alatt; a kuruc fölkelések immár lehetetlenné válnak. Ugyanekkor azonban

¹⁾ Marczali, i. m. 536 l.

²⁾ I. m. 539. l.

³⁾ I. m. 202. l.

az újra szervezettebb egységbe került ország s a fejlődő pénzgazdaság és közműveltség által megingatott középkori rendiségből lassan, de biztosan kibontakozó polgári társadalom egyre szorosabban érzi az osztrák abszolutizmus és idegért uralom nyomását. Természetesen a városi polgári élet beteg fejlődése Magyarországon egyrészt, poliglott nemzetiségi tagozódása másrészt, lehetetlenné tette, hogy a nemzeti, polgári, liberális társadalom kialakulása olyan tisztaságban és jellemző erővel folyjék le, mint pl. Olaszországban. Maga az a tény, hogy a demokratizáló folyamat élén a nemességnek egy forradalmi minoritása állt, mely mintegy egy tőle idegen osztály — a harmadik rend — érdekeinek vált végrehajtójává, azt eredményezte, hogy a polgári természetű mozgalom a modern jelszavak mellé sokat felvett a kuruc, nemesi szabadság eszmetárából s taktikájából.

Mégis az egész 48-as mozgalom nemzeti jellege nyilvánvaló: Közös mindenkire kiterjedő törvényekben egyesíteni az országot, az idegen uralommal szemben függetlenné tenni, önálló gazdasági és politikai létet biztosítani, az anyaországot Erdélylyel s a többi elszakadt részekkel egyesíteni, a rendiség romjain egyenlővé tenni az ország minden alkatelemét s közös államnyelvben s érdekekben egyesíteni minden nemzetiséget: *mindez lényeges és le nem tagadható vonása a magyar forradalomnak s mint ilyen, a világ összes demokratáinak rokonszenvét bírta.* Igaz, hogy emez egyetemes, nemzeti vonások mellett ott hömpölygött a szűkkeblű nemesi partikularizmus s a tényleges hatalmi erővel nem számláló kuruc frazeológia is: de a forradalmi magyar nemesség érdeme, hogy a jobbágyfelszabadítás ügyének felkarolásával s a demokratikus reformok fontos sorozatának megvalósításával a nemesi kuruc felkelésből nagy, messze kiterjedő népmozgalmat volt képes csinálni, mely a városi polgárság és a parasztság széles tömegeire tudott támaszkodni. Jól tudom, hogy divat ujabban ezt a forradalmat lekicsinyelni s annak kuruc nemesi természetét vitatni. De *egyetlen nagy tény* többet beszél, mint a küzdők titkos motívumainak szí-

matolása. Ez a nagy tény az, hogy Magyarországot — ellentétben a régi kuruc fölkelésekkel — képtelen volt Ausztria, a nemzetiségekkel való szövetsége dacára, újból a saját erejéből „pacifikálni”. Az orosz haderő tudta csak a magyar fővezért kardja letételére bírni. Ilyen eredmény csakis a népies erők igen tetemes megfeszítése árán érhető el, melyet csak a jobbágyszabadítás s a demokrata közszellem (bármily félénken is volt az demokrata némely irányban !) tesz érthetővé.

VI. FEJEZET

A nemzeti egység főtényezői Magyarországon

Honnan kerültek ki az új erők? Ezt csakis az ország egész gazdasági és kulturális struktúrájának óriási eltérése teszi érthetővé, melyen ez az utolsó évszázad alatt keresztül ment, s melynek legalább fővonalait Grünwald Béla úttörő kutatásaiból ismerjük.

Nyilvánvaló, csak a magyar nép széles rétegeiből indulhatott ki a modern nemzeti állam felé irányuló gravitáció. Minden más magyarázat képtelenség. Az arisztokrácia túlnyomó többsége érzéketlenül, sőt ellenségesen állott minden nemzeti gondolattal szemben. A polgárság német volt. A magyar nemesség mindenütt latin volt s napi ügyeiben mindenütt a jobbágyság nyelvét vette fel. „Zemplénben, a híres kuruc vármegyében még 1826-ban azt hirdették, hogy a magyar nyelv alkalmazása veszedelmet hoz konstitúciónkra és minden javunkra (ezt egy Matolay mondta) és hogy oda a religió, ha a deák nyelv eltöröltetik . . . Némely részről az egész nyelvújítási mozgalmat úgy tüntették fel, mint küzdelmet az egyház ellen, melynek ősi nyelve a latin.”¹⁾ Ahol ilyen volt a „legnemzetibb” megyék hangu-

¹⁾ Acsády, i. m. II. k. 621. 1.

lata, elképzelhető, hogy onnan nem is indulhatott ki a modern nemzetiségi gondolat.

Az is világos, hogy ez az idő csak sokkal később jelenhetett meg Magyarországon, mint egyebütt, mert az asszimiláció főakadálya a középkori jogi és gazdasági rend, itt legtovább maradt meg érintetlenül, míg annak legfőbb elősegítője a modern, piacra termelő mezőgazdaság, a városi élet és a szélesebb körű népoktatás csak sokkal későbbben vert gyökeret.

A nemzeti tudat és akarat tényezőinek eredetét és kialakulását a történelmi múlt áttekintéséből is tisztán felismerhettük. Láttuk, hogy annak a kohézióknak, melyet nemzeti államnak nevezünk, lényegileg két nagy előfeltétele van: az egyik a gazdasági, a másik a politikai egység. Az egyik a javaknak az egész országra kiterjedő, akadálytalan cseréje. A másik egységes jogrend, mely területi különbségek nélkül átfogja az egész gazdasági organizmust. Az első nagyrészt a gazdasági életnek a munkája volt. A másikat a királyi hatalom hozta létre évszázados harcokban a szűk területiális közjogokkal szemben.

Tudjuk, hogy ezzel a felfogással szemben, tudomány és publicisztika egyaránt — még pedig nemcsak a magyar — igen hajlandó arra, hogy a mai nemzeti gondolatkört, mint valami kezdettől fogva adottat és örökösét tekintse és a középkor távoli századaiban is a nemzeti erővel és ideológiával akarja az eseményeket megmagyarázni. Történelmi visszatekintésünk során sűrűn utaltam ennek a nézésnek naivitására és helytelenségére. Minthogy azonban az egy régi előítélet macacsságával fészkelte be magát a köztudatba, meg fogom kísérteni a nemzeti tudat és akarat kialakulását egy más módszerrel megvilágítani. Míg eddig a múltból a jelenre következtettünk, most a jelenből fogunk igyekezni a múltat megérteni. Meg fogjuk vizsgálni, hogy mik a jelenben a nemzeti összefüggés főtenyezői s azután keresni fogjuk, hogy mennyiben voltak azok a múltban működőben.

És pedig összehasonlításainkat nem is a jelen és a távoli középkor, hanem jórészt a jelen és XVIII. század között fogjuk felállítani, amikor már az egységesítés erői inkább munkában voltak. Elképzelhetjük, hogy ez a kép, melyet a XVIII. századról nyerünk, még fokozottabban igaz lesz a korábbi századokra.

Ha a mai nemzeti összefüggést fentartó tényezőket keressük, látjuk, hogy azok során a *gazdasági egység* a legfontosabb. Egyetlen nagy csereforgalmat ural az egész ország. Ez a fejlettebb mezőgazdaság és az azon alapuló ipar és kereskedelem eredménye. De tudjuk, hogy régebben ez nem volt így. Az állattenyésztés és primitív mezőgazdaság rendszere idején a naturálgazdaság uralkodott, mely az izolált családi gazdálkodások laza halmazatára — igen csekély és szűkkörű cserével — bontotta fel az országot. Jobbágytanyák, nagy, a maguk számára mindent előállító latifundiumok és csekély, szűk vidékekre kiterjedő városi forgalom: ez volt a középkori élet. Világos, hogy a nemzeti összefüggés tudatáról, a közös törekvések homályos átérzéséről még ma is csak a városi lakosságban és a műveltebb parasztnépben beszélhetünk. Azt lehet mondani, hogy a *nemzeti állam a szabad polgárok és parasztok állama*. A nemzeti öntudat érzésének ezek a tulajdonképeni hordozói nem léteztek a középkori világban. Még a 18. században Magyarország inkább marhatenyésztő, mint földművelő állam: „Még kétséges, hogy Magyarországra nézve a földművelés hasznosabb-e avagy a marhatenyésztés? A földesurak nagy része ez utóbbi nézetet vallja és a szerint jár el. A puszták betelepítését nem szeretik s ökörcsordák s juhnyájuk legelnek a pusztáikon, melyeken a csordásokon és juhászokon kívül nem lakhatik senki. 1787-ben 1305 ilyen pusztá volt. Számításuk szerint csak veszteség érné őket, mert a juhot csak az úr nyírja, de a jobbágytanyát a király és a vármegye is s még maga is élni akar.”¹⁾ Vagy ötven évvel előbb még jobban, kidombo-

¹⁾ Grünwald: *A régi Magyarország*. I. m. 283. 1.

rodik ez az ázsiai jellegű állattenyésztő gazdálkodás. Az anyaországnak (Erdély, a temesi bánóság és Horvát-Szlavonországok nélkül) 1,800.000 lakosa van. „E nagy néptelenség káros hatását még inkább érezte az egyenlőtlen megoszlás. A nyugati és északnyugati határmegyék aránylag népesebbek voltak, a nagy Alföldön ellenben mérőföldeken lehetett menni a nélkül, hogy az utas emberi nyomra akadt volna. Békésmegye például csaknem egészen lakatlan volt, csak itt-ott tűnt fel egy-egy nyomorúságos pásztorkunyhó vagy egy örmény majorság s az egész vármegyében mindössze 6—7000 pásztorember csatangolt nyájaival.”

„Az állattenyésztés... a múlt század egész folyamán tulsúlylyal birt a tulajdonképeni földművelés fölött.”

„A földművelés leginkább virágzott a nyugati határszéli megyékben s a bányavárosok közelében, mert ott a fogyasztó piac közelsége kelendőséget biztosított a terményeknek. Az ország legnagyobb részében hiányzott az ösztön a föld szorgalmas megművelésére, az emberek csak annyi földet szántottak meg, amennyi saját szükségükre elég gabonát termelt. A fölösleget úgy sem tudták volna értékesíteni, mert fogyasztó osztály nem volt, — a csekély számú iparosság is maga természetette, ami a saját élelmére kellett — nagy távolságra pedig a közlekedési eszközök rosszsága miatt nem lehetett szállítani a terményeket. Innen van, hogy egyetlen rossz termésű év, hazánk legáldottabb vidékein valóságos inséget idézett elő”.¹⁾

Félállati életet folytató jobbágyokból, a nagy latifundiumok kanászaiból, az elsenyvedt és idegen nemzetiségű városokból hogyan hajthatott volna ki a nemzeti összetartás érzése?

A gazdasági egység, az egyre intenzivebb csereforgalom a városokat teszi a kultúra hordozóivá. A *nemzeti állam a*

¹⁾ Vargha Gyula: *A magyar hiteliügy és hitelintézetek története.* Budapest 1896, 4, 5, 6. L

nagy városok állama. Belőlük indult ki minden egységes törekvés, a közös célok és feladatok minden kitűzése. Képzeljük el, hogy valami gonosz hatalom jelentéktelen falvakká zsugorítaná össze Budapestet, Debrecent, Szegedet, s többi városi gócpontjainkat. Mi lenne a nemzeti államból? És épp ez volt a helyzet a középkoron át, azzal a különbséggel, hogy ezeknek a csenevész városoknak nagyrészt idegen lakossága volt, mely állandó harcban állott a nemesi osztályuralommal.¹⁾ Még a 18. század végén (1787) is jelentéktelen mezővárosok voltak a magyar városok: Budának és Pestnek együttvéve nincs egész 53.000 lakosa; Debrecen vezet 29 ezerrel, ezután jön Pozsony nem egész 27 ezerrel és Kecskemét 22 ezerrel. Tízezerén felül ezenkívül csak tizenöt városa van az országnak.²⁾ És ez már egy félszázados bámulatos fejlődés eredménye volt, mely alatt tizenhárom városunk megkétszerezte lakosságát! De ne gondoljunk ezekben mai városaink lelkiéletére! A javak és az eszmék intenzív cseréjére, a klubok és a kávéházak életére; ahol minden órában közbeszéd tárgya minden az egész országot érintő esemény! Nagy falvak voltak ezek a helyek, a lelkeknek azzal a tunyaságával és izoláltságával együtt, mely a falusi életet kíséri. Hisz a tizenhárom legnagyobb városunk lakosságának mindössze 12% -a volt kereskedő és iparos és ezek

¹⁾ Történelmünk tele van ezeknek a partikuláris küzdelmeknek az emlékeivel:

„Ily indulattal azonban nemcsak a magyarok iránt viseltettek a német városiak; hasonlót tapasztaltak tőlük a szlávok is. A selmeci német közönségnek oly nagy volt a szlávok iránti gyűlölete, hogy ezek tanács-rendelvény által a városból is kitiltattak; kik pedig közülök már polgári joggal bírtak, jogaiktól a tisztviselésre fosztattak meg. 1551-ben a városi tanács megengedi a vargacéhnek, hogy azontúl minden szláv elől elzárhassa testületének jogait”. (Horváth Mihály: *Az ipar és a kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt.* Budán 1840, 109. 1.)

²⁾ Thirring Gusztáv: *Városaink népesedési alakulása 1787-től 1910-ig.* Városi Szemle 1911. július, augusztus.

nagyobb részének mezőgazdasági mellékfoglalkozása is volt.¹⁾

1777-ben nem egész 31.000 iparos volt az országban (ebből körülbelül 14.000 mester). Elképzelhetjük, hogy micsoda nemzeti kohézió lehetett ott, ahol a modern állam legmozgékonyabb, legintelligensebb alkatelemét, az ipart, tizennégyezer nagyrészt idegen eredetű s magyarul nem tudó, szűköss látókörű kisiparos képviseli!²⁾

És nézzük most már meg, hogy milyen volt a jobbágytelkek, a csordás nagybirtokok és a parasztvárosoknak az a lelki kohéziója, mely minden szolidaritás alapja. Tudjuk, hogy a mai nemzeti államnak viszonylagosan nagyobb tudatbéli egysége a gyors és biztos közlekedésen, az egységes közoktatáson és az intenzív sajtóéleten alapszik. Ezek a nagy tények úgy dominálják mai társadalmi életünket, hogy a nemzeti állam bátran definiálható úgy, *mint a gőzvasutas, állami népiskolás és napilapos állam.*

Valóban a nemzeti egybefűzés, a lelki, a nyelvi és a kulturális asszimiláció sine qua non-ja a közlekedés biztonsága és gyorsasága. Csakis a személyek, a javak, és az eszmék állandó cseréjéből alakulhat ki egy egységes tömeglélek, mely nem summája, hanem vegyüléke a polgárok lelki tartalma összességének. Emlékezzünk csak vissza: az egyetlen nagy, pár napos vasúti sztrájk, mely a főváros és a vidék

¹⁾ L. Csaplovics tudósításait egy későbbi korról: *Ungarns Industrie und Cultur.* Leipzig 1843.

²⁾ A magyar városi életnek ezt a siralmas állapotát, csak úgy érthetjük meg, ha visszaemlékezünk Wenzel Gusztáv figyelmeztetésére, mely szerint a parasztlázadás után a rendi reakció és a török hódoltság idején városi életünk annyira elpusztul, „hogy városi életünk újabb emelkedését egészben véve nem régibb városi viszonyaink folytatásának, hanem csak a XVIII. és XIX. századi politikai, társadalmi és kulturális fejlődésünk egyik eredményének kell tekinteni”. (*Magyarország városai és városjogai a múltban és a jelenben.* Budapest 1877, 50. 1.)

összeköttetését megszakította, micsoda gazdasági és lelki felfordulást idézett elő. Egy vidéki szociológus érdekesen analizálta a vidéki közvélemény teljes dezorganizációját a közlekedés megszakadása következtében, mely lehetlenné tette az emberek megszokott lelki eligazodását. Szinte el se lehetne ma már képzelni ennek az állapotnak tartós fennmaradását. Pedig az egész régi világ egy ilyen anyagilag és lelkileg szétszakadt világ volt. Az a vasúthálózat, mely 1907-ben 96 millió embert és 55 millió tonna árut szállított a 19. század munkája volt. Az első gőzvasutat 1846-ban adták át a forgalomnak és az új világ közlekedése oly valószínűtlen volt, hogy Deák Ferenc még 1839-ben is álomnak tekintette a Budapest—Debrecen közötti vasúti összeköttetés tervét ! Képzeljék el vasut nélkül a mai Magyarországot s lehetlennének tartanánk *mai kocsúút hálózatunk mellett is* minden elevebb kollektív életet; az országgyűléstől kezdve le a legutolsó vicinális vasút igazgatósági üléséig. Pedig a rendi Magyarország úgyszólván utak felett alig rendelkezett. Tulajdonképeni útépitőink Mária Terézia és II. József voltak! De még a 19. század első feléről is ilyenféle tudósításaink vannak. „Hatvan és Csány között rossz időben három napi járás volt az út. Se az árokszállási nagy árkon, se a kállai úton levő árkokon egyáltalában nem volt híd. Szihalmon sokszor egy hétig kellett időzni a rossz út miatt. Innen Kövesdíg minden mértföldnyi út egy napig tartott. Az Emődön túl levő árok miatt másfél napot kellett kerülni és így ment egészen a határig.”

Vagy: „Eszékről Zágrábba rendes körülmények között Budapest, Bécs és Grácon át utaztak, mert az egyenes utak csak nagy szárazság esetén voltak használhatók ... Pesttől, az ország fővárosától Szegedig egyáltalában nem volt csinált út . . .”

Még 1848-ban 61 vármegye közül 26-nak nem volt egyáltalán közútja, úgy hogy rendszeres utakról csak 1851 óta beszélhetünk, mikor a Bach-rendszer állami kezelésbe veszi

az összes utakat.¹⁾ Minő együttműködés, organizáció, modern közigazgatás lehetséges akkor, amidőn — Kossuth panasza szerint — egy levél Ugocsából 23 napig jut Pestre.²⁾

De nem szabad azt gondolni, hogy ilyen volt a középkori világ közlekedési képe. Ez már nagy kultúrhaladás azzal az állapottal szemben, amikor az utaknak időleges teljes járhatatlanságát egy borzalmas rablóvilág tetle életveszélyessé. Állandó nehézség volt a megyei közgyűlésekre eljutni. A XVIII. században Bihar vármegyében sohasem jelenik meg 30 birtokos nemes. 1811-ben a főispán Peshmegyében kiemeli a megjelentek nagy számát: 37 nemes! 1757-ben az országon átutazó de l'Hopital marquis 63 főből álló kísérete 23 kocsijához naponta 700 lóra volt szükség!³⁾ S vegyük mindehhez, hogy még a 18. században is egy krónikus rablóvilág terrorizmusával találkozunk, melyet a királyi hatalom csak nagynehezen tud legyűrni.⁴⁾

A közlekedés mellett a lelkek kohéziójának leghatalmasabb eszköze az iskola. Az állami életben való legkezdtelegesebb részvétel is a népiskola minimális ismereteit feltételezi. Ezek nélkül lehetetlen a modern élet bonyodalmaiban eligazodni s a közös célokról és törekvésekről valamelyes fogalommal bírni. Tudjuk, hogy még ma is közoktatásügyünk fejletlensége, az analfabéták nagy száma csaknem az országnak a felét kizárja az állami és kulturális életből. E mellett csak egységes, az egész országban ugyan-

¹⁾ Képesy Árpád: *A magyar vasút ügy története*. Budapest 1908, 10—11. 1.

²⁾ 1. m. 14. 1. Még a 40-es években is csak 500 postaállomás volt. 1906 végén 6000 posta- és 4000 távirada-állomás!

³⁾ Grünwald, i. m. 284. 1.

⁴⁾ Pl. „Gyökeres orvoslást Krassómegeye a következő intézkedésektől vár: 1. az elszórt házakat le kell rontani; 2. egy egész ezred katonákkal vegye üldözőbe a latrokat; 3. az országutak mellett húsz ölnyi szélességben ki kell vágni az erdőt; 4. szaporítsák a megye fegyvereseinek számát; 5. rontsák le a rabló házát, nejét és rokonait pedig, kik tudnak felőle és világosan segítyezik, vigyék fogságba.” (Marczali Henrik: *Magyarország H. József korában*. III. kötet, Budapest 1888. 11. 1.)

azon alapelveken felépülő közoktatás hozhatja létre az eszméknek és az érzelmeknek azt a közös tömegét, mely a nemzeti államéletet jellemzi. A közös múlt és a közös jelen ismerete: ez az, ami bizonyos lelki hajlandóságot eredményez az ország közös céljainak szolgálatára. A modern nemzeti állam ezzel annyira tisztában van, hogy a hasznos ismeretek háttérbe szorításával mindenekelőtt egy nacionalista ideológiát akar a fogékony gyermeki lélekben nagyra nevelni. Nos, az iskolainak ez az alapvető problémája teljesen ismeretlen volt a középkori világban. Sem hasznos ismereteket nem akart adni a népnek a mindennapi élet számára, sem pedig uniformizált érzelmeket az állami kohézió javára. Az egész középkori pedagógia híján volt úgy a természettudományos-technikai, mint az érzelmi-nemzeti nevelésnek, minthogy az iskola a kiváltságos rendek luxuscikke és arra való volt, hogy a társadalom leendő előkelőségei a latin nyelvet, a vallás titkait és a dogmatikus filozófia szörszálhasogatásait elsajátítsák. A latin vallás-dogmatikus kazuisztika és a felekezeti buzgalom ápolása a középkori oktatás egyedüli célja. Szokás ugyan a 18. század végén — már Mária Terézia és II. József nagystílű iskolapolitikája után — vagy kétezer római és görög katolikus népiskoláról beszélni, de tudjuk, hogy azoknak legnagyobb része használhatatlan állapotban volt, egy-egy tudatlan kántor vezetése alatt. Napjaink magyarországi perifériáinak és számos alföldi tanyáinak rettenetes iskolaállapota bizonyára óriási haladás ehhez a korhoz képest. „Elemi iskola alig van az országban s csak a városokban s nagyobb mezővárosokban található némi elemi oktatás, melyet rendesen a kántor végez”.¹⁾ És hogy a közép és felső oktatás mit jelentett e korban, arról fogalmunk lehet, ha tudjuk, hogy a hazafias érzés e korbéli letéteményesei, a protestáns főiskolák sem tanítanak magyar nyelven és nem tanítják a magyar nyelvet.

¹⁾ Grünwald, i. m. 340. 1.

„A debreceni és pataki kollégium szabályai szigorúan tiltják a magyar beszélést. A magyar történelmet sem adják elő”. Kazinczy így panaszkodott erről a rendszerről: „Az ifjú nem tud egyebet, midőn iskoláit elhagyta, mint a dogmatica és polemica theologiát . . . Mely törvényeinken alapodik vallásunk s mi az a bécsi, három nickolsburgi, linczi, szathmári béke, azt én Patakon nem tudtam, azt később tanultam meg.”¹⁾ S ha így festett a protestáns ifjak tudásvilága a kor legizgatóbb problémáit, a saját vallásuk küzdelmeit illetőleg: elképzelhetjük, hogy milyen szellem, műveltség, általános honpolgári készség uralkodhatott a többi közép és felső oktatásban, mely túlnyomó részben a jezsuiták kezén volt!

Valójában az iskolázás még mindig az ecclesia militans eszköze volt s a nagy iskolabarát királynőnek is főcélja mindenféle sikanériákkal a protestáns iskolákat lehetetlenné tenni.²⁾ És csak nagyon kevésbé kell visszamenni, hogy a középkori világ iskolai képe rikító világításban álljon előttünk. Nem nevetséges-e nemzeti közszellemről beszélni oly korban, amikor az u. n. erdélyi nemzeti fejedelemség iskola politikája így festett: „II. Rákóczi Györgynek özvegye, Zsófia, ki a Báthoriaknak erőshítű katolikus családjából származott, bűnbánóan visszavonulva a pataki várba, megtagadta az iskolától a törvényben biztosított várúri hozzájárulást, sőt várában jezsuita iskolát alapított s egy évtizeddel később pedig (1671), fia, I. Rákóczi Ferenc, ki a katolikus hitre tért, földesúri hatalmánál fogva egyszerűen birtokába vette a collegium ingatlanait, ezeket a jezsuitáknak átadta s erőszakkal elűzte a református tanítókat és tanulókat. Harminc esztendeig kóboroltak a menekülők, szükségétől szenvedve vagy a türelmetlenségtől kiutasítva, hely-

¹⁾ I. m. 337, 338, 339. 1.

²⁾ Kármán Mór: *Közművelődésünk fejlődése a szatmári békéig*. Budapesti Szemle 1911, január. 53, 54: 1.

ről-helyre szerte az országban, le-letelepedve, hol jóakaró hittestvéreik lehetővé tették a „pataki schola” folytatását.” „ . . . E küzdelmes időkben, midőn más református iskolák is elpusztítottak, így a nagyvárad, majd a pápai a törökök által, lett a kálvinisták harmadik collegiuma, a debreceni, „schola nniversalis”, mivel a megsemmisített iskolák tanulóinak legnagyobb része itt keresett és talált menedéket. Eredetileg a collegium is magánember alapítványa volt, aztán az erdélyi fejedelmek igen támogatták, sok kedvezéssel ellátták, azonban a nehéz időkben mégis csak a helyi polgárság tartotta fenn”.¹⁾

És ha ilyen volt az egységes nemzeti nemesi társadalom iskolapolitikájának szelleme, kit lep meg, hogy a katolikus ellenreformáció történelmi dinasztiája nem kevésbé volt válogatós eszközeiben és el lehet mondani, hogy a katolikus hittérítést a protestáns és görög keleti templomok és iskolák valóságos hekatombái kísérték, „így pusztul ki a magyarság Sáros, Zemplén, Abauj, Beregh, Ung, Ugocsa, Pozsony, Nyitra, Gömör egy részéből s a szláv elem szaporodik a protestáns németiségnek hasonló okokból történt pusztulása által is. Akik pedig nem költöztek el, azok is elvesztek a magyarságra nézve, mert a magyar istentisztelet és oktatás megszűnvn, az idegen elembe olvadtak.”²⁾

Nem is lehet a XVIII. század végéig voltaképp magyar közoktatásról beszélni. Az pusztán vallási hitvitázás volt a kiváltságolt rendek gyérszámú tagjai részére. Csak Mária Teréziával válik jelszóvá, hogy „az iskola politikum”, vagyis az állami élet és szervezés elengedhetetlen eszköze.

A lelkek kohéziójának harmadik hatalmas eszköze: a *sajtó*. Az a közvélemény, mely tömegeket képes közös célok érdekében megmozgatni, az ő műve. Az emberek lelki elrendezésének egy új kora fűződik hozzá, egy nagy forradalmi

¹⁾ Kármán Mór: *Közoktatásunk országos szervezésének nehézségei a XVIII. században*. Budapesti Szemle 1911, február, 225. l.

²⁾ Grünwald, I. m. 3. kiadás. Bpest 1910, 37. l.

átalakulás, melyet Bagehot a „vitatkozás korának” nevezett el. Ma, mikor az emberek millióit az az újság formálja, tartja össze, mozgatja, melyet naponta olvasnak s melyre esküsznek: egészen elképzelhetetlen volna a lelki összefűzés valamely más formája. Láttuk, hogy mikor a vasúti sztrájk miatt a vidék néhány napon át nem kapta meg a maga megszokott közvéleménygyártó papirosát: a finomabb megfigyelők mosolyogva konstatálták, hogy nemcsak a tömeg, de a klikkfőnökök és társadalmi támaszok is mennyire képtelenek voltak eligazodni s véleményt formálni a telefon és a távirida által közvetített puszta tényekkel szemben. Nos, a középkori világban nemcsak a tények kommentárja, de a *tények ismerete is hiányzott*. Az első rendszeres magyar nyelvű hírlap 1780-ban indul meg, az első napilap 1848-ban. A kor legelterjedtebb lapja, a divatos és szenzációs Pesti Hírlap alig viszi fel 5000 példányra.¹⁾ A *Hazai Tudósítások* kezdetleges hírszolgálatja majdnem egy félévszázadig áll fenn „és tovább, mint egy negyedszázadig egyedül képviselte a magyarországi közvéleményt”.²⁾ És helyesen mondja erre az egész közszellemre Ferenczy, hogy míg a gondolat-szabadság és az országgyűlési tárgyalások nyilvánosságának kérdése már 1662-ben Dublinban és 1681-ben Londonban heves parlamenti izgalmakat idéz elő, addig nálunk még a 19. században is aludt ez a kérdés.³⁾ Ha mértékül fogadjuk el azt, hogy öntudatos politikai életről csak olyan embernél lehet szó, aki legalább egy lapot rendszeresen elolvas és ha föltesszük, hogy minden előfizető újságát még tíz ember elolvassa s ha tudjuk, hogy a *Hazai Tudósításoknak* — ne fedjük hosszú időközön át a magyar közvélemény egyetlen szerve! — alig volt 1818-ban 750 előfizetője: akkor még a 19. dik század első évtizedeiben sem tehető tízezerre a politizáló

¹⁾ Ferenczy József: *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*. Budapest 1897, 7. és 270. l

²⁾ I. m. 110 l.

³⁾ I. m. 230. l.

magyar nyelvű közvélemény. (Ellenben a budai német lapnak 2300, a pozsonyinak 1300 előfizetője volt.¹⁾ Általában a könyvnyomtatás hatásának nemzetképző erejét naivul túlbecsülték, ha tudjuk, hogy *egész a szatmári békéig* a könyvnyomtatás összes termékei 4244 műre rúgnak s ezek közül 1893 latin és 1793 magyar volt.²⁾ Vagyis az első nyomtatott magyar könyv megjelenésétől számítva átlag tíz könyv évente! (1899-ben 1968 magyar nyelvű könyv jelent meg.) Mindezeknek a ténsoroknak részben okozata, részben oka a közjogi és, a társadalmi élet teljes szétforgácsolása. Mert azzal a dogmával szemben, hogy legalább a nemesség, az *una eademque nobilitas* mindig egységes nemzeti egészet képezett Magyarországon és a Szent Korona tana nem tűrt el semmi területi partikularizmust: a valóság az, hogy a királyi hatalom és az országgyűlés papiroson nyugvó egységével szemben mindenütt a szűk territoriális egységek uralma mutatkozik: a nagy hűbérurak fejedelemségei, a vármegyék, a városok, a kerületek, a végvidékek jogi vagy tényleges elzárkózottsága. Ennek a partikuláris életnek a hevességét és az exkluzivitását történelmi visszapillantásunk során gyakorta hangsúlyoztuk. Brassó városa még a 17. század elején, nagyszerű bírāja Weiss Mihály vezetése alatt, mint kis állam folytat diplomáciai tárgyalásokat és vív csatákat az erdélyi oligarchiával.³⁾ S büszke levele a fejedelemhez, melyben kijelenti, hogy: „ . . . nem mondom azt, hogy aperte Felsőgednek ártani nem igyekeztem volna, minthogy én a' városé voltam, 's vagyok, 's nem az enyém”; grandiózus példája e lokálpatriotizmus hevének, melyben a régi világ lelke tisztán lüktet. Ezt a partikuláris életet végleg elvadította azután a rablócsapatok és lovagok nagy száma, me-

¹⁾ I. m. 109. I.

²⁾ Kármán, i. m. Budapesti Szemle 1911, január. 48. I.

³⁾ Brassó az adófizetés fejében- „valódi felségjogokat bírt, a pénzverés és katonatartás jogában s a közigazgatást és bíraskodást a Barcaság határán belül csaknem teljes függetlenséggel gyakorolta” (Mika Sándor: *Weiss Mihály*, Budapest 1893, 14. I.)

lyekkel olykor, mint diplomáciai tényezőkkel kellett számolni. Weiss Mihály egyik kortársa pl. Géczy András hajdúkapitány nagyon számottevő tényező volt a kor politikai életében. A kor élesszemű historikusa nemcsak őt, de az egész középkori világot jellemzi ezekkel a szavakkal: „Ez ember egy közönséges kalandor volt, mint sok más hajdúkapitány e korban, e zsoldos vezérek jellemének minden árnyoldalával, minden nemesebb érzelem és magasabb törekvés nélkül. Hűségéről és hazaszeretetről fogalma sem volt; kész volt pénzért bárkinek szolgálatába állani s épp úgy kész volt pénzért bárkit megcsalni, ha önző érdeke, tetteinek egyedüli rugója úgy kívánta”.¹⁾

De nem szabad gondolni, hogy a kornak ez a partikulárista s személyes jellege a szatmári békével véget ért. A királyság összefűző, egységesítő hatása csak nagyon lassan haladt előre. Hisz még Széchenyi István is keserűen panaszkodott, hogy az ország a vármegyei kiskirályságok laza halmazára bomlik szét, amelyek nem akarnak tudni egymásról. Milyenek lehettek az állapotok egy évszázaddal előbb! Inkább gyanítjuk, mint tudjuk egy-egy elkeseredett híradásból. Az alispán, mint a megyei hadak vezére, nem modern értelemben vett hivatalnok, hanem feudális kiskirály, aki olykor saját szakállára szövetkezik és csatázik. (Vide gróf Károlyi Sándor!) Grünwald itt is tisztábban lát, mint történészeink: „A XVIII. században már az a nézet, hogy a megye önálló tartomány s a magyar kancellár éppúgy állítja ezt József császárral szemben, mint Bessenyei György, aki azt mondja: Egy kis ország Respublica áll előttem, mely egy várnak megyéje . . . Amennyi vármegyében fekszik a nemzet, annyi egymástól független tartományt és ítélőszéket formál”.²⁾

„Magyarországnak ideája sincs Erdély felől, írja

¹⁾ Mika Sándor: I. m. 164.

²⁾ I. m. III. kiadás, 411. 1.

Kazinczy, s minthogy utazási leírását nem bírjuk, nem csuda, ha Erdély inkább terra incognita, mint Európának tőlünk legtávolabb fekvő országai, melyeknek leírását olvashatjuk.”¹⁾)

Jól egészíti ezt a képet az a már említett tény, hogy Erdély egyesítését Magyarországgal hosszú időközön át a magyar társadalom minden alkateleme a leghevesebben ellenezte! S így értjük meg Aranka emlékiratát egy erdélyi nyelvművelő társaság érdekében, melyben (1791) az egyesület főcélját abban a törekvésben keresi, hogy „a magyarországi és erdélyi magyar nyelvből két különböző nyelv ne váljék, sőt amely különbség ma a két országban s azoknak némely részeiben vagyon, az is lassan eltöröltessék s mind a két hazában az egy igaz magyar nyelv legyen”.²⁾)

Azután itt volt — hogy a különböző szabad kerületekről és városi szabadságokról ne is beszéljek, — a Királyföld, egy valóságos kis szász állam az államban, meg az u. n. *határőrvidék* „a Duna-Tisza-közéssel vetekedő területen, egy teljesen különálló világ, katonailag és házközösségben szervezve, közvetlenül az osztrák császár alatt, semmiféle összefüggésben nem állva a magyar állammal.”³⁾)

Mi sem jellemzőbb erre a régi világra, mint az erdélyi *tres nationes* arisztokratikus nemzetségi uralma a közös jobbágyelnymottakkal szemben. A „három nemzet”-nek ez a fegyveres köztársasági szervezete a nemzeti állam tökéletes megtagadása volt.

Lehetetlen a feudális Magyarország képét a részletekben tovább kísérni, de még néhány színnel ki kell egészíteni ezt a festményt, így nem szabad feledni, hogy az országnak a törököktől való felszabadulása után 1720-tól 1787-ig valóságos népvándorlás indul meg a felszabadult termékeny vidé-

¹⁾ I. m. 107. 1.

²⁾ Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest 1888, 602. 1.

³⁾ Ereky tsván: *A magyar helyhatósági önkormányzat*. I. m. 88. 1.

kékre, melynek amerikai arányaival egy későbbi fejezetben részletesen fogunk megismerkedni.

Ez a bevándorlás olyan mérvű volt, hogy a magyarság a 18. század végén a népességnek csak 29%-át, tehát nem egész harmadrészét teszi ki. Azután tekintetbe kell venni, hogy idegen népelemek beszivárgása és bevándorlása az egész középkor folyamán az ország egyes részeiben a kultúrát gyakorta újra nomád színvonalra szállította le. Végül emlékeztetni kell tartani, hogy az örökös külpolitikai bonyodalmak, a jobbágykérdés és a vallásháborúk réme állandóan vérbe és lángba borították az ország egyes részeit, nem is beszélve a krónikus magyar-török, magyar-erdélyi stb. belháborúkról.

Ha a gondolkozó olvasó mindezeket a tényeket egyszer együtt történelmi fantáziával lelkén átengedi: lehetetlen, hogy ne érezze annak a mesének együgyűségét, mely a *még ma is csak a kezdetét élő magyar nemzeti állam ideológiáját, céljait és törekvéseit a rendi, feudális, vallási harcokat folytató Magyarországra alkalmazza*. Nyilvánvaló, hogy mindaz, mire mint a nemzeti állami jellemvonásaira helyesen vagy helytelenül gondolni szoktak, tökéletesen hiányzott Magyarországon a XVIII. század végéig s innen kezdve is csak fokozatosan és nagy lassúsággal haladt előre. *Faji egységről* beszélni mindenütt a világon naivítás, de nálunk egyenesen rosszhiszeműség. Szórol-szóra úgy van, mint Vámbéry mondotta: „a magyarok mai nemzedékének ereiben az ősmagyar vérnek egyetlen cseppje sincsen meg ... a magyarság nemcsak hogy vegyülék népet képez, hanem az az ismeretes világnak legeslegtarkább vegyüléknepe, mivel Magyarország sok századon át a kelet és a nyugat felől megindult tarka népelemek lerakódási helye és kristályosodási pontja volt..”¹⁾)

A *nyelvi egységnek* is épp ellenkezőjét látjuk. Az ál-

¹⁾ I. m. 369, 372. 1.

lamalkotó nemzetiség az ország lakosságának törpe kisebbsége a 18. század végén. A *politikai egységet* széjjeltörte az ország háromrésze válása, a kerületek, városok, végvidékek elzárkózottsága, a rablóvezérek s bandák garázdálkodása. *Érzelmi egységről* szó sem lehetett a jobbágykérdés és a vallási küzdelmek iszonyatosságai miatt. A nemzeti élet tulajdonképeni letéteményese: magyar polgári osztály a 19. századig nem alakult ki. A satnya idegen nyelvű városi rend szűkös privilégiumai bornirt védelmezésére szorítkozik. A köznemesség szegény és elmaradt: tekintete nem haladja túl úriszéke és vármegyéje érdekkörét. A főnemesség idegen: többnyire udvaronc és rablólovag. Az utak járhatatlanok, a szellemi kultúra összefűző ereje minimális. Az emberek hovatartozását nem közös célok határozzák meg, hanem a helyi apró területi érdekkörök exigenciái. Saját tapasztalatai alapján helyesen mondja egy szász író, hogy még harminc évvel előbb is „a magyarok és szászok között oly kevés érintkezési pont létezett, mint pl. ma az európaiak és a chinaiak között.” És hozzátehetné volna: az érintkezési formák ma udvariasabbak és finomabbak, az ideológiai megértés lehetősége jóval nagyobb. És tény az is, hogy „Valóban nem túlzás, ha azt állítom, hogy az 1530 és 1830 évek sokkal közelebb állanak egymáshoz, mint az 1830 és 1870, még pedig mindenben, ami a társadalmi viszonyokat, az államigazgatást, a gazdasági állapotokat sat. illeti”.¹⁾

És aki egyszer erre az álláspontra eljutott, az — még egyetlen konkrét adat nélkül is, pedig légió ilyen van — a lomtárba fogja dobni azt az elméletet, mely a magyar állami egységet és a nemzeti mozgalmat holmi versikékkel, szavalatokkal, színjátékokkal, ovációkkal, nemes erényekkel, önfeláldozó felbuzdulásokkal akarja megmagyarázni. A magyar egység felépülésének ezt a vázlatos képét nem hagyhatjuk el anélkül, hogy fel ne hívjam olvasóim figyel-

¹⁾ Meltzl Oszkár: *Az erdélyi szászok állása Magyarországon*. Nagyszében 1878, 31. I.

mét annak a látványnak az érdekességére, melyet e vázlatnak a franciával és angollal való összehasonlítása nyújt. Egy mélyebb tekintet elegendő annak felismerésére, hogy a magyar fejlődés vagy 150—200 évvel megkésett a francia és az angol mögött. A magyar gazdasági és politikai struktúra még a XIX. század első felében is fejletlenebb, mint a francia vagy az angol a XVII—XVIII. században. Ennek a ténynek igazsága részleteiben is már könnyen kimutatható volna a népességi viszonyok, a városi alakulatok, a közlekedési és az adó-politika összehasonlításából, amint hogy az mármagából az általunk megrajzolt fejlődési sor néhány jellemző lényéből is elegendőképp kitűnik. Ami a nemzeti kapcsolódás felismert lényegét illeti: nem lehet kétséges, hogy Franciaország és Anglia már a XVI. században sokkal inkább kész nemzet, mint mi a XIX. elején. Az irodalmi viszonyok vázlatos összehasonlítása felette plasztikusan dokumentálni fogja előttünk ennek a meglátásnak a helyességét; hisz mindazok az ideológiai értékek, melyek a köztudatban a nemzet fogalmával össze vannak forrva, legvilágosabban az irodalomban jutnak kifejezésre, mely a „nemzeti lélek” összes nuanceait megszólaltatja. Nos, ha Magyarország irodalmi képét a 16. és 17. századokban összehasonlítjuk¹⁾ a franciával és az angollal, ilyenféle eredményekre jutunk. Mikor Franciaországnak Rabelaisben egy valóságos nemzeti költője van, ki öntudatos harcot folytat a latin befolyások, a pindarizmus és a précieuseség ellen, mikor Spenserben, illetőleg Ronsardban egy dús és hajlékony irodalmi nyelv áll az angol és francia költészet rendelkezésére: akkor mi Balassa Bálint, Tinódi Sebestyén és Ilosvai Péter középkori költészeténél tartunk. Mikor Ben Johnson és egy egész sereg drámaíró öröksége gyanánt Anglia Shakespeare-ben egy még ma is tündöklő világszellemet nyert: mi még fél évszázaddal később is a Zrinyiász durva és primitív „szépségeinél” tar-

¹⁾ Természetesen nem az összehasonlított írók esztétikai értéke felett akarunk itt vitázni, hanem ama gondolat- és érzésszintéziseket mérjük össze, melyeket megvalósítanak.

toztunk, amikor francia földön a Corneille költészete már teljes virágában volt. Mikor Th. Moore a jogi és társadalmi élet legmélyebb problémáiról gondolkozott, nálunk bibliai fordítások foglalkoztatták a kultúreembereket. Mikor Montaigne, Descartes és Bacon a filozófia legszubtilisebb problémáit ragadták meg, nálunk Pázmány Péter és Molnár Albert hitvitáztak. Pascal, Milton és Apáczai Cseri János körülbelül kortársak. A francia akadémia 1634-ben alakul meg, a Royal Society 1662-ben s már nem is irodalmi, hanem főleg matematikai és természettudományi problémákkal foglalkozik, oly időben, mikor nálunk országos irodalmi vagy tudományos élet szervezésének semmi nyoma. Malebranche *Méditations c.* könyvéből 1684-ben egy hét alatt 4000 példány kelt el:¹⁾ a nemzetté egybeforrás oly eredménye, mely még napjaink Magyarországon is elgondolhatatlan volna.

Ki ne érezné itt a nemzeti életnek vagy két százados megkésését Magyarországon? Mert ami ezeket a nagy szellemeket és lüktető kultúréletet lehetővé tette a nyugaton és lehetetlenné nálunk, nem valami biológiai különbség volt, hanem egyedül az élet ama gazdasági és politikai lényének gazdagsága ott és nem létezése nálunk, melyek magasabb és egyetemesebb problémákat és finom, gazdag, fejlett nyelvet hoznak létre. Hátha még figyelembe vennők az angol és francia íróknak azt a hosszú sorát, akik ugyan ma már nem világhírűek, de akik az angolok és a franciák számára még ma is élő művekkel gazdagították az irodalmat és a tudományt; akkor át kell látnunk, hogy nekünk szinte napjainkig kell elmennünk, hogy ezen kultúrkinccsek mellé formában és tartalomban valami egyenértékűt állíthassunk.

Ezen összehasonlítás helyessége ellen nem szól az, hogy a mi 19. századbeli ideologikus életünk sok oly értéket, nuanceot és technikai berendezést ismert, ami a 17. század-

¹⁾ Gustave Le Bon: *Les Opinions et les Crogances*. Paris, 1911.

beli angolban vagy franciában nem volt meg. Ez nem is lehet másképp az egyre fokozódó világforgalom mellett, amikor a finomabb lelkek tényleg világpolgárokká válnak s lelki életüket, sőt anyagi szükségleteiket is úgyszólván emancipálják a honi rög alól. Ugyanezen jelenségek egy másik következménye, hogy intézményeinkben is némileg tovább vagyunk, mint ezt a tulajdonképeni, saját, valóságos anyagi és lelki bázisunk megengedné. Mindezek az ellenmondások azonban nem zavarják annak a felfogásnak igazságát, mely észreveszi, hogy a magyar társadalom gazdasági, kulturális és politikai erőforrásai, a nemzetké alakulás foka és intenzitása egy-két évszázaddal elmaradtak a két nagy nyugati nemzettel szemben.

V. RÉSZ

A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGI TÖREKVÉSEK FŐIRÁNYAI S A VELÜK SZEMBEN ALKALMAZOTT POLITIKA

I. FEJEZET

A nemzetiségi probléma előállása, a magyar demokrácia és a nemzetiségi elv összeütközése

Most már azt kell megvizsgáljunk, hogy ebben az egyre inkább egységesedő állami rendben miként fértek el azok a nemzetiségi tömegek, melyek abban a történelmi fejlődésben, melyet megismertünk, gyakran mint külön etnográfiai, mint külön territoriális csoportosulatok jelentkeztek s mint ilyenek növelték a feudális társadalom természetes szakadozottságát, de modern értelemben vett nemzetiségi problémákat nem élesztettek. Hogyan született meg a magyar nemzetiségi probléma?

Az 1778 utáni viszonylagos béke s a töröktől való megszabadulás következtében a magyarságnak olyan nagymérvű számbeli és gazdasági megerősödése állott be, mely a gazdasági és kulturális hegemóniát kezébe adta annyira, hogy főalkaletemévé vált az új társadalmi rendnek. 1787-ben a magyarság a polgári népességnek — mint látni fogjuk — csak 29% -ja; 1850-ben már 44.2%-ja, még pedig az ország ama legtermékenyebb vidékén foglal helyet, mely a gazdasági

fejlődés alapereje. Igaza van Ajtaynak: e nélkül a rendkívüli gazdasági és kulturális megerősödés föltételezése nélkül teljesen érthetetlen volna a magyar dolgok fejlődése.

A jobbágy gazdálkodás fokozódó csődje, az európai eszmék hatása és saját osztályhelyzetének okos mérlegelése: ez teremtette meg a 40-es évek forradalmi nemességét. Kossuth programja: a nemesi közjogi tradíciók és a modern népjogok összeolvasztása. A jobbágyfelszabadító liberalizmus a nemzeti egybeforrasztás nagy cselekedete lesz. A probléma ugyanegy volt a felvilágosodott abszolutizmus és a forradalmi nemesség számára: utat nyitni a népnek és a polgárságnak a jogi, gazdasági és kultúrélet minden terén. *Rendi államból jogállamot kellett csinálni.* Az abszolutizmus felülről akarta a kérdést megoldani: az abszolutizmusnak megfelelő, mérsékelt liberális jogállamot csinálni, mely beleolvad a monarchiába, mint annak egyik Kronlandja. A forradalmi magyar nemesség alulról akarta megoldani: a néptömegeket úgy felszabadítani, hogy a magyar nemesség vezető szerepe a közjogilag független országban biztosítva legyen. A kor legkiválóbbjai tisztán látták ezt. Kossuth azt mondta 1846-ban: „A népet, a nép földjét szabaddá kell tenni az egész országban egyszerre . . . különben a nemesség kaszára kerül s a kor egyszersmind a magyar nemzetiség halálnapja lesz”.

Ugyanezt a szempontot domborította ki Wesselényi az ő impetuózus modorában, mikor a jobbágyfelszabadításról így nyilatkozott Szatmár megyében: „A kormány nem akarja ezt, tek. Karok és Rendek, mely csalárd álarcát tévén ocsmány képére, kihúzta 9 millió zsírját s most csak azon várakozik, hogy ezen 9 millió ezáltal felingereltetvén, annak körmei közül ő szabadítson ki; ekkor jaj nekünk! tek. Karok és Rendek, mert szabad emberekből rabszolgákká alacsonyodunk”.¹⁾

A forradalmi nemesség így tehát fölhasználta azokat

¹⁾ Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota.* II. k. Budapest 1899, 411. I.

az erőkkel, melyek a demokrácia és a nemzeti egybeolvadás irányában működtek, de ezek az erők kívül estek a saját osztályán. Épp oly járulékos ok volt — mint láttuk — az irodalom föllendülése, a sajtó, a költészet, melyben még ma is sokan a nemzeti mozgalom kiindulási pontját keresik. Ez az irodalmi élet akkor sokkal szűkebb körű volt, semhogy olyan mély eredményeket idézhetett volna elő.¹⁾

A mozgalom alapoka, melynek az összes többi csak kísérő jelensége: az állattenyésztésből a mezőgazdaságra való átmenet, melyet a piacra termelés, az ipar föllendülése, a városi élet intenzívebb kialakulása, a honoratior osztály megerősödése követett. S mindezek az új gazdasági és intellektuális erők magukkal szemben találták a rendi Magyarország elavult alkotmányát, a modern életre alkalmatlan nyelvét, a vármegye és az úriszékek bizonytalanságát és mindenekfelett a jobbágyrendszert, mely az intenzívebb földművelést lehetetlenné tette s az egyetemesebb nemzeti élet helyett az elmaradt, szűk látókörű partikularizmust tartotta fenn. Acsády bizonyára a nagy átalakulás legmélyebb okát jelöli meg ezekkel a szavakkal: „Fontos tényező maradt az állattenyésztés is, de Magyarország a XIX. század elején állattenyésztő országból lassanként földművelővé változott át s a földművelésre fektette anyagi életének súlypontját. Csak hogy a középkori állami és társadalmi szervezet nagyban akadályozta e fejlődést s első sorban a jobbágyrendszer, a föld elavult tulajdonjogi viszonyai állták útját a nemzeti erők teljes kifejlésének. A földtulajdon aránylag igen kevesek kezén halmozódott föl s a kor jeles közgazdájának, Berzeviczy Gergelynek számításai szerint a nemesség, mely az egész lakosságnak csak egyhuszadát tette, bírta a föld 16/20-ad részét és semmi adót nem fizetett, ellenben a nép 19/20-ad része a területnek csupán 4/20-ad részét bírta s

¹⁾ L. Szabó Ervin súlyos érveit. (*Marx és Engels válogatott művei* I. k. Budapest 1905, 115, 116 l.)

mégis ő viselt minden állami, törvényhatósági, községi adót, sőt az egyházi teher szintén leginkább reá nehezedett”.¹⁾

Így lesz a nemzeti eszme csatakiáltása mindazoknak, akik egyrészt az ország önálló létét az osztrák idegenuralommal szemben akarják biztosítani, másrészt azoknak, akik a nemesi vármegye területi és osztály elzárkózottsága helyébe a népképviselőket és a felelős kormányt akarják helyezni.

A nemzeti eszme, mint mindenütt, úgy nálunk is a polgári világ küzdelmét jelenti a feudalizmussal szemben s a harcot jórészt a szegény nemesség és a lateinerség vezeték, kik a francia forradalom eszméin nőttek fel.

Így kerül szembe a központosító abszolútizmus és a forradalmi, a jobbágyság széles köreire támaszkodó nemesség és lateinerség. S minél radikálisabb tere lép a küzdelem hevében a nemesség, annál jobban megijed a bécsi udvar a saját liberális kezdeményezéseitől s a teljes politikai reakció várába vonul vissza.. E pillanatban a magyar nemesség tényleg a társadalmi haladás letéteményese lesz s a világ összes demokratáinak rokonszenvét bírja, mert védi állami élete integritását Ausztriával szemben és a modern liberalizmus jogait a főnemességgel szemben.

A magyar forradalom sorsa azonban meg volt pecsételve abban a pillanatban, melyben ugyanaz a nemesség, mely pillanatnyi osztályérdekeit múltóan legyőzte, képtelen volt faji gögjét fékezni és a nemzetiségek támogatását a magyar ügy mellett megnyerni.

Mert a nemzeti eszme nemcsak fejlesztőleg, de dezorganizálólág is hatott a fejlődő magyar államra: a magyar nemzeti államra való törekvés mellett természetesen megteremtette az országban élő többi nemzetiségek külön nemzetiségi törekvéseit. Legélesebben a *rác kérdést*, mert ezt a katonai telepesnépet erős hűségű szálak fűzték a dinasz-

¹⁾ Acsády I. m. II. k. 631. 1.

tiához s a régi temesi bánság területén élő szerbek gazdasági jólléte a többi nemzetiségi perifériával szemben aránylag hamar fellendült, ami azt eredményezte, hogy ott természet-szerűleg gyorsabban ment végbe a nemzetiségi öntudatra-jutás folyamata.¹⁾ Ezekkel a nemzetiségi törekvésekkel szemben a magyar nemességnek még legfelvilágosodottabb része is ugyanazon hibába esett, mint egykor II. József. Amint a doktrinar fejedelem a külföldi nagy államalakulatok mintájára azt hitte, hogy a német államnyelv célszerűsége evidens és kikerülhetetlen: akként Kossuth és társai nem kételkedtek egy percig sem abban, hogy a magyar államnyelv a demokratikus intézmények alapján biztosan és gyorsan fog minden nemzetiségi nyelvet vagy teljesen megszüntetni, vagy a vérségi partikulárizmus odúiba szorítani. Miként II. József, úgy ők is megfeledkeztek (és ebben a nemesi osztálygögnök nem kis szerepe lehetett) arról, hogy nagyobb, letelepült, közös történelem és nyelv által összefűzött néptömegekre nézve a demokrata haladás útja az anyanyelv teljes kifejtése nélkül lehetetlenség. De nem csoda, ha a régi nemesi tradíciók emberei megtévedtek akkor, amikor a demokrata Európa is hosszú időn át a magyarországi nemzetiségi tusákban alig látott egyebet, mint a bécsi reakció által mesterségesen szított elmaradt, primitív *Konkurrenz-nationalitát*-ek harcát a forradalmi, demokrata, liberális Magyarországgal szemben. (Talán Széchenyi István volt az

¹⁾ A rácság rendkívüli politikai s katonai szerepének oka egyszerre világossá válik előttünk, ha megtudjuk, hogy „kedvezőbb volt a sorsuk a nagyobb alföldi helyeknek, amelyek az úri terhek alól korán megváltották magukat, valamint a kincstár délvidéki telepeseinek. Ez utóbbiak közt a gazdasági jólét csakhamar magas fokra emelkedett s midőn a Ferenc-csatorna kényelmes utat nyitott a nyugati piacok felé: a Bánságot Európa éléstára gyanánt kezdték emlegetni.” (Vargha Gyula *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. i. m. 7. 1.) És a szerb kérdés abban a mértékben veszít jelentőségéből, amelyben a bánságnak ez az óriási fölénye az ország többi részeivel szemben megszűnik s aránylag csekélyebb jelentősége szerint vesz részt az ország eyetemes gazdasági életében.

egyedüli, aki már 1842-ben felismerte ennek a politikának a lehetetlenségét!)¹⁾

Hogy a nemzetiségi probléma szerencsétlen kezelése okozta a magyar forradalom bukását: ezt ma már elismeri a tények minden tárgyilagos mérlegelője. Még a forradalmi harcok tüzeiben írta Bem: „Magyarok, szászok, oláhok — szólt március 21-én, az osztrákok és oroszok kiszorítása után — nyújtsatok egymásnak testvérileg kezet, tartóztatatok minden nemzeti gyűlölséget és boldogok lesztek.”

Görgey pedig emlékirataiban kétségbeesetten kiált fel: „A nemzet becsületbeli kötelessége, hogy Magyarország állami létéért a fegyvert annál inkább megragadja, mivel eddig, fájdalom, tétlenül nézte, miként kergeti az ő soraiból egyesek nyegle gögje a szlávok és a románok legnagyobb részét a nyílt lázadásba, annál ostobább módon, mert ez által csak azok szándékait mozdították elő, akik semmit sem óhajtottak forróbban, mint a magyar állam pusztulását.”²⁾

Az a nagy probléma, mely elé a kor Magyarország akkori intézőit állította, tényleg ez volt: Sikerül-e ezeket a

¹⁾ Márki Sándor: *Az 1848—49. évi szabadságharc története*. Szilágyi-féle történelem X. kötet. Bpest 1898, 307. 1.

A magyar nemesség teljes képtelensége a nemzetiségi problémát megérteni, nagyon érdekesen jut kifejezésre Thun Leó gróf és Pulszky Ferenc vitájában. Ez a finom elméjű, nagyműveltségű, tót származású magyar európeér semmiképp sem volt képes felfogni, hogy a tót nép önálló kultúréletre törekedhessék, mert „a szláv nép a civilizáció legalsó fokán áll, nemessége magyar, a polgárok főbüszkesége, hogy ha szülelett szlávok is, németeknek lássanak, és így nagyrészt csak vagyontalan prolesztáns papok maradnak meg a szláv irodalom támaszául.” Mire Thun gróf, nyilván a már fejlettebb osztrák részek tapasztalataira támaszkodva, helyesen jövendöli meg ellenfelének, hogy ha a magyarok nem is fogják a tótok szabad fejlődését biztosítani a magyar hegemonia alatt, „a szlávok akkor is keresztül fogják küzdeni ügyüket; de idáig mennyi elszomorító dolog fog az egyik és a másik oldalon történni, mennuire meg fogja ez nehezíteni a társadalmi és humanus haladás útját Magyarországon!” (*Die Stellung der Slovaken in Ungarn*, Prag 1843, 4, 5, 18. 1.) Ez a vita érdekes lelki dokumentum, mert mutatja, hogy a magyar nemességet nemzetiségellenes magatartásban nemcsak fajji és oszlálygóg vezette, hanem sokakban a nemzetiségi kérdés hibás koncepciója, az új demokratikus éra hatásainak túlbecsülése is!

²⁾ *Mein Leben und Wirkeit in Ungarn*, I. eipzig 1852, I. k. 195. 1.

jobbágyelnyomatás, közigazgatási jogtalanság és részben vallási üldözések által a végletekig elkéséritett tömegeket meggyőzni arról, hogy a modern magyar állam képes lesz jogos nemzetiségi érdekeikkel jobban biztosítani, mint az osztrák abszolútizmus, mely mindaddig a nemzetiségek egyedüli oltalmazója voll a nemesi túlkapásokkal szemben. A kiegyenlítés és a méltányosság nagylelkű politikája kellett volna ehhez, melyre a magyar nemesség képtelen volt. „Erdély konzervatív főemberei azonban, mint az 1846-ki országgyűlés eseményei tanúsítják, még a tizenkettedik órában sem éreztek semmit a levegőben. Meg voltak győződve, hogy a három nemzet és a négy vallás elvére fektetett politikai rendszer alapján kiváltságaik rendületlenül fenn fognak maradni egész a világ végéig”.¹⁾

Ez volt az oka, hogy Ausztria hívogatásai termékeny talajra találtak az ország számos nemzetiségében. Kossuth is átlátta ezt, de már későn.

II. FEJEZET

A nemzetiségek és a magyarság viszonya

A 48-as forradalom tanulsága

Ennél a pontnál kissé meg kell állanunk, mert a történelem ez a fejezete mélyen bevág mai életünkbe. Az erőszakos magyarosítás, a nemzetiségi elnyomás emberei főleg ezekre a tényekre hivatkoznak akkor, amikor politikájukat igazolni akarják. A nemzetiségek — különösen a román-ság — cserben hagytak bennünket nagy szabadságharcunk idején. Ellenünk szegődtek, hazaárulókká lettek, vagyis régi hagyományaikat — az idegen faj régi gyűlöletét — követték ellenünk.

Mi igaz ebből? Azt már láttuk, hogy régibb történelmünk nemzetiségi harcokat nem ismert. A nemzetiségi nemesség épp oly idegenül állt a saját népével szemben, mint a magyar.

¹⁾ Jancsó, i. m. II. k. 117. l.

Az embereket nem nemzetiségi, hanem vallási és osztályszempontok tömörítették. Minden ellenkező tény, melyre hivatkozni szoktak, nem állja ki a tárgyilagos kritikái, s a románság magyar-gyűlölete se nem nemzetiségi, se nem faji termék, hanem egészen más okok eredménye. Mindazon tömegmozgalmaknak közelebbi vizsgálata, melyeknek egy vagy más részről nemzetiségi jelleget tulajdonítottak, erre az eredményre vezet.

E kérdések helyes megítéléséhez mindenekelőtt nem szabad feledni, hogy a rendi társadalomban a modern nemzeti állam problémája még csak fel sem merülhetett; a kor uralkodó eszméje a vallási volt. Ez a tény egyszerre világossá lesz a kételkedő előtt is, ha megtudja, hogy míg a „nemzeti” erdélyi fejedelmek sohasem foglalkoztak magyarosító törekvésekkel, de igenis nagy igyekvésük volt, hogy a románságot a kalvinizmusnak megnyerjék. Mikor I. Rákóczi György Biharban püspökké erősíti meg Burdenfalvi Ábrahámot, „a kinevezés és megerősítés föltételei között foglaltatik az is, hogy románul prédikáljon és a papok által prédikáltasson ... a szegény oláhságnak a maguk született nyelvükön, hogy abból naponként épületet vehessenek az üdvösséges tudományban és vallásban és így a babonás tévelygésnek homályából napról-napra világosságra vezéreltessenek.”¹⁾ Ugyanez a fejedelem 1638-ban román nyelvű nyomdát állított fel

¹⁾ Lupás János: *Az erdélyi görög-keleti egyház és a vallás-unió a XVIII. század folyamán*. Budapest 1904, 9. 1. Ugyanerre figyelmeztet Jancsó is:

„Az idézett két törvénycikk (1566, 1577) és zsinati végzés ... azt bizonyítják, hogy az erdélyi fejedelmek mindjárt kezdetben külön és önállóan szervezték a református hitre átért oláhok egyházát, mert céljuk nem a magyarosítás volt, hanem az, hogy az Isten ígéjének hirdetése meg ne szűnjék közöttük, sőt inkább terjedjen. E kérdésben elsősorban a vallások kérdése állott s nem a nemzetiségé..... (I. m. I. k. Budapest 1896. 393. I.)

„Íme tehát minden ismeretes fejedelmi okiratból, melyekkel eddigelé a két Rákóczi az újonnan választott oláh püspököket megerősíti, vagy nekik instrukciókat ad, kitűnik, hogy mennyire szívrokre kötötték e püspököknek a román könyvek nyomtatását és a román iskolák tartását. (U. i. 534. I.)

Gyulafehérvárott, így válik a magyar protestantizmus a román nemzeti öntudat előfeltételét képező népies kultúra első terjesztőjévé Magyarországon, miként ezt a román történetírók is elismerik.

De nemcsak a béke, a társadalmi harcok lényében sem találjuk a nemzetiségi elv szerint való csoportosulást:

Az 1437-iki erdélyi parasztlázadásról Jancsó ezt mondja: „E lázadás világosan megnevezett oka: a püspöki tized igazságtalan behajtása és a jobbágyok szabad költözésének megszorítása, illetőleg lehetetlenné tévése”. „. . . a lázadók nagy lömege magyar paraszlokból állott, ami másképen azért sem lehet, mert hiszen Erdélynek ez a vidéke volt — leszámítva a székelyek földjét — a legmagyarabb. Annyira magyar volt a lázadás jellege, hogy az alkudozásban résztvett parasztküldöttek között egyetlen oláh névvel sem találkozunk.¹⁾ Ennek a lázadásnak az eredménye azután az erdélyi „három nemzet” uniója lett, mely arisztokratikus védelmi szövetség volt a magyar és román jobbágyokkal szemben.

Xenopol, a sovínista román történetíró ezt írja a Dózsa lázadásáról:

„Ennek a forradalomnak szomorú eredménye volt a románokra nézve. Ez belekényszerítette a román nemességet a magyar nemesség soraiba, melyhez osztályérdekei által volt kötve. Idővel, ennek következtében az összes román nemesek megmagyarosodtak, katolikusokká lévén és elfelejtvén román anyanyelvüket. Másrészt a közös nyomás, melyben a román és a magyar paraszt együtt élt, közelebb hozta őket egymáshoz s így a magyar parasztság beolvadt a számosabb román parasztságba.”²⁾ A román nemesség egybeolvadása oly teljes lett, hogy állítólag román részről nyolcezer család bírt nemesi joggal.³⁾

1) I. m. 264—5. 1.

2) Idézi Jancsó, i. m. 342. 1.

3) Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története*. Pest, I. kötet, 1871, 89. 1.

Nem kevésbé kétségtelen, hogy ugyancsak szociális természetű jobbáglázadás volt a Péróé Békésben, ahol magyar parasztok állottak a rácok mellett:¹⁾ „Az anyagiakkal való elégtelenség fontosabb oka lehetett a lázadás kitörésének, mint vallásuk üldözése, mondja Márki. Az 1733. évi események megmutatták, hogy a rácokat a katonai szervezettel járó tömeges együttélés az egységes Ausztrián kívül más eszményekért is hevítheti s hogy társadalmi és vallási érdekek felejtani képesek a magyar parasztok s a rác grancsárok közt levő nemzetiségi ellentéteket. Dózsa György, Cserni Jován és Péró lázadásának legzajosabb jelenetei egy és ugyanazon a vidéken folytak le; s magyarok és szerbek nem most, 1735-ben, hanem már 1537-ben szövetkeztek először, hogy homályos társadalmi és politikai céljaikat közösen valósítsák meg.”²⁾

A Hora lázadásának természete pedig éppen nem lehet vitás. Szociális forradalom volt, melynek csupán a román pópák kölcsönöztek némi nemzeti jelleget, hisz a magyar rendiség állott elnyomott román jobbágytömegekkel, szemben. Orosz szításról, vagy külső uszításról egyenesen nevetéséges beszélni. Még Teleki Domokos és Szilágyi Ferenc is — e kor konzervatív történetírói — elismerik, hogy a nemeség visszaélései idézték elő, hogy Hora népe mártírja lett.¹⁾

És hogy is lehetett volna másképp? A kételkedőnek ismét a jelenből a múltra való visszakövetkeztetését ajánlom. Még ma is oly vidékeken, hol a román nép nemzetiségi öntudata igen erős, hol jó iskolái vannak és újságot olvas, ez a nemzetiségi öntudat nem jelentkezik másban, mint nyelve, vallása, iskolája szeretetében s az idegen nyelvű s brutális természetű adminisztráció elleni rezignált gyűlöletében. Államalakulás, nemzetiségi autonómia, területi kikerekítés, oly fogal-

¹⁾ Acsády, i. m. II. k. 472. 1.

²⁾ *Péró lázadása*, Budapest 1893, 93—95. I.

³⁾ Jancsó, i. m. II. k. 182—219. 1.

mak, melyek túlhaladják politikai látókörét. Már most elképzelhető, hogy száz-százötven évvel előbb: a jobbágyosság, az abszolút analfabetizmus, az egész életre kiterjedő területi elszigeteltség, a teljes naturálgazdaság idején az a sokat említett magyar gyűlölet nem lehetett egyéb, mint egy szociálisan a végletekig kizsákmányolt, vallásában örökösen üldözött jobbágy nép égő gyűlölete kegyetlen idegen nyelvű elnyomóival szemben. S a magyar nemesi szempontból bizonyára nem gyanús Marczalinak ez a híradása mélyen bevilágít ama rémuralom természetébe: „A megyei hatóság nem is igen tett különbséget a paraszt és a pópa között. Egy esküdt megköztetéssel és fogsággal fenyegette az ellentmondó melencei papot. Egy szolgabíró huszonöt verébféjet követelt be a becsei paptól, különben kitépik a szakállát. Egy pópát tyúkólba zártak. De hogy is becsülte volna meg a hatóság azokat, kiket püspökük rendre pofozott, akikről mindenki tudta, hogy marhakupecsek, tudatlanok, iszákosak”.¹⁾

A jobbágyelnyomás és lázadás véres emlékei mellett a vallásüldözés volt a főoka az erdélyi nemzetiségi kérdés rendkívüli elmérgesedésének.

Még olyan „gutgesinnt” írók előadásait is, mint amilyen Jancsó, aki pedig igyekszik az erdélyi dolgokat a magyar nemességre kedvező színben feltüntetni, nem lehet modern embernek irtózat nélkül elolvasni. Végtelen anyagi és szellemi elmaradottság, vagyoni és személyi bizonytalanság, a hamu alatt a jobbágy lázadásoknak állandóan lobogó parazsa, a letelepült és a nomád világ küzdelme, a protestánsok és a katolikusok vallásüldözései, a három nemzet oligarchikus rémuralma, még az anyaországnál is sötétebb és brutálisabb osztályuralom, félbarbár népelemeknek állandó beszivárgása, a szomszédos vajdaságok fegyveres betörései, a dinasztiaival való véres háborúk, a török nyomás és be-

¹⁾ *Magyarország II. József korában.* III. k. Budapest 1888, 15. l.

avatkozás . . . mind hozzájárult ahhoz, hogy a lelkeknek egy végtelenül gyűlölködő, bizalmatlan, a polgárosult élet semmiféle nyugalmát és kiegyenlítő hatását nem ismerő, gögösen elzárkózó, bornirtan tudatlan állapotát hozza létre, mely a 48-as nagy felfordulás idején végleg explodált. Mi sem jellemzi jobban ezt a közszellemet, mint az a tény, hogy Széchenyi naplójában — tehát már a felvilágosult időben — jegyezhetette fel gróf Esterházy Dénesnek ezt a nyilatkozatát: „Erdélyben csak a magyar tekinthető embernek, az oláhokkal pedig csak úgy lehet és kell mint a barommal bánni”.¹⁾

Amit a protestáns rendek inkább lelki eszközökkel vagy politikai nyomással igyekeztek keresztül vinni, a románok megtérítését: azt a Habsburgokkal együtt uralomra jutott katolicizmus vérrel és fegyverrel vitte keresztül. A gör. kath. unió története a törvénytelenység és az erőszak története. Bucow tábornok „a templomokat, melyeket a bizottság az egyesültekének jelentett ki, katonasággal foglaltatta vissza. Különös kedvét azonban az orthodox monostorok elfoglalásában és lerontásában találta, mert meggyőződése szerint ezek voltak a mozgalom fészkei . . . E közben a katonaság Bucow rendeletéből ágyukat vive magával, fel- és alá járt az országban, hogy ily módon a zavargásba beleszokott népet terrorizálja.”²⁾ A jobbágytömegek ez a lelki izgalma átcsapott a kiváltságos osztályokra is: „az erdélyi rendeket, még a katolikusokat is, az döbbsentette meg, hogy a románság uniója következtében az összes román papság felmentetvén a jobbágyterhek viselése alól, nagyon sok kárt szenvednek, kivált ha az oláhok részéről várható sok visszaélést nem fogják idejekorán meggátolni. Attól is féltek, hogy a parancsnokló császári tábornok és a császári tisztek, kiket az 1699 február 16-iki diploma az egyesült románok valószínű főprotektoraivá tett, vitás esetekben, eltekintve a sze-

¹⁾ Jancsó, i. m. II. k. 421. 1.

²⁾ Jancsó, i. m. I. k. 733. 1.

mélyes, antipátiától, csupa szolgálati buzgalomból is a föl-desurak kárára az oláhokat fogják protegálni”.¹⁾

De az unió nemcsak Erdélyt rázta fel, hanem külföldi bonyodalmak forrása lett, melyek hosszú ideig lehetetlenné tették a lelkek nyugalmát:

„Az unió elleni fellépésben segítette a kálvinistákat Constantin Brankovan havasalföldi vajda és Theodosius bu-karesti metropolita is, akiknek szintén nem lehetett tetszé-sükre, ha a román nép és egyház kebelében ilyenfajta szaka-dás áll be”.²⁾ Egy újabb tény, ami világossá teszi a mai ér-telemben vett nemzetiségi kérdés teljes hiányát. (Tessék el-képzelné, hogy Bánffy Dezső báró a magyar katolikusok ellen a bukaresti metropolita szövetségét kereste volna!) A vallási gondolni minden egyebet háttérbe szorított.

Az erdélyi közállapotokról, a nemzetiségi nép hihetetlen anyagi és erkölcsi nyomoráról azonban még e vázlatos kép is csak akkor adhat némi fogalmat, ha a határezredek létesítéséről is megemlékezünk, mely újból véresen felka-varta e szerencsétlen nép nyugalmát.

A határőrvidék szervezése ugyanis nemcsak katonai célt szolgált, hanem mellette a megoldandó feladat az volt, „hogya az oláh határőrök túlnyomó száma gör. kath. legyen, hogya így legalább a vallásbeli különbség képezzen köztük és az oláhországiak között válsztófalat”³⁾ vagy még inkább, hogya a jezsuiták hittérítő munkájának katonai alá-támasztást adjanak.

A határőrség szervezése hajmeresztő brutalitások között megy végbe, melyek sorában „a keréketörés, akasztófa és karóbahúzás” sem hiányzik. A népet erőszakkal kikergetik ősi földjéről, hogya a gör. kath. jelleget geografice is bizto-sítsák. „A határszélen lakó oláhok e megbolygatásainak az

¹⁾ Jancsó, i. m. 630. 1.

²⁾ Lupás, i. m. 181. 1.

³⁾ Jancsó, i. m. I. k. 797. 1.

lett az eredménye, hogy az oláhok közül százával kezdtek kiszökdösni az oláh vajdaságokba. Az oláhok e kivándorlásánál azonban sokkal nagyobb mértékű volt a székelylek. Ezek igazán ezrével vándoroltak ki Moldvába.”

Irtózatos retorziók következnek erre a kivándorlás megakadályozására. Mindhiába. „Ezután is megtörtént, hogy néha a kivándorlók és az örök között oly véres összeütközésre kerül a dolog, hogy mindkét részről halottak és sebesültek maradtak az összeütközés színhelyén.¹⁾

Csoda-e, ha ezek a rettenetes állapotok, ez a macedón bandavilág a gyűlölet, a félelem és bizalmatlanság érzését keltették fel a román nép lelkében. Mégis a rettenetes jobbjágyüdözés és vallásüldözés emlékei elhalványodtak mindannyiszor, valahányszor magyar részről oly mozgalom indult meg, melynek demokrata és szociális színezete volt.

Így a Rákóczi és Bocskay-féle mozgalmakban a dinasztia elleni rendi ellenállásnak sikerült a jobbágyság szélesebb rétegeit is bevonni, azoknak felszabadítást ígérve. Eme fölkelések *páar excellence* szociális jellegét mi sem bizonyítja inkább, mint az a tény, hogy ugyanazok a népelemek, melyeket később a dinasztia ellenünk mozgósított, legjobb támaszai voltak a kuruc mozgalmaknak, melyektől felszabadulásukat remélték: „Ezek a ‚kővári kutya tolvaj oláhok‘ (Cserei Mihály szavai) voltak tehát az erdélyi kurucmozgalmak első katonái, amin különben nem is csodálkozhatunk, mert hiszen ez a vidék volt hazája annak a híres Pintye Gligornak, akivel Nagyszeghi szebeni fogságában megfenyegette az uniót erőszakoló jezsuitákat és németeket.”

„Azok között a kurucnóták között, melyeknek dallamát Kákly ismertette meg a modern magyar közönséggel, nemcsak olyanok voltak, melyeken oláhos hatás érzik, hanem tisztán oláh nóták is, melyeket egyszeri hallásra felismer még az is, ki valaha oláh népességű vidéken lakva, az oláh

¹⁾ Jancsó, i. m. I. k. 799. 1.

zene ritmusáról csak halovány fogalommal bír... A híres Rákóczi nóta nemcsak a magyar lovas kuruc kürtjéből hangozott fel a nemzeti diadal éneke gyanánt, de az oláh pásztor havasi kürtje is lezúgta a völgyekbe, mint az üldözött vallás és szabadság haci dalát.”

Károlyi Sándorhoz „a reformálás és a gör. kel. oláhság, mely egyformán ki volt téve a jezsuita propaganda meglehetősen erőszakos térítgetéseinek, versenyző örömmel csatlakozott: az ő hadtestében szolgáltá végig a Rákóczi-forradalmat a híres Draguj oláh kuruc kapitány is . . ., továbbá a szathmármegyei vitéz oláh kuruc hadnagy, Ballá Vaszi . . .”¹⁾

A 48-as forradalomban is a jobbágyszabadítás gondolata megteremtette a lelkek azt a közeledését, melyre egy kiegyenlítő nemzetiségi politika épülhetett volna.

„A románságban a jobbágyszabadítás eszméje gyújtó. Moldován Vasilie elmondja a húsvéti ünnepek alatti készülődéseiket, a balázsfalvi gyűlésre híva a népet: „A reformok következményei fenségesek fognak lenni, mert a románnak, nem lévén arra kötelezve, hogy a földesúrnak csak egy órát is dolgozzék, — lesz elég ideje saját földje művelésére, kertje beültetésére és háza felépítésére. Anyagi jóléte emelkedni fog. Módjában fog állani az Isten dicséretére méltó templomot emelni és iskolát építeni az ifjúság nevelése számára. És segítette a kedvező körülményektől, a román csakhamar ki fog művelődni. Saját véréből és kebléből való tisztviselői lesznek és nem lesz többé kényszerítve, hogy halálos ellenségei és idegenek szolgáltassanak ezután is igazságot neki”.

Jancsó hozzáteszi: „A jobbágyság eltörlése, a nép felszabadítása voltak azok az eszmék, melyek a szabadabb élet után áhítózó nép lelkét elemi erővel megragadták. Az úgynevezett román nemzetiségi eszmék és vágyak ez idő szerint még az izgató ifjak nyilatkozataiban is csak másodsorban találunk kifejezést és az első napokban nem is volt a moz-

¹⁾ Jancsó, i. m. 657, 658, 660, 661. 1.

galomnak semmi határozottan kifejezett magyarellenes jellege”.¹⁾

A nemzetiségi kibékülésnek ezt a lehetőségét azonban már kezdettől elmulasztották: vonakodtak a románságot törvényes nemzetnek elismerni, ami őket az unió ellenségeivé tette. De a mozgalomnak akkor még korántsem volt magyarellenes iránya. Az 1848 május 15. balázsfalvi népgyűlés, melyre pedig mint „hazaellenesre” szoktak hivatkozni, tizenhat pontjában semmi olyast nem mondott ki, mely ilyennek volna nevezhető. Még a gyűlés kisebbségi álláspontja, a Barnutiúé, sem mondható ilyennek, hanem oly meglepően éleselméjű véleménynek, melyből sokat igazolt a későbbi történelem²⁾ s mely teljesen megfelelt ama korszak szellemének, mivel a területi, közjogi önállóságot a nemzetiség alapvető biztosítékának tartja. Az unió ügy jelentkezett ellenzői szemében, mint az erdélyi magyar nemesség fondorlata, melylyel magyarországi támogatással akarja előjogait biztosítani. Lehet, hogy az unió belső motívumai csakugyan „ilyenek voltak és tény, hogy átmenetileg a nemesi osztályuralom diadalát jelentette régi s részben igen magasrendű (szász egyetem) önkormányzati tettek felett.”³⁾ Mégis törté-

¹⁾ Jancsó, i. m. H. 441.

²⁾ „Mit fog használni a sajtószabadság, mikor azt a románt, ki nek eszébe jut nemzetének érdekeit megvédelmezni, ezért perbe fogják és elítélik? Mit fog használni a felelős minisztérium még az esetben is, ha a miniszterek mind románok volnának, ha nem fogják felkarolni a román nemzetet és érdekeit! Kinek lehetnének illúziói kultúránk emelkedésére vonatkozóan, mikor ők nyilván megmondják, hogy a magyar korona alatt nem lehet több nemzet! Mit fog használni a románnak a törvények előtt való egyenlőség, ha csak a magyar szájával beszélhet ott. A magyar törvényszékek nyelve a magyar lesz. A román ügyét nem folytathatja saját nyelvén, bíróval nem érintkezhetik közvetlenül. A román csak akkor tudja meg, hogy ügye miként áll a törvényszékek előtt, mikor a végrehajtó elveszi örökségét, vagy amikor az akasztófa alá állítják.” (I. m. II. k. 472. 1.)

³⁾ Az Universitas Saxorum szinte állammá alakult át az államban, grófját, a *szász politikai nemzet fejét* maga választotta, míg a magyar törvényhatóságok élén álló főispánokat, főkirálybirá-

nelmi távlatból nézve a dolgokat, kétségtelen, hogy Erdély uniója kikerülhetetlen részét képezte annak a folyamatnak, mely Magyarországot mind teljesebb gazdasági, jogi és közigazgatási egységbe hozta s mely a nagy nyugati egységes államokat is megteremtette. Az *Unita Italia*, Anglia és Skócia egyesítése, a német egység és az *Unita Hungaria* — bármily eltérők voltak is történelmi és kulturális kísérő jelenségeik — lényegében ugyanazt a folyamatot jelentik. S már a modern jogállam igényei voltak azok, melyek 1784-ben II. Józsefet arra bírták, hogy a három nemzetet megszüntesse.¹⁾ Ugyanaz a folyamat, mely később a határőrvidék beolvasztására vezet (1868: LX.), pedig mint közigazgatási gépezet a nép igényeit az is jobban elégítette ki, mint a vármegye.²⁾ Azonban a modern állam, miként a modern gazdasági élet a helyi partikularizmusok mellett lehetetlen s még a közigazgatásilag fejlettebb testületek feláldozása is haladást jelentett, mert nagyobb egység felé vitt, nagyobb asszimilációs lehetőségeket teremtett s a gazdasági forgalom érdekeit szolgálta.

Ilyen körülmények között érthető, hogy a bécsi abszolutizmus a honi nemzetiségek egy részében szövetségesre talált s ez uakui a nemzetiségeknek sokat emlegetett hazaárulása. Ez azonban nem eshetik súlyosabb megítélés alá, mint a magyar oligarchiának nem egy szövetséggkötése idegen hatalmasságokkal. Sőt egészen természetes is, hogy évszázados elnyomóival szemben, kik utolsó percig vonakodtak őket az alkotmányba befogadni, a nemzetiségek egy része a dinasztia parijára állott, mely — gyakran államraisonból, kényszerűségből vagy taktikából — pártjukat fogta a rendi

kat és főkapitányokat az uralkodó nevezte ki.” (Erekly István: *A magyar helyhatósági önkormányzat*. Budapest, i. m. 281. 1.)

¹⁾ „Zur Aufhellung der bisher in der politischen Verwaltung des Grossfürstentums Siebenbürgen bestehenden Verschiedenheiten, und Ausrottung des damit verknüpft gewesenen Nationalhasses.” Jancsó, i. m. II. 223. 1.)

²⁾ Az egyesítés gazdasági okait szépen tarja fal Erekly, i. m. 45. I.

kizsákmányolással szemben. De még így is a nemzetiségek egy jó része a magyarok pártján maradt; ami viszont nem érdem, mert a nemzetiségi öntudat alacsonyabb fokát jelentette a tótoknál, ruthéneknél és a románok egy részénél. A nemzetiségi küzdelmeket naivitás a szentimentalizmus álláspontjáról megítélni.

A nemzetiségek legkifejlettebb csoportja, a románság, nemzeti létét látta veszélyeztetve az unió által. Hisz akkor még mindenki ama közjog-territoriális eszme hatása alatt, élt, mely a nemzetiséget a közjogi jogosítványoktól elválasztani nem tudta s mely az osztrák alkotmánynak Erdélyre való kiterjesztésében látta fejlődése egyedüli biztosítékát, így a nemzetiségi követelés (külön román, szász, tót, szerb kerületek vagy vajdaságok alakítása) ellentétbe jutott a fejlettebb gazdasági élet követeléseivel. Ezért kellett elbuknia. Ez a nagy ellentét azonban nem akadályozta meg a küzdőket abban, hogy még a fegyveres harc tüzében is ne alkudozzanak, világos jeléül annak, hogy a nemzetiségek harca nem az osztrák „aknamunka” eredménye volt, hanem nemzetiségi öntudatra ébredésük szükségszerű folyamánya.¹⁾

Minden társadalmi csoport gazdasági és kulturális helyzetének és érdekeinek megfelelően cselekszik és a nemzetiségek inkább bíztak a dinasztiaiban, mint a magyar nemességben. Nagy történelmi okaik voltak erre. De maguk a magyar vezetők tisztában voltak a dolgok ilyen állapotával s még a tizenkettedik órában igyekszik Kossuth a románokkal békét kötni, ezzel az utasítással küldvén el Drágost az erdélyi románokhoz: „E mellett azonban” (az egységes diplomáciai

¹⁾ így Jancu még Hatvani második támadása után is hajlandó volt a magyarokkal békét kötni:

„Balcescu és a Kossuth közölt folyt alkudozásnak eredménye egy törvényjavaslat lett, mely alapját képezte volna a magyarok és románok között való kibékülésnek. Jancura vonatkozólag Balcescunak Bem által is elfogadott terve az volt, hogy Jancu magyar tábornoki kinevezést kapjon és a magyar kormány által katonailag jól felszerelt mócaival Kis-Oláhországba vonuljon az oroszok ellen harcolni; Jancu maga is hajlandó volt e tervbe menni.” (Jancsó, i. m. 760. 1.)

és országkormányzati nyelv mellett) minden nyelvnek és népiségnek nemcsak szabad használatot és fejlődést akarunk engedni, hanem ezen fejlődést a civilizáció érdekében elő is mozdítani, s azért tudtul adhatja ön bárkinek, hogy a román nép nyelvének szabad használatát úgy egyházaikban és iskoláikban, mint a községi életben is garantírozom.” E mellett megígérte, hogy „a statusnak segedelméről szintazon mértékben biztosítom, mint a mikép bármely másnyelvű és vallású honpolgárok nevelésének költségeiről a status gondoskodni fog.” Úgyszintén kilátásba helyezte, hogy a magasabb tudományos kiképzés is célszerű módon elő fog mozdíttatni és végül teljes lelkiismereti szabadságot, teljes jogegyenlőséget, általános amnesztiát ajánl fel.¹⁾

A topánfalvi gyűlés „leírhatatlan lelkesedéssel” fogadta Kossuth levelét, de Drágos békeakcióját tönkretette Hatvani gerilla-őrnagy véres kegyetlenkedése a románokkal szemben, aki Drágos tiltakozása ellenére Abrudbányára tör s békés embereket vágat le s akasztat föl. A románok ennek folytán Drágosban árulót látnak s feldarabolják s ezzel a véres drámával véget ér az egész békeakció.²⁾

A nemzetiségi kérdés mindvégig a magyar forradalom Achilles-sarka volt. Ezért akart a kormány minden áron a szerbekkel is békét kötni. A békefeltételek a legmesszebbmenő nemzetiségi jogokat ígérték, egész a külön szerb vajdaságig.¹¹⁾ Hanem akkor már későn volt. A Kossuth által könnyelműen kezdeményezett erőszakos politika már meghozta véres gyümölcseit.

Ugyanez a szellem világlik ki a Maiorescu 1848-iki

¹⁾ Jancsó, i. m. II. k. 732-733. I.

²⁾ I. m. 727. és köv. 1.

³⁾ „A magyar kormány oly messze ment engedményeiben, hogy a szerb nemzet, azokat elfogadván, majdnem statust in statu képezett volna Magyarországbán; hiszen még ezen az egész, országot érdeklő kérdést is, megtartassék-e a végvidék katonagyarmati szervezete, az ő döntésétől függeszté fel.” (Horváth, i. m. II. k. Budapest 1872, 73. 1.)

memorandumából, melyet ő, mint „a Duna-fejedelemségek forradalmi kormányának megbízottja Frankfurtban, a német birodalmi minisztériumhoz a román fejedelemségek érdekében” intézett. Maiorescu többek között ezt írja: „Ha a magyarok törvénnyel elismerték volna és biztosították volna a többi nemzetiségek jogait, akkor a szászok és a románok a leghősiesebb küzdő társaik lettek volna a pán-szláv törekvések ellen, ha ezek csakugyan léteznek.¹⁾

Az egész terv alapja az volt, hogy Németországnak érdeke a szláv tengert, a magyar és román állammal ellensúlyozni s hogy ha az olasz kérdés megoldása Ausztriától engedményeket követel, a Habsburg dinasztia kárpótlást találhat a román fejedelemségekben.

És hogy ezeket a romantikus memorandumokat hazafüggő bizonyítékokká akarják felfűjni: ez csak a történelmi érzék hiányára mutat. Hisz maga Kossuth Lajos néhány évvel később hasonló terveket kovácsolt s az ilyen tervek annál természetesebbek voltak a szászok és románok részéről, mivel ők az uniót jogtalanak tartották, s nem ismerték el. Különböző is nevetséges forradalmi időkre a rendes napi élet mértékeit alkalmazni, amikor az állam által kieresztett kényszeregyüttműködés megszűnik s minden alkateleme természetes vagy vélt létérdekei irányában gravitál. Annál súlyosabb a tanulság, hogy a magyar állam oly kevés centripetális erőt tudott magával szemben a nemzetiségi tömegekben létrehozni. *Pedig minden asszimiláció egyedüli biztos mértéke az, hogy az állami rend megingása idején milyen erőseknek bizonyulnak az összeműködés szálai.*

A rendi Magyarországból alighogy kiszabadult nemesi demokrácia nem bírta ki az állami egységnek ezt a nagy teherpróbáját. Horváth Mihály nyíltan leírja a forradalom bukásának okát: Mikor 1849. júl. 21-én Szemere rendkívül szabadelvű nemzetiségi törvényét a képviselőház elé ter-

¹⁾ Jancsó, I. m. 499. 1.

peszti, még számos u. n. radikális is ellene szólalt fel. „Úgy szólnak, mintha még 1832-ben élnénk, mikor a magyar minden, a rác és oláh csak jogtalan nép”, írja Szemere Kossuthnak. „Gróf Batthyány Kázmér keményen megróttá a törvényjavaslatot ellenzők hűtlenségét a szabadság és egyenlőség elvéhez s jelesen szól annak teljes megalapítása érdekében ... Szemere pedig ... kerekén kimondá, hogy a többi nemzetiségek kívánalmainak magyar arisztokratái felfogása, ha abból a nemzet valahára ki nem emelkedik, tönkreteszi Magyarországot... Ezen majdnem egy óráig tartó remek szónoklat hatása alatt megszeppenülve némultak el az áldemokraták és radikálok, kik nyelvükön mindig népszabadságot hordának, de annak határait csak addig terjesztették, ameddig saját érdekeiknek kedvezett.”

Ezekhez a tudósításokhoz azután Horváth Mihály azt a mindennél ékebben szóló kommentárt fűzi, hogy ennek a nagyfontosságú törvénynek „eredménye tekintetében csak egy hibája volt, az, hogy nem az 1848-ik márciusban alkotott.” És hozzáteszi:

„E szabadelvű törvény gyökeresen megoldotta a nemzetiségi kérdést: minden nemzetiségnek teljes szabadságot biztosítván természetes kifejlődésére, anélkül, hogy az ország politikai egységén csorbát ütött volna.”¹⁾

Megoldotta volna... ha a belső egyenetlenség már addig tönkre nem tette volna a magyar ügyet és ajtót nem nyitott volna az osztrák abszolutizmusnak.

Maga Szemere Bertalan pedig 1859-ben a Pesti Hírnökben ezt vallja: „1848-ban végződött be a nemzeti egység nagy műve, utolsó akadály, a hűbéri rendszer is végkép eltöröltetvén s hogy van az, hogy a nemzet éppen legteljesebb erejében a csatát elveszte? Oka, mivel az idő folyóban félig titokban, félig nyíltan megszületett, fejlődött s felnőtt egy új eszme, a nemzetiségé, s roppant hatalmát más

¹⁾ Horváth, i. m. III. k. 315—17. I.

fajoknál mi nem ismervén fel kellőleg, nem vevők azt kellő számításba. Nagyon jól ismerem amaz időszak titkos és nyilvános ármányait, jól tudom azt is, hogy az orosz sereg mi hatással volt a történeti kimenetelre; de bizony csak valljuk meg, az akkor véletlenül kiütni látszott, de régóta belsőleg forrongott nemzetiségi eszmének s mozgalomnak nagy fontosságát s messze horderejét nem fogtuk fel. Mi pusztán mesterséges zajnak véltük, mi az ég dörgése volt — mi egy tábor lábai által véltük izgasba hozottnak a földet, pedig az valóságos földrengés vala — egy egész erdő lombjai sohasem hozathatnak mozgásba, ha nem vész az, ami fű.”¹⁾

III. FEJEZET

A nemzetiségek közjog-territoriális álláspontja. A magyar liberális felfogás és a nemzetiségi törvény

A belső harc és az orosz beavatkozás végleg letörte a magyar forradalom erejét. Mi akadályá sem volt többé, hogy a dinasztia a monarchia egységét megvalósítsa. A germanizálás korszaka bekövetkezik, mely a német császárság elérésére törekszik s e célból mindenáron meg akarja óvni Ausztria német jellegének látszatát. 1851-től kezdve az oktatási nyelv német lesz és 1855—57-ig német oktatás folyik Magyarországon.²⁾

A zavaros külpolitikai helyzet 1859-ben liberálisabb fordulatot hoz magával, de 1860-ban Schmerling minden követ megmozdít a centralizáció érdekében. A *nemzetiségi*

¹⁾ Idézi Jancsó: *Szabadságharcunk és a dáko-román törekvések*, Budapest 1835, 186. 1.

„Ez a nemesítés azonban messzemenőleg figyelembe vette a népies oktatás szükségleteit. Legalább elvileg hirdették: „A tanulók túlnyomó többségének anyanyelvét, mint oktatási nyelvet mindaddig alkalmazni kell, amig csak általa lehet alapos megértést előidézni.” „A német nyelv igen óvatos dózisekben csak a gimnáziumban kezdődött.” (*Rückblick auf die jüngste Entwicklungs-Periode Ungarns*, Wien 1857, 20—22. 1.)

ígéretével az összes nemzetiségeket mozgósítják, hogy „a foederalizmus kísérletével a magyarokat a Reichsrath karjaiba kergessék.”¹⁾ Németesítés Ausztriában és Magyarország megbontása a nemzetiségi viszály felhasználásával Tez volt az eszköze annak a politikának, mely német jellegű egységes osztrák császárságot akart és eredménye az lett, hogy nemcsak a magyarokat, de a nemzetiségeket is elidegenítette magától. Ez a rendszer nemcsak a magyar hazafiakat, de Sturt és Hurbánt is üldözte.²⁾

Az 1863. birodalmi alkotmány a románoknak területi autonómiát adott s úgy látszott, hogy a föderalizmusnak nincs többé akadálya. Teljes joggal mondhatta a kísérletre vonatkozóan Beksics: „*Ha a foederalizmusban erő leendett s ez megfelelné Magyarország tényleges viszonyainak, akkor az 1863-iki alkotmány még ma is léteznék s Ausztria mint egységes állam ma a foederatio alapján berendezett birodalmat képezne.*”³⁾

Másrészt épp a magyar demokráciának nem szabad felednie, hogy ez az annyit ócsárolt korszak végeredményeiben áldásos volt: a forradalom papiroson maradt liberális törvényhozását s első sorban a jobbágyfelszabadítást aránylag gyorsan és jól liquidálta, a modern polgári jogrend alapvető intézményeit megteremtette. Kérdés, hogy nélküle a magyar nemességnek mindig reakciós és haladásellenes óriási többsége képes lett volna-e spontán és saját erőforrásaiból megtenni ezt a nagy lépést.⁴⁾

Nyilvánvaló, hogy az akkori hatalmi és külpolitikai konstellációk mellett az egész kísérlet kudarccal végződött s legfeljebb az képezhetné külön vizsgálat tárgyát (s erről

¹⁾ Gumpłowicz, i. m. 171.

²⁾ Heinrich Friedjung: *Österreich von 1818 bis 1860*. I. Band Stuttgart u. Berlin 1908, 428. I.

³⁾ *A román kérdés és a fajok harca*. Budapest 1895, 48. 1.

⁴⁾ L. Szende Pál kitérő tanulmányát: *Nemzeti jog és demokratikus fejlődés*, Budapest 1011, mely a részletekben is méltányolja a Bach-korszak nagy demokratikus alkotásait.

még szó lesz e dolgozat folyamán) ha vajjon azóta történetek-e oly mélyebb eltolódások a monarchia belső gazdasági szervezetében egyrészt, a külpolitikai viszonyokban másrészt, melyek *Gross-Oesterreichnak* egyszer már abortált kísérletét a jövőben életképesé tehetnék.

E kérdést egyelőre megoldatlanul hagyva, az kétségtelen, hogy a Königrätznél legyőzött Ausztria megingott politikai hatalmának helyreállítására nem tudott jobb eszközt, mint a kiegyezést, mely a németiség hegemoniáján Ausztriában s a magyar kiváltságos osztályok uralmán és politikai függetlenségén Magyarországon épült fel olyképp, hogy az ország gazdasági, katonai és külpolitikai függősége Ausztriától megmaradt. A kompromisszum elsősorban az uralkodóházra s a német polgárságra és hivatalnokságra, másodsorban a magyar és lengyel nemességre volt kedvező.

Az újonnan életképes magyar országgyűlés első feladata — a múlt keserű tapasztalatainak okulva — a nemzeti-ségi kérdés rendezése volt, mely az 1868:XLIV. t.-c.-kel nyert szabályozást. Ez a törvényalkotás több szempontból is figyelmet érdemel, mert kulcsot ad a mai nemzeti-ségi küzdelem megértéséhez. A nemzetiségek álláspontja vele szemben teljesen elutasító volt. A nemzetiségek megmaradtak régi álláspontjuk mellett, mely csak territoriális-közjogi alapon hitte a kérdést megoldhatónak. A nemzetiségek álláspontja e kérdésben a *Supplex libellus Valachorum* óta következetes és változatlan volt. A nemzetiségeknek, mint önálló testületeknek „nemzeteknek” elismerését követelték, melyek mint ilyenek jogok birtokosai. 1867-ben is a vármegyéknek nemzetiségek szerint való kikerekítését, a többség nyelvének hivatalos nyelvvé való tételét, nemzeti kongresszus felállítását követelték, mely tagjaira adót vethet ki. Lényegében ugyanaz az álláspont, mint amelyet már az 1861. turócszentmártoni szláv nemzetgyűlés így formulázott: „Szükséges, hogy nemzetünk individualitása azon a területen, melyet az mint egy-egy szakadatlan tömeg valósággal elfoglal, egy, a megyék határainak nemzetiség szerinti ki-

kerekítésével alakítandó felső-magyarországi szláv kerületben elismerve s személyesítve legyen.” Vagy amelyet még túlzottabban így kodifikált az 1861. karlovici kongresszus:

V. „A Szerb Vajdaságnak Bácsmegyére és a Bánságra nézve Magyarországgal, Szerémmegyét illetőleg pedig a három megye királysággal együttes törvényhozása van.”

VI. „A Szerb Vajdaság ügykezelési nyelve, úgy a közigazgatásban és törvénykezésben, mint gyűlésekben s a felsőbb hatóságokkal való érintkezésben a cyrill helyesírású szerb nyelv leend.”

Vagyis az elmékben mindenütt még a rendi élet emléke él. Ez a területi partikularizmus oly élenken motoszkált a lelkekben, hogy 1849-ben még a bánáti svábok is egy „nemzeti mozgalmat” kezdeményeznek s egy „német gróft” kérnek főnökül.¹⁾ Mindenki úgy vélte és érezte, hogy nemzetiségek csak akkor szabadulhatnak fel, ha olyanféle közjogi önállóságot nyernek, aminő a három kiváltságos nemzet helyzete volt Erdélyben. A nemzetiségi kérdés tehát úgy oldható meg, ha minden egyes nemzetiségből kiváltságos, közjogi-területi autonómiával bíró nemzet lesz. Ez a felfogás oly mély történelmi érzelmeken alapszik, hogy a románoknak még 1881. programja is Erdély autonómiája visszaállításának követelésével kezdődik.

Ezzel szemben a magyar álláspont az volt, melyet Eötvös József annyiszor és, oly széles tudományos készültséggel vélelmezett meg: A nemzetiségek szabad fejlődését láz általános jogegyenlőség biztosítja. Területi vagy nemzetiségi közjogi testületek a modern liberalizmus szellemébe ütköznek. Az országot nem lehet feldarabolni; viszont biztosítani kell a nemzetiségek kulturális fejlődését az egész vonalon. Ezt meg is tesszük addig a határig, ameddig ez láz állam integritását nem sérti. Vagyis e törvény teljesen az 1861. országgyűlés felirata szellemében hozott, mely ki-

¹⁾ Friedjung, i. m. 422. 1.

mondta: „akarjuk, hogy a polgári jogok teljes élvezetére nézve se vallás, se nemzetiség a hon polgárai között különbséget ne tegyen s akarjuk, hogy más nemzetiségű honfitársaink nemzetiségi igényei mindenben, mi az országnak politikai szétदारabolása s törvényes függetlenségének feláldozása nélkül eszközölhető, törvény által is biztosítottassék.”

Ez volt mindig a magyar liberalizmus álláspontja ugy a sajtóban, mint az országgyűlésen. Semmi beolvasztási, semmi magyarosító törekvés, hanem az érzelmekben való egyesítés politikája azonos jogok és kötelességek alapján, a nemzetiségek szabad kulturfejlődésének biztosításával. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy ez a szellem a „politikai nemzet”, vagyis a vezető középosztály tényleges szelleme volt. De bizonyos, hogy a magyar renaissance nagyobb alakjai hívei voltak ennek az iránynak, s hogy a nemzeti-ségi törvény becsületesen kodifikálta is ezeket az elveket.

Íme néhány vezető politikus nyilatkozata, melyekből csak néhány legjellemzőbbet választunk ki, pedig egy egész könyvre való volna belőlük:

Wesselényi ezt írta:

„Az egyedüli mód, melly mind saját nemzetiségekkel bíró több *országokból* össze alakult birodalomban, mind ugyanazon polgári alkotmány alatti, de különböző ajkakat s nemzetiségeket magába foglaló *országban*, a nemzeti egység hatalmas kötszerét sikerrel pótolhatja, — azon *nemzeteknek egyenlő s rokon polgári érdekek alatt s általi egyesítése*.

.... nincs nemzetiségünknek ártalmasabb ellensége — a' betyáros magyarságnál. A magyarok Istene előtt kedves tettet követ el — ki durvaság', darabosság, 's butaság' elűzését mozdítja elő, 's ki a magyart mind tudományi mind mester-ségi mind társadalmi viszonyaiban míveltebbé teszi.¹⁾
Kemény Zsigmond a Pesti Hírlap 1861. jan. 1. számában kifejti, hogy

¹⁾ *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében.* Lipcse 1843, 108, 284. l.

„a Vojvodina visszacsatolása már el van határozva, de azért az ottani román, német és déli-szláv nemzetiségek nyelvüket nem fogják a községi, városi s megyei tanácskozás és törvényhozás termeiből kiküszöbölve látni.”

„. . . Az oktatás ügyében a magyar a többi nemzetiségekre nézve egészen azt a nézetet osztja, melyet Schmerling államtitkár úr körlevelében elég szabatosan formulázott.”

Figyelmeztet az osztrák nemzetiségi kérdés nehézségeire és engedményeket sürget a cseh, lengyel s a többi nyelvek számára „Náluk annyiban nehezebb ugyan, mint nálunk a nemzetiségek számára a méltányos és kellő tért kijelölni, mert nincs megyei életük, mely legképesebb a nemzetiségi befolyásoknak szabályozására, kielégítésére és ellensúlyozására . . .”

Lukács Móric ugyanezen lap április 10. számában teljes demokráciát követel az államegység korlátai között erőteljesen szót emel az ellen, hogy „az európai közvélemény már-már hinni kezdett azon rágalomnak, hogy a magyar faj monopóliumnak akarja tekinteni a szabadságot, hogy a többi nemzetiségek fölött zsarnoki hatalmat gyakorolni, azokat legdrágább kincsoiktól, nyelveiktől megfosztani törekszik.”

Széchenyi István Valóságos filippikákat intézett a türelmetlen, nyegle sovinizmus ellen:

„Mindaddig, míg a tótnak, németnek sat. apárul fiúra átszállt, bizony már igen rossz szagú ereklyeként, csak azt pengetik fülébe, csak azt törik meg nem szünőleg orra alá, hogy a tót nem ember, graeca fides nulla fides és a svábot elijjesztő vázként már a gyermeki velőbe cseppegtetik be, mint valami felette ocsmányt; mindaddig míg illy s számtalan efféle émelegést okozó nem könnyen mondhatni, hova? büntető vagy örültházba inkább illő tettei s agyafúrtságai némi kormányozni csekély magukat nem tudó, s mégis nemzetet reformálni akaró elbizottaknak a' divatbul gyökerileg ki nem kopnak, mi egyedül a közmegvetés mindent lesújtó hatalma által

történhetik: mind addig ne követeljünk hozzánk hajlamot, vagy éppen irántunk őszinte részvétet. Mindez csak az időnek lehet munkája, de korántsem magára hagyott időnek, hanem azon jövődőnek, melly közalkotmányi kifejtés által a csinosodásnak magasb fokára is emeli a magyart.”

Máskor meg a magyarosítás mániája ellen kel ki:

„Régibb intézetek 's egyesülések körébe hol nem magjai volt a' szó, mert alkotóik sem valának magyar ajkúak, ugyan nem toltá-e e' magyarság magát itt-ott marul holnapra erővel be. Némi gyülemben, némi vigalomban — oh boldog isten, nem gyermekek vigalma-e ez' — nem lön-e a magyar kedvéért — igaz csak kísérlet végett — kiküszöbölve gyakrabban minden egyéb nyelv, mint mirigy? Ugyan hány szent szónok lat nem vala előleg s parancsra intézve magyar nyelven olly hallgatókhoz, kiknek tizedrésze sem veheté be azt a lelki táplálékot? ... S hány lenézésre, hány méltatlanságra adott alkalmat az, ha valaki az elmezavar ez árjátul mint lelketlen törzsök nem hagyá magát egészen elsepertetni e hazában, hol éppen azok részéről hallatik nem egy fellengős szó a kitűrni tudásról, az emberi méltóságról, a' szabadságnak bosszú nélkül fertőzhetlen létéről 's a' t., kik illy zsarnokságok, illy rök tönzések főpapjai! S ugyan e' mindent egyszerre elárasztani akaró magyar hév nem növekedett-e már annyira, hogy az aki elég bátor bármily szerényen is emelni szavát, mintha egy kis kímélet, egy kis béketürés, tán messzebbre vezetne és jobban érlelné a hazai növényt, mint a most divatban levő ez a szünetlen korbácsolás, melynél sok még a kancsukot sem tartja rosszabbnak, ugyan nem növekedett-e, kérdem, a tulhév már annyira, mikép az, ki illy alakban látja a' dolgot 's bátran fel is szólni mer, ne legyen kitéve, a' rossz, a' gyáva hazafiság, sőt a' hazaárulás legémelygetőbb pizkainak is azok részéről minden változatokban bemocskoltatni, kiknek — mint mondják — minden csepp vérük a' kölcsönös méltánylat és az egész szabad elmesurlódás elve mellett buzog, s kik a gyanúsításnak komoly ellenei?”¹⁾

Deák Ferenc ezt mondta:

¹⁾ *A magyar Akadémia körül*, Pest 1872, 30—33. 1.

„Ha mi a nemzetiségeket meenverni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket mindenáron megmagyarosítsuk, hanem az, hogy velük a magyar viszonyokat megkedveltessük.”

„Azon véleményt, hogy ahol nem magyar a lakosság nyelve, magyar nyelven kelljen okvetlenül perlekedni, kivihetetlennek, helytelennek tartom s a magyar nemzet érdekében nem látom szükségesnek.”¹⁾

Abban a kérdésben, hogy egy szerb színház kapjon-e segítyt, a budapesti „Nemzeti Színház” mellett a képviselőház 1868. nov. 14. ülésén Deák Ferencz arra az álláspontra helyezkedett, hogy ha nincs elég pénz a szerb színházat is segítyezni, akkor inkább a magyar se kapjon:

„Sehogysen tudom megegyeztetni az igazsággal azt, hogy az állam, mely politikai tekintetben egységes és osztatlan magyar állam, magára a színházra, mint a magyar nyelvet művelő s egyáltalán művelődési intézetre, egyedül és kizárólag csak egyik nyelvű és nemzetiségű nép számára költsön a közös adókból. Erre nézve én azt gondolom, hogy vagy mindegyikre vagy egyikre sem. (Helyeslés) Ha nem vagyunk oly állapotban, hogy valamennyire adhassunk, akkor mondjuk ki, hogy kizárólag erre sem adunk.

Töröljük ki az egészet, mert nem akarok semmi igazságtalanságot pártolni, még akkor sem, ha belőle hasznot húzánk. (Általános helyeslés.)²⁾

Bartal György így kiáltott fel:

„Ne féltsék, uraim, nemzetiségök külön érdekeit azon magyar nemzettől, melynek számaránya önökre nézve bizony nem félelmes, melyet hódítási viszketeg nem bánt, és mely a prozelitizmusra sem hajlammal, sem képességgel nem bír, mely őszinte rokonszenvvel kíséri önök nemzetiségi fejlődését, mert abban önmagára nézve veszélyt nem lát...”)

Kossuth pedig, akinek emigrációs korában különösen alkalma volt nemzetiségi állapotaink felett elmélkedni,

¹⁾ 1868, nov. 24. képviselőházi beszéd.

²⁾ Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei* VI. kötet. Bpest, 1898, 94. 1.

³⁾ 1886 nov. 24. képviselőházi beszéd.

ekként körvonalazta célszerű nemzetiségi politikánk alapjait:

„Mit tegyenek . . . nemzetiségek biztosítása s fejlesztése érdekében egy különféle nyelvű állam lakói?

Azt, amit vallásos érdekek fejlesztése és biztosítása céljából tesznek. Társuljanak! A nyelv közössége társadalmi érdekű ugyanazon jogcímrel, mint a hit közössége. Fejlődését az államon belüli társulás útján kell eszközölni, de nem szabad azt az állam fölé helyezni, mert az az állam felbomlását vonná maga után.”

Tömörüljenek községenként, kerületenként s végül nem zeli egyetembe. „Válaszszanak egy nemzeti főnököt s nevezzék el azt vajdának, vagy hoszpodárnak vagy bármí néven. Nemzeti egyetemükhöz csatolják oda, ha hasznosnak vélik, egyházuk és iskoláik igazgatóságát s alkossanak alapszabályokat, m éljek szerint kormányozni kívánják társulatukat. Egyszóval, miután tökéletes önkormányzatot élveznek, képesek lesznek fejleszteni mindazon erkölcsi és társadalmi érdekeket, melyeknek összességében bennfoglaltatik az, amit nemzetiség alatt értünk.”

„A törvényhozás tagjai a parlamenti tárgyalásokban az országban dvó nyelvek bármelyikét használhatják.”

Horvát-Szlavónország teljes függetlensége mellett, meghagyná a szász és a székelv székeket, sőt a jászok, kunok és hajdúk kerületeit is.

„Ami az oláhokat illeti, meg vagyok győződve, hogy az általam javaslatba hozott alkotmány uralma alatt, melynek alapjai: az általános szavazat, a jogegyenlőség, az önkormányzat a községben s a megyében és az országgyűlésen való képviseltetés, erdélyi oláh testvéreink mind a nemzetiség, mind a polgári és politikai viszonyok szempontjából maguk is óhajtának Erdély és Magyarország közigazgatási unióját, amint 1848-ban kimondatott; meg vagyok győződve, hogy lehetetlen nem óhajtaniok ezt az uniót, ha saját érdekeiket komoly megfontolás alá veszik.”¹⁾

¹⁾ Idézi Jancsó: *Szabadságharcunk és a dákoromán törekvések*, i. m. 206, 207, 212. 1. L. Irányi tudósítását is a 223. oldalon.

Kossuth ezzel a tervével — mint már láttuk — vagy fél-századdal megelőzte a nemzetiségi kérdésnek legmodernebb Renner-féle koncepcióját s oly eszméket hirdet, melyek ma a legtúlzóbb „nemzetiségi izgató” agyában sem teremnének meg s egyben félreismeri a modern államfejlődés minden alapvető tendenciáját, de hatalmas tanúbizonyságát nyújtja e nemzedék liberális lendületének. A kiegyezés után is a mértékadó körökben humánus és békülékeny hang uralkodik a nemzetiségekkel szemben.

A magyarosító vagy beolvasztó ideológia igen halk ugy a sajtóban, mint a társadalomban.

A nemzetiségi liberalizmus ez a folyója egyre gyengülő áramlatban, de egész napjainkig elér. Így *Mocsáry Lajos*, a régi 48-as tradíciók legtisztább letéteményese, kétségbeesetten látta az irányváltást s még az 1886-ban bátran és bölcsen hirdette:

„És tagadhatatlan, hogy ha a nemzetiségek irányában az elnyomás, a „kultúregység” politikáját akarjuk követni, akkor önkormányzatról szó sem lehet; abszolutizmust, azt az annyit emlegetett magyar abszolutizmust kell megteremtteni s a mérsékelt ellenzéknek a vita elején felállított — később a községi törvény tárgyalásánál cserben hagyott — tanai a kinevezett „hazafiság szempontjából megbízható” adminisztratív közegekről tökéletesen logikusak.”¹⁾

Sőt maga *Beksics* is, akit pedig nem ok nélkül tekintenek a mai sovinizmus egyik apjának, a nemzetiségi törvényt így magyarázta:

„Továbbá következménye a nemzetiségi törvény elvi deklarációjának, hogy a grammatika ne képezze gátját az egyén jogai érvényesítésének sem a közigazgatásnál, sem az igazságszolgáltatásnál. Végül következik a nemzetiségi törvény alapelveiből, a nem magyar egyéneknek nemcsak politikai egyenjogúsága, hanem egyszersmind azon joga, hogy szabadon fejlesztheti kultúráját. A magyar nyelvet az állam nem kényszeríti fel egyik polgárára sem, ellenben szabadságot ad

¹⁾ *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről*. Budapest 1886, 14, 20. 1.

minden polgárának, hogy művelje nyelvét és kultúráját És ennyi elég.”¹⁾)

„Nincs és nem képzelhető oly magyar optimizmus és chauvinizmus, mely csak álmodni is merne arról, hogy a közel jövőben, ami alatt századok is érthetők, az erdélyi románság a magyar faj javára asszimilálható lesz.”²⁾)

IV. FEJEZET

A magyar és a nemzetiségi közvélemény frontváltozása a nemzetiségi törvénynel szemben

És megismerve ezt a szellemet és ezt a törvényt, egy nevezetes tényt kell itt megállapítanunk. A nemzetiségeknek ez a törvény nem kellett; ellene küzdöttek; a magyar álláspontot szűkkeblűnek és türelmetlennek mondták; a románok passzivitásba léptek³⁾) A lefolyt fél évszázad alatt a helyzet tökéletesen megfordult: A magyar túlzók dühöngenek a nemzetiségi törvény ellen, nem hajtják végre, szellemét meghamisítják A magyarosítás a törvényhozás nyíltan hirdetett célja lesz A nemzetiségi képviselők durvaság és inzultus tárgyai, pedig a legmérsékeltebb és legbékéülke-nyebb nyelvet beszélnek.

Ezzel szemben a nemzetiségek egyre hangosabban követelik a nemzetiségi törvény végrehajtását, magasztalják megalkotóinak bölcsességét, a nemzetiségi törvény becsületes védelmezője, Mocsáry, szinte nemzetiségi hőssé lesz, területi elhatárolásokról mit sem hallunk, a szász egyetem utódai a kormánypártban ülnek és a szerbek nagy része a magyar történelmi pártokkal megy együtt. *Az oly hévvel megostromolt nemzetiségi törvény: a nemzetiségi defenzíva fő-főerődítménye lesz.*

Mi történt itt? A helyes válasz erre a kérdésre a magyar nemzetiségi kérdés kulcsát adja és szívéhez vezet el.

¹⁾ *A román kérdés* i m 93. l

²⁾ I. m. 137. l.

³⁾ 1869. Szerdahelyi értekezlet.

A 67. kiegyezés az országot a nemesi osztályok kizárólagos uralmába adta. Számbavehető polgári osztály nem volt: a lateinerek és a zsidó — túlnyomó részében — uzsora tőke kellő kielégítést találtak a gentry és az ariszlokrácia szolgálatában. A jobbágyfelszabadítás és az új gazdasági élet által régi tétlen és vegetatív életében megingatott gentry képtelen volt az új rendhez gazdaságilag alkalmazkodni és tekintélyes részében tönkrement. Ezzel kezdetét veszi a nemesi tenyészpoltika Tisza Kálmánnal, ki a tönkrement nemesség számára tartja fenn az összes hivatalokat. A jövedelmezőbb és kényelmes hivatalok mind a gentry privilégiumát képezték és képezik napjainkig. Különösen a vármegye volt alkalmas hely arra, hogy a gentry legezültebb és egyéb megélhetésre alkalmatlan részét elhelyezzék. Ez a tenyészpoltika szükségkép magával hozta egy olyan kollektív ideológia kifejlődését, mely a más nemzetiségű középosztályt a hivataloktól és különösen a vármegyétől távol akarja tartani. Kenyérküzdelem, régi nemesi gőg és a forradalmi idők véres emlékei — különösen Erdélyben, hol igen sok családban voltak a román fölkelésnek áldozatai, kiknek szörnyű sorsát borzalommal beszélte el az egyik nemzedék a másiknak¹⁾; az idegen nyelv és vallás iránti esztétikai ellenszenv a fólmuvelt körökben; a sovinizmusnak eme forrásaira spekuláló sajtó üzleti lármája: mindez hozzájárult ahhoz, hogy a „közös ellenség”, a „nemzetiségi veszély”, a „dákóromanizmus” és „pánszlávizmus” ideológiája egyre dusabb gyümölcsöket teremjen.

Csakhamar egy másik, nem kevésbé hatalmas erő éreztette hatását, mely ugyanebben az irányban működött.

¹⁾ A magyar-román harcot nem lehet elég szörnyűnek elképzelni. A magyarok ellen végrehívott borzalmas vérfürdőt általában ismerik, de azt kevesen tudják, hogy „a hivatalos osztrák lista gondosan sorolja fel ama 4428 férfi, 340 asszony és 69 gyermek nevét, kiket székelyek vagy magyar honvédek ítélet nélkül mészároltak le s itt a harcban elesettek nincsenek beszámítva.” (Heinrich Friedjung: *Osterreich von 1848 bis 1860*, i. m. 233. l.)

Mentül inkább lábrakapott a függetlenségi párt, mentül hevesebben ostromolta a szabadelvű párt politikáját Ausztriával szemben, s mentül inkább a közjogi kérdések terére vitte át a nép és az osztrák gyáripár által tönkretett kisiparosság fokozódó gazdasági és szociális elégedetlenségét: annál kedvesebb volt az uralkodó 67-es rendszernek a nemzetiségi kérdés izgalma, mert a saját számára könnyű „hazafias” diadalokra nyújtott alkalmat, elterelte a figyelmet a kormányra kellemetlen kérdésektől s a kiegyezési mű főargumentuma lett az a szempont, hogy a „nemzetiségi veszedelemmel” csak Ausztria támogatásával birkózhatunk meg.

Ekként a kormány és a gentry érdeke egyaránt nemzetiségellenes volt és megkezdődött a legbrutálisabb és legvéresebb választások gyakorlata a nemzetiségekkel szemben. Ezzel szemben a régi függetlenségi párt kezdetben észrevette azt a nagy veszélyt, melyet ez a nemzetiségek elleni izgatás a függetlenségi törekvésekre jelent, így még 1870-ben is több függetlenségi vezető politikus a nemzetiségi vezérekkel együtt közösen egy új törvényjavaslatot dolgozott ki a nemzetiségi viszonyok szabályozására, mely radikalizmusban a 68. törvényt messze túlszárnyalja.

Ez a törvényjavaslat, melyet Irányi Dániel, Simonyi Ernő, Kállay és Madarász a nemzetiségi vezérférfiakkal Mocsonyival, Mileticsessel és Hodosival együtt dolgoztak ki, nagyfotosságú kortörténeti dokumentum és mélyen bevilágít ama kor függetlenségi nemzedéke gondolkodásába. Közlöm itt az egész törvényjavaslatot, melyet az akkori Deák-párti lapok a *Correspondence Slave-ból* vettek át-

1. §. Magyarországon a következő történeti és meghonosított nemzetek léteznek, magyarok, románok, szerbek, tótok, ruthének és németek. Mind e népfaj egyenlő a törvény előtt. A jelen alaptörvény szabályozza a nemzetiségek és a nyelvek politikai egyenlőségét a királyság területi épsége és politikai egységének sértetlen fentartásával.”

A hivatalos okmányokban Magyarországon lakó összes

nemzetiségek a „magyarországi” (*peuple hongrois*) összevezet alatt értetnek. Ezen elnevezés „magyarországi” (*hongrois*) azért fog használtatni, nehogy a magyar (*magyare*) nemzetiség ebből különös hasznot vonhasson, vagy befolyást vezet-hessen le.

2. §. A megyékben, községekben és városokban azon nemzetiség tekintendő uralkodónak, amely abszolúte vagy viszonylagos többségben van

Azon megyék és kerületekben, hol az uralkodó többségen kívül bármely nemzetiség oly nagy számban van, hogy az összes lakosság egy harmadát megüti, e nemzetiség megkövetelheti, hogy nyelve második hivatalos nyelvnek tekintessék.

A hatósági közgyűléseken az elismert nyelvek bármelyikét lehet használni.

Oly kerületekben, hol az elismert két nemzetiség közül egynek sincs többsége, kiki tetszése szerint és a szükséghez képest bármelyikét használhatja az elismert nyelveknek; de a magyar hatóságokkal vagy a központi kormányval való érintkezésben a megye hivatalos nyelvét kell használni.

3. §. A törvényhozásban és a központi hatalom okmányaiban használt hivatalos nyelv az ország lakói többségének a nyelve.

A központi kormány, a legfőbb törvényszék s a semmitőszék köteles intézvényeit és Ítéleteit azon nyelvre fordítatni, mely az illető megyében uralkodó, vagy melyet az illető felek értenek.

A kisebbségben levő nemzetiségek képviselői az országgyűlésen saját nyelvüket használhatják.

4. §. A királyság törvényei, a központi igazgatás s a kormány minden határozatai és rendeletei a törvény által elismert hat nyelven hirdetendők ki.

5. §. A megyék, kerületek és városok főnökei és hivatalnokai a felettük álló hatóságokkal saját hivatalos nyelvükön közlekednek.

6. §. Magánügyekben a felek saját nyelvüket használhatják s a közigazgatási hatóságok, valamint az első- és másodfokú bíróságok az ügyeket az érdekelt felek nyelvén kötelesek tárgyalni.

Ha rendes per folyik, melyben az ellenfelek különböző nyelvet használnak, mindegyikük használhatja ott a saját nyelvét, de az ítélet csak azon nyelven hozatik meg, melyen az ügy a törvényszék elé vitetett.

Ha az érdekelt fél oly nyelvet beszél, mely a kerületben ismeretlen, a törvényszék előtt használhatja akár az ellenfél nyelvét, akár a kerület hivatalos nyelvét, akár a központi kormány nyelvét. Azon esetben, ha az egyik érdekelt fél több különböző nemzetiségekhez tartozó egyénekből áll, köteles magát a kerület egyik elismert nyelvén kifejezni.

A per tárgyalása a vádlott nyelvén történik s a vádlott a törvényszék határozatairól saját nyelvén értesítendő, föltéve, ha a nyelv a kerületben dívik. Ellenkező esetben az ítéletet azon a nyelven kell kimondani és a pert a kerületben dívó azon nyelven kell tárgyalni, melyet a vádlott legjobban ért.

Azon esetben, ha különböző nemzetiségekhez tartozó több vádlott van, akkor azok, kik az illető törvényszéki kerület hivatalos nyelvét értik, ezen hallgalandók ki s a többiek is ugyanezen nyelven, csakhogy hites tolmács segítségével. Az ítéletről mindegyik saját nyelvén értesítendő.

Ha az esküdtzéki intézmény behozatnék, mindazon esetekben, midőn az esküdtek az ügy állásáról nem szerezhetnének más úton alapos tudomást, a tárgyalás hivatalos nyelven tartandó.

7. §. A nemzeti haladás a kormány feladata s azért a kormány mindent meg fog tejni ezen haladás elősegítéséért Minden egyes nemzetiségnek joga van iskolákat, irodalmi, művészeti és tudományos társulatokat alakítani.

8. §. Minden elemi, községi és felső tanintézetben a hat nemzetiség közül annak nyelve a tanítási nyelv, amely nemzetiség többségben van az illető kerületben.

A kormány köteles határozatait a tanintézetekkel ama nyelven tudatni, amely tanítási nyelvül el van fogadva.

9. §. Az ország egyetemlein nemcsak a különféle nemzetiségek nyelve és irodalma fog taníttatni, hanem azonkívül tanszékek állíttatnak, hol az ország törvényei az elismert hat nyelven elő fognak adatni. Mi több, állíttathatnak tanfolya-

mok hol külön tanítók a tudományok minden ágát minden egyes nemzetiség nyelvén fogják tanítani. Ugyanez áll az ország minden nyilvános akadémiájára nézve. Minden kerületben a többségben levő nemzetiség részesül kedvezésben.

Azon vidékeken, hol még nem létezik ily iskola, kötelessége lesz a municipiális hatóságnak vagy az államnak ott rögtön iskolát alapítani.

10. §. Mindenkinnek, ki oly hivatalt óhajt nyerni, melyhez a magyar nyelv tudása szükséges, bizonyítékát kell adnia annak, hogy teljesen bírja e nyelvet.

11. §. Jelen törvény főszabványai, névszerint azok, melyek az 1. §-ban foglaltatnak, egyik alapját képezik az ország alkotmányának.

12. §. Jelen törvény hitelesítettése és kihirdettetése után azonnal foganatba lép s mindazon előbbi törvények, melyek vele ellenkeznek, általa eltöröltetnek.¹⁾

Persze a szélbal vezéreinek ez az ideológiája ellentétben volt a párt való, reális osztályhelyzetével, mivel az sem volt igazán modern, demokrata alakulat, hanem még mindig a régi kurucvilág maradványa, mely mint ilyen, organikusan képtelen volt tartósan és elvi alapon demokratikus politikát folytatni, — miként a történelmi fejlődés be is bizonyította. De azért egyéb liberális fellendülések mellett, egy humánusabb s észszerűbb nemzetiségi politika akkordjai mégis csak a kálvinista papok és kurtanemeseknek eme lenézett pártjából szólaltak meg.

És Irányiék tovább is lobogtatták ezt a zászlót. Egy nagyobb cikksorozatuk 1870 május 1.-i folytatása így elmélkedik a *Magyar Ujság*-ban:

¹⁾ E tervet a kitűnő román publicista, dr. Branisce Valér tett figyelmessé, ki a *Drapelul*-ban egy nagyérdekű cikksorozatot tett közzé Mocsonyi Sándor életéről. Branisce úr Mocsonyinak élete végéig legmeghittebb barátja volt, s feltétlenül hitelt érdemlő azon állítása, hogy a szélbali és a nemzetiségi vezétiérfiak között teljes megegyezés jött létre a fenti törvényjavaslat alapján. De ezt a tényt más indiciumok alapján is meg lehet állapítani, így mikor a Deák-párti lapok a törvényjavaslatot egész terjedelmében leközlik, mint a szélsőbal és a nemzetiségi paktumát, a *Magyar Ujság* nem demantálja a hirt. Ellenkezőleg vezércikkeiben ezt a politikát követi tovább.

„Éppen a demokratikus államintézmények vennék el hazánkban is a nemzetiségi kérdés mérgét.

Ott, hol valódi szabadság, valódi jogegyenlőség van, ott alig fog fogékonyságra találni az izgatás, mely az álalkotmányosság államaiban, a számbeli többségben levő nemzetiségeket a kisebbségben levő uralkodó nemzetiség iárma alól felszabadítani igéri.

Nyújtsunk kezét egymásnak. Segítsük megmenteni ezredéves alkotmányunk emberszerető fejlesztése által a valódi szabadságot, valódi jogegyenlőséget, a demokráciát hazánkban és nemcsak a magyarság jövőjét fogjuk maradandó alapra fektetni, hanem hazánk összes nemzetiségeit, a nép millióit fogjuk megszabadítani közös ellenségétől.”

És ez a vélemény nem volt akkor elszigetelt a magyar közéletben. Mikor Mocsonyi Sándor a Deák-pártnak a köz törvényhatóságokról szóló antidemokratikus törvényjavaslatát hatalmas beszédben bírálta és győzedelmesen bizonyította be, hogy az erőszakos magyarosítás leplezett abszolutizmusba: kergetendi az országot (ami azóta tényleg meg is történt), a kor egyik legbefolyásosabb publicistája, Csernátony így kommentálja Mocsonyi beszédét az *Ellenőr* július 3-iki számában:

„Igaz, hogy privatim ajánlatott nekünk a virilis szavazat elfogadása azon alapon is, hogy különben megeszik nemzetünket a nemzetiségek. Legyen meggyőződve Mocsonyi Sándor, hogy pártunk ismeri már ezt a tréfát s azt szokta mondani privatim és publice is, az ijesztgető kedves kormánypártnak, *farceur val*. Hordd el magad bohóc. A komédia már ismeretes s nem szedhet már többé rá senkit, ha éssen van. Mai napság tudja már maga népünk is, hogy azért rémítgetik a románnal, szerbvel és többi nemzettel, hogy hallgatagon viselje magát, sőt épenségesen érdekében történtnek vegye, ha szabadsága megszoríttatik, jogai megnyirbáltatnak, terhei növeltetnek. S tudjuk azt is, hogy nem ijesztgetnék többé Magyarországot sem román, sem szerb, sem másféle mumus általi felfalatással, mihelyst elkészülne a közös szolgaság gépezete minden faj részére egyaránt.

„Tökéletesen igaza van (Mocsonyinak) jelesen abban,

hogy a magyar nemzetnek semmi szüksége sincs azon mesterkelt előnyökre, melyekkel a vakok politikája akarná biztosítani életét. Ha nem volnánk teljes lelkünkben meggyőződve, hogy fajunknak semmi szüksége sincs a mesterkelt előnyökre, akkor valóban kétségbe kellene esnünk a magyarok fennmaradása felett, mert azt ugyan biztosíthatja történelmi létünk, szorgalmunk, művelődésünk, a múlton alapuló, a jelenben is érvényes s a jövőre is átvihető minden természeti jogosult előny, de nem biztosíthatná semmiféle mesterkelt előny.”

Persze, ez a politika reális eredményeket nem érhetett el. Branisce azt hiszi, hogy azért, mert a Deák-párt terrorizmusa megfélemlítette a függetlenségi pártot. De elég az egykorú sajtót átlapozni annak felismerésére, hogy ilyen terrorizmus akkor nem létezett. Az Irányi kísérletét lényegileg ugyanazok az erők buktatták meg, mint a Deák békepolitikáját. Ezeknek a tervezetéseknél és töprengéseknek történelmi érdekességük mellett nagy gyakorlati tanulságuk is van, mely így szól: ha a kuruc hagyományok örökösei a demokrácia első gyöngé fuvalatára meg merték tenni ezt a nagy lépést: a jövő, polgári, munkás és paraszt demokráciája, a huszadik század hatalmas industrializmusa korábban nolens-volens nem fog habozhatni, hogy ennek a politikának a fonalát újra fölvegye.

De a sovinizta áramlat lassanként a függetlenségi pártot is magával sodorta abban a mértékben, melyben demokratikus jellegét elveszítve, egyre inkább a nagybirtok függőségébe jutott.

Az az erős asszimilációs folyamat, melyet a kiegyezést követő felpezsdült politikai és gazdasági élet magával hozott, ugyanezt az irányzatot erősítette, így mindenképp nagy és jelentékeny volt a renegátok szerepe, akiknek lényegéhez tartozik hogy azt az érdeket, melynek szolgálatába szegődtek, különös nagy lármával és feltűnő eszközökkel szolgálják. Az anyagi és társadalmi előnyök keresésén kívül egyéb motívumok is közreműködhetnek ezen eredmény lé-

tesítésében. így mindenekelőtt a renegát múltja emlékeit akarja feledtetni az által, hogy túllicitálja a leghevesebb követelményeket is. De mindezeknél a szempontoknál fontosabb egy másik, mely biológiaiainak nevezhető. Az uralkodó osztály emberei rendszerint a hatalom régi élvezetében elszoktak a harctól, passzívabbak és apatikusabbak, élvezőb-
bek és tunyábbak, semhogy állandó harci erő kifejtésre képesek lennének. Ellenben a „megtért” vagy újonnan csatlakozott küzdő rendszerint a kevésbé vagyonos osztályokhoz” tartozik. Többnyire *self-made-man*-ek, akik most akarják anyagi és társadalmi pozíciójukat biztosítani s mint ilyenek aktív természetűek és hevesen reagálnak oly kicsiny ingerre is, melyet a történelmi osztályok meg sem éreznek. Végül a régi kiváltságosak távol élnek a való élettől, többnyire egy elavult és elzárt ideológia légkörében és nem ismerik a künn és lenn gomolygó életnek ezer apró és rejtett rugóit. Ellenben a megtértek épp ennek a küzködő és reménykedő életnek az emberei; ők jól tudják és ismerik a szellemi és erkölcsi irányok gazdasági, vallási és osztálybeli rugóit. Mindezen okokból vezérei lesznek a sovinszta törekvéseknek. Természetesen ezen motívumok ritkán válnak tudatosokká s igen eltérő mértékben folynak be az illetők cselekedeteibe. Kezdvé a Grünwald Bélák nagystílű idealizmusától, át a Rákosi Jenők zsurnaliszta szimatán, le egészen a Somogyi Aladárok akrobata tudatlanságáig és zsidó szertelenségéig. Egyáltalán a renegátok között a zsidóknak vezérszerep jut. Az átlagosnál nagyobb intelligenciájuk, fokozottabb ingerlékenységük, a primitívebb kultúrákkal szemben a régibb faj esztétikai és intellektuális ellenszenvé, őket különösen fogékonyakká teszi erre a szerepre. De mindezeknél sovinsztabb magyarokká teszi őket az *antiszemizmus* félelme. Maguk is egy gyűlölt és megvetett fajból kerülvén ki, örömmel csinálnak egykori elnyomóikkal közös ügyet „a közös ellenség” ellen. Így Tisza Kálmánnak, gentryjének és zsidó bankárainak egyaránt nagy szüksége volt a nemzetiségi veszedelemre,

úgy a függetlenségi párt, mint a nemzetiségi középosztály, mint a Verhovayék propagandájával szemben.¹⁾

Ezek az osztálylélektani szempontok azonban egyedül nem magyarázhatják meg azt az egyetemesebb jellegű folyamatot, mely bennünket foglalkoztat. A kormány, a gentry, a bankzsidóság egyedül nem hozhatott volna létre ilyen nagy eredményt. A nevezetes változás alapoka nem ezekben a kísérő jelenségekben, hanem abban a tényben keresendő, hogy az ország összes gazdasági, kulturális és hatalmi-politikai erői rendkívül a magyarság, természetesen első sorban a történelmi osztályok javára tolódtak el. A régi nemzetiségi hivatalnoki osztály helyét mindenütt a magyar nemesség vagy ideológiájába teljesen beolvadt polgárelemek foglalták el; a parlamentben sok ideig a nemzetiségi kisebbség szóhoz sem juthatott; az ausztriai nemzetiségi viszályok közepette az „egységes” magyar parlament felé gravitált a monarchia súlypontja; a természetes asszimiláció gyorsan haladt előre a magyarság által lakott rendkívül termékeny területen, mely az ország gazdasági életének középpontja; a városok, a fejlődő ipari és kereskedelmi élet, valamint a magyar hivatalnokság és a lateinerségnek fokozódó fogyasztási igényei folytán betóduló magyar népesség hatása alatt egyre magyarabbak lesznek: az egykor idegen arisztokrácia teljesen magyar lesz, sőt amily mértékben kiéleződik a szociális kérdés, ugyanolyanban hirdeti magyarságát és befészkel magát a függetlenségi pártba; a nagy vasútépítések és vízszabályozások által az ország területe tényleges gazdasági egységbe jut; a magyar közművelődési intézmények kizárólag élvezik a törvényhozás támogatását; a magyar sajtó — a gazdasági és politikai szubvenciók egyedüli élvezője — csodálatos

¹⁾ Különbön itt egy általánosabb problémával állunk szemben. Az asszimilált elemek másutt is a nemzeti törekvések s általában a kulturális haladás zászlóvivői úgy jó, mint rossz irányban. Az orosz szellemi életben is pl. aránytalan szerepet visznek az idegen származásúak. Shaw hasonló jelenségre utal Angliában. A zsidóság és a hugenották szerepe a német kultúrában ismeretes. (*Die Nationalitätenfrage auf dem Gebiete der russischen Litteratur*. Frankfurter Zeitung 1908 aug. 6. sr.)

lendületet nyer; a mozgó tőke jórészen magyar kezekbe jut és az ország egész gazdasági és kultúrélete Budapesten koncentrálódik, mely mellett minden egyéb vidéki gócpont eltölpül . . .

Ezek a tényesorok tették tönkre a nemzetiségek közjogi-territoriális álmát és növesztették meg a forradalomban kimerült történelmi osztályok hatalmi igényeit.

Ezért nem kell többé a nemzetiségi törvény a történelmi osztályoknak s ezért lesz az mindinkább palládiuma az elnyomott nemzetiségeknek.

Viszont ugyanez a kapitalisztikus és kultúrfejlődés, melyről itt „szó van, azt eredményezi, hogy a nemzetiségek nagyobb erőre tegyenek szert és jogaikat — többé nem a közjog-territoriális, de az adminisztratív és kulturális kérdések előtérbetolásával — egyre hatékonyabban követeljék.

Erről más vonatkozásban lesz szó. Most a tényleges számbeli, gazdasági és hatalmi erők megállapításához fordulunk.

VI. RÉSZ

A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGEK ERŐVISZONYAI

I. FEJEZET

A nemzetiségek számarányainak történelmi kialakulása

Magyarország nemzetiségi erőviszonyainak átalakulásáról csak úgy szerezhethünk magunknak, ha nem is számszerűen pontos, de legalább is a nagy tömegmozgalmak alapvető irányzatait visszatükröző fogalmat, ha lehetőleg hosszú történelmi időszakokat hasonlítunk össze. Pusztán a legutolsó három évtized népszámlálási adatainak feldolgozása ugyanis, melyek alatt a tervszerű, sőt erőszakos állami és társadalmi magyarosítás szükségének gondolatát hangoztatták a fórumon, a tárgyilagos kutatóban azt az aggodalmat kelti fel, hogy vajjon ezen időszaknak a magyarságra nézve kedvező eredményei nem a népszámlálási apparátusnak megfelelő befolyásolására vezethetők-e vissza? És tényleg, nemzetiségi tanulmányaim során sűrűn hallottam panaszokat az ország különböző vidékein, hogy a népszámlálási biztosok a nép tudatlanságát vagy önállótlanágát felhasználva, a magyar anyanyelvű népesség számának kedvezőbb feltüntetésére törekedtek. Ezen vádakkal és aggodalmakkal szemben egészen más a helyzet akkor, ha igen távoli oly korszakoknak irányzata is, melyek céltudatos magyarosítási törekvéseket még nem ismertek, ugyanerről az áramlatról tanúskodnék, melyről a legutolsó évtizedek statisztikai adatai beszél-

nek. És tényleg ez az eset forog fenn, mint az alábbiakban látni fogjuk.¹⁾

Az első viszonylag biztosabb adat, melyre a magyarországi népesség számának és nemzetiségi viszonyainak megállapításánál támaszkodhatunk, az Acsádyé, aki az adóköteles lakosságnak 1715-ből és 1720-ból való összeírása alapján a szoros értelemben vett Magyarország (Horvát-Szlavonországek nélkül) népességét 1720-ban kerek számban 2,583.000-re teszi, kikből 1,161.000 magyart és 1,421.000 nem magyart számít.²⁾ Következő pontos feljegyzésünk 1787-ből van, amikor a II. József által elrendelt gondos népszámlálás az országban (mindig csak a tulajdonképeni Magyarországot vesztük) kerek számban 8,000.000 embert számlált. Ennek a népességnek nemzetiségi eloszlását nem tudakolták; hozzávetőleges megállapítása annál nagyobb nehézségekbe ütközik, mivel tudjuk, hogy az 1720—1787 közötti korszak egy valóságos új népvándorlást jelentett Magyarországon. Az ország területének a török-uralom alól való felszabadítása, a Habsburg-abszolútizmus által létrehozott nagyobb egység,

¹⁾ A népesség nemzetiségi állapotának 1720-tól való nyomonkövetése az Ajtay József érdeme, aki *A magyarság fejlődése az utolsó kétszáz év alatt*, Budapest, 1905. című tanulságos munkájában a fontos és érdekes tények egész sorát gyűjtötte össze. Bár többnyire sem számításait, sem következtetéseit nem tudtam elfogadni, érdekes adatgyűjteményén kívül Ajtaynak köszönhetjük, hogy szélesebb perspektivákat vitt be ebbe a kérdésbe, különösen az 1720-tól 1787-ig terjedő időszak rendkívüli jelentőségének kiemelésével.

²⁾ Jól tudjuk, hogy Acsády számítása (a családnevekről a nemzetségre való következtetés stb.) erősen konjunkturális természetű, mégis pontosabb megállapítás hiányában legalább is oly elfogadható valószínűség számítás, melyet ama korszakból maradt számos adat támogat. Tényleg Acsády számításait kiinduló alapul úgy történetíróink, mint statisztikusaink elfogadják. Magának a népességnek szerfelett alacsony számában nincs semmi meglepő, a török dűlás és a beháborúk rettenetes évszázadai után. „Lady Montague, a hírneves angol utazónő, ki 1717-ben utazott át az országon, körülbelül oly néptelennek rajzolja az országot, mint a XII. századbeli utazók. Buda és Győr között alig van nyoma a művelésnek. Erdő borít majd mindent Erdélyig. Magyarország a vadak és madarak eldorádója. Észak-Amerikáról vagy Canadáról írtak ilyenformán első felfedezőik.” (Marczali Henrik: *Magyarország II. József korában*. I. m. I. k. 227. 1.) Magyarország ebben a korszakban semmiesetre sem tételezhető fel fejlettebbnek, mint Anglia a 16. században, már pedig annak ez időben két és fél millió lakosa volt. (*Handwörterbuch der Staatswissenschaften* 3. kiadás II. k. 800. 1.)

közbiztonság és nyugalom, a kuruc-labanc belháborúk kiküszöbölése, a modern kultúrélet behatolása: mind azt eredményezték, hogy az élet háborús jellegét egyre inkább a gazdasági váltotta fel. Az országnak elnéptelenedett termékeny vidékeit „a legkisebb szociális nyomás” felé tódulás törvénye szerint az új népvándorlás árai borították el. Acsády csak 1715—20 között 230 teljesen új telepítést említ és az ország képét „a jelen század Északamerikájához” hasonlítja. Ismeretes — úgy mond — „*hogy megszámlálhatatlan tömegek költöztek be s hogy Magyarország népessége 1712 óta Európa feleslegéből igen nagy arányokban megszorodott.*”¹⁾ Ez a népvándorlás két irányú volt: egy belöldi és egy külföldi. A török hódítás elől Erdélybe és a Felvidékre menekült magyarság tömeges rajokban költözött vissza régi termékeny telepterületeire, melyek sok helyütt ösvadon-lakatlanságban állottak, így pl. az 1723 évi XVIII. t. c. (*De praediis impopulandis*) bevezetése említi, hogy „az országban itt-ott olyan puszták is láthatók, amelyekben még épületek és lakóházak láthatók”. Természetesen az ország nemmagyar nyelvű lakossága is, részint az állam által telepítve, részint egyes földesurak által hívva, részint természetes ösztönüket követve, az ország termékenyebb részei felé gravitáltak, ami az alföldi síkvidékek viszonylagos megduzzadására és a perifériák viszonylagos összezsugorodására vezetett. Ugyanekkor Európa, különösen annak elmaradottabb déli és keleti része, olykor a kolonizáló dinasztia és magányosok telepítésére, gyakrabban pedig a félnomád népelemeknek alig ész-revett határszéli beszivárgása formájában csak úgy eresztette éhező néprajait a felszabadult Magyarországra, mint ma Amerika felé. Az ország különböző részei népességének az alábbi összehasonlítása 1720-ban és 1787-ben, melyet az Acsády közölte táblázatok alapján számítottunk ki, fogalmat nyújt erről az óriási népvándorlásról :

¹⁾ *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában.* Budapest 1896, 41. 1.

1. Magyarország népességének eloszlása 1728-ban és 1787-ben

	Vármegye, kerület	Lélekszám		Szaporodás 1720—1787 százalékok- ban
		1720-ban	1787-ben	
		abszolút számokban		
MAGYARORSZÁG				
I. Duna bal partja.				
1	Árva	22.758	74.975	229.44
2	Bars	52.814	107.353	103.27
3	Hont	63.278	103.944	64.26
4	Liptó	14.626	57.932	296.09
5	Nógrád	30.423	148.867	389.32
6	Nyitra	125.833	295.725	135.01
7	Pozsony	88.768	232.060	161.42
8	Trencsén	65.767	221.035	236.09
9	Túróc	17.715	37.805	113.41
10	Zólyom	26.711	68.576	156.73
	Összesen ¹⁾	508.693	1,348.172	165.03
II. Duna jobb partja				
1	Baranya	36.538	183.885	403.60
2	Fejér	20.702	110.784	435.14
3	Győr-Moson	65.616	128.433	95.74
4	Esztergom-Komárom	45.871	149.879	226.74
5	Somogy	29.429	165.969	463.96
6	Sopron	83.277	159.767	91.85
7	Tolna	13.552	133.304	883.65
8	Vas	118.606	225.905	90.47
9	Veszprém	35.999	143.572	298.82
10	Zala	58.332	226.240	287.85
	Összesen ²⁾	507.922	1,627.738	220.47
III. Duna-Tisza köze				
1	Bács-Bodrog	30.868	227.147	635.86
2	Heves és Külső-Szolnok	41.804	180.513	331.81
3	Jász-Kun-kerület	28.580	94.172	357.59
4	Pest-Pilis-Solt	88.213	319.205	261.86
	Összesen ³⁾	181.465	821.037	352.45

¹⁾ Acsády: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában.*

²⁾ A Duna balpartján lévő vármegyék közül Esztergom, ²⁾ a Duna jobbpartján Komárom vármegyével együtt van kimutatva, mivel az Acsády statisztikája a két vármegyét nem különíti el; ugyanezen okból a ³⁾ Duna-Tisza közéről: a Tisza balpartjára került Csongrád vm.; ⁴⁾ a Tisza balpartról: a Tisza jobbpartjának összegébe került.

Magyarország népességének eloszlása 1720-ban és 1787-ben

Vármegye, kerület		Lélekszám		Szaporodás 1720—1787 százalékok- ban
		1720-ban	1787-ben	
		abszolút számokban		
MAGYARORSZÁG				
IV. Tisza jobb partja.				
1	Abaúj-Torna	21.759	140.728	546.76
2	Bereg-Ugocsa	31.087	91.164	193.25
3	Borsod	18.695	136.684	631.13
4	Gömör	28.927	134.608	365.33
5	Sáros	41.885	143.112	241.68
6	Szepes	28.881	151.934	426.07
7	Ung	22.056	58.137	163.59
8	Zemplén	60.348	209.861	247.75
	Összesen ⁴⁾	253.638	1,066.228	320.04
V. Tisza bal partja				
1	Békés-Csanád-Csongrád Csongrád	20.179	166.504	725.13
2	Bihar	86.654	347.108	300.57
3	Hajdú kerület	4.731	28.376	499.79
4	Szilágy (Kraszna és Közép Szolnok)	33.330	123.728	271.22
5	Máramaros	36.983	86.118	132.86
6	Szabolcs	26.324	108.562	312.41
7	Szatmár	40.739	150.469	269.35
	Összesen ⁵⁾	248.940	1,010.865	306.07
VI. Tisza-Maros szöge				
1	Arad (és Zaránd)	38.765	152.930	294.50
2	Krassó-Temes To- rontál (Temesköz)	30.000	565.070	1,783.57
	Összesen ⁶⁾	68.765	718.000	944.14
ERDÉLY				
	Az öt székely szék	175.382	238.524	36.00
	A többi Erdély	687.794	1,172.253	83.80
	Erdély összesen	813.794	1,410.777	73.49
	Magyarország Erdély- lyel összesen	2,582.599	8,002.817	309.87

Ugocsa vm. (Bereg vm.-vel); ⁵⁾ a Tisza balpartról: a Tisza-Maros szögének összegébe van beolvasztva Zaránd vm. (Araddal) és ⁶⁾ A Tisza-Maros szögéről: a Tisza balpartja összegébe sorozódott Csanád vm. Békés Csongrád vm.-el). Hiányzanak a következő vármegyék: Moson, Tolna, Kővár.

Ez a táblázat rendkívül világosan beszél. A bevándorlások kolosszális méreteit mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a magyarságnak a termékeny sík vidékekre való visszatérése, valamint a perifériák nemzetiségeinek ugyanide való erős gravitációja ellenére — hisz több felvidéki megyéről följegyezték, hogy lakosságának kétharmada, sőt fele is az Alföldre költözött s tényleg a Duna jobbpartjának népessége több mint 1,100.000-rel (220%-kal) növekedett, a Duna-Tisza köze pedig közel 650.000-rel (352%-kal) gyarapodott — mégis az ország nemzetiséglakta perifériái is szerfelett megduzzadtak. A Duna balpartjának több mint 800.000-nyi (165%) szaporodása, valamint a Tisza jobbpartjának ugyanilyen abszolút számú (320%) gyarapodása fogalmat adhat a tótok és ruthének rendkívüli bevándorlásáról. A Tisza balpartjának körülbelül ugyanilyen szaporodása jórészt a román és ruthén bevándorlásnak tudható be, míg a Tisza-Maros szöge népességének 70 ezerről 700 ezerre való felszökése (944%) a német, a román és szerb gyarmatosítás és beszivárgás amerikai méreteiről tanúskodik. Különösen feltűnő az egyes országrészeknek még ma is tót, illetőleg ruthén, román többségű megyéiben a népesség rohamos gyarapodása. Ellenben igen jellemző Erdélynek aránylag csekély, 73% -os gyarapodása, melynél fogva „Erdély — lakosságának számát tekintve — már nem foglalja el azt a kiváló helyet, mint 1720-ban: lehanyatlott 32%-ról 18%-ra, ami kézzel foghatóan indokolja Erdély fontosságának hirtelen beállott csökkenését a XVIII. század folyamán.”¹⁾

Mái most nagyon fontos dolog volna számunkra, ha megközelítő pontossággal megállapítani tudnánk Magyarország nemzetiségi képét 1787 körül, vagy ami egyet jelent azzal, hogy az e korszakban történt külföldi bevándorlások hozzávetőleges számát megállapítani törekedjünk. Erre nézve egyetlen megbízható fixpontot találunk: *a kálvinista*

¹⁾ Ajtay, i. m. 21. 1.

népesség számát. Tudjuk, hogy a XVIII. század legvégén Schwartner szerint egy millió kálvinista volt az országban.¹⁾ Ez az egy millió kálvinista 1869-ig kerek számban két millióra szaporodott, vagyis körülbelül 70 év alatt megkétszereződött. Ha föltételezzük, hogy az egész népesség az 1720—87-ig terjedő körülbelül hét évtized alatt ugyanígy szaporodott: akkor 1787-ben a népesség természetes szaporodással kerek számban 5,165.000-re növekedhetett volna. Ez a számítás semmi esetre sem túlzott, hisz ez az időszak, mint láttuk, forduló pontot jelent Magyarország történetében s nyomában sok szabad föld, a belháborúk megszűnése, a munkaerő keresettsége, a jobbágykötelék meglazulása járt: oly tényezők, melyek mellett a népességnek szokatlanul nagy szaporodása joggal föltételezhető volna. Midőn tehát mi ennek dacára mégis a későbbi periódus kálvinista népességének szaporodását fogadjuk el alapul — *mint amelyben az idegen népelemek asszimilációja vagy bevándorlása az eltérő vallás miatt csak teljesen alárendelt szerepet játszhatott* — erre a korokra is nyilvánvaló, hogy a népesség természetes szaporodását a valóságnál inkább alacsonyabbra becsüljük. Viszont a 19. század fejlettebb gazdasági és közegészségügyi élete, a halálozás csökkentésével valószínűleg kiegyenlítette a születési arányszám lehanyatlását, így számításunk hozzávetőlegesen helyes lesz. Erre enged következtetni az is, hogy ez a kálvinista számítás Acsády számításait is megerősíti. Ugyanis, ha a kálvinisták száma a XVIII. század végén egy millió volt, az a fenti számítás szerint 1720 körül egy fél millióra tehető, vagyis az Acsády által kimutatott összes magyar lakosságnak körülbelül a felére, ami jól megegyezik Marczali ama híradásával, hogy az ország kálvinista népessége a XVIII. század végén a magyarság nagyobb felét alkotta.²⁾ Arra sincs okunk, hogy a magyar népesség szapo-

¹⁾ Martin v. Schwartner: *Statistik des Königreich Ungarn.* Ofen, 1809, 160. l.

²⁾ I. m. 246. l.

rodását, különösen ebben a korszakban, nagyobbak tételez-
 zük fel, mint a nemzetiségek szaporodását. Ellenkezőleg
 Schwartner *expressis verbis* figyelmeztet arra, hogy a „ma-
 gyarok házasságai a falvakban, a németekkel és a tótokkal
 összehasonlítva, kevésbé szaporák.”¹⁾ Igaz ugyan, hogy ami-
 óta a népesség természetes szaporodását nemzetiségek sze-
 rint kimutatják, a magyarság szaporodása kedvezőbb, mint
 a többi nemzetiségeké és az 1896—1905 közötti átlagot véve
 a magyarság szaporodása valami 1.6%-kal kedvezőbb volt, mint
 az összes nemzetiségek átlag szaporodása. De egy tekin-
 tet a természetes szaporodás évi abszolút számaira, meggyőz-
 het arról, hogy itt nem valamely faji tényező állandó hatá-
 sával, hanem a környezet változó hatásaival állunk szem-
 ben.²⁾ Egy járvány, egy rossz aratás pl. a legnagyobb ingado-
 zásokat idézheti elő. A magyarságnak ez újabb természetes
 szaporodási többlete nyilván a magyar vidék fejlettebb gaz-
 dasági, higiénikus és kulturális viszonyai javára írható. Ép-
 pen ezért számításaink során a magyarság természetes sza-
 porodási többletét nem fogjuk figyelembe venni. Először is
 azért, mert az az 1.6%-os különbség ilyen erősen hozzávető-
 leges számítás mellett, mint a miénk, nem számít. Másodszor
 azért, mert ez a csekély többlet is fölötte kétséges ama
 korábbi időszakokban, amelyekben a magyarság gazdasági,
 de különösen higiénikus és kulturális túlsúlya sokkal ke-

¹⁾ i. m. I. k. 124. l.

²⁾ 2. A természetes szaporodás nemzetiségi % számai

	1896—1900	1901—1905	1896—1905
Magyar	13.0	11.5	12.2
Német	11.8	10.3	
Tót	13.8	12.2	
Román	5.8	8.1	
Ruthén	15.5	13.9	10.6
Horváth	11.3	11.9	
Szerb	8.2	7.6	
Egvéh	10.3	7.9	
Összesen	11.6	10.6	11.2

Ezek az arányszámok a *M. Stat. Évkönyv 1907.* és *1909. évi*
 51. lapján adott abszolút számok alapján vannak kiszámítva.

vésbbé volt érezhető. Ezen föltételezések mellett 1787-ben így alakult volna ki Magyarország nemzetiségi képe:

Volt összes lakos	8,003.000
Ebből régi magyar	2,322.000
Régi nem magyar	2,843.000
Idegen bevándorló	2,838.000

Vagyis e korszak végén 2,300.000 magyarral szemben 5,600.000 nemzetiségi állott, kiknek a fele idegen bevándorló és azoknak gyermekei meg unokái.¹⁾

Ezeknél a számoknál álljunk meg, mert azok szinte hihetetlen benyomást keltenek. Magyarországon, a szoros értelemben vett Magyarországon, 125 évvel ezelőtt a magyarság az egész lakosságnak 29% -át tette ki, a nemzetiségek 71%-át. *Nem egész 2 és fél millió magyar állott szemben több mint 5 és fél millió nemzetiséggel, melynek fele a 18. század folyamán vándorolt be* s így semminemű gazdasági vagy történelmi kapcsolatban nem állott az ország fejlődésével, sőt a délszláv és román betelepülők között sok volt a zavargó, félnomad népelem. Az, aki a honi dolgok folyását mindig a jelenre irányzott szemekkel nézi, ezt az egész képet érthetetlennek fogja tartani, pedig nem lehet kétséges sem annak a körülbelül két millió idegen nemzetiségű embernek bevándorlása a 18. század folyamán, sem az a tény, hogy a magyarság ugyanakkor az ország lakosságának körülbelül a harmadrészére süllyedt alá. Sajnos a bevándorlásokra vonatkozólag számszerű adatunk kevés van, de csaknem minden, e korból való vagy e korra vonatkozó írás a népvándorlási mozgalom óriási arányairól tanúskodik. Maga a fentebb kö-

¹⁾ Ha föltételezzük, hogy ezek az idegen bevándorlók a szóban forgó 67 év alatt körülbelül egyenlő évi számokban jöttek be az országba s itt, mint a benszülött népesség szintén 100%-kai szaporodtak: akkor egy matematikus barátom számításai szerint körülbelül *1,800.000-re tehető a bevándoroltak száma*, kik az említett időszak alatt körülbelül egy millióval szaporodhattak meg.

zölt kimutatás, mely az 1720. és az 1787. népességi állapotot hasonlítja össze, nyilvánvalóvá teszi, hogy nem túlzás Acsády tudósítása, mely a 18. század vándormozgalmát az Egyesült-Államoknak a 19. századbeli bevándorlásaival hasonlítja össze. Csak azt nem tudjuk számszerűen meghatározni, hogy ebben a népkháoszban az egyes nemzetiségek mikor és minő számarányokban osztozkodtak, így mindössze néhány jellemzetes adatot sorolhatunk fel ennek a mozgalomnak érzékítésére. Czoernig a XVIII. század elejétől 1846-ig több mint 400 telepítést sorol fel; a telepések között magyarokon kívül a következő nemzetiségek szerepelnek: szlávok, kunok, németek, bolgárok, szerbek, örmények, zsidók, spanyolok, olaszok, görögök, lotharingiaiak, frankok, felső osztrákok, stájermarkiak, karinthiaiak, románok, rajnamellékiek, tiroliak, csehek stb.¹⁾ A gyarmatosítás munkájában maga a dinasztia megy legelül. Így egyedül a bánáti gyarmatosítás évente 200.000 forintba kerül (óriási pénz ebben a korban !), úgy hogy „a gyarmatosok évről-évre növekedő tódulásának lassankint gátat igyekeznek vetni.”²⁾ Csak II. József uralkodása alatt s csak a német tartományokból körülbelül 40.000 embert telepítenek le valami 4 millió forint költséggel.³⁾ De nemcsak a dinasztia, hanem a nagy földesurak is élénken érezték a munkáskéz hiányát, úgy hogy a magánosok is buzgó telepítési tevékenységet fejtenek ki. „A nagybirtokosok, különösen a püspökök előszeretettel telepítenek birtokaikra Pest, Szabolcs, Békés, Komárom, Nógrád, Esztergom stb. megyékbe szorgalmas hegyvidéki tót parasztokat. A tótok példáját követik a ruthének és oláhok, ők is mélyen benyomulnak az Alföld szívébe.”⁴⁾

De az állami és magántelepítéseket jelentőségben mesz-

¹⁾ *Ethnographie der otterreichischen Monarchie* III. k. 266—386. 1.

²⁾ I. m. 24. 1.

³⁾ I. m. 72. I.

⁴⁾ Ajtay, i. m. 12, 13. 1.

sze fölülmulta az idegen népelemeknek önkéntes beszivárgása, mely ezekben a zavaros, közigazgatásilag rendezetlen időkben, olykor észrevétlenül történt a vadon pusztaságokon. „A törökök elvonulása után — írja Szentkláray — a letarolt, fölégetett és rommá tett ezen egész földön, mely a Marostól a Dunáig, a Tiszától Erdélyország határáig elterül, csak mintegy 25 ezer lélek lakott. . . Közvetlenül a visszafoglalás utáni esztendők rendezetlen tartományi viszonyai mellett sok nép települhetett itt majdnem észrevétlenül, hivatalos feljegyzés nélkül. 1753-ban már 200.000 lakos él ezen a pár évtized előtt csaknem néptelen országrészen.”¹⁾ Az északi szlávság, a szerbség és horvátság beszivárgása is állandó volt. A 18. század folyamán beköltözött szerbek számát Schwicker 400.000-re becsüli és azt mondja, hogy „ennek következtében Ó-Szerbiának majdnem egész területe néptelenné lett és csak később kapott albán népességet. A horvátok a XVIII. század vége felé elérik a felső Dunát (Mosón, Komárom, Győr, Sopron megyéket), a szerbek felhúzódnak a felvidékig”.²⁾ De minden más nemzetiségnél erősebb lehetett a románok bevándorlása. Erdélynek sokat említett elrománosodása a XVIII. század folyamán annak a ténynek felel meg, hogy Erdély magyar és nemzetiségi lakosságának egy jó része is a felszabadult magyar anyaországba tódult s az így elnéptelenedett területeket az oláh vajdaságok népe borította el, mely tömegesen menekült a fanarióták kegyetlen uralma elől. Ha figyelembe vesszük, hogy a III. Károly korabeli adóösszeírások szerint (1730) az erdélyi románság száma körülbelül 425.000-re tehető, míg a József féle népszámlálás számukat 800.000-re becsüli s ha ismerjük a románságnak különösen gyöngye szaporodását (nyilván a mostoha közigazdasági és higiénikus viszonyok következtében a 19. század folyamán ez a román népesség 1,300.000-re emel-

¹⁾ *Száz év Délmagyarország újabb történetéből.* Temesvár, 1879, I. k. 249, 250, 263. I.

²⁾ Ajtay, i. m. 13. 1.

kedett): akkor nem lehet kétséges, hogy ebben a számban igen tekintélyes bevándorlási kontingens is foglaltatik.¹⁾

Egyáltalán bármely országrészünk bármely vidékének népesedési eloszlását figyeljük is meg a 18. század akár melyik korszaka alatt, csaknem mindenütt és mindenkor olyan óriási népnövekedéssel találkozunk, melyet természetes szaporulattal megmagyarázni nem lehet, így Schwartner említi, hogy a Temesköznek 1779-ben körülbelül 318.000 lakosa volt, 1785-ben már 550.000; kilencven év előtt Békésmegye pusztaság, szerző idején már 90.000 lakosa volt; a kalocsai érsekségnek 1732 körül csak 15 lelkésze volt, 1800-ban már 88: amiből a népességnek több mint 100.000 főnyi megduzzadására lehet következtetni, ha abból indulunk ki, hogy minden 1500 ember külön lelkészt kapott.²⁾ Acsády számítása szerint 1711—80 között csak a Temesközben 800-nál több község nyert új lakosságot.

Semmi kétség: Magyarország túlnyomó többsége idegen nemzetiségű volt a 18. század végén. Nemcsak a statisztikai egybevetések, és az említett bevándorlási számok igazolják ezt, hanem a ránkmaradt egyéb adatok és a kortársak véleményei is. Minden rendelkezésünkre álló adatból az országnak ez az idegen nemzetiségi jellege domborodik ki. Íme Marczali néhány részletesebb tudósítása erről a korszakról :

„Majdnem folytonos láncza a német falvaknak húzódik át az egész országon.”

„Buda 1740-ben tiszta német, Pesten is az a polgárság

¹⁾ Jancsó Benedek: *A Román nemzetiségi törekvések története*. I. k. 761. és követk. lapok és Ajtay i. m. 15. l., ki ezt a tömeges magyarországi bevándorlást román forrásokkal is igazolja. Ugyanerre az eredményre jut Balogh Pál az erdélyi nemzetiségi eloszlás számos rendelkezésének magyarázatánál: „Erdélybe nagyobb tömegekben áramlott kívülről a jövevény elem s rövidebb idő alatt rohamosabban terjedt, mint az ország többi részein. A moldva—bukovinai és havasalföldi emigránsok százezrei megsokasították szertelenül a román telepeket, ellepték a magyar és szász helységek nagy részét is. így szakadt két mellékrészre s hullott szerte szigetekre egykori nyelvterületük.” (*A népfajok Magyarországon*, Budapest 1902, 142. 1.)

²⁾ I. m. 115., 116. l.

legnagyobb része. Pécssett, Fehérváron, Szegeden, Aradon a polgárságnak ők képezik a zömét. Szabadkán, Újvidéken és Temesvárott az illyrekkal osztoznak a városi kormányban, Pétervárad majdnem tisztán német város .. . Kecskeméten 1782-ben német iskolát találtunk ... Léván is van német község, mely saját nyelvén kér papot és tanítót. A tolnai halászsoknak, a szekszárdi, az esztergomi molnároknak, a lévai varga és kőmivescéheknek, a sárospataki katolikus községnek egyaránt német a nyelve.”

„Pest-megyében, az ország közepén, a múlt század közepe felé még minden esetre több az idegen elem, mint a magyarság. Kis-Kőrös, Petőfi születéshelye még egészen tót és általában csak 1715 óta van benépesítve. Sz.-Endrén még alig van magyar....”

„Szabolcsmegye kebelében ott van a nagy tót Nyíregyháza, a német Rakamaz és még 1787-ben is 9 orosz, 5 oláh helység . . .”

„Szeged város tanácsa még 1781-ben majdnem egészen rác és német . . .”

Békésmegye túlnyomóan tót.

„A győri kerületből, mely Győr, Sopron, Mosón, Komárom, Esztergom, Veszprém, Vas vm-ből állott, melyeknek lakosságából most legalább kétharmadrész magyar, József császár egy hivatalos utasításában így ír: „A lakosok között van néhány magyar, de a legtöbb horvát és igen sok német.”¹⁾

Ilyen és hasonló híradásokat könnyű volna más forrásokból is fölhalmozni. De alig szükséges, hisz köztudomású ténynyel állunk szemben. Városaink rohamos megmagyarosodása szinte a szemünk előtt folyt le. De a fejlettebb kultúra emez olvasztó kohóitól teljesen el is tekintve, alig járhat az ember az országnak valamely magyar vidékén anélkül, hogy idősebb emberek szájából ne hallaná, hogy ez a vidék vagy környéke egy-két emberöltővel ezelőtt még teljesen idegen nyelvű volt. Felette érdekes és tanulságos volna e tekin-

¹⁾ *Magyarország II. József korában*. I. m., I. k., 233—242. 1

tétben a magyarországi családneveknek nemzetiségi szempontból való feldolgozása. Még ha a Tót, Horvát, Rác, Német és hasonló szerfelett sűrűn előforduló családneveket, melyek idegen eredetről tanúskodnak, hajlandók volnánk is régi magyarokul elismerni: alig lehet kétséges, hogy a magyarországi családneveknek túlnyomó többsége — a névcsere, magyarosítások, nemesítések és ferdítések dacára — nyelvi alapon eklatánsul bizonyítaná a magyarság gyöngé minoritását vagy száz évvel ezelőtt.

Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha közelebről szemügyre vesszük a következő táblázatot, melyet Balogh Pál készített a magyarországi községek nemzetiségi megoszlásáról. Az egyes községeket aszerint osztotta be az egyes nemzetiségek kategóriájába, hogy melyik nemzetiség alkotta az illető községben a többséget.

3. A magyarországi községek nemzetiségi megoszlása ¹⁾

Legnagyobb méretű (10.000 lakoson felül)	81	9	7	2	—	6	—	—		105
Nagyméretű (5—10.000 lakosú)	115	31	20	19	4	12	—	—	1	202
Középméretű (1-5000 lakosú)	1592	496	444	795	121	104	59	8	4	3623
Kisméretű (1000 lakosig)	2930	578	2240	2165	487	27	178	139	12	8756
Összesen	4718	1114	2711	2981	612	149	237	147	17	12686

Ez az összeállítás több értékes tanulságot rejt magában arra a kérdésre nézve, mellyel foglalkozunk, így mindenek előtt feltűnő a magyar többségű községek csekély száma még napjainkban is: az összes községeknek csak 37,2%-a magyar. Bár a magyarok lakta vidék nagyobb termékenysége-nél fogva föltételezhető, hogy a magyar községek már a 18.

¹⁾ A népfajok Magyarországon. I. m. 142. 1.

század végén is népesebbek voltak, mint a nemzetiségiek, de bizonyos, hogy a városba tódulás és a termékenyebb vidékek gócpontjában levő községek erőteljesebb földuzzadása nagyobb arányokat csak a 19. század folyamán ért, míg a régibb időkben — a városoknak túlnyomóan nemzetiségi jellegéről nem is beszélve — a magyar és a nemzetiségi községeknek népességi eloszlása a mainál jóval egyenletesebb volt. A magyar többségű községeknek ez a csekély száma tehát oly időkre emlékeztet, mikor az összlakosságnak a nagy többsége is nemzetiségi volt. Ha most már az egyes községek lakosságának nemzetiségi megoszlását nagyságkategóriák szerint hasonlítjuk össze, ezt találjuk:

4. A községek magyarsága nagyságkategóriák szerint:

a legnagyobb méretűek között magyar volt	77.14%
a nagy	56.93%
a közép	43.94%
a kis	33.46%
a legnagyobb és	
a nagy	33.84%
a közép és	
kis	36.52%

Minél nagyobb népességű egy községi alakulat: az annak a jele, hogy annál modernebb jellegű képződmény, mert fejlettebb mezőgazdaság, ipar és közlekedés eredménye. Minél kisebb népességű, annál régibb s jelentéktelenebb alakulat. (Egyes jelentéktelenebb ipartelepek vagy mezőgazdasági gyarmatosítások ezt a szabályt nem érintik). Nos, egész bátran azt lehet mondani, hogy *valamely község magyar jellege egyenes arányban áll népességével*. A 10.000-en felüli alakulatoknak nagy, erős magyar többségük van. Az 5000-en felülieknek is erős abszolút többsége magyar. Már az 1—5000 lakosú községekben a magyarság (bár még mindig erős) kisebbség lesz, míg az 1000 lakoson aluli községekben (az összes községek körülbelül háromnegyed részében) a magyarság körülbelül csak egyharmadrészig szerepel,

mint emez alakulatok többsége. A magyarság tehát párhuzamosan gyarapodott a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem fejlődésével, vagyis az ország legmodernebb részeiben nagy többségre jutott, ellenben régiebb szerkezeteiben kisebbségben van még mindig. Ez a helyzet is egy olyan történelmi állapotra figyelmeztet, mikor az ország magyar lakossága gyöngye kisebbségben, ellenben a nemzetiségek erős többségben voltak. Különbösen az ország nemzetiségi megoszlásának ezt a jellegét a 18. század végén tisztán látták az élesebb-szemű kortársak is. Kollár Ádám ezt írta 1763-ban: „Magyarországnak legkisebb része az, amelyet csak magyarul beszélők lagnak és félni lehet attól, hogy a magyar nyelv is elenyészik, mint egykor a kunoké.”¹⁾ És II. József nyelvpolitikáját is csak eme premissza alapján lehet megérteni, mert a nagy császár, mint láttuk, nem volt fanatikus germanizátor, hanem az a felvilágosult abszolutista, aki minden cselekedetében az államraisons nézte. És II. József a vármegyék tiltakozó feliratára tényleg így magyarázta meg nyelvrendelete szándékait: „Ha a magyar nyelv volna általános nyelve Magyarországnak és Erdélynek, a közügyek intézésében hasznát lehetne venni. De talán a lakoságnak legcsekélyebb része beszéli a magyart, leginkább a német, az oláh és az illír nyelvek vannak elterjedve. Nem lehet tehát hivatalos nyelvül mást választani, mint a németet.”²⁾ És hogy mindezek az említett adatok és nyilatkozatok a valósághoz közel jártak, bizonyítja az a tény, hogy Schwartzner még 1809-ben is csak 3 millióra becsüli a magyarságot s ezzel, mint lelkes magyar barát, a pesszimiztikus jóslatokat igyekezett megcáfolt: i.³⁾ *Vagyis még a 19. század elején is, szándékosan optimisztikus számítás szerint 10 millió népességből legfeljebb 3 millió a magyar, tehát a népességnek nem egész egyharmad része!*

¹⁾ Idézi Ajtay, i. m. 23. 1.

²⁾ U. o.

³⁾ Schwartzner, i. m. II. k. 445. 1.

Ha a magyarság hegemoniája ebben az országban valóban erőszakon, vagy más ilyen mesterkedésen alapulna, akkor a 19. század első felében a magyarság jövőjére való kilátások a lehető legrosszabbak lettek volna. A bécsi abszolutizmussal való állandó küzdelem, a gazdasági és kultúrpolitika szegénysége és erőtlensége, a feudális államszerkezet, mely mesterségesen különítette el az osztályokat és a nemzetiségeket, a városi élet primitívsége, a forradalom és a nemzetiségek egy részével vívott élethalál harc, mely a magyarság leveretésére és a Gross-Österreich céljait szolgáló abszolutizmusra vezetett: mindez és sok más körülmény esküdtött össze — úgy látszott — ebben a korszakban a magyarság leverésére. Aki az asszimiláció sikerét a hatalom, az erőszak és a ravasz machinációk sikerétől teszi függővé, az sehogysem fogja megérteni az 1850-i népszámlálás eredményeit, pedig ez az összeírás minden mással inkább vádolható, mint tendenciózusan magyar-barát szempontokkal. S mégis ez a népszámlálás körülbelül 5 millió magyart és 6 millió 300 ezer nem magyart talált a tulajdonképeni Magyarországon, ami — újra föltételezve azt, hogy magyarok és nem magyarok természetes szaporodása körülbelül egyenlő volt — *azt jelenti, hogy a magyarság eme 63 éves időszak alatt körülbelül 1 millió 700 ezer idegen nemzetiségű embert olvasztott be.* A 30-as és 40-es évek nagy magyar felpezsdülésének, a forradalom heroikus erő kifejtéseinek s a németesítő abszolutizmus kudarcának legmélyebb oka nyilván a magyarság eme rendkívüli számbeli megerősödésében keresendő a 19. század első felében. S minthogy épp ebben a korszakban a magyarság erőszakos terjesztéséről alig beszélhetünk (a sovinizmus türelmetlen fellobbanásainak inkább csak dikciózó, semmint intézményi ereje volt!) s az állami gépezet kerekeit egy ránk nézve többnyire ellenséges hatalom irányította, felmerül a kérdés, hogy a magyar elemnek ezt a rendkívüli beolvasztó gyarapodását mi okozta? Ajtay s vele együtt a sovinizsista publicisták (Marczali is olykor így képzei a dolgot) ezt a nagyszerű történeti folyamatot

csak napjaink aggresszív-lármás kultúregyesületi mintájára képesek elképzelni: „A hegyvidékek magyarsága azonban határt őrizni, magyar hegemoniát föntartani nem maradt a széleken, hanem mindaddig (a 19. század közepéig) folytonfolyvást eregette a segítő csapatokat a sík- és dombvidékre a gyökerében megtámadott magyarság védelmére, míg annak túlsúlya az ország kohójában föltétlenül biztosítva nem volt”. . . . Vagy: „. . . így a magyarságnak — odahagyva a Felvidéket és Erdélyt — az ország szívében minden erejét össze kellett vonnia, hogy a minden oldalról ellene törő hatalmas áradat el ne borítsa.”¹⁾ Stb. stb. Vagyis ezek az írók a század első felének nagy asszimilációját úgy képzelik el, mint a hogy ma szokott a magyar és a nemzetiségi intelligencia hajba kapni a hivatalokért vagy a magyar nyelvta-nítás kierőszakolása körül.

Pedig a legkisebb kétség sem lehet arra nézve, hogy egy teljesen öntudatlan s békés folyamattal állunk itt szemben. A magyar népnek eszeágában sem volt a határőrörsdi vagy a nemzetvédelem. A magyarosítás gondolata még csak meg se villant a napi élet ezernyi gondjai által elfoglalt agyában, hanem egyszerűen visszatért termékeny síkságaira vagy megerősödött azokon és békés verejtékes munkával egyre intenzívebb mezőgazdaságot és annak nyomán pezsgőbb városi életet fejlesztett ki. Ami egyet jelent azzal, hogy napról-napra fokozta a cseregazdasági élet ritmusát, melyből mindenütt fejlettebb forgalom, kultúra és szabadság állt elő. Ez a magasabb életlehetőség, ez a tökéletesebb közlekedés, ez a melegebb kultúra volt az, mely városainkat megmagyarosította s az idegen falusi népet is mindenütt beolvasztotta, ahol elegendően intenzív magyar élet vette körül a nemzetiségi szigeteket és telepítvényeket.

Mielőtt ezt a folyamatot tüzetesebben szemügyre vennők, állapítsuk meg a beolvadás hozzávetőleges arányait napjainkig. Eddigi számításaink szerint és a későbbi nép-

¹⁾ Ajtay, i. m. 11 és 20. 1.

számlálások adatai szerint Magyarország magyar és nem magyar népessége így oszlott meg a népszámlálási periódusokban:

Magyarország magyar és nem-magyar anyanyelvű népességének megoszlása:

	1720-ban		1787-ben	
Összes lakosság	2,583.000	%	8,003.000	%
Magyar	1,161.000	45.0	2,322.000	29.0
Nem-magyar	1,421.000	55.0	5,681.000 ¹⁾	71.0
	1850-ben		1869-ben	
Összes lakosság	11,364.000 ²⁾	%	13,579.000	%
Magyar	5,000.000 ³⁾	44.0	6,027.000	44.4
Nem-magyar	6,364.000	56.0	7,552.000	55.6
	1880-ban		1890-ben	
Összes lakosság	13,750.000	%	15,163.000	%
Magyar	6,404.070	46.6	7,358.000	48.5
Nem-magyar	7,346.000	53.4	7,805.000	51.5
	1900-ban		1910-ben	
Összes lakosság	16,722.000	%	18,265.000	%
Magyar	8,589.000	51.4	9,698.000	53.1
Nem-magyar	8,133.000	48.6	8,567.000	46.9

Ha már most emez adatokból korszakról-korszakra megállapítjuk a népesség összes szaporodását, könnyű kiszámítani, hogy *ezen kulcs szerint* mennyinek *kellett volna lenni* a magyarság és a nemzetiségek természetes szaporodásának az illető korszak végén. E között és a magyarság meg a nemzetiségek *tényleges* szaporodása között való különbség adja a magyarság, illetőleg a nemzetiségek nyereségét vagy veszteségét, vagyis a beolvadás számláját.

¹⁾ Ebből 2,838.000 bevándorló, illetőleg azok gyermekei és unokái.

²⁾ Leszámítva Horvátországot és a Határőrvidéket az 1890. Népszámlálás I. kötet 119*) lap adataiból.

³⁾ Zsidósággal kikerekítve.

6. Magyarország magyar és nem magyar lakosságának szaporodása 1787-161 1900 ig

Korszak	A népesség összes szaporodása	% -ban	A korszak végén						Magyarország nyert +
			Magyarország term. szaporodása lett volna	Nemzetiségek term. szaporodása lett volna	Magyarország összes száma lett volna	Nemzetiség összes száma lett volna	Magyarország Összes száma volt tényleg	Nemzetiség összes száma volt tényleg	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1787-től 1850-ig	3,360.000	42.0	975.000	2,386.000	3,297.000	8,067.000	5,000.000	6,364.000	+ 1,703.000
1850-től 1869-ig	2,215.000	19.5	975.000	1,241.000	5,975.000	7,605.000	6,027.000	7,552.000	+ 52.000
1869-től 1880-ig	170.000	1.3	73.000	91.000	6,100.000	7,643.000	6,404.000	7,345.000	+ 302.000
1880-től 1890-ig	1,413.000	10.3	660.000	757.000	7,064.000	8,103.000	7,358.000	7,805.000	+ 294.000
1890-től 1900-ig	1,559.000	10.3	758.000	804.000	8,116.000	8,609.000	8,589.000	8,133.000	+ 473.000

A 2. és 3. rovat adatait a megfelelő népszámlálások adataiból számítottuk ki.

A 4—7. rovat adatai hozzávetőleges valószínűségi számítás eredménye, az előző két rovat alapján.

A 8—9. rovat adatait a megfelelő népszámlálásokból vettük át.

A 10. rovat adatait kiszámítottuk a 6. és 9. rovat alapján.

Bármily hozzátétel is ez a számítás: a magyar kultúra asszimilációs ereje, melyet egy sereg történeti tény s lanu is igazolt, egy valószínűségi számítás fényében reálisabb tartalmat nyer itt. A 18. századvégi nagy népvándorlás khaotikus hullámai óta évről-évre folytatódik, sőt a kapitalizmus erőteljesebb behatolása óta, mondjuk a 70-es évektől kezdve, egyre gyarapszik a magyar kultúra magába olvasztó ereje. A fenti számítás szerint 1787-től 1900-ig körülbelül 2,800.000 idegen anyanyelvű ember olvadt be a magyarságba. Még pedig 1787-től 1850-ig (vagyis abban az időszakban, melyben egy intézményileg magyarosító politika alkotmányi és materiális eszközei, sőt ideológiai erőforrásai csaknem teljesen hiányzottak) körülbelül 1,700.000 és 1850-től 1900-ig az új alkotmányos rend megszilárdulása korszakában, a sovinsta-magyarosító jelszavak idején körülbelül 1,120.000 ember olvadt be a mi számításaink szerint. Vagyis egy állandó, kikerülhetetlen folyamattal állunk itt szemben, mely független a korszakok uralkodó áramlataitól. Természetesen, ismételjük, a fenti számításainknak csak valószínűségi számítás jelentőségét tulajdonítjuk. Ilyen volt maga a kiindulási pont s ilyen a további levezetés, így pl.,-mint már említettük, a magyarság természetes szaporodási fölényét, mely pedig az utolsó évtizedre számszerűen is meg van állapítva (1.6%), nem vettük figyelembe. Kenéz számításai szerint pl. 1890—1900. között a természetes szaporodás levonása után a magyarság javára mintegy 321.000 beolvadás érvényesül,¹⁾ ami a magyarságnak körülbelül 12%-os és a nemzetiségeknek körülbelül 10%-os természetes szaporodását jelenti a szóban forgó periódus alatt. De épp a Kenéz és a mi számításainknak ez az eltérése érdekes bizonyíték számításaink módszerének helyessége mellett. Ugyanis, ha az általunk kimutatott 473.000 beolvadási számból a magyarság erősebb természetes szaporodásának

¹⁾ *Magyarország statisztikája*, Budapest 1906, 302. 1.

a javára levonjuk a magyarságnak az országos átlagnál nagyobb szaporodását, akkor egy 320.000 főnyi beolvadáshoz jutunk el, ami a Kenéz számításainak éppen megfelel.

Lehet, hogy lesznek olyanok, akik azt fogják vitatni, hogy a magyarságnak ez a körülbelül 2%-os természetes szaporodási fölénye az egész általunk kutatott időszakra nézve feltételezhető. Vagyis a mi számításunk körülbelül 2%-kal nagyobbnak tüntetné fel a magyarság javára történt beolvadást, mint aminő tényleg volt. Fentebb kifejtettük, hogy mi ezt a véleményt nem osztjuk, mert a legutolsó évtizednek a magyarságra nézve kedvezőbb szaporodásában nem egy konstans faji tényező hatásait látjuk, hanem a környezetnek a magyarságra nézve kedvezőbb átalakulását. Minthogy azonban számításainkkal nem az volt a célunk, hogy a magyarságba történt beolvadásnak mennyiségét számszerűen meghatározzuk, hanem csak az, hogy ennek a folyamatnak uralkodó irányát feltüntessük, nincs semmi kifogásunk az ellen, ha valaki a fenti kulcs szerint az általunk kimutatott beolvadási eredményből 600.000, vagy akár 800.000 főnyt leüt a magyarság állítólagos természetes szaporodási fölényének javára. *Az, a mi nekünk a fenti számításokban egyedül fontos, az annak a ténynek fölismerése, hogy a legutolsó 120 év folyamán mintegy két millió idegenajkú ember olvadt be a magyarságba. Óriási eredmény egy oly országban, mely éppen hogy csak rálépett a kapitalizmus és a polgári demokrácia útjára!*

Ennek az asszimilációs folyamatnak rendkívüli méreteit különben egyéb számítások is igazolják. Egy valóságos ellenpróba pl. annak a *kálvinista-számításnak* a folytatása, melyet már egyszer, más vonatkozásban, alkalmaztunk.

A 18. század végén Schwartner szerint volt, a nemeség hozzászámítása nélkül, 1 millió kálvinista Magyarországon. Mivel a kálvinista népességet úgy tekinthetjük, mint a magyarság típusát s hordozóját, amelybe sem tömeges bevándorlás, sem tömeges beolvadás nem történt, amely

lehat túlnyomóan csak természetes szaporodás útján gyarapodott: így a kálvinista népesség szaporodási százalékát egyszersmindenkorra az *egész magyarság természetes szaporodása* kulcsának is elfogadhatjuk. Vagyis, nem követünk el nagy hibát, ha azt mondjuk: a nemzetiségek asszimilációja nélkül az egész magyarság természetes szaporodása is épp úgy 140—150% volna, vagyis mintegy 5,000.000-ra volna tehető, amint a kálvinisták szaporodása 1800—1900 között, tényleg 141%-öt tett.¹⁾

Az egész magyarság száma azonban 1787—1900 között, tényleg 2,322.000-ről 8,588.834-re szökött fel, ez a 6,266.418 főnyi szaporulat 270%-os szaporodást, vagyis a kálvinista népesség szaporodásának majdnem kétszeresét jelenti. Amiből nyilvánvaló ismét, hogy a magyarság e nagyméretű gyarapodása csakis természetes szaporodás és idegenek beolvasztása révén jöhetett létre.

Ezt a tételünket másik oldalról megerősíti a nem-magyar népesség *relative* gyöngye szaporulata; ez ugyanis 1787—1900 között 5,680.000-ről 8,132.000-re növekedett, vagyis 2,452.000 főnyi szaporulata csupán 43%-os gyarapodást jelent a magyarság több mint ötszörös szaporodásával szemben!

De még tovább mehetünk és számszerűen is megállapíthatjuk a magyarság javára történt valószínű asszimilációt ezen számítás alapján. Schwartner 3 millióra becsüli az összes magyarul beszélőket a 19. század legelején. Ez a számítás valószínűleg túlzott s közelebb érjük a valóságot, ha feltételezzük (az említett 141%-os szaporodási kulcs alapján) hogy az 1787-ben 2,322.000-re rugó magyarság 1805-ig körülbelül 20%-kal gyarapodott. Ez alapon a magyarság száma a 19. század elején körülbelül 2,800.000-re emelkedett volna. Ha már most feltételezzük, hogy ez az

¹⁾ *Kálvinisták száma:* 1800 táján volt 1,000.000, 1900-ban volt 2,410.000.

összmagyarság az egész 19. század alatt a protestáns népesség ismert szaporodási kulcsa (141%) szerint gyarapodott, akkor 1900-ig a magyarság körülbelül 6,748.000 lelekre nöhetett volna. Minthogy eme század alatt a magyarság *tényleg* 8,589.000 lélekre szaporodott fel, egy körülbelül 1,800.000-es beolvadással állunk itt szemben a magyarság javára a 19. század leforgása alatt. Ez a számítás nyilván figyelemreméltóan megerősíti fenti számításaink helyességét.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha a tulajdonképeni magyar kultúrélet hordozóira, városaink fejlődésére vetünk egy tekintetet.

Hogy Magyarország sokféle belső és külső háborúja, harcai, valamint a jobbágyság embertelen üldözése mennyire pusztította ki az ország lakosságának *nagy részét* a 18. század folyamán, megítélhető abból, hogy „a törökök kiűzése után voltak vármegyék, melyekben nem volt több egy-két templomnál és iskolák egész országrészekben alig találtak. *Az elpusztult ország sivár pusztáiból oázisok gyanánt emelkedtek ki városaink, mint megőrzői annak a kevés művelődésnek és anyagi jólétnek, mely a kétszázados pusztítás után a régi szebb korból még fenmaradt.*”¹⁾ Eme nagy jelentőségük ellenére is városaink népességszáma jelentéktelennek mondható. 1720-ban Magyarország városaiban (Erdély és Horvát-Szlavonországok nélkül) csak 125.015 lélek (az összes lakosság 7% -a) lakott s a legnépesebb város: Buda is csak 12.324 lakossal bírt. A török kiűzése után megindult betelepítés és a tartós béke: „a népesség óriási szaporodását” tette lehetővé. „A népesség mindenütt megkétszereződött megháromszorozódott, az alföldi vármegyékben megötszörözött, a 18-ik század második és nyolcadik évtizede között. *Ez a nagyarányú népszaporulat* azonban leginkább

¹⁾ Thiring Gusztáv: *Városaink népessége 1787-től 1910-ig. Városi Szemle*, 1911. jul., aug.

az elhagyott, lakatlan sík vidékeket népesítette be és kevesebb hatással volt a városok fellendülésére, amelyeknek népessége a vidék rohamos benépesülése folytán az összes lakosságnak 1787-ben is csak 5.1%-át tette. A 40 város lakossága 1720 és 1777 között 125.000-ról csak 269.665-re tudott emelkedni.”¹⁾)

A városokra nézve az elmondottak megállapítása a mi szempontunkból azért fontos, mert e számra jelentéktelen városok voltak az utolsó 130 évben Magyarország értelmi, anyagi erejének s műveltségének letéteményesei, hordozói, a politikai s a vármegyei élet székhelyei és rendszerint a városok körül elterülő vidékek társadalmi, közgazdasági, cserforgalmi középpontjai. Úgy a magyar, mint a nem-magyar ajkú magyarországi népesség összes *politikai, nemzetiségi és szociális-kulturális törekvései a városokból* indulnak ki és oda térnek vissza; a városok lüktető élete azért a legpregnánsabb képét adhatja az egymással versenyző nyelvek és kultúrák viszonylagos erejének.

1787-ben volt Magyarországon (mindig Horvátország-Szlavónia nélkül) összesen 137 törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú város és 1910-ben volt 138. E 138 városból 5000 és kevesebb lakossal bírt 1787-ben 73 és 1910-ben 26 város; 5000—20.000 lakosa volt 57, illetőleg 61 városnak; és 20.000-nél több lakosa volt 1787-ben csak 7 és 1910-ben már 51 városnak. E 138 városban élt az ország lakosságának 20.36%-a, számszerint 3,712.792 ember 1910-ben és 915.000 ember (11.42%) 1787-ben. Már ez a vázlatos áttekintés is azt mutatja, hogy az elmúlt 123 év leforgása alatt a 138 városból voltaképpen 51 fejlődött erőteljesebben, mert csak emez 51 város lakóinak száma tudott a 20.000 lakoson felülemelkedni, míg a többi városok lakosainak száma részben lassan gyarapodott, részben stagnált s mintegy 12 városkánál egyenesen csökkent.

»)Lm.

Annál érdekesebb tehát az a folyamat, amely nemzeti-ségi szempontból a városokban végbement. Tegyük erre vonatkozólag a következő számítást:

Az 1900. évi népszámlálás azt találta, hogy a 138-ból 83 város (67%) van olyan, melynek lakosságában *a magyarság abszolút többségben* (50% -on felül) van és 55 városban (33%) pedig a *nem-magyar* ajkú lakosság alkot *túlnyomó többséget* (50% -on felül nem-magyar). A magyar többséggel bíró városok lakosainak összes száma volt 1910-ben 2,936.174 és a nem-magyar többséggel bíró 54 város (Fiúmét elhagyva) lakosainak összes száma volt 727.483; vagyis a városi lakosságnak 80% -a a túlnyomó magyar többségű és 20% -a a túlnyomóan nemzetiségi többségű városokban lakott.

Ha most föltételezzük — és ezt bátran tehetjük, — hogy a ma is nemzetiségi többséggel bíró városok 1787-ben is nemzetiségi többséggel bíró városok voltak és eltekintünk attól, amit pedig a magyarság asszimiláló erejének javára kellene írunk, hogy hány nem-magyar városunk lett a lefolyt 123 év alatt magyarrá (amire nézve sok esetben biztos történelmi tudásunk van), — föltételezve tehát azt, hogy városaink a múlt 123 év népmozgalmi közben is megtartották a maguk faji jellegét: azt találjuk, hogy 1787-ben (Fiúmét nem számítva ide) az akkori városi népességből (mely összesen 909.044 volt) a túlnyomóan magyar városokban élt 552.977 (60.8%) és a túlnyomóan nemzetiségi városokban élt 356.067 (39.2%) lakos.¹⁾ Vagyis, mialatt a városi lakosság összes száma 1787—1910 között *négyszeresére* (909.000-ről 3,664.000-re) emelkedett, ami a városi népesség óriási megduzzadását is jelenti: ugyanakkor a magyar városok lakossága *öt és félszer* lett több (552.977-ről

¹⁾ További számításainkban a magyar többségű városok összes lakosait magyaroknak, a nemzetiségi többségűek összes lakosait idegen ajkuaknak tételezzük fel. Az így elkövetett hibák valószínűleg kiegyenlítik egymást.

2,936.174-re nőtt), ellenben a nemzetiségi többségű városok népessége csak *megkétszereződött* (356.067-ről 727.483-ra). Más szóval: míg az egész városi lakosságnak csak 60%-a élt 123 év előtt a magyar városokban, most már 80%-a élt itt; ellenben a nemzetiségi városokban élő lakosság aránya lepadt 40%-ról 20%-ra.

Ezek az adatok, összevetve azzal, amit a városok lakosságának gyarapodásáról előbb mondtunk, hogy t. i. voltaképen 51 városunk mutat a 123 év alatt állandó, erőteljesebb fejlődést: szemmeláthatóan bizonyítják azt, hogy a perifériákon, a nem-magyar ajkú népesség szegényes termékenységű földjén keletkezett városok, — dacára a múltban nekik juttatott sokféle politikai és anyagi kedvezményeknek — csak lassan fejlődtek s egész sor város (15) a felvidéken ma kevesebb lakossal bír, mint 123 év előtt; 33 nagyobbára felvidéki és erdélyi város népessége alig gyarapodott 20—50%-ál; és 100—400%-os gyarapodást csak 42, illetőleg 22 nagyobb városunknál találunk. A *városok népességi és gazdasági gyarapodásának természetes föltételei a magyar síkvidékeken* találhatóak fel: éppen azért ezek népessége duzzadt meg erőteljesen és ezekbe tódult a perifériák nem-magyar ajkú népessége is. Innen van azután az, hogy a nemzetiségi többségű városok népessége éppen-hogy *kétszerese* lett a 123 év előttinek, a szaporodási többletük 371.416 fő; ellenben a magyar városoké *közel hatszorosa*; szaporodási többletük 2,383.197 lélek.

A magyar városok lakosságának ez a feltűnő kedvező szaporodása csakis úgy állhatott elő, hogy *a magyar városok magyarosítottak, felszítottak igen sok nem-magyar ajkú lakost is*. Mekkora lehet a magyarságba való ez a beolvadás, azt megfelelő nemzetiségi statisztika híján pontosan nem állapíthatjuk meg; hozzávetőlegesen azonban, a városi lakosság átlagos szaporodását véve alapul, mondhatjuk, hogy legkevesebb 700.000—900.000 leiekre tehető a városainkban elmagyarosodott nem-magyar anyanyelvűek száma.¹⁾

Alább erre nézve egy konkrét számítást kísértünk meg.

Primitív gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyaink mellett olyan imponáló nagy szám ez, mely teljes nagyságában mutatja he a magyar kultúra asszimiláló erejét.

Megerősíti az itt általánosságban elmondottakat a nagyobb és kisebb városok fejlődésének országrészenkénti áttekintése, amint ezt a 7. táblán (387. 1.) csoportosítottuk:

Ez a tábla világosan mutatja, hogy minél nagyobbak és ez azt is jelenti egyszersmind, hogy minél magyarabb városaink, annál hatalmasabb ugrásokkal fejlődött népességük száma. A nemzetiségi rendezett-tanácsú városok népessége a 123 év alatt alig *másfélszeresére*, ellenben a magyar rendezett-tanácsú városok lakossága *négyszeresére* duzzadt fel; pedig nem szabad felednünk, hogy a nemzetiségi városok többsége: 47 esik a rendezett-tanácsú városokra és csak 7 jut a törvényhatósági városokra.

A legnagyobb népességű, leghaladottabb városokban t. i.: törvényhatósági városainkban, a magyarság gyarapodása még erőteljesebb. Ezeknél ugyanis a nem-magyar városok lakossága 99.911-ről csak 282.918-ra vagyis harmadfélszeresére; míg a magyar városok népessége 282.133-ról 1,865.566-ra, közel *hétyszeresére* szökött fel.

Rendkívül érdekes a városi népesség zömének eltolódása is az egyes országrészek között. A városi népességnek országrészenkénti eltolódását legszemléltetőbben a 8. tábla tünteti fel (388. I.), amelyen az összes városok népességét — a városok jogi állására való tekintet nélkül — országrészenként vettük vizsgálat alá:

Világosan kitűnik e táblából, hogy 123 év előtt a városi népesség legnagyobb száma a Duna-Tisza közén lakott s ott lakik ma is, (ha Budapest lakosságát leszámítjuk is), mert itt helyezkedik el 8 nagy törvényhatósági és 18 népes magyar rendezett tanácsú városunk. Ezután azonban Erdély városai következtek 123 év előtt, míg most Erdélyt már megelőzik a magyar többségű Tisza balpartjának és Duna jobbpartjának és hamarosan a nemzetiségi többségű Tisza-Maros szögének városai is. Mert az alföldi medence városai,

7. A törvényhatósági és rendezett tanácsú városok népessége 1787-ben és 1910-ben¹⁾

	Városi népesség					
	1787			1910		
	Városi lakosság összes száma	ebből 50% és ezenfelüli		Városi lakosság összes száma	ebből 50% és ezenfelüli	
		magyar	nem magyar		magyar	nem magyar
többségű városokban élt lakos		többségű városokban élt lakos				
Magyarországi törvényhatósági városokban (de Fiume nélkül)	382.044	282.133	99.911	2,148.484	1,865.566	282.918
Rendezett tanácsú városokban						
Duna bal partján	73.358	23.252	50.106	163.106	72.728	90.378
Duna jobb partján	38.417	29.763	8.654	155.485	150.882	4.603
Duna—Tisza közén	136.817	106.817	30.000	459.402	441.502	17.900
Tisza jobb partján	71.539	24.949	46.590	159.108	82.849	76.259
Tisza bal partján	60.877	32.567	28.310	192.779	176.574	16.205
Tisza—Maros szögén	42.526	16.000	26.526	127.01625	34.893	92.123
Királyhágóntuli részen	103.466	37.496	65.970	258,277	111.180	147.097
Rendezett tanácsú városokban összesen	527.000	270.844	256.156	1,515.173	1,070.608	441.565
Összes magyarországi városokban együtt	909.044	552.977	356.067	3,663.657	2,936.174	727.483

¹⁾ *Városi Szemle*, 1911. jul-aug. sz., Thirring Gusztáv adatai alapján.

8. Magyarország összes törvényhatósági és rendezett-tanácsúvárosainak 1787. és 1910. évi népessége.¹⁾

	V á r o s i l a k o s s á g					
	1787-ben			1910-ben		
	összes száma	ebből 50% és ezen felüli		összes száma	ebből 50% és ezen felüli	
		magyar	nem magyar		magyar	nem magyar
többségű városokban élt lakosok száma		többségű városokban élt lakosok száma				
Duna bal partján ...	120.710	23.252	97.458	256.223	72.728	183.495
Duna jobb partján...	96.121	75.354	20.767	341.315	303.016	38.299
Duna-Tisza között	291.824	248.464	43.360	1,773.854	1,720.404	53.450
Tisza jobb partján	93.328	46.738	46.590	254.460	178.201	76.259
Tisza bal partján	108.029	79.719	28.310	383.450	367.245	16.205
Tisza-Maros szögén.	77.767	24.155	53.612	310.369	97.691	212.678
Királyhágóntuli részen	121.265	55.295	65.970	343.986	196.889	147.097
Magyarországi városokban együtt	909.0441	552.9776	356.0673	3,663.657	2,936.174	727.488
Esik %-ban	100	60.8	39.2	100	80	20

¹⁾ Az előző tábla alapján tett saját számítások.

falvai megduzzadtak, a perifériák nemmagyar népessége is lehuzódik a hegyvidékről a völgyekbe, a sík területekre: a magyarság e népolvasztó kohójába, ahol a gazdasági érdekszálak és a napi érintkezés felolvasztják az idegen népelemei is a magyarság tömegeibe.

Még szembeötlőbb a városok lakosságának a magyarságra nézve kedvező megoszlása, ha nem az abszolút számokat, hanem az arányszámokat vesszük vizsgálat alá. Miként oszlott meg a városi népesség a magyar és a nemmagyar többségű városokban a múlt 123 év alatt, azt mutatja a következő táblánk:

9. Magyarország összes törvényhatósági és rendezett-tanácsú városainak lakossága nemzetisége szerint 1787-ben és 1910-ben.¹⁾

	1787-ben		1910-ben	
	magyar	nem-magyar	magyar	nem-magyar
	többségű városokban élő népességből esett százalék			
Duna balpartján	19.2	80.8	28.4	71.6
Duna jobbpartján	78.4	21.6	88.8	12.2
Duna-Tisza közén	85.1	14.9	97.0	3.0
Tisza jobbpartján	50.1	49.9	70.0	30.0
Tisza balpartján	73.8	26.2	95.8	4.2
Tisza-Maros szögén	31.1	68.9	31.5	68.5
Királyhágón túli részen	45.6	54.4	57.2	42.8
Magyarország Tarosaiban összesen	60.8	39.2	80.1	19.9

Kitűnik e számításunkból, hogy míg 123 év előtt magyar többségű városokban élt a lakosság 60%-a, ma már 80%-a él azokban; ellenben a nem magyar többségű városokra eső összes lakosság aránya leszállóit 40%-ról 20%-ra, ennek megfelelően növekedett minden országrészben a magyarság és változott minden országrészben a nem-magyar lakosság arányszáma a városokban.

Még tanulságosabb azonban, ha nem a népesség százalékos megoszlását, hanem a *szaporodási százalékát* vizsgáljuk. Ezt mutatja a következő tábla:

¹⁾A 8. sz. alapján számítottuk.

**10. Magyarország összes törvényhatósági és rendezett-tanácsú városai-
ban a lakosság szaporodott 1767 és 1910 között, százalékkal:**

	Magyar	Nem-magyar	Összes
	városokban élő lakosság szaporodott 1787—1910. alatt százalékkal		
Duna balpartján	204.2	88.3	113.1
Duna jobbpartján	302.1	84.3	255.1
Duna-Tisza közén	592.4	23.2	507.8
Tisza jobbpartján	281.4	65.7	172.6
Tisza balpartján	360.6	—42.8	254.9
Tisza-Maros szögén	304.4	296.7	299.1
Királyhágón túli részen	256.1	122.9	183.6
Magyarországi városokban összesen	431.0	104.4	302.8

Ha a magyar többségű városok lakosságának szaporodási arányszámát országrészről-országrészre összehasonlítjuk, valósággal meglepő arányszámokat kapunk, így a többségében erősen nem-magyar országrészek városaiban is: a Duna balpartján a magyar városok lakosságának szaporodása 204%, a nemmagyar városoké 88%, míg az összes városi népességé csak 113%; a Tisza jobbpartján a 172%-ös összes városi szaporulattal szemben a magyar többségű városok szaporodása 281%, a nemmagyar többségű városoké csak 66% ; Erdélyben is 256% -ös magyar szaporulat áll szemben 123%-os nem-magyar szaporulattal; és csak a Tisza Marosszögén közelíti meg a magyar és nem-magyar többségű városok szaporulata egymást, jeléül annak, hogy itt a nem-magyar népesség túladása a városokba rendkívül erős és beolvadása gyengébb volt a többi országrészek városaiénál.

A magyar többségű országrészek városaiban a magyar városok lakossága amerikai gyorsasággal duzzadt föl, a nemzetiségi városok lakossága ellenben inkább stagnálást, vagy hanyatlást mutat, így a Duna jobbpartján 302% -ös magyar szaporodás áll szemben 84% -os nemmagyar szapo-

rodással; a Duna-Tisza közén 592% szemben áll 23%-kal; a Tisza jobbpartján 281% szemben áll 65%-kal; a Tisza balpartján 360% -os szaporulat szemben áll 43% -os apadással.

Kétségtelen, hogy ez a kivételesen kedvező eredmény egyaránt tulajdonítandó a magyar és nem-magyar népesség városba özőnlő mozgalmának és a magyar városok asszimiláló erejének, amit nyilván bizonyít a nemzetiségi népesség gyenge szaporodása úgy a magyar, mint a nemmagyar többségű városokban. Mert azt igazán nem lehel józan észszel föltételezni, hogy a nem-magyar löbbségű városok és országrészek népessége oly gyenge szaporulatot tudott volna természetes szaporodása révén létrehozni s ezzel szemben viszont a magyarság oly meglepően erőteljes és túlnyomó gyarapodást tudott volna előteremteni, tisztán csak természetes szaporodása által. A magyar és a nemmagyar népesség természetes szaporodásában *több száz* százalékra rugó differencia lehetetlen. Itt nyilvánvalóan egy nagymérvű asszimilációval állunk szemben.

Ennek az asszimilációnak számszerű megállapítására is tehetünk kísérletet. A magyar többségű városokat magyaroknak s a nemzetiségű többségűeket idegen ajkúaknak véve mondhatjuk, hogy 1787-ben 2,322.000 magyarból városi magyar 553.000 volt, tehát vidéki magyar 1,769.000; 5,681.000 nem-magyar lakosból pedig városi nem-magyar volt 356.000, vidéki nem-magyar tehát 5,325.000. Az 1900-ban talált 8,589.000 magyarból városi magyar volt 2,936.000, vidéki magyar 5,653.000; a 8,133.000 nem-magyar lakosból pedig városi nem-magyar volt 727.000, vidéki nem-magyar 7,406.000. A vidéki magyar és nem-magyar népesség szaporodását vizsgálva eme 123 év alatt, úgy találjuk, hogy a vidéki magyar népesség 219.6%-kai szaporodott, a vidéki nem-magyar népesség pedig 39% -kal. A vidéki magyarság ugyanis 1787 óta (amikor alig felét lelte a nemzetiségek számának) 3,884.000 főnyi szaporulatul mutat, a nemzetiségek ellenben 1,800.000 fővel alatta maradtak a magyarság szaporodásának. Ha pedig az összes magyarság sza-

porodását vizsgáljuk: a városi és vidéki magyarság együtt 6,267.000 fővel lett több, vagyis szaporodott 269%-kal; az összes nemzetiségek szaporodása 2,452.000 vagyis 43%; így tehát itt is 3,815.000 főnyi szaporulat-többletet tud a magyarság felmutatni. A magyarságra eső összes 6,267.000 főnyi szaporulatból, mint láttuk, mintegy 3,000.000 fő jut a vidéki magyarságra s körülbelül ugyanannyi a városi magyarságra.

Már most, ha fölvetjük azt a kérdést, hogy mekkora lehetett a városokban a lakosság *természetes szaporodása* és mekkora a bevándorlás, feleletet közvetlen bizonyítékok alapján nem tudunk adni. Föltételezhetjük azonban, hogy miként a lakosság összes száma 108% -kal szaporodott (8,002.000-ről 16,720.000-re): úgy a városok lakossága is 100% -kal gyarapodott volna csupán természetes szaporodás útján, vagyis ez alapon 1787—1910 között a városok lakossága 1,816.000 főre rúgott volna 1910-ben. (Ebből jutna a magyar városokra 1,104.000 lakos, a nem-magyar városokra 712.000).

Ezzel szemben az összes városi lakosság száma (Fiume nélkül) 1910-ben 3,664.000 volt (és nem 1,816.000), vagyis ezen az alapon mintegy 1,848.000 főnyi bevándorlást tételezhetünk fel. Ha most azt kutatjuk, hogy mennyi lehetett ezen 1,848.000 bevándorlóból (hózzávetőlegesen!) a magyar és mennyi nem-magyar: a kérdésre csak úgy adhatunk feleletet, ha föltételezzük, hogy a népesség egyenletesen vándorolt be és egyenlően oszlott meg magyar és nem-magyar városok között, vagyis (mivel a városok számából 83 azaz 67% magyar többséggel és 55 azaz 33% nem-magyar többséggel bírt: ezen arányszám szerint) a bevándorlók összegéből jutna a magyar városokra 67% = 1,238.000 és a nem-magyar városokra 33% = 610.000. Volna tehát ezen számítás szerint a magyar városok összes lakossága (természetes szaporodás + bevándorlás) 2,342.000 (volt tényleg 2,936.000) és a nem-magyar városok összes lakossága (ter-

meszetes szaporodás + bevándorlás) 1,322.000 (volt tényleg 727.000).

Ez azt jelenti, hogy itt *legalább 600.000 főnyi beolvadás történt a magyarság javára*. Ez a számítás nyilván erősen pesszimista, mert 1787-ben jóval több nemzetiségi többségű városunk volt, mint a hogy ezt számítási okokból föltételeztük.

És mégis ez a városi beolvadás csak jóval kisebbik része annak az asszimilációs folyamatnak, mely a magyarság javára történt. Ez már az eddig közölt adatokból is elegendően kitűnik, nem is beszélve arról, hogy a magyar városi képződés még mindig csenevész virág: a népesség számbeli és gazdasági súlypontja még mindig a vidéken van. A városok mellett a magyar termékeny síkvidékeknek nagy és viszonylag gazdag mezővárosaiban és falvaiban is nagy arányokban haladt előre ez a beolvadási folyamat.

És tényleg igazolható ugyanez a tendencia az ország egész népességénél is. Ha például összevetjük a magyarországi egész népesség szaporodását, országrészek szerint, az 1840. évről Fényes Elek adatait (amiket az 1850-es évi népszámlálás igazolt) és az 1910. évi népszámlálás adatait: nagyjában minden országrészben megállapíthatjuk a magyarság *tetemesen erősebb* gyarapodását, szemben a nemzetiségi népesség jóval gyengébb szaporodásával.

Igazolja ez állításunkat a következő két 11. és 12. sz. tabella (394.):

Ezek szerint még a nemzetiségi többségű országrészekben is, mint a Duna balpartján (12%), a Tisza balpartján (31%), a Tisza-Maros szögén (31%) és Erdélyben (35%) a nemzetiségi népesség szaporodása alig *felényi*, vagy még kevesebb az ugyanazon országrészekben kisebbséget tevő magyarság gyarapodásával szemben. A magyar többséggel bíró országrészekben pedig a nemzetiségek szaporodása egyenesen messze mögötte marad a magyarságénak.

A nemzetiségi erőviszonyok kialakulása szempontjából

11. Magyarország népességének száma, nemzetiség szerint 1840-ben és 1900-ban.¹⁾

	Országrészenként a népesség összes száma					
	1840-ben *)		1900-ban **)		Összes szaporulat	
	magyar	nem-magyar	magyar	nem-magyar	magyar	nem-magyar
Duna bal partja	389.209	1,282.757	596.158	1,442.105	206,949	159,348
Duna jobb partja	1,356.928	653.669	2,031.620	871.246	674.692	217.577
Duna-Tisza köze	1,070,419	481.167	2,517.261	740.247	1,446.842	259,080
Tisza jobb partja	557.186	880.596	815.551	845.177	258.365	— 35.419
Tisza bal partja	822.859	693.967	1,415.149	909.950	592.290	215.983
Tisza-Maros szöge	135.526	1,252.594	403.877	1,338.338	268.351	385.744
Erdély	474.451	1,219.758	806.406	1,650.432	331.955	430.674
Magyarország összesen	4,806.578	6,464.508	8,586.022	8,097,495	3,779.444	1,668.406 + — 35.419

12. Magyarország összes népességének 1840—1900. közötti szaporodása %-ban

	Magyar	Nem-magyar
	százalék	
Duna bal partján	53.2	12.4
Duna jobb partján	49.7	33.3
Duna-Tisza közén	143.3	53.8
Tisza jobb partján	46.4	- 4.0
Tisza bal partján	72.0	31.1
Tisza-Maros szögén	198.0	30.8
Királyhágótúli részen	69.9	35.3
Magyarországon összesen	78.6	25.2

¹⁾ 1890. évi népszámlálási statisztika 1. köt. 116*—117* 1.

²⁾ Közgazd. Szemle 1902. .7. köt. 436—39. 1.

külön is figyelmet érdemel az a tény, hogy a nyugati fejlődés ama kapitalista tendenciája, mely nagy városok képződéséhez vezet s a perifériákat elnépteleníti a közép és a nagy gazdasági központok rovására, nálunk is egyre erősebben érvényesül. Ez a fejlődés a minket foglalkoztató kérdés szempontjából azért fontos, mivel az asszimilációra kimutathatóan gyorsítólag hat.

Mindenekelőtt a városi alakulatok viszonylagos felduzzadását s a vidék elnéptelenedését kétségtelenné teszi ez a néhány táblázat:

**13. A városi és vidéki népesség szaporodása 1869-től 1900-ig.¹⁾
A polgári népesség szaporodása**

Magyarország (Horvát-Szlavonország nélkül)	1869-1880	1880—1890	1890-1900	1869—1900
	abszolút számokban			
1. Törvényhatósági jogú városokban	147.986	230.634	384.057	762.677
2. Rendezett tanácsú városokban	57.592	102.097	154.704	314.393
Városokban együtt	205.578	332.731	538.761	1,077.070
3. Vidéken	—35.104	1,080.654	1,019.825	2,065.375

Az összes városok lakosságának szaporodása az itt felvett 31 év alatt 1,077.070 lélek volt, szemben a vidék 2,065.375 szaporodásával. Ha abszolút számban felülmúlja is a vidék szaporodása a városi népességét, csak akkor ítéltető meg a városok népszaporulata egész nagyságában, ha tekintetbe ves-szük azt, hogy a vidéki népesség az összes népességnek több mint nyolctized részét teszi. A következő tábla mutatja a népesség megoszlásának arányszámát a városok és vidék feltüntetésével:

¹⁾ Nép számlálás X. kötet, 17. 1.

14. Városi és vidéki népesség összes száma megoszlott a városok és a vidék között, %-ban¹⁾

	A polgári népesség			
	1869	1880	1890	1900
	évi számából esett a városokra és a vidékre %-ban			
1. Törvényhat. városokban	7.3	8.3	9.0	10.5
2. Rendezett tanácsú városokban	7.1	7.4	7.4	7.6
Városokban együtt	14.4	15.7	16.4	18.1
3. Vidéken	85.6	84.3	83.6	81.9

A városi népesség fokozatos térfoglalása s a vidéki népesség relatív számának csökkenése szembeszökő, a három évtized idején. Ha tudjuk, hogy a városi népesség 31 év előtt az egész népességnek 14.4%-át és 1900-ban 18.1%-át tette és ehhez a számhoz arányítjuk a városi lakosság fenti egy milliót meghaladó szaporulatát, akkor meglepő eredményekre akadunk, mint ezt a következő tábla mutatja:

15. Városi és vidéki népesség szaporodása 1869—1900 alatt %-ban.¹⁾

	A polgári népesség			
	1869—1880	1880-1890	1890-1900	1889—1900
	százalékban			
1. Törvényhat. városokban	15.0	20.3	28.1	77.3
2. Rendezett tanácsú	6.0	10.0	13.8	32.8
Városok együtt	10.6	15.5	21.7	55.3
3. Vidéken	—0.3	9.3	8.0	17.8
Magyarországon összesen	1.3	10.3	18.3	23.1

Vizsgálva ez adatokat világosan kitűnik, hogy a három időszakban városaink szaporodásának méretei minden időszakban meghaladják a vidéki népesség növekedését. Fel-tűnő továbbá az, hogy a városi népesség évtizedről-évtizedre

¹⁾ Népszámlálás X. köt. 17. 1.

növekszik és pedig annál erősebben, minél nagyobb a város. Budapest fejlődése különösen tanulságos. Kétszáz év alatt népessége megtizenhatszereződik. 1787-től 52.000-ről 881.600-ra emelkedik, vagyis közel 1800%-os emelkedést mutat.

Ugyanennek a fejlődésnek másik oldalát bizonyítja a következő tábla:

16. Városi és vidéki népesség szaporodásának megoszlása a városok és vidék között %-ban)

	A polgári népesség			
	1869-1880	1880-1890	1800-1900	1869-1900
	évi szaporodásból esett a városokra és a vidékre %-ban:			
1. Törvényhat., városokban	86.8	16.3	24.6	24.3
2. Rendezett tan. városokban	33.8	7.2	10.0	10.0
Városokban együtt	120.6	23.5	34.6	34.3
3. Vidéken	—20.6	76.5	65.4	65.7

Ez a tábla is világosan dokumentálja, hogy a népszaporulatnak mindig csökkenő százaléka helyezkedik el a vidéken és mindig erősebb a városokba vándorlás, mennél nagyobbak a városok.

Ez az általános kapitalisztikus fejlődés viszont egész kétségtelenül gyorsítja azokat az erőket, melyek az asszimilációt elősegítik. A 17. és 18. tábla a kérdésnek ezt az oldalát világítja meg (398. és 399. l.).

Érdekes tanulságok egész halmaza található e tábláinkon. A magyarországi polgári népesség 1880—1900 között szaporodott átlag 21.6%-al, ugyanakkor a városok népességének szaporodása kétszerannyit (40.5%), ellenben a vidéki népesség szaporodása alatta marad az országos átlagnak (ez csupán 18.1%). A törvényhatósági városok, vagyis nagy-

¹⁾ Nép számlálás X. köt. 17. l.

17. A városi és vidéki polgári népesség szaporodása 1880 és 1900 között¹⁾

	Az összes polgári		Magyar		Nem magyar	
	n é p e s s é g ö s s z e s s z á m a					
	1880-ban	1900-ban	1880-ban	1900-ban	1880-ban	1900-ban
Törvényhatósági városokban	1,135.189	1,749.880	690.834	1,283.496	444.355	466.384
Rendezett tanácsú városokban	1,016.526	1,273.327	667.723	928.694	348.803	347.633
Városokban összesen	2,151.715	3,023.207	1,358.557	2,209.190	793.158	814.017
Vidéken	11,597.888	13,698.367	5,045.513	6,379.644	6,379.644	7,318.723
Magyarországon összesen.	18,749.603	10,721.574	6,404.070	8,588.884	7,845.533	8,182.740

¹⁾ Az 1900. évi népszámlálás 10. kötet, 120. 1.

18. A városi és vidéki polgári népesség nek 1880—1900. évi szaporodása százalékokban ¹⁾

	Az összes polgári			A magyar			A nem-magyar		
	népesség szaporodott százalékkal								
	1880-tól 1890-ig	1890-től 1900-ig	1880-tól 1900-ig	1880-tól 1890-ig	1890-től 1900-ig	1880-tól 1900-ig	1880-tól 1890-ig	1890-től 1900-ig	1880-tól 1900-ig
Törvényhatósági városokban	20.3	28.1	54.1	29.3	43.7	85.8	6.3	— 1.3	4.9
Rendezett tanácsú városokban	10.0	13.8	25.3	15.6	19.9	38.6	— 0.6	0.3	— 0.3
Városokban együtt	15.5	21.7	40.5	22.6	32.7	62.6	3.3	— 0.7	2.6
Vidéken	9.3	8.0	18.1	12.8	12.1	26.4	6.6	4.7	11.7
Magyarországon összesen	10.8	10.3	21.6	14.9	16.7	34.1	6.3	4.2	10.7

¹⁾ A 17. tábla alapján tett számítás.

városaink népességének szaporodása már majdnem háromszorosa (54.1%) az országos szaporodási aránynak.

Még érdekesebb és tanulságosabb az eredmény, ha a magyar és a nem-magyar városi népesség szaporodását vizsgáljuk.

Az összes magyarországi magyar nyelvű népesség szaporodott (1880—1900 alatt) 34.1%-al és ugyanakkor a városok magyar népességének szaporodása kétszerakkora (62.6%), míg a vidék magyar népességének szaporulata csupán 26.4%, vagyis alatta marad az országos népszaporodásnak. A rendezett-tanácsú városok magyar nyelvű népszaporodása 38.6%, ellenben a törvényhatósági városok magyar népességének szaporodása 85.8%: valósággal amerikai arányú szaporodás, mely több mint háromszorosa a vidéki magyarság szaporodási számának.

Ha pedig a nem-magyar ajkú népességnél hasonlítjuk össze a két évtized szaporodási arányát, azt találjuk, hogy az összes nem-magyar népesség 1880—1900 alatt szaporodott 10.7% -al (az összes magyar népesség háromszorta többe: 34.1%-ál szaporodott); a nem-magyar vidéki népesség szaporodott 11.7%-ál (a magyar 26.4%-ál); a nem-magyar városi népesség szaporodása 2.6% (a magyar városi népességé *harmincszor* akkora: 62.6%); a törvényhatósági városok nemzetiségi lakossága 20 év alatt szaporodott 4.9%-ál, a magyar lakosság ugyanott közel húszszor nagyobb, vagyis 85.8% -os szaporodást mutat. Habár igen nagy a nemzetiségi többségű rendezett-tanácsú városok száma, mégis a rendezett-tanácsú városok nem-magyar lakossága apadt 0.3% -al.

Bármerre bocsássuk is le tehát mérő-ónunkat a nemzetiségi népelet tengerébe: történelem, szóbeli hagyomány, tanuk, statisztika mindenütt egy feltartóztathatatlan asszimilációs folyamat terjedéséről beszél a magyarság javára. Ilyen körülmények közepett egy percig sem kell komolyan venni ama Kasszandra-jóslatokat, melyeket egyes sovínisztáink a magyar községek eltótosodásáról vagy elrománosodásáról a

„hazafias” lapokban elterjesztettek. Aki egyszer megértette az egész folyamat lényegét, az rögtön tisztában lesz vele, hogy mit jelent pl. Balogh Pálnak az a híradása, hogy a magyarság a lefolyt félszázad alatt nyert 261 és veszített 456 helységet; a románság nyert 362 és veszített 64 helységet és a tótság nyert 253 és veszített 106 helységet vagy hogy mit jelentenek Körösy Józsefnek nagy port felvert tanulmányai a „felvidék eltótosodásáról”.

Az ilyen és hasonló fölvételek és megfigyelések csak jól kiegészítik és alátámasztják az asszimilációs folyamatnak azt a hipotézisét, melyet e dolgozatban általában és e fejezetben különösen végigvezettünk. A beolvadás jórészt öntudatlan folyamat és a nagyobb gazdasági és kulturális fejlettség irányában halad. A magyar termékeny síkvidékek nagyobb termés-főlöslege és az ebből keletkezett fokozottabb ipar, kereskedelem, közlekedés és művelődési élet egyre több és több embert hoz érdekkörébe, akik ruházatban és lélekben, szokásokban és életigényekben, a kultúrértékekben s végül a nyelvben is hozzáalkalmazkodnak (mert így rájuk nézve kellemesebb, eredményesebb, melegebb az élet!) a magasabb gazdasági és szellemi kultúra színvonalához. S minthogy ez a fejlettebb kultúra az utolsó évszázad alatt a mezőgazdaságilag gazdagabb magyar síkvidéken és nagy városainkban folyt le: *csak természetes, hogy egy egyre élénkebb centripetális tendencia érvényesült a magyar kultúra eme gócpontjai felé, a „legkisebb nyomás” törvénye szerint az éhező, analfabéta és a polgári közszabadságok terén mélyen elmaradt nemzetiségi perifériákról.* Hogy az ekként elsorvadt nemzetiségi vidékeken a magyarság számos községben kisebbségbe jutott, az csak természetes, mert ez a vándormozgalom első sorban a kultúrában fejlettebb magyarságot vonta büvkörébe. Azt sem kell feledni, hogy olykor egy pár tucat ember elköltözése már „nemzetiségi többséget” idézhet elő a statisztikai fölvételekben. És mindenekelőtt nem szabad megfe-

ledkezni arról a tényről, amit maga a sötét színekkel gyakran operáló Balogh Pál említ fel, hogy a román, tót, rutén községek jórészt apró falvakból állanak, „melyek lélekszáma a magyar községek fele számából kikerül. Átlagos számítással . . . azt az eredményt kapjuk, hogy a nagy és legnagyobb méretű magyar községek 2,182.000 lélekkel népesebbek, mint az ily méretű összes nemmagyar községek.”¹⁾ Ilyen körülmények között azok az elsíratott magyar veszteségek többnyire a perifériák apró községeinek vegetálását, míg a nagy magyar városok fokozatos megduzzadását jelentik: *az elnéptelenedett nemzetiségi falvak magyar lakosságát felszívta a nemzetiségi vidék, míg ellenben a nagy és kompakt többségekben, a gazdasági élet gócpontjaiban élő magyarságnak kevesebb alkalmá volt „községeket elhódítani.”*

Ugyanis a beolvadásnak egy igen egyszerű törvénye van, mely így szól: *ceteris paribus, a tenger beolvasztja a szigeteket.* Ott, ahol egy nemzetiségi kisebbség nagy nemzetiségi többség közepette él, mindig a sziget alkalmazkodik a tengerhez, a minoritás a majoritáshoz, vagyis fölveszi nyelvét és szokásait. Ha végignézzük pl. Balogh Pál kimutatásait az utolsó ötven év nemzetiségi nyereségeiről és veszteségeiről: ez a törvényszerűség nyilvánvalóvá válik ugyannyira, hogy ismerve az egymással szemben álló nemzetiségek számarányát, előre hozzávetőlegesen biztosak lehetünk az eredmény felől. Pl. senkit sem fog meglepni, hogy Borsod megyében a magyarság hódítása 13 község volt, ellenben a tótoké csak 3, ha tudjuk, hogy e megyében 202.896 magyar és csak 9738 tót lakott; avagy Nógrád megyében 21 magyar, 2 tót és 1 német hódítás volt, mivel a népességből magyar volt 148.357, tót volt 59.440 és német 4044; Csikmegyében, ahol 98.861 magyar áll 14.470 román-

¹⁾ I. m. 947, 948. 1. Nagyméretűeknek az 5000 és legnagyobb méretűeknek a 10.000 lakoson felüli községeket tekinti.

mal szemben, magyar hódítás volt 18, román 2; Háromszék-megyében, hol 100.799 magyar áll 17.360 románnal szemben: magyar hódítás volt 67, román 5; Udvarhelymegyében, ahol 103.209 magyar, 3191 román és 2131 német népesség van: győzött a magyar 57 községben, a román 1-ben és a német 3-ban; Maros-Torda vármegyében, ahol 102.572 magyar, 62.179 román és 6438 német él: többsége lett a magyarnak 85 községben, a románnak 27 községben és a németnek 2 községben. Ellenben Szolnok-Doboka vármegyében, ahol 165.824 román áll 38.869 magyarral szemben, 67 esetben győzött a román és 24-ben a magyar; Kolozsmegyében volt 132.696 román és 76.636 magyar és többségbe jutott a román 59 községben, a magyar 31 községben; Hunyad vármegyében 17.167 magyar áll 238.486 románnal szemben: a románok hódítása 28 község, a magyaroké 3: Alsó-Fehér vármegyében 30.145 magyar és 151.377 román lakik, ami 52 esetben román hódításra, 8 esetben magyarra vezetett. Ugyanezt a tendenciát mutatja a tót asszimiláció is. Zemplénben a magyarok és a tótok meglehetősen egyenlő arányszáma mellett 29.889 orosz lakott s a tótság 94 hódítása jórészt az ő kárukra ment. Ugyanígy Sárosban a 110.276 tót a 33.674 oroszsal szemben 30 községben vergődött többségre; Sárosban 92.728 tót és 34.699 német keveredése azt eredményezte, hogy a tótság 7, a németség 3 esetben került többségbe.

Ezek az adatok eléggé bizonyítják a törvényszerűséget, melyről szó van.¹⁾ Természetesen a többség mint beolvasztó

¹⁾ S megmagyarázzák azt a jelenséget, melyet Grünwald említ: „Nevezetes jelenség ez, mely bizonyítja, hogy ott, ahol a magyarság a tótsággal érintkezik, az előbbi nemcsak nem erősebb, hanem hogy nem bír ellentállni a tót elem behatolásának.”

Ezt ő az iskolának tulajdonítja, de így folytatja: „S különös, hogy míg a tót pap képes egy magyar községet eltótosítani, a magyar pap, ha tót községbe jön, nem képes azt megmagyarosítani, sőt ellenkezőleg, ha 20—30 évig lakik tót községben, maga is eltótosodik.” (*A felvidék*, i. m. 112, 113.) Az általunk kiemelt törvényszerűség természetes okát adja e tüneménynek.

erő, csak *ceteris paribus* döntő; de az asszimilációba egyéb tényezők is befolyanak, így a Dunántúl német kisebbségek diadalmaskodtak gyakorta magasabb gazdasági szervezetük-nél fogva; a nemzetiségi öntudat csekélyebb foka a szerbek-nél és rutének-nél számbeli helyzetük-nél kedvezőtlenebb eredményt hozott létre: az orosz elem nyert 4, veszített 217 helységet, a szerb nyert négyet és veszített 87-et.¹⁾ Minthogy azonban a magyarországi nemzetiségek *átlagos* gazdasági és kultúr színvonala nem olyan eltérő, hogy (leszámítva a magyarságot) a magasabb kultúra beolvasztó hatásáról lehetne beszélni: egészben véve az *asszimiláció nálunk az egymásra ható tömegek nagyságának a kérdése* és a „tenger beolvasztja a szigetet” elvét uralja. Sőt igen magas kultúra képtelen nemzetiségileg nemcsak előrenyomulni, de pozícióját is megtartani abban az esetben, ha számszerint szerfölött kedvezőtlen viszonyban van. Így az igen magas kultúrájú szász sziget a román tengerben nemcsak nem hódít, hanem határozottan visszamenőben van. Általában az mondható, hogy „ahol oláh községek között vannak a szászok, ott, ahol az oláhok egy községben laknak a szászokkal, az oláhok terjeszkedése észlelhető majdnem mindenütt.”²⁾ A városok magyarosító ereje is csak a most vizsgált törvényszerűség szempontjából érthető meg teljesen. Tagadhatatlan, hogy a magasabb városi kultúra vonzó és nivelláló ereje érvényesül az alacsonyabb falusi kultúrfokkal szemben, azonban *nem szabad elfeledni, hogy városainkat nem közvetlenül a kultúra magyarosította meg, hanem a betóduló magyar népesség.* Ott, ahol ez hiányzott, magyarosító eredmények is hiányoznak. Egyáltalán nemcsak a falusi, de a városi életben is szembeszökő a nemzetiségi viszonyoknak viszonylag lassú eltolódása. Ha Magyarországnak 10.000 lakoson felüli községeinek (tehát azoknak, ahol városi jellegű agglomerációról

¹⁾ Balogh, i. m. 950.

²⁾ Éber: *Fajok harca*, i. m. 173. 1.

lehet szó) nemzetiségi eloszlását szemügyre vesszük az utolsó 50 esztendőben a Balogh Pál kimutatásai alapján, melyekben a nemzetiségi többség megváltozását feltüntetni, azt látjuk, hogy Magyarországnak ilyen számarányú 105 községéből és városából csak 14-ben jutott más nemzetiség többségre a ré-
givel szemben, így magyar többségű lett Győr, Kassa, Ungvár, Arad, Nyíregyháza, Battonya, Baja, Szabadka és Budapest. Szerb többségű lett németből Nagykikinda; román többségű lett szerbből Szerb-N.-Szt.-Miklós; tót többségű lett magyarból Szarvas, románból Nagylak. Az összes többi helyeken, melyekről megbízható adataink vannak¹⁾ a nemzetiségi többség változatlan maradt. Ezek a tények azt bizonyítják, hogy a környező nagy falusi nemzetiségi tömb az, mely a városok nemzetiségi összetételét megváltoztatja, avagy a város által nyújtott fokozottabb kereseti alkalmak következtében a szerte az országból oda betóduló nemzeti-
iségi többség. Budapest, Arad, Kassa megmagyarosodása tényleg a magasabb városi kultúra beolvasztó erejéről beszél, de ez csak úgy vált lehetségessé, hogy első sorban magyar bevándorlók lepték el az egykor nemzetiségi telepeket. Ott, ahol ez nincs meg, a magyarosodás előrehalad ugyan, de sokkal lassúbb léptekben.

Ugyanez a beolvadási törvényszerűség érvényesül a magyar nyelv megtanulása körül: „A dolog természete szerint — írja Kenéz — az idegen ajkúak ott sajátítják el leginkább a magyar nyelvet, ahol a magyarság nagy tömege veszi őket körül, ahol tehát legjobban van ráutalva a magyar nyelv használatára. Ez magyarázza meg, hogy a legmagyarabb országrészben, a Duna-Tisza közén van a legtöbb magyarul tudó idegen ajkú (31%), a magyarság tekintetében második helyen álló Dunántúl vármegyéiben az idegen ajkúak 30%-a tud magyarul, míg a legkevesebb magyar országrészben, a Tisza-Maros szögén az idegen ajkúaknak csak 11.8% -a tu-

¹⁾ Az erdélyi községekben ötven év előtt a nemzetiségi többség nem volt kimutatva.

dott magyarul”. „Hogy — folytatja ugyanez az író, aki különben gyakran visszaesik a hagyományos sovinizta frazeológiába — a gazdasági életnek a társadalmi érintkezésnek a hatásában láthatjuk a magyar nyelv terjedésének főtényezőjét, bizonyosság rá az, hogy a férfikorban álló idegen ajkúak közül tudnak a legtöbben magyarul. Jellemző, hogy az idegen ajkúak közül a magyar nyelv megtanulásában a legműveltebb, beolvadásra leghajlandóbb németiség jár legelől, ellenben az oláhok és ruthének között, akik nagy tömegekben laknak együtt és a kultúrában elmaradott népeket jellemző lomha mozdulatlanságban élnek, a magyar nyelv legkevésbé hódít”.¹⁾

A németekre nézve különben az igazságnak csak az egyik felét látja ez az író. Műveltségük mellett a németiség beolvadásra azért oly hajlandó, mert nagyobb részük apró rajokban hagyta oda régi hazáját és a hazacsere előnyösségének emléke még sokkal elevenebb, semhogy egy elzárkózó nemzetiségi ideológia kialakulására vezethetett volna ebben a más fajokkal keverten lakó népelemben.²⁾

II. FEJEZET

A magyarság és a nemzetiségek gazdasági és kulturális erőviszonyainak mai megoszlása

A nemzetiségek számarányainak ez a történelmi kialakulása, a magyarság javára történt ez a nagyméretű asszimiláció már *a priori* nyilvánvalóvá teszi, hogy az merőben politikai, hatalmi természetű okokkal nem magyarázható, hanem csakis a magyarság lényeges gazdasági és kulturális fölényének föltételezése mellett. Aki a magyarság hegemo-

¹⁾ I. m. 63, 64. 1.

²⁾ Ezt a törvényszerűséget helyesen fogta fel már Czoernig: „, a német nemzetiség Magyarországon tartósan csak ott tartotta fenn magát, ahol tömöttebb sorokban települt le, míg úgy a magányos szász, mint a sváb kolóniák elszlávosodtak vagy elmagyarosodtak.” (I. m.-III. k. 94. 1.)

niájál a puszta erőszakból akarná levezetni, az valami olyant hisz, ami ellentétben áll a nemzetek fejlődésével, de általában minden társadalmi történésnek elveivel. Az erőszak megindítója az államalakulásnak s ameddig puszta katonai versengésekről van szó, annak fentartója is lehet. De már igen korai fokon ez a katonai hatalom a gazdasági erők függvénye lesz s ezeket a gazdasági erőket mindkevésbé biztosíthatja a rablás, hanem egyre inkább csak a produktivitás. Innen van, hogy, mint láttuk, ama modern államalakítások központjába, melyek a feudalizmust legyőzték, a pénzgazdaság és az azon alapuló kultúra jut.

A magyarság hegemoniája is csak úgy érthető meg, ha föltételezzük, hogy jelentékeny természetes, gazdasági és kulturális fölény birtokába jutott az ország többi nemzeti-ségei felett. Ezt a fölényt már az előbbi fejezet vizsgálatai is kétségtelenné tették. Bátran azt lehet mondani: a *magyarság számaránya egyenes arányban áll a községek nagyságával, s mentül modernebb gazdasági szerkezetű az ország valamely része: annál inkább magyar.*

A magyarságnak ezt a nagy gazdasági és kulturális fölényét más tereken is ki lehet mutatni, és pedig épp azokon, ahol az erőszak vagy a politikai befolyásolás legkevésbé érvényesülhetnek, hanem ahol a gazdasági és a kulturális erők szabad játéka legteljesebben érvényesül. Természetesen a társadalmi erők állandó és szerves kapcsolatánál fogva egyetlen oly alakulat sem létezik, melyből az erőszak vagy a tervszerű asszimiláció elemeit teljesen ki lehetne rekeszteni, de mégis vannak olyan jelenségek, melyeknél ezek az elemek a minimumon vannak s amelyek a természetes erőviszonyokat lehetőleg hiven tüntetik fel.

I. Ilyen mindenekelőtt a városok megoszlása, mert bár az állami hatalom előmozdíthatja egyes városok fejlődését, azt — jelentéktelen kivételektől eltekintve — nem kezdeményezheti és semmiesetre sem viheti bizonyos határon túl, hisz a város a geográfiai és agronómiai viszonyok eredménye: a mezőgazdasági termelés fölöslegének köszöni létezését. Ez a

főleg adja a házi gazdaságon túlmenő cseregazdaság lehetőségének alapját s mint ilyen létföltétele minden magasabb kultúrának. Ezért különösen fontos, ha közelebbről megvizsgáljuk azt a százöt 10.000 lakoson felüli magyarországi községi alakulatot, melyekről az előző fejezetben beszéltünk.¹⁾

Ezek az alakulatok valóban a gazdasági szervezet legmélyebb és legszívósabb gyökereiből erednek, melyek nem hatalmi politikából származtak, hanem a termelő erők termézetes feloszlásából; így első sorban a föld magasabb termőképességéből. Ezeket az alakulatokat mesterséges eszközökkel megváltoztatni alig lehet, mert a mezőgazdasági erőket mai technikai tudásunk és mai népsűrűségünk mellett csak kis mértékben vagyunk képesek módosítani. Ezért a városok kialakulása s főleg oly időkben, mikor — mint épp nálunk — nem lehet szó céltudatos városfejlesztő politikáról, hanem annak ellentétéről, mindennél hívebb kifejezője valamely vidék gazdasági és kultúrfokának. Ezt meggonddalva méltányolni fogjuk tudni annak a ténynek jelentőségét, hogy az emiutt 10.000 lakoson felüli 105 városjellegű alakulat közül 80 magyar, 9 német, 8 tót, 6 szerb és 2 román van, ami száztóliban azt jelenti, hogy *az összes városi képződmények 76.09% -ja magyar*. Ismerve a városi alakulatoknak a szellemi élet fejlettségével, a demokratikus közszellemmel és a kifinomodottabb kultúrával való s a szociológusok által annyiszor kimutatott összefüggését: *aligha tévedünk, mikor az ország szellemi és gazdasági erőinek nemzetiségek szerinti eloszlását megközelítőleg ezen arányszám szerint képzeljük el*.

Még jellemzőbb eme városi alakulatok eloszlása. Mert esett belőlük:

¹⁾ Balogh számításai óta az arány csak javulhatott a magyarság javára.

a *Duna balpartjára* (az egész országrész népességéből 29.3% magyar) 2 magyar többségű, 3 tót és 1 német város;

a *Duna jobbpartjára* (70% magyar) 11 magyar és 1 német város;

a *Duna-Tisza közére* (77.3% magyar) 37 magyar, 3 szerb és 2 német város;

a *Tisza jobbpartjára* (49.1% magyar) 6 magyar és 1 tót város;

a *Tisza balpartjára* (60.9% magyar) 17 magyar és 3 tót város;

a *Tisza és Maros szögére* (19.8% magyar) 3 magyar, 4 német, 3 szerb, 2 román és 1 tót város;

Erdélyre (32.9% magyar) 4 magyar és 1 német város.

Ez a kimutatás rendkívüli nyomatékkal beszél. Nyilvánvalóan hirdeti azt a különben a *priori* is kétségtelen tételt, hogy az egész városi kultúra a falu mezőgazdasági tápszere-főlöslegéből keletkezik. A Duna jobbpartjának, a Duna-Tisza közének és a Tisza balpartjának erősen magyartöbbségű termékeny rónaságain terül el városainknak több mint kétharmad része. *Ezek a városok és őstermékenységű „Hinterland”-juk a magyarság hegemoniájának legmélyebb és megingathatatlan alapjai.* Ellenben mily jellemző, hogy Erdélyben a románság, ellenére annak, hogy ott abszolút többséget alkot, egyetlen 10.000 főnyi városi alakulatot sem volt képes létrehozni! De hogy nem faji, hanem elsősorban gazdasági okokkal állunk itt szemben, azt mutatja az a másik tény, hogy a Tisza és Maros szögének dúsán termékeny, de nemzetiségi többségű vidékein egyszerre mind az öt nemzetiség, mint nagyváros-alkotó szerepel!

Ugyanerről a törvényszerűségről beszél ez a kimutatás:

20. A 10.000 főn felüli városaink nemzetiségi megoszlása:

	magyar	német	tót	román	szerb
10—20 ezer lélekkel bíró város közül	49	4	5	2	2
20—30 ezer lélekkel bíró város közül	17	3	1*)	—	4
30—40 ezer lélekkel bíró város közül	7	1	2**)	—	—
40—50 ezer lélekkel bíró város közül	2	—	—	—	—
50—60 ezer lélekkel bíró város közül	2	1	—	—	—
60—70 ezer lélekkel bíró város közül	1	—	—	—	—
80—90 ezer lélekkel bíró város közül	1	—	—	—	—
700 ezer leiken felüli város	1	—	—	—	—

Még élesebb világot vet a kultúrállapotokra, ha meggondoljuk, hogy a románság két legnagyobb telepe Lúgos és Szerb-Nagy-Szent-Miklós és a tótság hét legnagyobb empóriumma Békéscsaba, Tótkomlós, Szarvas, Nagyszombat, Nyitra, Selmechánya, Eperjes, Nagylak. Vagyis nemcsak kevés a nemzetiségi város, de ez a kevés is a magyar városokkal összehasonlítva jelentéktelen képződmény. A legnagyobb tót telepek végleges beolvadása a nagy magyar tenger közepén is elkerülhetetlen.

II. Egy másik tényező melyből az egyes nemzetiségek természetes gazdasági és kulturális helyzetére következtetni lehet: az élethivatások megoszlása.

A kapitalista fejlődés az értelmiségi foglalkozásúak, az iparosok és kereskedők számának emelkedésével, az östermelésben foglalkozók arányának csökkenésével jár. Ezek a .. kapitalista fejlődés által megduzzasztott élethivatások egy-szersmind a nemzeti tudatnak hordozói is s vezetői, szervezői a nemzeti vagy nemzetiségi mozgalmaknak, törekvéseknek. És itt különösen az értelmiségi keresetű középosztály tagjai viszik a legjelentősebb szerepet. Vizsgáljuk meg azért kissé behatóbban, milyen tömeget képvisel Magyaror-

*) Szarvasi

**) Békés-Csaba és Tót-Komlós!

szágon az intelligens középosztály? Ha nemcsak az aktív értelmiségi kereső családfentartókat, de családtagjaik számát is akarjuk megtudni, erre feleletet ad ez a tábla:

21. Az értelmiségi foglalkozású népesség Magyarországon¹⁾

Magyarország	Az értelmiségi foglalkozásból élő egyének közül volt			
	kereső		eltartott	együtt
	szám	a kereső népesség %-ában		
1. Összes népességből	7.531.751	42.8	9,306.504	16,838.255
ebből:				
2. A tulajdonképeni értelmiséghez tartozó népesség	144.249	2.0	231.679	375.928
3. Az őstermeléshez tartozó értelmiség	12.559	0.21	28.462	41.021
4. A bányászat, ipar, forgalomhoz tartozó értelmiség	64.1622	1.0	9.142	157.804
5. Véderőhöz s egyéb foglalkozásokhoz tartozó értelmiség	8.312	0.1	7.491	15.803
2—5. Az értelmiséghez tartozó népesség összesen	229.282	3.8	360.774	590.056

Értelmiségi foglalkozásból élt tehát Magyarországon 1900-ban, a egész népesség 3.5%-a, összesen 229.282 ember, akikhez még 360.774 főnyi családtag is tartozott. Az értelmi keresőknek 63%-a, vagyis 144.249 ember alkotta a voltaképeni értelmi keresőket: köztisztviselőket, ügyvédeket, orvosokat, mérnököket, lelkészeket, bírákat, tanítókat, író-

¹⁾ Az 1900. évi Népszámlálás. X. kötet, 131* 1.

Értelmiségiek foglalkozási fő- és alcsoportja	Értelmiségi kereső egyének összes száma	Ebből				A nem	
		magyar		nem magyar		német	
		anyanyelvűek				anyanyelvűek	
		összes száma	%	összes száma	%	száma	%
I. Törvényhozás	278	258	92,8	20	7,2	9	3,2
II. Közigazgatási szolgálat							
1. Állami tisztviselők	8.641	8.124	94,0	517	6,0	204	2,3
2. Vármegyei tisztviselők	4.472	4.130	92,3	342	7,7	141	3,2
3. Törv. hat. városi tisztviselők	2.962	2.650	89,5	312	10,5	125	4,2
4. Rend. tan. vár. tisztviselői	2.521	2.030	80,5	491	19,5	356	14,1
5. Áll., várm., városi díjnokok	4.251	3.715	87,4	536	12,6	229	5,4
6. Községi és körjegyzők	4.925	4.219	85,7	706	14,3	197	4,0
7. Jegyzősegédek	2.736	2.349	85,9	387	14,1	105	3,8
8. Egyéb közs. tisztv.s. díjn.	3.627	2.683	74,0	944	26,0	315	8,7
Összesen	34.185	29.900	87,6	4.235	12,4	1.672	4,0
III. Igazságszolgáltatás							
1. Bírák és ügyészek	2.779	2.664	95,9	115	6,1	36	1,3
2. Bíróági és ügyészségi tisztv.	4.676	4.269	91,3	407	8,7	161	3,5
3. Ügyvédek	4.507	4.016	89,1	491	10,9	98	2,2
4. Ügyvédsegédek és jelöltek	1.846	1.646	89,2	200	10,8	48	2,6
5. Az igazságszolgáltatás szolg. álló egyéb értelm. egyének	5.766	4.837	83,9	929	16,1	343	5,9
Összesen	19.574	17.432	89,1	2.142	10,9	686	8,5
IV. Egyházi szolgálat							
1. Püsp., praelat., lelk., hitokt.	11.958	6.883	57,6	5.075	42,4	813	6,8
2. Segédlelkészek	1.628	1.189	73,3	433	26,7	163	10,0
3. Szerzetesek, apácák	4.423	2.331	52,7	2.092	47,3	1.421	32,2
4. Egyházi szolg. álló egyéb értelmiségi egyének	2.896	1.625	56,1	1.271	43,9	588	20,3
Összesen	20.899	12.028	57,5	8.871	42,5	2.985	14,3
V. Tanúgy							
1. Kisdédvönök	1.844	1.630	88,4	214	11,6	137	7,4
2. Elemi isk. tanítók, tanítónők	26.251	19.307	73,6	6.944	26,4	1.729	6,6
3. Középisk. tanárok és nők	2.749	2.447	89,0	302	11,0	161	5,9
4. A tanúgy egyéb ágainál ért.	12.408	8.187	66,0	4.221	34,0	2.908	23,4
Összesen	43.252	31.571	73,0	11.681	27,0	4.935	11,4
VI. Közegészségügy							
1. Orvosok	4.807	4.277	89,0	530	11,0	314	6,5
2. Gyógysz. és gyógyász. segédek	2.967	2.563	86,4	404	13,6	277	9,3
3. A közegészség szolg. álló egyéb értelmi egyének	10.484	6.921	66,0	3.563	34,0	1.885	18,5
Összesen	18.258	13.761	75,4	4.497	24,6	2.476	15,6
VII. Tudom. stb. társulatok	1.220	1.083	88,8	137	11,2	100	8,2
VIII. Irodalom, művészet	3.870	3.278	84,7	592	15,3	896	10,8
IX. Egyéb s meg nem nevezett szabad foglalk. (mag. német, m. vegyész, m. titk. stb.)	2.763	1.897	68,6	866	31,4	531	19,2

1) Az 1900. évi Népszámlálás, VIII. kötet. 45-49. l.

értelmiségi keresetűek száma és nemzetisége Magyarországon¹⁾

magyar anyanyelvűek közül volt a												A nem magyar anyanyelvűek közül magyarul tudott	
tót	román	rutén	horvát	szerb	egyéb és ismeretlen								
anyanyelvűek													
száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
—	—	5	1.8	—	—	1	0.4	5	1.8	—	—	18	90.0
41	0.5	135	1.6	—	—	43	0.5	50	0.6	44	0.5	502	97.1
26	0.6	137	3.1	1	0.0	1	0.0	31	0.7	5	0.1	339	99.1
2	0.1	22	0.8	1	0.0	1	0.0	96	3.2	65	2.2	264	84.6
15	0.6	69	2.8	—	—	—	—	46	1.8	5	0.2	450	91.6
61	1.4	86	2.0	1	0.0	12	0.3	64	1.5	83	2.0	492	91.8
57	1.2	371	7.5	2	0.0	5	0.1	72	1.5	2	0.0	699	99.0
40	1.5	188	6.9	4	0.1	3	0.1	46	1.7	1	0.0	378	97.7
54	1.5	351	9.7	18	0.5	11	0.3	178	4.9	17	0.4	805	85.3
296	0.9	1.859	4.0	27	0.1	76	0.1	583	1.7	222	0.6	3.929	92.8
4	0.2	59	2.1	2	0.1	1	0.0	9	0.3	4	0.1	112	97.4
27	0.6	130	2.8	2	0.0	4	0.1	67	1.4	16	0.3	402	98.8
72	1.6	219	4.8	—	—	4	0.1	85	1.9	13	0.3	470	95.7
25	1.3	91	4.9	3	0.2	3	0.2	24	1.3	6	0.1	186	93.0
73	1.3	274	4.8	2	0.0	13	0.2	128	2.2	96	1.7	866	93.2
201	10	773	46	9	0.0	25	0.1	313	1.6	135	0.7	2.036	95.1
441	3.7	3.289	27.5	144	1.2	53	0.4	308	2.6	27	0.2	4.134	81.5
104	6.4	105	6.9	16	1.0	20	1.2	11	0.7	14	0.9	379	87.5
187	4.2	10	0.2	6	0.1	44	1.0	28	0.6	396	9.0	1.079	51.6
94	3.3	418	14.4	44	1.5	10	0.4	35	1.2	82	0.9	673	53.0
8.6	4.0	3.822	18.3	210	1.0	127	0.6	382	1.8	519	2.5	6.265	70.6
7	0.4	13	0.7	—	—	—	—	44	2.4	13	0.7	190	88.8
954	3.6	3196	12.2	221	0.8	77	0.8	640	2.4	127	0.5	6.276	90.4
11	0.4	92	3.3	—	—	5	0.2	20	0.7	13	0.5	250	82.8
57	0.5	142	1.1	39	0.3	17	0.1	57	0.5	1.001	8.1	2.007	47.5
1.029	2.4	3.443	8.0	260	0.6	99	0.2	761	1.7	1.154	2.7	8.723	7.4
40	0.8	94	2.0	1	0.0	14	0.3	35	0.7	32	0.7	438	82.6
19	0.7	41	1.4	—	—	10	0.3	35	1.2	22	0.7	332	82.6
970	9.2	393	3.7	103	1.0	59	0.6	49	0.5	104	1.0	1.302	36.5
1.020	56	528	29	104	0.6	83	0.4	119	0.6	158	0.9	2.072	46.1
5	0.4	10	0.8	—	—	—	—	9	0.7	13	1.1	106	77.4
15	0.4	23	0.6	1	0.0	5	0.1	47	1.2	105	2.7	273	46.1
27	1.0	60	2.2	2	0.1	13	0.5	57	2.0	176	6.4	450	52.0
8.428	2.4	10.023	6.9	618	0.4	429	0.3	2.276	1.6	2.482	1.7	23.872	72.2

kát, művészeket; további 12.559 ember mezőgazdasági és 64.162 ipari-forgalmi tisztviselő volt, 7888 a véderőnél volt foglalkoztatva. Ennek a kerekaszámában 230.000 intelligens kereső egyének nemzetiségi megoszlását pontosan nem tudjuk (statisztikai feldolgozás híján) megmondani. Ismerjük azonban a két legfontosabb csoport: a közhivatali és diplomás értelmiségi keresők nemzetiségi megoszlását, azért ezekkel érdemes külön-külön foglalkozni.

A közszolgálatban működő, valamint a szabad foglalkozású diplomás keresők számát a 22. számú kimutatásunk adja (412. és 413. 1.).

Ez a kimutatás pontosan feltünteti a magyarországi nemzetiségek vezető-értelmiségi aktív embereinek összes számát és arányszámait. Sok érdekes dolog olvasható ki e néhány számoszlopból: így *mindenekelőtt feltűnik az, hogy a magyarországi 144.000 intelligens keresőből 77.1%, vagyis 111.208 ember tartozik a magyarsághoz és csak 33.041 ember, azaz 22.9% az összes nemzetiségekhez.* Már ez az egy tény is erősen bizonyítja a magyarságnak intelligenciában s a magasabb kultúrában való erős fölényét. Mert a nemzetiségek *nem csak azért szorulnak háttérbe az értelmiségi pályákon, mert az államhatalmi és társadalmi nyomás visszatorítja őket:* hanem első sorban, mert *kevés a magasabb képzettségű intelligens embereik száma;* így a szabad ügyvédi pályán 4.016 magyar ügyvéddel: 491 nem-magyar ügyvéd: 4.277 magyar orvossal: összesen 530 nem-magyar orvos; 2.563 magyar gyógyszerésszel: 404 nem-magyar gyógyszerész; 1083 magyar tudóssal: 137 nem-magyar tudós; 3.278 magyar íróval és művésszel: összesen 592 nem-magyar író és művész; 1900 magyar mérnökkel, vegyészszel, magántitkárral stb.: 866 nem-magyar mérnök, vegyész áll szemben. Mily elenyészően csekély számú a tót, a román, a szerb, a ruthén intelligensek száma a megfelelő nemzetiségek népszámához viszonyítva!

23. Az egyes nemzetiségek számaránya az ország polgári népességében és az értelmiségi keresők között:

	a népesség %-ában ¹⁾	az értelmiségi keresők közt ²⁾
Magyar	51.4%	77.1
Német	11.8	9.6
Tót	11.9	2.4
Román	16.7	6.9
Ruthén	2.5	0.4
Horvát	1.1	0.3
Szerb	2.6	1.6
Egyéb	2.0	1.7

Ebből a táblázatból egész világosan kitűnik, hogy a nemzetiségek értelmiségi emberanyaga mélyen alul marad a polgári népességben elfoglalt országos átlaguknak. És ez részben okát adja annak a jelenségnek, hogy miért teszik a magyar állami tisztviselőknek csupán $\frac{1}{16}$ részét, a magyar vármegyei tisztviselőknek $\frac{1}{12}$ részét, a városi tisztviselőknek $\frac{1}{8}$ részét, a bírácoknak Vas részét, a középiskolai tanároknak $\frac{1}{8}$ részét a nemzetiségiek. Sőt első pillanatra hajlandó volna az ember az egész jelenséget megmagyarázottnak tekinteni s így okoskodni: „Ha az összes nemzetiségiek a semmi korlátnak alá nem vetett ügyvédek 10.9% -át, az orvosok 11% -át, a gyógyszerészek 13.6%-át, a tudósok 11.2%-át, az írók, művészek 15.3%-át, a tanároknak 11%-át és a tanítószemélyzetnek is csak 26% -át bírják szolgáltatni, noha az egész népességnek 50%-át teszik: akkor aligha lehet jogos az a panasz, hogy nemzetiségük miatt a hivatalokban viszszaszorítottak. Egyszerűen nincs kellő számú emberük az intelligens pályákra!”

Ez az okoskodás azonban csak részben igaz. Először a nemzetiségek eme csekély részvételében, melyet az intelligens pályákon tapasztalunk, az a tény is kifejezésre jut, hogy az állam a nemzetiségek továbbképzését a közép és felső oktatásban bűnösen elhanyagolta. Be kell itt tudni azután azt a társadalmi nyomást is, mely a nemzetiségi intelligencia

¹⁾ Az 1900. évi népszámlálás I. k. 6. 1.

²⁾ A 22. sz. tábla megfelelő rovatai után számítva.

egy részét renegáttá teszi. De ezek mellett a tényezők mellett magának az államhatalomnak igazságtalan, osztályérdekeket szolgáló befolyása a hivatalok betöltésénél is teljes mértékben jelentkezik. Ezt a következő megfontolás kétségtelenné teszi: Joggal tételezhetjük fel, hogy az állami és a vármegyei tisztségekre előírt jogi- és államtudományi kvalifikáció legalább oly mértékben fordul elő az egyes nemzetiségek tagjai között, mint a legteljesebb jogi minősítés: az ügyvédi. Legalább oly mértékben, mert valószínű, hogy a kisebb minősítést igénylő hivatalokra még több a nemzetiségi jelentkező, hisz pl. egy államvizsga megszerzése sokkal kevesebb költségbe, időbe s fáradságba kerül. Ez az okoskodás még fokozottabb mértékben lesz igaz pl. a csak érettségi vizsgától függő képesítésekre. Már most ha tudjuk, hogy az összes ügyvédek

89.1%-a magyar,
2.2%-a német,
1.6%-a tót,
4.8% -a román,
1.9% -a szerb,

joggal tételezhetnénk fel, hogy az állami és vármegyei tisztviselők kategóriáiban a nemzetiségek ezen arányszámuknál jóval magasabbal vesznek részt, hisz az ügyvédinél alacsonyabb kvalifikációval nyilván jóval többen bírnak közülök. És mit látunk? Azt, hogy a magyarok és a nemzetiségek százalékszám az volt, ebben a két kategóriában:

	az állami tisztviselők közül	a vármegyei tisztviselők közül
Magyar	94%	92.3%
Német	2.3	3.2
Tót	0.5	0.6
Román	1.6	3.1
Szerb	0.6	0.7

Vagyis föltételezésünk csak a németek esetében vált be, míg a többi nemzetiségek arányszám az állami és vármegyei hivatalokban mélyen alul marad ügyvédi átlaguknak!
Az állami hatalomnak és a vármegyei önkormányzatnak ezt

a pártos szellemét hatásaiban még jobban megmérgezi az a közismert és további bizonyításra nem szoruló tény, hogy a nemzetiségi intelligenciát nemcsak nem alkalmazzák törvényes arányszáma szerint, de az alkalmazottak is rendszerint az alacsonyabb tisztségekre vannak korlátozva. Nincs egyetlen nemzetiségi főispán, alig kerül egy-egy nemzetiségi alispán, miniszteri tanácsos az országban s egy-egy nemzetiségi szolgabíró is fehérholló számba megy s az is többnyire nemzetiségét megtagadó renegát!¹⁾

Ezen kétségtelen osztályuralki és szűkkeblű faji tendenciák dacára nem lehet kétséges, hogy nemzetiségeink intelligens középosztályának csenevész kifejlődése első sorban a nemzetiségi nép mostohább anyagi és kulturális viszonyai-ból következik. A nemzetiségi intelligencia gyöngje kifejlődését még világosabbá teszi, ha a fontosabb élethivatási kategóriákat választjuk ki (24. tábla, 418. 1.).

A német intelligencia tehát 8734, a tót intelligencia 1922, és a román intelligencia 8168 diplomás aktív keresőt tudott csak produkálni.

Ez a táblázat sokat megmagyaráz: a tót nemzetiségi mozgalom viszonylagos gyöngeségét és a román viszonylagos erejét elegendően indokolja az a tény, hogy a román intelligencia több mint négyszerese a tót intelligenciának! Ebben a jelenségben viszont a felvidék mostohább gazdasági viszonyai, valamint az a tény tükröződik vissza, hogy tót nemzetiségi egyház hiányában a magyar és a tót értelmiség közötti keveredés sokkal gyorsabb és akadálytalanabb volt.

Az anyagi termelés terén működő egyének nemzetiségi eloszlása érdekesen egészíti ki ezeket a tapasztalatokat. Saj-

¹⁾ Mocsáry Lajos kiszámította, hogy a fontosabb hivatalokban alkalmazott 9541 tisztviselő közül csak 199 volt román: „az elősorolt állami hivatalok viselőinek számából két százalék, mond két százalék van alkalmazva, holott a románok az ország összes lakosságának húsz százalékát teszik; az a két százalék is túlnyomó részben csak a legalantasabb állásokat foglalja el; főispán egyetlen egy sincs.” (*Né-hány szó a nemzetiségi kérdésről* Budapest 1886.) A helyzet azóta, köztudomás szerint, lényegében mit se változott.

24. A számottevő, önálló egzisztenciájú nemzetiségi értelmiségi keresők:¹⁾

	A nem-magyar önálló értelmiségiek			
	lisszes száma	német	tót	román
Állami tisztviselők	517	204	41	135
Vármegyei tisztviselők	342	141	26	137
Városi tisztviselők	803	481	17	91
Jegyzők	706	197	57	371
Bírák, ügyészek	115	36	4	58
Ügyvédek	491	98	72	219
Ügyvédjelöltek	200	48	25	91
Papok és segédlelkészek	5.508	976	545	3.394
Kisdedővők	214	137	7	13
Elemi isk. tanítók	6.944	1.729	954	3.196
Középiskolai tanárok	302	161	11	92
Tanügy egyéb ágánál	4.221	2.908	57	142
Orvosok	530	314	40	94
Gyógyszerészek	404	277	19	41
Tudományos társulatok	137	100	5	10
írók, művészek	592	396	15	23
Mérnökök, vegyészek és egyebek	866	531	27	60
Összesen	22.892	8.784	1.922	8.168

nos, a népszámlálási statisztika adós maradt úgy az egyes foglalkozási ágak, mint a ház- és földbirtokosait nemzetiségi megoszlására vonatkozó adatok közzétételével. Bár feldolgozta ezt a statisztikát az Orsz. Statisztikai Hivatal, azt, mint *statustitkot* (végtelenül jellemzően nemzetiségi politikánk irányára!) őrzi. így csak közvetett adatokkal dolgozhatunk.

Így a magyarországi nemzetiségek erejét a föld és házbirtokosságban pozitíve megmérni ismét nem tudjuk. Mert nincsen felvételünk arról, hogy mekkora földterület van az egyes és az összes nemzetiségi földbirtokosok tulajdonában.

A 20 évesnél idősebb férfi földbirtokosok nemzetiségi megoszlását abból a statisztikából ismerjük, melyet a *Huszdik Század* 1909 márciusi számában Rác Gyula közölt és dolgozott fel. Ez a statisztika az 1904. évi választójogi felvétel alapján közli a 20 évesnél idősebb férfi-népesség foglalkozási és vagyoni viszonyait nemzetiségek szerint.

¹⁾ A 22. sz. táblánkból, ahol a magyar értelmiség száma is összehasonlítható.

Eme viszonyokról tájékoztat a következő két 25. és 26. táblázat:

25. Férfi földbirtokosok nemzetiségi megoszlása¹⁾

	A 20 éven felüli önálló férfi földbirtokosok						
	összes száma	e b b ő l					
		1—2	2—5	5—10	10—20	20—50	50 és több
katasztr. hold földbirtokkal bírt							
Magyar	552401	53390	149265	138062	128851	62893	19940
Nem magyar	825683	57997	231779	232959	210170	80428	12350
ebből :							
Német	142712	12219	31175	29938	38852	25022	5506
Tót	188116	12400	54417	56334	48790	14682	1493
Román	359508	23959	108986	107675	88058	27855	2975
Ruthén	50875	2769	14928	16077	13317	3464	320
Horvát	19175	2232	6727	5372	3742	987	115
Szerb	42852	2828	9754	11033	11415	6329	1493
Egyéb	22445	1590	5792	6530	5996	2089	448
Mindössze	1378084	111387	381044	371021	339021	143321	32290

Ezek a táblák igen fontos tanulságokat nyújtanak. Az 1,378.000 főnyi földbirtokosnak csak 40.1 %-a volt magyar és 59.9%-a nem-magyar. Az 1—50 holdig terjedő birtokkategorikákban a magyarság mindenütt országos átlagán alul marad: ellenben a nemzetiségek, de különösen a románság az országos átlagon messze felülemelkedik. De már 50 és több holdon felül a magyarság több mint 10%-kai haladja túl

¹⁾ V. ö. *Huszedik Század*, 1909. márcz. sz. Rác: „Társadalmunk osztálytagozódása és a magyar demokrácia kialakulásának utjai.”

20. Férfi földbirtokosok nemzetiségi megoszlása, százalékban¹⁾

	A 20 éven felüli önálló férfi földbirtokosok						
	összes számából esett az						
	összes földbirtokosokra	1—2	2—5	5-10	10-20	20-50	50 és több
		kat holddal biró földbirtokosokra					
s z á z a l é k							
Magyar	40.1	47.9	39.2	37.2	38.0	43.9	61.8
Nem magyar	59.9	52.1	60.8	62.8		56.1	38.2
ebből :							
Német	10.3	11.0	8.2	8.1	11.5	17.5	17.5
Tót	13.7	11.1	14.3	15.2	14.4	10.2	4.6
Román	26.1	21.5	28.6	29.0	26.0	19.4	9.2
Ruthén	3.7	2.5	3.8	4.3	3.8	2.4	1.0
Horvát	1.4	2.0	1.8	1.4	1.1	0.7	0.4
Szerb	3.1	2.6	2.6	3.0	3.4	4.4	4.6
Egyéb	1.6	1.4	1.5	1.8	1.8	1.5	1.4
Mindössze	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

az országos népességben elfoglalt átlagát. Ez a kép csak megerősíti eddigi tanulságainkat. A nemzetiségek legnagyobb része tipikusan törpe és kis paraszt kultúrát képvisel, melyet a kapitalizmus még kevésbé zavart meg, ellenben a magyarságával analóg fejlődési sort mutatnak a németség földbirtokos adatai. Persze a mai elmaradt gazdasági viszonyok mellett a 10–50 hold közötti birtokkategória nálunk kevés anyagi és szellemi súlyt képvisel. De az intenzívebb gazdálkodás és a demokratikus jogrend fejlődésével épen ez a birtokkategória nagy jövőre hivatott, így *nem szabad szemet*

¹⁾ A 25. sz. tábla alapján tett számítás.

hunyni ama tény hordereje előtt, hogy ebben a birtokkategorióban körülbelül csak 190.000 magyar, de 290.000 nemmagyar kisgazda szerepel. Természetesen a nemzetiségi földbirtokok nagyobb része átlag jóval kedvezőtlenebb természeti föltételek mellett gazdálkodik, mint a magyar, de azért ez a tény mitsem változtat azon a másikon, hogy a latifundiumok uralma sokkal súlyosabban nehezedik rá a magyarságra, mint a nemzetiségekre. S minthogy a nemzetiségi kérdés fejlődése jelen szakában Magyarországon eminenter parasztkérdés: a nemzetiségi törpe-és kisbirtokosság viszonylag erős állapota a nemzetiségi törekvéseket — a gyakorlati politika szempontjából belátható időközön belül — legyőzhetetlenekké teszi, dacára annak hogy a művelt terület túlnyomó nagy része jelenleg is magyar közép- és nagybirtokosok kezén van. De a nemzetiségi szilárd törpe- és kisparaszt „Hinterland” a nemzetiségi mozgalmat nemcsak nagyszámú lelkes hadsereggel, de a mezőgazdasági kultúra minden emelkedésével újabb, meg újabb anyagi erőforrásokkal is ellátja, mely elkerülhetetlenül a nemzetiségi középosztály fokozatos megerősödésére vezet. Ez már meg is történt Erdélyben, ahol a nagybirtokok 7.2%-a és a 100—1000 holdas középirtokok 21.25%-a már 1896-ban román kézen volt.¹⁾ Nincs ebben a tényben semmi meglepő s a román pénzintézetek démoni aknamunkájának föltételezése csak azok számára kell, kik a közgazdasági összefüggőseket nem ismerik. A pénzintézetek mindenütt a legridegebb üzleti alapon működnek és a faji vagy nemzetiségi szentimentalizmus csak igen kis mértékben képes módosítani a gazdasági erők szabad játékát. Viszont kétségtelen, hogy tervszerű birtokpolitika erősen segíti a nemzetiségi birtokosság terjeszkedését és termelését. A nemzetiségi középosztály kialakulása a magasabb földjáraadék és a fejlettebb városi élei szükségyszerű következménye. A népesség nemzetiségi eloszlásának kényszerű következménye, hogy Erdélyben a földbirtokosok terén a szászság és a románság fölénybe jutottak a magyarsággal szemben.

¹⁾ V. ö. *Közgazdasági Szemle*, 1905, 35. köt. 820. 1.

27. A 20 éven felüli önálló férfi iparosok és kereskedők nemzetiségi megoszlása 1904-ben¹⁾

Magyarországon	Önálló iparosok iparigazolvánnyal vagy iparendélyvel						Önálló iparosok iparigazolvány vagy iparendély nélkül						Önálló kereskedők	
	legalább 1 segéddel		segéd nélkül		Összesen		legalább 1 segéddel		segéd nélkül		Összesen		szám	%
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%		
Magyar	55.395	66.3	102.666	59.5	154.061	61.6	618	40.2	16.924	42.4	17.542	42.3	52.715	63.8
Német	17.315	22.3	38.984	22.6	56.299	22.5	503	32.6	5.555	13.9	6.056	14.6	19.692	23.8
Tót	4.805	6.2	14.931	8.7	19.738	7.9	270	17.6	6.585	16.5	6.855	16.5	4.802	5.8
Román	1.548	2.0	7.084	4.1	8.632	3.4	72	4.7	4.638	11.6	4.170	11.4	2.074	2.5
Ruthén	76	0.1	648	0.4	724	0.3	7	0.4	376	1.0	383	0.9	145	0.2
Horvát	424	0.5	1.716	1.0	2.140	0.9	16	1.0	364	0.9	380	0.9	499	0.6
Szerb	1.405	1.8	4.288	2.5	5.693	2.3	9	0.6	688	1.7	697	1.7	1.628	2.0
Egyéb	607	0.8	2.109	1.2	2.716	1.1	45	2.9	4.779	12.0	4.824	11.7	110	1.3
Összesen	77.575	100.0	172.426	100.0	250.001	1000	1.588	100.0	39909	100.0	41.447	1000	82.665	1000

¹⁾ V. ö. Rácz Gyula: *Társadalmunk osztály tagozódása stb.* Huszadik Század 1909. márc. sz.

Annál nyomatékosabban domborodik ki a magyarság fölénye a gazdasági élet ama terein, melyek modernebb képződmények, s a szakértelem, üzleti szervezés, fejlettebb munkamegosztás magasabb formáit jelentik. Ez a fölény az ipari foglalkozások magasabb alakzatainál már félreismerhetetlen. Kúez Gyula említett statisztikája a következő áttekinteni adja az önálló iparosokról, képesítéshez kötött és szabadon gyakorolható iparágak szerint különböztetve mag azokat (27. tábla, 422. 1.)

Kitűnik a kimutatásból, hogy Magyarországon volt 1904-ben összesen 291.448 önálló férfi iparos, ebből magyar 171.603, azaz 60% és nem-magyar 119.845, vagyis 40%.

A voltaképeni iparosok száma csupán 250.000 volt, akiknek kétharmada magyar és 22.5% -a német, 7.9% -a tót, 3.4% -a román önálló iparosokra esett.

Az önálló iparosok túlnyomó része *segéd nélkül dolgozó* kisiparos volt, ezeknek száma 212.335, az összesnek 73%-a, — ebből magyar 119.590 (57%) és 92.845 nem-magyar. A nagyobb, vagyis *segéddel* dolgozó önálló férfiiparosok összes száma 79.113, akiknek túlnyomó része: 56.013, vagyis 71% -a volt magyar és 23.100 volt nem-magyar. Az összes önálló iparosoknak tehát hattized része magyar; a segéd nélkül dolgozó kisiparosoknak is hattized része magyar; ellenben a segéddel dolgozó iparosoknak már héttizede esik a magyarságra.

Minél fejlettebb az iparvállalat, annál nagyobb arányban foglal abban részt a gazdasági haladást képviselő magyarság szemben a nemzetiségekkel. Feltűnően bizonyítja ezt a 28. tábla (424. 1.):

A magyarországi 2000 nagyiparos kétharmad része, a 20-nál több segéddel dolgozó bányá- és iparvállalatok intelligens vezetőszemélyzetének 82%-a, illetőleg 87%-a és a munkavezetőknek 63% -a volt magyar anyanyelvű, sőt többségben volt a magyarság a nagyipari munkások számában is, azoknak átlagosan magasabb értelmisége következtében.

28. A húsznál nagyobb számú segédszeméllyel dolgozó bánya-, kohó- és iparvállalatok személyzetének nemzetiségi megoszlása Magyarországon

	Az oldalt megnevezett személyek összes száma	E b b ő l				
		magyar honos	magyar		nem magyar	
			a n y a n y e l v ű			
			szám	%	szám	%
1. Vállalatok	2.251	—	—	**)	—	**)
2. Üzlettulajdonosok.	2.044	1.954	1.218	(63%)	736	(27%)
3. Igazgatási, felügyeleti és kereskedelmi tisztviselők	9.927	8.937	7.349	(82%)	1.588	(18%)
4. Műszaki tisztviselők	2.064	1.578	1.373	(67%)	205	(13%)
5. Művezetők, élőmunkások, gépeszek és altisztek	8.222	6.854	4.323	(63%)	2.531	(27%)
6. Ipari munkások	248.293	225.146	114.080	(51%)	111.066	(49%)
7. Tisztviselők és munkások együtt (3-6)	268.506	242.515	127.125	(52%)	115.390	(48%)

Ugyanez mondható az önálló férfi kereskedőkről is, kiknek kétharmada került ki a magyarságból.

Jól egészíti ki ezt a képet Balogh Pálnak egy korábbi időszakról más alapon készült számítása is:

29. Az ipartestületek és azok tagjainak száma volt 1897-ben:

Magyar tájon 222 testület 193.201 taggal; ebből mester 72.103; alkalmazott 121.098.

Tót tájon 22 testület 20.429 taggal; ebből -mester 6.177; alkalmazott 14.252.

Román tájon 39 testület 28.487 taggal; ebből mester 11.001; alkalmazott 17.486.

¹⁾ Az 1900. évi Népszámlálás V. kötet 404—405. lapja alapján tett számítás.

***) A százalékszámot a magyar honosokhoz viszonyítottuk.

Vagyis az *ipartestületi tagok* 79.79% -a magyar nyelvvidéken él.

A gazdasági fejlődés még biztosabb tünete a *munkás pénztárak* eloszlása. Volt ugyanabban az évben:

Magyar tájon 256 pénztár 424.000 taggal, 6 mill. K. évi tagjárulékkal, 7.7 mill. K. évi bevétellel és 5 mill. K. évi betegségellyel.

Egyéb vidéken 144 pénztár, 129.000 taggal, 1.2 mill. K. évi tagjárulékkal, 1.6 mill. K. évi bevétellel és 977 ezer. K. évi betegségellyel.

Vagyis a munkáspénztárak tagjainak 77.66% -a és a pénztárak jövedelmének 52.79%-a magyar vidékre esik.

Hasonló túlnyomó fölényt találunk a magyarság javára a kapitalista gazdálkodás központi legfontosabb szerveinél a pénz- és hitelintézeteknél is, mint ez látható a következő 30. táblázatból (426. 1.):

Egy pillantás erre a kimutatásra meggyőz arról, az összesen 247 nemzetiségi pénzügyintézet *vagyona* (ha igen magasra, 100 millió koronára teszszük is a szász pénzügyintézetek vagyont) 21-7 millió korona; ha az ismeretlen szerb pénzügyintézetek hozzászámításával (hiszen ilyen intézet nem sok van) 250 millió koronára becsülhetjük is az összes magyarországi vidéki nemzetiségi pénzügyintézetek vagyont: mégis szemben áll ezekkel *csak a vidéken* (a fővárosi hatalmas pénzügyintézetek tekintetbe vétele nélkül) mintegy 1.100 magyar pénzügyintézet 4056 millió K. vagyonnal és a budapesti intézetek számbavételével, összesen 1166 magyar pénzügyintézet 92-43 millió K-val. És ha éppen nem akarjuk s nem is szabad lekicsinyelni azt a tényt, hogy az összes nemzetiségi pénzügyintézetek mintegy 260—300 millió korona betét fölötte rendelkeznek és az általuk kiadott mindenféle kölcsönök összege legalább is 350 millió koronára tehető: mégis e mindenesetre számottevő nemzetiségi pénzhatalommal szemben áll ismét *csupán a vidéki magyar pénzügyintézeteknél* 2000 millió koronát meghaladó betét és mintegy 3400 millió

30. Magyarország részvénytársasági pénzüintézetei 1909-ben

	Az összes vidéki pénzüintézetek	A vidéki pénzüintézetekből esett a		
		román ¹⁾	tót*)	szász
		p é n z i n t é z e t e k r e		
Számuk	1.386	149 (és 21 fiók) – 170	46 (és 14 fiók) – 60	17
Összes vagyonuk	4.306,112.090 K	27,563.654	89,148.000 K	
ebből				
Részvénytőkék	369,888.000	19,806.618 K	11,000.000 K	
Tartalékalapok	244,212.900	6,200.113 K	3,000.000 K	
Tisztv. nyugdíjalap		1,401.024 K	200,000 K	
Jótekonycélú alapok		160,000 K	211,000 K	
Betéti összegek	2.353.800.000 K	67,818.000 K	56,829.811 K	
Az összes kölcsönök	3.759.389.000 K	110,188.400 K	73,332.600 K	127,742.500 K
ebből				
Jelzálogkölcsönök	1.201,813.000 K		16,259.500 K	
Váltókölcsönök	1.988.050.000 K		40,642.600 K	
Folyószámlakölcs.	415,947.000 K		8,601.000 K	
Kötvénykölcs.	153,579.000 K			
Tiszta nyereség	63,073.000 K	2,290.426 K	898.600 K	

*) E táblázat adataihoz forrásokul használtuk:

Veritas: *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek ismertetése.* Budapest, 1908.

Pénzügyi Szemle 1910. szeptember 168—169 l.
Közgazdasági Szemle 1904. 32. kötet 929—930 l.

korona kiadott magyar kölcsön, ismét tekintet nélkül a budapesti pénzüzetek, 1022 korona betétjére és 4195 millió korona folyósított kölcsöneire. Mindenesetre oly óriási anyagi és pénzhatalmi erőkülönbözetet jelent eme néhány adat a magyarság javára, szemben a nemzetiségekkel, amelyet kommentár nélkül is mindenkinek könnyű megérteni!

Mindezen gazdasági erők eredőjeként, az adózás is szembeszökően mutatja ki a magyarság gazdasági fölényét:

Az 1907. évben előírt állami egyenesadók összegéből:¹⁾ 182,600.000 K-ból (Budapest adója ebben nincs benne) egész Erdélyre esett 20,480.617 K, a másik erősen nemzetiségi országrészre a Tisza-Maros szögére 27,126.349 K és a tót-német-magyar Duna balpartjára 21,791.800 K, vagyis e három erősen nemzetiségi országrészre: 69,398.765 K; míg a négy erősen magyar országrészre: 113,192.343.

Ha pedig összesítjük a túlnyomóan magyar és nem-magyar többségű megyék adóját: akkor azt találjuk, hogy (Budapest nélkül) a *magyar megyék* adója 101 millió, a *nem-magyar megyéké* 81 millió korona. *Budapest egymaga külön annyi állami adót visel, mint az egész Erdély és a tót-német Duna balpartja — vagyis a voltaképeni nemzetiségi vidékek együtt.*

És ha tovább boncoljuk az adóeredményeket, azt találjuk, hogy az összes állami adók *felét* viselik a törvényhatósági és rendezett tanácsú városok; ebből a 89 millió korona adóból: *csak 15 millió jut a nemzetiségi és ötször több: 74 millió jut a magyar városokra*, vagyis csupán a magyar városok több adót fizetnek, mint az egész magyarországi nemzetiségek együttesen. Az eredmény a magyarságra nézve még kedvezőbb volna, ha a városokat nem közbizalmi állásuk, hanem népességük nagysága szerint, például az 5000 lakoson felüli városokat vennénk számítási alapul, mert ebben

¹⁾ *Magyar Városok Évkönyve* sajtó alatt levő munka és az *egyenese adó statisztika* IX. kötetének adataiból tett számításunk.

az esetben olyan nagy magyar községek, mint Békés-Csaba, Orosháza, stb. (amelyek ma hiányzanak a magyar városok közül, mivel nem rendezett tanácsú városok), a magyarság anyagi és számbeli erejét növelnék, ellenben kimaradna 26, jobbra nemzetiségi város, mely 5000-nél kevesebb lakossal bír.

Akik a gazdasági és szellemi erők közötti szigorú összefüggést ismerik, azok előtt *a priori* nyilvánvaló lesz, hogy ezt az óriási gazdasági fölényt, mely a magyarság javára a nemzetiségekkel szemben jelentkezik s mely váltakozva 3:1 és 2:1 arányszámmal fejezhető ki, szükségkép a szellemi fölény megfelelő méretei kísérik. Ezt a föltevést a tények igazolják. Az értelmiségi foglalkozások megoszlását már láttuk, most az iskola-statisztika néhány fontos adatját vesszük szemügyre.

Az írni-olvasni tudók arányszámát, valamint az írás-olvasás terjedését mutatja a következő táblánk:

34. A nemzetiségek írni-olvasni tudása Magyarországon¹⁾

Anyországban	Száz, oldalt megnevezett anyanyelvű					
	férfi közül		nő közül		egyén közül általában	
	1880	1900	1880	1900	1880	1900
í r n i - o l v a s n i t u d ó						
1. Magyar	51.9	65.5	37.7	56.5	44.7	61.0
2. Német	64.0	71.9	50.5	64.1	57.0	67.0
3. Tót	41.0	56.3	25.5	44.3	32.9	50.1
4. Román	13.5	27.0	5.0	13.7	9.2	20.4
5. Ruthén	9.6	17.7	4.9	11.4	7.2	14.5
6. Horvát		59.1		45.6		52.8
	31.9		15.9		13.9	
7. Szerb		50.0		32.5		41.5
8. Egyéb	33.4	49.0	20.0	35.9	27.0	43.2
Magyarország összesen	42.9	56.7	80.1	46.7	36.4	51.6

¹⁾ Az 1900. évi népszámlálás X. kötet, 104. 1.

Kitűnik ebből, hogy Magyarországon minden 100 egyén közül 51.6 tud írni-olvasni, a magyarságból azonban már 61, a németek közül 67.9, viszont a lótok közül az átlagon alól csupán 50, a románok közül pedig éppen csak 20.4 egyén tud írni-olvasni. Ugyanezt az összefüggést bizonyítja a következő kimutatás:

32. Az iskolába be nem irt tankötelesek száma nemzetiségek szerint:¹⁾

Magyar	158.792	(37.2%)	Ruthén	33.117	(7.7%)
Német	18.557	(4.4%)	Horvát	5.231	(1.9%)
Tót	35.784	(8.4%)	Szerb	11.791	(2.8%)
Román	151.446	(35.4%)	Egyéb	12.437	(2.9%)

Ilyen alacsony átlagos műveltségű tömegek nem produkálhatnak nagyszámú diplomás értelmiséget, még kevésbé nagy kiterjedésű magasabb rendű gazdasági szervezetet. Szegénység és tudatlanság együttjáró ikertestvérek.

A magyarországi népfajok műveltségére vet világot az iskolalátogatásokról felvett következő két táblázat is:

33. Elemi iskolák és ezek tanulóinak, tanítóinak száma 1008/9. tanévben²⁾

Magyarországon	Az elemi mindennapi iskolák		
	tanítási nyelve szerinti	tanulóinak	tanítóinak
	s z á m a		
Magyar	12.784	1,050 579	26.270
Német	451	240.003	1.017
Tót	467	257.244	672
Román	2.439	220.571	2.986
Ruthén	66	42.244	72
Horvát vagy szerb	269	66.400	665
Olasz	11		108
Más	9	27.079	27
Nem-magyar együtt	3.712	853.541	5.547
Elemi iskolák összes száma	16.496	1,904.120	81.817

Ez a táblázat azt jelenti tehát, hogy 10 milliónyi magyar népesség 12.784 iskolájában, 26.270 tanító, 1,050.570

¹⁾ Magyar Statisztikai Évkönyv 1909.

²⁾ Magyar Statisztikai Évkönyv 1909. évf. 346 l.

gyermekét tanítja, ellenben az ugyanakkora számú nem-magyarok 3.712 iskolájában 5.547 tanító, 853.511 gyermeket oktatja; itt negyedrésznyi iskolára és ötödrésznyi tanítóra jut 853.000 gyermek!

Természetesen ezen adatokat némi óvatossággal kell fogadni, ha ismerjük az épp e téren egyre erősebb magyarosító törekvéseket. De még ha 100%-ös javítást alkalmazunk is e címen a nemzetiségi mérleg javára, a magyarság fölénye még mindig úgy áll, mint 2:1. Ez a számítás azonban kétségtelenül túlzott a magyarság kárára. Erre enged következtetni a tanerők nemzetiségi eloszlása is, valamint az a tény, hogy összes iskoláink közül csak valami 2000 állami van; a felekezeti és a községek pedig rendszerint jobban simulnak a környezet nemzetiségi viszonyaihoz.

Ugyanerről a helyzetről tanúskodik a 34. táblázat is (431. l.):

Vagyis a középiskolák tanulóinak *nyolctized*, a felsőbb leányiskola tanulóinak *kilencetized*, a tanítóképezdek tanulóinak *nyolctized* és a felsőtanintézetek hallgatóinak *kilencetized* része magyar és 95.000-nyi magyar közép- és felsőtanintézeti ifjúsággal szemben alig 15.000-re rúg az összes nem-magyar közép- és felsőintézeti hallgatók száma.

Ennek, a nemzetiségekre nézve kedvezőtlen eredménynek oka részben abban keresendő, hogy az állam elmulasztotta a nemzetiségi törvénynek nemzetiségi középiskolák létesítésére vonatkozó rendelkezéseit végrehajtani, sőt a tót középiskolákat erőszakos módon szétrobbantotta. Ezt elismerve azonban, sem lehet kétséges, hogy ennek a nagy elmaradottságnak fontosabb oka a nemzetiségek mostoha gazdasági viszonyaiban keresendő.

Különben az újabb fejlődés nemcsak gazdasági, de szellemi téren is a nemzetiségi középosztály megerősítésére vezet, mint ezt Vargha Gyula alábbi táblázatai mutatják¹⁾ (1. a 35., 36., 37. és 38. táblák a 432., 433. és 434. lapon).

¹⁾ A *magyarság félszázados fejlődése*, Közg. Szemle, 27. köt. 421—425 l.

34. Közép- és felsőtanintézetek tanulóinak és tanárainak nemzetisége Magyarországon 1908/9. tanévben

Az iskola jellege	A vizsgát tett tanulók közül								
	összes száma	k ö z ü l							
		magyar	német	tót	román	ruthén	horvát	szerb	egyéb
		a n y a n y e l v ű v o l t							
1. Gimnáziumok és reál. iskolákban	100.0% 67.699	79.9% 54.108	8.8% 5.979	2.6% 1.731	6.2% 4.224	0.1% 80	1.9% 203	1.065	0.9% 309
2. Állami, községi, felekezeti és magán jellegű felsőbb leányiskolákban	100.0% 5.968	91% 5.431	339	58	33		26	21	60
3. Tanító és tanítónőképző. intézetekben	100.0 % 10.003	81.5% 8.167	715	285	494	77	30	178	57
4. Egyetemek, akadémiák, általában felső tanintézetek hallgatói	100.0% 11.275	88.5% 10.018	4.8% 541	0.9% 97	3.7% 415	0% 6	0.4% 41	1.% 120	0.3 37
	A tanszemélyzet közül								
1—4. Felsorolt intézetekben	100.0% 5.652	75.5% 4.274	356	30	143	5	3	38	4.5

1)

M. Statisztikai Évkönyv, 1909. évf. 380, 396 8, 403. lapok

35. A középiskolai tanulók anyanyelve

A középiskolák tanulóinak anyanyelve ⁰	1880/1		1890/1		1900/1	
	t a n é v b e					
	szám szerint ⁰	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban ⁰
Magyar	28.084	73.09	30.480	72.37	45,622	76.75
Német	5.270	13.71	6.213	14.75	6.880	11.57
Tót	1.696	4.41	1.577	3.74	1.822	3.07
Oláh	2.419	6.30	2.704	6.42	3.582	6.02
Ruthén	789	2.05	92	0.22	101	0.17
Horvát.szerb	–	–	797	1.89	1.093	1.84
Egyéb	171	0.44	256	0.610	347	0.58
Összesen	38.429	100.00	42.119	100.00	59.447	100.00

36. A főiskolai hallgatók anyanyelve

A főiskolai hallgatók anyanyelve (Egyetemi, műegyetemi, jogakadémiai hallgatók)	1892/3 tanévben		1900/1 tanévben	
	szám szerint	%	szám szerint	%
Magyar	4.798	88.82	8.070	86.31
Német	295	5.46	562	6.01
Tót	53	0.98	123	1.32
Román	175	3.24	371	3.97
Ruthén	10	0.19	16	0.17
Horvát	13	0.24	57	0.61
Szerb	51	0.94	120	1.28
Egyéb	–	0.13	31	0.33
Összesen	5.402	100.00	9.350	100.00

37. A hittudományi Intézetek hallgatóinak anyanyelve

Hittudományi intézetek hallgatóinak anyanyelve	Római katolikus				Görög katolikus				Ágostai evang.			
	hittani intézetek											
	1881		1901		1881		1901		1881		1901	
	szám szerint	%	szám szerint	%	szám. szerint	%	szám szerint	%	szám szerint	%	szám szerint	%
Magyar	571	80.20	479	71.91	14	6.01	37	19.27	83	39.34	40	24.09
Német	64	8.99	66	9.91	–	–	–	–	121	57.34	91	54.83
Tót	46	6.48	73	10.96	4	1.72	4	2.09	7	3.32	34	20.48
Román	16	2.25	14	2.12	122	52.36	112	58.33	–	–	–	–
Ruthén	3	0.42	5	0.75	93	39.91	37	19.27	–	–	–	–
Horvát	3	1.26	25	3.75	–	–	2	1.04	–	–	–	–
Szerb	3	0.42	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Egyéb	–	–	4	0.60	–	–	–	–	–	–	–	–
Összesen	712	100.00	666	100.00	233	100.00	192	100.00	211	100.00	166	100.00

38. A tanítóképzőintézetl növendékek anyanyelve

Tanítóképző intézeti növendékek anyanyelve	1887/8		1900/2	
	t a n é v b e n			
	szám szerint	%	szám szerint	%
Magyar	2.576	68.61	6.430	73.09
Német	388	10.33	913	10.40
Tót	186	4.95	281	3.18
Oláh	370	9.35	706	8.02
Ruthén	71	1.89	117	1.83
Horvát	18	0.48	25	0.28
Szerb	146	3.89	282	3.21
Egyéb	–	–	43	0.49
Összesen	3.755	100.00	8.797	100.00

Ezekben a táblázatokban az *abszolút számok a fontosak* s általában a nemzetiségi középosztály lassú, de állandó gyarapodásáról tanúskodnak. Bármily szerény is a növekedés s bármily kevéssé tart lépést a magyarral, máris fölkelte sovinszta Kasszandráink vészkiáltásait, holott minden gondolkozó ember előtt nyilvánvaló, hogy egy természetes és szükségszerű jelenséggel állunk itt szemben, mely mintegy manométere az ország általános és kulturális emelkedésének s azt jelenti, hogy ma több, vagyosabb nemzetiségi paraszt és iparos van, mint pár évtizeddel előbb. Az ilyen tények felett való sopánkodás annak a képtelen elméletnek az eredménye, mely a nemzetiségek szellemi és gazdasági gyarapodásában előny helyett kárt lát az országra nézve, a nyomorúságos nyelvi szempontokkal azonosítva az állam erejét.

Ezen gazdasági és kulturális tények ismerete után senkit sem fog meglepni többé az irodalmi élet következő kialakulása Magyarországon:

39. Hírlapfogyasztás 1909-ben postán szállított példányokban.¹⁾

Magyar	101,004.380	(68.53%)
Német	18,272.700	(12.39%)
Tót	5,569.600	(3.78%)
Oláh	4,596.600	(3.12%)
Ruthén	32.955	(0.02%)

Külföldiekkel együtt:

Magyar	101,054.698	(60.77%)
Német	34,561.632	(20.78%)
Tót	5,569.964	(3.35%)
Oláh	4,602.976	(2.77%)
Ruthén	43,129	(0.02%)

Talán még jellemzőbben domborítja ki a helyzetet ez a kimutatás:

40. Az 1909. évben megjelent hírlapok tartalom és nyelv szerint.

	Magyar	Német	Tót	Oláh	Ruthén
Politikai	248	50	5	17	–
Helyi érdekű	287	38	1	4	–
Szépirodalmi	50	4	2	5	–
Szaklap	771	55	3	18	1
Élclap	21	3	–	–	–
Összesen	1.377	150	11	44	1
%-ban	80.67%	8.79%	0.64%	2.58%	0.06%

Ha végül felemlítem, hogy Magyarország összes 10.000 kötetnél többet számláló 94 könyvtára közül 85 magyar, 6 német, 2 szerb, 1 román, szinte már tulfárasztottam olvasóim türelmét a magyarság kultúrhegemóniája tényének bizonyításával. De erre szükség volt. Hisz u. n. államférfiaink e kérdésben még mindig szolgabírói erőszakra s választási korrupcióra gondolnak, mint a magyarság fölényének egyedüli biztosítékára. Mi elsősorban városainkra, parasztjainkra, kereskedelmünkre, iparunkra, hitelügyünkre, irodalmunkra és kultúránkra gondolunk!

¹⁾ Magyar Statisztikai Évkönyv 1909. A szerb és horvát lapokat kihagytam, minthogy azok a szorosán vett Magyarországra külön nincsenek kimutatva..

VII. RÉSZ

A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGI KÉRDÉS MAI ÁLLAPOTA.

I. FEJEZET

A nemzetiségi sérelmek általános természetei

Az előbbi rész adatai világot vetnek a magyarországi nemzetiségi erőviszonyok tényleges állapotára. Egyrészt a magyarságnak nagy gazdasági és kulturális fölényét, másrészt a vezető nemzetiségeknek szilárd létalapját igazolják ezek a tények. Ezzel szemben a közéletnek és a publicisztikai ideológiának a hangja, a tartalma, a modora sehogyszem felel meg ezeknek a tényleges viszonyoknak. Az ember azt vélhetné, hogy ez a gazdasági és kulturális fölény — a maga ereje tudatában — a türelmesség, igazságosság és nagylelkűség politikáját fogja folytatni, hogy nem fogja kicsinyes hatalmi sikanériákra alapítani akarni azt, ami az erők tényleges eloszlásából úgysis következik: a magyarság vezető szerepét.

E helyett állandó harci lárma, vad szitok, kierőszakolt sajtóperek, kétségbeesett kiabálás üti meg az ember fülét, melyek mind azt hirdetik, hogy a magyar állam veszélyben van, hogy a legkeményebb rendszabályok óvhatják csak meg a magyar államot a nemzetiségek hazaáruló üzelmeivel szemben. Nincs nap és alig van újság, melyben valamelyik kis vagy nagy honmentő meg ne kondítaná a

hazaárulási veszély vészharangját s minden politikai stréber mindmegannyi Cicero, aki üzletszerűen a haza megmentésével foglalkozik. És ha kérded, hogy mily tények azok, amelyek alapján ilyen súlyos vádakat vágnak oda az ország lakossága felének arcába, melynek nagyrésze évszázadok óta jóban és rosszban hú bajtársa volt a magyar népnek, csak a hazafiságból élő sajtó zavaros frázisait kapod válaszul: „Dákóromanizmus, pánszlávizmus, orosz rubel, román üzelmek, titkos összeesküvések ...” ilyen és hasonló jelszavak ijesztenek a hazafias kedélyeket. De ha ezzel meg nem elégedve, e rettenetes szavak értelmét tudakolod, ilyen és hasonló „bizonyítékokat” fognak említeni:

1. „A nemzetiségek a szabadságharcban az ország ellenségeivel tartottak.” Ezzel a váddal már előbb bővebben foglalkoztunk. Itt csak annyit, hogy először: a múlt idők lázas forradalmi válságainak tényeiből nevetséges a jelenre bizonyítékokat kovácsolni. Másodszor: a nemzetiségek nagyobb része ezekben az időkben is kitartott a magyarság mellett. Harmadszor: a szociális elkeseredés, a jogi elnyomatás, az erdélyi nemesség visszaélései teljesen indokoltá tették, hogy a nemzetiségek egy része a bécsi udvartól — mely mindig védője volt a nemesség terrorizmusával szemben — inkább remélte jogainak elismerését, mint a szűkkeblű és bornirt politikusok ama hadától, mely Erdélyben a jobbágyságot mindenáron fenn akarta tartani. E mellett a kierőszakolt unió — a kor közjogi szemüvegén keresztül — a nemzetiségek előtt úgy jelentkezett, mint önálló létük végleges megsemmisülése.

Különben a bécsi udvarral tartottak e zivataros időkben nemcsak a nemzetiségek, hanem titokban a magyar főnemességnek nagyobb része is. Ugyanezen jogalapon tehát a magyar történelmi osztályok jelenlegi képviselőinek egy nagy részére rá lehetne sütni a hazaárulás bélyegét s ugyanilyen általánosítással csaknem egész mai arisztokráciánkra ki lehetne jelenteni, hogy hazaáruló.

2. Gyakran hangoztatott érv a híres *memorandum-per*

is, melynek szereplőit szigorú büntetésekkel sújtották. A hazaárulás abban állott, hogy a románok közvetlenül a királyhoz fordultak, sérelmeik orvoslását kérve. Hogy a közjogi rabulisztika e lépésbe mit magvarázott bele, minket nem érdekel, akik ismerjük azt a mindenre kapható szervilizmust, melylyel főkurucainak nyílt és titkos utakon a koronát befolyásolni akarták és akarják legönzőbb osztály-érdekeik konzerválására.

3. Volt valamelyik erdélyi román templomnak egy régi jogtörténeti alapon nyugvó évi segélye a román kormány költségvetésében. Az ügyet Bánffy alatt rendezték. Ezzel a hazaárulási váddal sem érdemes tovább foglalkozni.

4. A cár és Tolsztoj képe, mely állítólag a felvidéki tótok lakásaiban feltalálható, újabb tünete a hazaárulási üzelmeknek. Ezt a vádat Majláth József gróf emeli¹⁾, melyről a maga végtelen naivitásában, alig kellene beszélni. Csak megkérdjük a nemes grófot, hogy szintén hazaárulási lármát csapna-e, ha hallaná, hogy romániai honfitársaink lakásaiban gyakran látható királyunk vagy Arany János képe?

5. Ugyanez a komoly államférfiú, hogy Apponyi kollégája pozícióját az interparlamentáris konferencián megerősítse, a külföld figyelmébe ajánlja azt a súlyos visszaélést is, mely abban állt, hogy „a román belügyminiszternek egy Erdélybe tett titkos utazása nem csekély feltűnést keltett. A miniszter úr a naszódi román gimnáziumot meglátogatta s ott pénzadományt hagyott hátra a legjobb tanuló megjutalmazására.”²⁾

Igen rosszul állhat a hazaárulási komédiát rendező társaság bizonyíték-tárcája, ha nem restellenek ilyen nevetséges dolgokkal a külföld előtt előhozakodni. A román miniszter automobil kirándulása (tudvalevőleg Brassó tele van a román nemesség kiránduló automobiljaival) s egy

¹⁾ *Hungariae Res.* Berlin 1908, Hermann Walther, 18. 1.

²⁾ I. m. 39. 1.

román fiúcskának adott jutalom a hazafiak szemében hazaárulás. Vajjon mi lenne, ha pl. Apponyi valamelyik bukovinai magyar tanulót buzdító szavak kíséretében megjutalmazná? Vajjon ez is hazaárulás volna? S mit szólnának ezek az urak, ha Románia és Csehország olyan mértékben kezdené anyagilag és erkölcsileg támogatni a magyarországi románokat és tótokat, mint ahogy ezt Dánia teszi a nord-schleswigi dánokkal vagy az amerikai írek angolországi fajrokonaikkal?

A sajtó és a közéleti ideológia azonban sohasem kezdeményezője valamely politikai áramlatnak, hanem csak öntudatosabbá és hangosabbá tevője a közvélemény valamely befolyásos csoportja hangulatának és vélekedésének.

Így volt ez a nemzetiségi kérdéssel is. Rákosi Jenő és társai hamar észrevették és élelmesen kihasználták a kiegyezéssel hatalomra jutott gentry ellenszenvét a nemzetiségekkel szemben. A nemzetiségi törvény becsületes végrehajtása számára politikai és gazdasági befolyásának érzékeny csökkenését jelentette volna, így tehát oly ideológiára volt szükség, mely a nemzetiségek hazaárulási tendenciáit örökösen rémmesékbe illő fantáziával színezve ki, ürügyül szolgálhatott ama politikai doktrína kialakulására, mely szerint a nemzetiségek megszegvén a nemzetiségi törvény föltételét (azt t. i., hogy „hű fiai lesznek a magyar államnak”) velük szemben a törvény sem alkalmazható. Ez a jogállamhoz nem méltó rabulisztikus okoskodás még ma is egyik kedvenc érve a sovén politikusoknak, holott minden nyugateurópai ember előtt világos, hogy ha egy törvény céljainak meg nem felelőnek bizonyul, azt módosítani kell, de ázsiai állapot egy meglevő törvényt zugprókatori okoskodásokkal végre nem hajtani. Pedig tényleg ez volt a nemzetiségi törvény sorsa, melynek legtöbb rendelkezéseit soha végre nem hajtották, úgy, hogy az Eötvös törvénye csak arra jó, hogy papiros rendelkezéseivel a sajtóiroda a művelt nyugat előtt a magyar liberalizmust igazolhassa.

A magyar nemesi középosztálynak ez az osztályérdeke

a nemzetiségek elleni publicisztikai és közéleti hadjáratnak legmélyebb gyökere, melyet természetesen régi, erős kollektív érzelmek is támogatnak, különösen Erdélyben a forradalmi idők véres emlékeiből táplálkozva. A ki Magyarország közéletét és sajtóját csak némileg is ismeri és elfogulatlan szemmel nézi, az igazat fog adni Mudron-nak, ki Grünwalddal való polémiájában így jellemezte a felvidéki *Hungaria militans*-t: „Ez csaknem kivétel nélkül a szabadalmait vesztett nemességből ujoncoztatik, melynek tagjai ma sem képesek felfogni, hogy mikép lehetséges őket egyenrangúakká tenni azon pappá vagy ügyvéddé vált paraszttal s hogy mikép lehetséges egy államban a tudományos műveltséget fölébe helyezni az ősoktól öröklött társadalmi állásnak. De tudván, hogy a születési előjogok ideje lejárt magát s alig restaurálható többé: a nemzetiségi s nyelvi előjogok sáncai mögé helyezkedik s onnan ily alakban kívánja révénvé vált arisztokratikus érzelmeit s érdekeit megvédeni a mindinkább reá rontó demokratikus szellem ellen.”¹⁾

A felvidéki nemesség minden tót betolakodót, aki köreit zavarja az „önkormányzat” ellenőrzésével, vagy a népjogai védelmezésével, vagy a képviselőválasztásoknál, egyszerűen „pánszlávnak” nevezi el s ezzel a modern osztracizmussal akarja lehetetlenné tenni. A pánszláv veszedelemnek erre a jellegére akarata ellenére maga Grünwald Béla következő híradása figyelmeztetett:

„A pánszláv párt mostani állásának jellemzésére szolgáljanak a következő adatok a felvidék tíz megyéjéből: E megyékben a pánszláv pártban van 268 rk. és 99 év. lelkész; 738 rk. és 263 év. tanító; 1 mérnök, 5 orvos, 68 ügyvéd; 4 megyei tisztviselő; 98 községi jegyző; 30 egyén a bíróságoknál bírói s más minőségben; 2 kir. közjegyző; 1 kir. adófelügyelő; 8 gymn. tanár; 4 képezdei tanár; 10 távírász; 11

¹⁾ *A felvidék.* Felelet Grünwald Béla hasonnevű politikai tanulmányára. Pozsony 1878, 46. 1.

postamester stlb. Összesen a lakosságnak legfeljebb 4 százaléka.¹⁾

Ez a felsorolás éles világításba helyezi a pánszlávizmus valódi értelmét. Mert nyilvánvaló, hogy ha az u. n. pánszlávok valóban amolyan hazaáruló konspirálók volnának, nem lehetne róluk ilyen pontos statisztikát készíteni. Hisz csak az operettekben hordanak az összeesküvők jelvényeket. És ha Grünwald mégis fölfedezte volna őket: a Catilina-per nem maradhatott volna el, mert — mint tudjuk — ez a kitűnő ember a nemzetiségi kérdésben egészen elvesztette modern, nyugateurópai elméjét s német fájának szívvóságával és tekintetnélküliségével lett vezére a türelmetlen hazafiságnak. Ha tehát Grünwald hazaárulási pört nem emelt, dacára annak, hogy a pánszláv párt számerejét le egészen az utolsó „tíz távirászig” ismerte: ez csak azt jelentheti, hogy a pánszláv már akkor is azt jelentette, amit ma a vármegyei hatalmasságok szemében: oly embert, ki a vármegyei gentry uralommal szembeszáll és népe nyelvét és önkormányzatát védi, a kényszer-magyarosítás ellen küzd. Különbén maga Grünwald elárulja, hogy miről van szó”: „. . . de az izgatók sem a nemzeti eszmével idéztek elő valami nagy hatást, hanem a nagy adó miatti panaszszál, vagy valami közvetlen érdekű helyi kérdéssel, melyet ügyesen használtak fel arra, hogy a nép bizalmát megnyerjék s kedélyét felizgassák.”²⁾

A „pánszlávizmus” lényegét kitűnően illusztrálja egy álnevű és szörnyen naiv sovíniszta magyar (aki információit jórészt egy pánszláv paptól nyerte, kit maga is gazembernek nevez) többek között így jellemezve a pánszláv papokat:

„Abban tetszelegnek maguknak, hogy a míveletlen tömeg nyelvén beszélnek, szólásmódját elsajátítják, utánozzák és életmódjukat követik. Leszállnak a polgári- és paraszt családokhoz, hozzájuk magukat hasonlókká teszik,

¹⁾ *A felvidék*. Budapest 1878, 150. és következő lapok

²⁾ I. m. 33. 1.

velük az ő szokásaik szerint társalognak, élnek s ezt úton-útfélen hirdetik: mi vagyunk csont és vér a ti csontotok- és véretekéből. Ezek a határozott, dühös s a magyarságot szívük mélyéből s a lelkük egész dühével gyűlölő pánszlávok. Innét arcukon ama különös és sajátságos jelleg kinyomata, mely, már messziről s első tekintetre elárulja őket. Az érdes, úgynevezett pánszlávisztikus külső, a vadság, korlátoltság és műveletlenség külső kinyomása ott ül arcukon s tisztán mutatja kilétükét. Innét van az, hogy a beavatott kilétüket nem is tudja, mégis pánszláv voltukat már arcukról olvassa le.”¹⁾

Ez a gyűlölködő együgyűség nagyon világosan beszél. Épp úgy *dákorumán* mindenki, aki románul beszél, népe jogait védi a vármegyei visszaélésekkel szemben, a nemzetiségi jelöltekre szavaz. Egy egész sereg esetben személyesen győzöttem meg erről a tényről. Ez a jelenség oly kirívó, hogy még egy idegen megfigyelő is kigunyolja: „Azt hinné az ember, hogy egy óriási összeesküvés fenyegeti szünet nélkül (a magyar államot). Tót polgárai, ha valami jogot igyekeznek a tót nyelv számára követelni, „pánszlávok”, ha románok, szeparatisták vagy „dákorumánok!” Még a gyermekmenhelyek gyermekei is képesek az állam biztonságát fenyegetni és a magyar állam elővigyázati rendszabályokat gyakorol a menhelyek szobáival szemben.”²⁾

A magyar nemesi vármegye — minden népies önkormányzatnak ez a megcsúfolója — valóban legalkalmasabb talaj a nemzetiségi gyűlölet kifejlődésére. A régi paraszt- és jobbágyviszony különösen azokban a vármegyékben él, ahol a nemzetiségi nép százazreit a gentry egy maroknyi társasága kormányozza. A községek autonómiája — mint erről saját szemével meggyőződhetik minden érdeklődő — teljesen a papiroson marad: a főbíró, mint valami keleti deszpota — gyakorta megfelelő baksis ellenében — nevezi ki (terné-

¹⁾ Felvidéki: *Protestánizmus és pánszlávizmus*. Budapest 1882, 16. lap.

²⁾ Eisenmann: *Le compromis Austro-Hongrois*. Paris 1904, I. m. 558. 1.

szetesen a parasztnak szabad válaszlásából!) a község minden elöljáróját. Erőszakos választások, könyörtelen adócsavar és katonaállítás: ez az egyedüli jólélemény, melyben a nép százezrei részesülnek. (Különben magyar vidéken is alig van jobban!)

Bizonyára minden, a helyi viszonyokat ismerő és elfogulatlan embernek gyakorta volt alkalma, hogy igaznak tapasztalja a különben erősen magyar-barát érzelmű Árgus kövelkző kifakadását:

„Midőn a községi jegyző a tanácsért könyörgő parasztot — a „rongyos tót”, a „büdös oláht” — a község házából kirúgja: a szolgabíró a panaszoltat felmenti, de a panaszost bünteti, sőt — mikép annak idején a temesrékási járásban — sajátkezűleg pofozza: a nemes vármegye pedig az „erélyes” tisztviselőt „hazafias érdemeire” való tekintettel az alispáni székbe ülteti: akkor könnyű az izgatók dolga!¹⁾

„Hátra van még ama bántó lenézésből és mellőzésből, ujabban pedig leplezetlen faji ellenszenvből eredő bánásmód, melyben más ajkú honfitársainkat, főleg a jámbor természetű tót és román köznépet különösen tisztviselőink részesítik. „Rongyos tót”, „büdös oláh” oly megszokott megszólítások, mint közöttünk az „adj Isten” vagy „fogadj Isten”.

„Az emberanyag és emberhús a mai nap elviselhetetlen húsdrágaság mellett is a legolcsóbb árucikk, de mily kevéssé becsülik nálunk a tót és oláh parasztnak életét, arról a csernovai, panádi, élesdi, mehádikai és ezekhez hasonló más szomorú események tehetnek tanúságot”.

„Mert bárhog is történt a dolog, arról senki nem fog engem meggyőzni, hogy egy helyi zendülést ne lehessen más módon, mint 10—20 ember halomra lövésével elfojtani; a művelt külföldön ilyen és sokkal nagyobb zendülő tömegeket vízipiskával láttam szétszórni, de a csernovaihoz ha-

¹⁾ *Nemzetiségi politikánk hibái és bűnei.* Budapest 1908, 110. 1.

sonló procedúrát az egész művelt Európában sohasem tapasztaltam; a fővárosi ember is láthatott itt nagyarányú és fenyegető oly tüntetéseket, melyeket a 'brutális' rendőrök nem golyóval, hanem rögtönzött lovasrohammal, legrosszabb esetben kardlappal intéztek el, anélkül, hogy emberéletben kár esett volna".¹⁾ De mennyire így van! A világ legforradalmibb napelemének, a francia délvidéki vinctelléreknek erőszakos forradalma jóformán vér nélkül folyt le, az angol általános vasúti sztrájk anarchisztikus tömegizgalmai távolról sem kerültek annyi emberéletbe, mint amennyinek elvesztésével járt a földkerekség legtűrelmeesebb és legbékeesebb népe fiainak ájtatos templomfölszentelése.

A csernovai vérengzés végtárgyalási iratait (az „igazságszolgáltatás” tudvalevőleg a szerencsétlen falu amúgy is ugyanígy népeinek gonosz „felbujtóit” példátlan kegyetlenséggel ítélte el, míg a papi és junker gonosztevők még adminisztratív rosszalásban sem részesültek!) humánus ember nem olvashatja borzalom és elkeseredés nélkül. Még hosszú hónapok után is, mikor ezt a falut fölkerestem, az emberek lelkiállapota olyan volt, mint egy elpusztított vidéké egy rablóbanda eltávozása után.

Hogy mindez a huszadik század elején megtörténhetett, annak oka a gentry és az ő képére formált magyar úriosztálynak hihetetlen nagyfokú osztálygőgjében rejlik, mely nem lát embert a parasztban, különösen a nemzetiségi, parasztban.

Erre a szellemre élénk világosságot vet a következő teljesen hiteles történet, melyet első kézből beszélt el nekem egy nagyműveltségű és a magyar szociálpolitikai irodalomban elismert férfiú: Valami tagosítási ügyből kifolyólag az ország egy délvidéki, vegyes nemzetiségű megyéjében lázongott a nép. Magyar recept szerint hamar sortűzre került a dolog s több"lázító" hullája fedte a csatatért. Volt között-

¹⁾ I. m. 79, 80. 1.

tük magyar, nemet és román nemzetiségű. A hatóság igyekezett a történeteket a „forradalmi zendülés” ismert hazugságaival eltusolni, de az a férfiú, ki ez esetet nekem elbeszélte, személyesen a fővárosba utazott, hogy a kormánynál közbenjárjon a véres igazságtalanság megtorlása érdekében s esetleg ellenzéki képviselők támogatását is megnyerje. Minthogy a sajtó egy része és néhány képviselő tényleg zúgolódott, Wekerle, az akkori miniszterelnök, magához kérette a panaszos vidéki urat. *Első kérdése* hozzá az volt: – Milyen nemzetiségűek voltak az áldozatok?

Nem az a fontos ebben a kis esetben, hogy tényleg a gyilkosoknak hajaszála sem görbült meg, hanem az, hogy a jogállam legfőbb politikai méltósága *elsősorban* ilyen szempontból nézte a kérdést. Milyen lehet akkor az elmaradt vidéki gentry szelleme?

Hogy milyen, azt monografikus pontossággal rajzolta meg dr. Markovics Gyula, vágújhelyi gyakorló orvos eredeti jegyzőkönyvek, ítéletek, fölebbezések és egyéb hiteles hatósági iratok alapján *A nyitrai politikai bűnper c. munkájában*.¹⁾ Mindenkinek figyelmébe ajánlom e könyvet: minden elvont elemzésnél ékebben beszél a pánszlávizmus és a gentry-vármegye lélektanáról, a jogállam mai állapotáról, a hatóságok és a zsidóság szelleméről. Mert bár a per végeredményében az igaztalanul meghurcolt vádlott teljes fölmentésével végződött, a hosszú, minden jogérzetet arcucsapó halósági és bírósági huza-vona közállapotaink ijesztő elfajulásáról tanúskodik, íme egy pár példa:

A nemzetiségi izgatás egvik koronatanúját Berancsik Béla segédjegyzőt a védő a B. T. 222. §-ának 3. pontja szerint az eskütől elzárni kérte, mivel mint vágújhelyi vasúti málházó az állomás zárt helyiségébe betört, az ott elzárt ládát kifeszítette és abból az értékes holmikát ellopta, emiatt a nyitrai kir. törvényszék által betöréses lopás címén fél hónapi börtönnel sújtattott.

Miklóssy szavazóbíró és ügyész Berancsikhoz: Igaz ez?

¹⁾ Vágújhely 1903.

Berancsik (szemlcsütve és szégyenkezve): Igen. Az ügyész tanú megesketését kívánja, mert ámbár a tanú annak idején vétett, ezt hazafias gondolkodásával és cselekedeteivel már jóvátette, a *mostani tanúvallomásával pedig bebizonyította, hogy tisztességes magyar ember*. A tanú esküre bocsáttatott, mi ellen védő semmiségi panaszt jelentett be.¹⁾

A mentőtanúkkal szemben persze egészen más az eljárás. Pl. a tárgyalás velük gyakran azt a benyomást teszi, mintha ezek a tanúk is vádlottak volnának. Pl. Szubuly János lubinai segédtanítótól az ügyész a tanú egész élettörténetét inkvirálja. Kérdi tőle, hol tanult, részesült-e állami ösztöndíjban, mily könyveket járat és honnan, miért jár néha paraszt ruhában? Utoljára azt kérdi tőle, hogy mint magyar néptanító nem szégyenkezik-e, hogy a vádlottak tanúja.²⁾

A vádlott védőbeszédének ez a passzusa, mely a pör aktáiból okmányszerű igazolásra talált, híven tárja fel ama gazdasági és társadalmi állapotokat, melyekből az ilyen és hasonló perek megszületnek:

... Ezután jött olyan közigazgatás amilyen nekik (az uzsorásoknak és klikkjüknek) kellett, s mellyel megteremtették a mostani áldatlan viszonyokat, melyeknek segítségével sikerült nekik formális hajtóvadászatot véghez vinni, s minket ide a bíróság elé állítani. Választási küzdelmekben való aktív részvétünk különösen malmukra hajtotta a vizet, s csatlósaik s bérenceik által tele kürtölték a világot állítólagos pánszláv izgatásainkkal s a közvéleményt félre vezették. Mikor így a választásokból kifolyólag bemocskolták polgári becsületünket, a választások után személyeinkre vetették magukat, s azóta olyan kivételes állapotban vagyunk, hogy velünk szemben sem a törvény, sem az illendőség szabályai nem alkalmaztatnak és a közigazgatási hatóságok

¹⁾ I. m. 193, 194. l.

²⁾ I. m. 211. l.

részéről közönséges személyhajsza folytattatik ellenünk, úgy, hogy életünk nem egyéb, mint folytonos idézések, kihallgatások, vizsgálatok, önkényes elítéltetések s ezek ellen való felebbezések. *Így gyártottak ellenünk 12 kihágási esetet, 2 hatóság elleni erőszakot, egy-egy zsarolást és levéltitok megsértését és 7 nemzetiség elleni izgatást, mint azt az ügyész úr is tudja, mivel valamennyiben eljárta, de leszámítva ezen izgatást, tudom nem nagy öröme, kénytelen volt valamennyi eljárást beszüntetni.*

És különös, mindezen büntetendő cselekményeket kizárólag a lubinai körjegyzőség területén követtük el, mivel járásunk más jegyzője nem volt rábírható, hogy megrendelt és hazug feljelentéseket kovácsoljon.”¹⁾

Magam is sokat járva a román és a tót vidék legelhagyottabb részein, csaknem mindenütt azt tapasztaltam, hogy a vármegyei közigazgatás — az adó- és újoncbehajtás mellett — csakis arra jó, hogy a gentry kényelmes színekurákat kapjon, melyeket mindenféle sápokkal lehet kiegészíteni. S minthogy a vármegyei osztályuralom zavartalan gyakorlatának főfeltétele a csend és a *gutgesinnt* mandátumok beszolgáltatása: az adminisztráció legmagasabb polcától a legalacsonyabbig csak oly embert engednek hivatalba jutni, aki mint kortes megbízható és az urak minden manipulációiban segédkezik, avagy legalább azok előtt szemet huny.

Ez a vármegye kulturális és gazdasági elmaradottságának egyik főtényezője. Minden modern közigazgatási és kultúrmunkára való képtelenségével körülbelül minden komoly ember tisztában van, hisz e rendszer rettenetes korruptségát a Kaffka-féle vizsgálatok annak idején megdöbbentően igazolták, hogy valósággal felkavarták — persze rövid időre — az ország közvéleményét s a „*Kaffkát Temesmegyének*” s hasonló című vezércikkek napirenden voltak. Míg azonban a régibb kormányok legalább is szigo-

¹⁾ I. m. 252, 233. 1.

rubb központi ellenőrzés által igyekeztek ezeket a visszaéléseket enyhíteni, sőt a vármegye korszerű és radikális reformja egyenesen kormányprogramra volt: addig a koalíciós rendszer nemcsak nem nyúlt a vármegyéhez, hanem azt, mint a „magyar alkotmány mentsvárát” dédelgette, ellenére annak, hogy e rendszer még a nemesi ellenállás szempontjából is, a királyi hatalommal szemben, siralmasan csődöt mondott. A megyének ez a mesterséges erősítése azonban természetes és azóta folyton tart. Mentől nyilvánvalóbb ugyanis a magyar államnak feudális-oligarchikus jellege, s minél öntudatosabb lesz az elnyomott néposztályok küzdelme vele szemben: annál inkább kifejlődik a régi rend kiváltságosaiban az a részben öntudatos, de nagyobb részében az osztályfentartás ösztöne által szült öntudatlan tendencia, hogy az állam minden szervét s így elsősorban a vármegyei kizárólag osztályuk tagjainak tartásuk fenn. Különösen kiélesedik ez a törekvés a nemzetiségi vidéken, a hol az egyre növekedő nemzetiségi középosztály mindjobban szorongatja a vármegyei nemesség kizárólagos uralmát. Ez az uralom már csak erőszakkal, a községi választások eredményeinek meghamisításával vagy a nép vezetőinek korrumpálásával tartható fenn. Tényleg az oligarchikus önkényuralom mindhárom eszközével sűrűn találkozunk az ember. Különösen gyakran fordul elő az, hogy a nemzetiségek exponáltabb, de gyöngébb erkölcsi habitusú tagjait hivattal, vagy anyagi előnyökkel megveszik s őket mini *mintahazafiakat* állítják oda szemben az öntudatos nemzetiségi politikát folytató nemzetiségi középosztályal. Ezek a *műhazafiak* azután pénzzel, hatalommal és demagógiával a kulturális politikai és gazdasági elnyomatásáért zúgolódó népet elhallgattatni igyekeznek, a vármegyei gentry-uralmat támogatják és főként a hazafias mandátumok liferálása körül. E típus közismeretes és a legkülönbözőbb fokokon alkalmaztatik: kezdve a renegát falusi bírótól, fel az udvari tanácsos, orsz. képviselőig.

Egy román faluban pl. (a kételkedőknek vagy érdeklő-

dőknek szívesen szolgálhatok nevekkel is) mutattak nekem egy „magas szál embert, aki u. n. vad nemzetiségi izgatóból az „alkotmánypárt elnöke” lett. Politikai állásfoglalása változásának okát tudakolva tőle, villogó szemekkel magyarázta meg, hogy a „közbirtokossági erdőben” (nevezzük inkognitó így!) valami kihágásért súlyos büntetést róttak reá, mely egész existenciáját megrontotta volna, de a „közbirtokosság elnöke” (nevezzük ezt az urat is inkognitó így!), egy nagyon híres hazafias román, elengedte a pénzbírságot azon föltétel alatt, hogy a jövőben nem a nemzetiségi, de az alkotmánypártot fogja támogatni. Mit tehetett mást? Hazafinak csapott fel.

És ezek a „kihágások”, melyeket önkényesen és embertelenül rónak a népre vadászati, legeltetési kihágás címe alatt teljesen korrupt közegek, részben anyagi érdekből, részben politikai boszúból, részben a politikai visszaretentés eszközéül: egy egész kötetre való anyagot lehetne róluk gyűjteni! Igen sok helyen bátran azt lehet mondani, hogy *a nép egész készpénzét adóra és büntetésekre fordítja*. Holmi kis erdei kihágásért 30 koronás pénzbírságok napirnden vannak akkor, mikor a szegény román paraszt évi készpénz jövedelme sok helyen 200 koronára sem rúg!¹⁾

¹⁾ Még a történelmi emlékek nélkül szükölködő, a legújabb időkben betelepített, rendkívül békeszerető és magyarbarát svábjainkban is felüti fejét a nemzetiségi öntudat és harc a rossz közigazgatás s az iskolai nyelvkényszer következtében.

A *Deutschungarischer Volksfreund* (Temesvár), a *Deutsche Volksblatt für Syrmien*, az *Ungarisch-Weisskirchner Volksblatt* már kifejezetten szolgálatába helyezték magukat ennek az iránynak, mely kétségtelenül politikai súlyra is szert fog tenni, ha közigazgatásunk s népoktatásunk iránya nem változik meg. Érdekes megfigyelni, hogy a *Deutschungar* nevű magyargyalázó katekizmus is egy ostobán nacionalista ideológia mellett első sorban az iskola, a közigazgatás, a kultúra és a földosztás kérdéseivel izgat. S valóban ezekkel a népérdekekkel szemben hiába való az ügyész, kit a *Budapesti Hírlap* hazafias aggodalmai végső eszközéül hív.

Ha ezekre az adatokra azt fogják mondani, hogy nagyon általánosságban mozognak, szolgálhatok speciálisabb értesülésekkel is. Elmondok egy kis esetet, melyet oly jellemzőnek tartok, hogy azt bátran a magyar közigazgatás keresztmetszetének tekinthetjük az elhagyott nemzeti-ségi perifériákon.¹⁾

Podebradnak keresztem el azt a kis cseh telepét, mely egy nagy románlakta vármegye terméketlen fensik-jának legmagasabb pontján terül el. Már harmadik hete jártam ezt a nagyszerű földet, havas legelőit és termékeny völgymedencéit és közelebről érintkeztem lakosaival. Fes-tői, békéi, babonás népével, robusztus, parasztos pópáival, a bankok körül kialakult új középosztályával, a vármegye hatalmas uraival és a községek alázatos jegyzőivel. Megis-merkedtem a sajtó helyi nagyságaival s a falusi uzsorásokkal, kik korcsmát, vendégszobát s vegyeskereskedést tartanak, kölcsönöket közvetítenek és szavazatokat szállítanak, vagyis a nemzetiségi dráma valamennyi főszereplőjével. S mikor így egész közelről, elméletek és politizálás nélkül, magam előtt láttam ezt a tipikus világot, kapva-kaptam egy ott élő jó barátom, finomlelkű magyar lateiner és jeles ál-lami tisztviselő indítványán:

„— És most elvezetlek Podebradba. Már turisztikai szempontból is megéri a fáradságot. Hétszáz méter magasban, a világtól teljesen elzárva él ez a kis cseh falu. Vagy nyolcvan éves település, alig ezer lakossal, akik eltanulták ugyan a szomszédos román tenger nyelvét, hanem azért mindenben csehek maradtak. Példásan józan, munkás nép. Soha egyetlen fillérynyi adóhátraléka sincs a súlyos pótdónak, a természet szűkkeblűségének és a koldus kereseti alkalmaknak dacára. Ez a falu a te szempontodból különösen érdekes lehel. Távol az anyakultúrától és minden vele való

¹⁾ Ezt a kis epizódot jórészt meghagytam eredeti naplójegyzeti formájában, mert a közvetlen benyomások szubjektivitása talán közelebb viszi a helyzetet az olvasóhoz, mint a tények puszta felsorolása.

összekötetés nélkül, egy tőle teljesen idegen, más nemzetiség által körülvéve, tökéletesen izolált pár száz ember, akiknél „kifelé gravitálásról”, „titkos konspirációkról”, „partikuláris érdekekről” és a nemzetiségi politikának többi műszavairól beszélni, kacagni való ostobaság volna ... Az is jó, hogy maga a körjegyzőhelyettes kísér el bennünket, aki szigorú és pontos hivatalnok és föltétlenül megbízható román. Nem fogod megbánni ezt a kirándulást.”

Egy szép júniusi délelőtt nekiindultunk a kis cseh sasfészeknek. Az út csakhamar olyan meredek lett, hogy jobbnak tartottuk gyalog menni tovább a szép, zizegő, árnyas erdőben. A kilátás egyre nagyszerűbb, az erdő egyre gyéribb s a nap egyre izzóbb lett. Eleinte szótlantul ballagtunk, mialatt kalauzunkat, a jegyző urat vettem szemügyre. Zömök, bozontos szakállú, megviselt arcú, egészségtelen színű, megtört, de kemény szemkifejezésű negyvenes ember volt s a vállán rozsdás Flaubert-puska csüngött. Tudakoltam, hogy madarászni akar-e?

— Nem, — válaszolá — hanem a faluban van egy ellenségem, aki halálra keres, mivel egy ingatlanát árverésen megvettem. (Zavaros históriát beszélt el az esetről.) Ellene akarok védekezni, mert megizente, hogy lelő, ha egyszer a földjén meglát. (Ezekről az árverésekről is sokat lehetne írni. Egy másik faluban pl. a községi írnok eldicsekedett vele, hogy árverésen két 3000 korona értékű ingatlant vett meg néhány koronáért, mivel a parasztok az egymás földjére nem licitálnak.)

— Hja uram, — folytatá — különben is gonosz, gyilkos nép ez a podebradi!

Csodálkozva néztem barátomra, aki a podebradiakat a világ legjámborabb népének festette le. Megkérdeztem a jegyzőt, hogy vajjon milyen gyilkosságok történtek Podebradban?

— Hát kérem, megölték a barátomat, a tanítót, amiért egy pörben egy más embernek fogta a pártját . . .

Tudakolván a homályos esetet, kiderült, hogy a tanító híres korhely volt, majd pederasztta üzelmek miatt felfüggesztették s végül egy menyecske miatt is harcban volt az egyik paraszttal. Egy nagy korcsmai dáridó után a derék tanfőrfőút valaki leütötte.

Úgy találtam, hogy e miatt az eset miatt nem lehet igazságosan gonosz, gyilkos népek nevezni a podebradi cseheket s újból megkérdeztem a jegyző urat, hogy hát mi-féle gyilkosságról tud?

— Hát minduntalan fölakasztják magukat ezek a gazemberek! Minden kis pénzbüntetés miatt kötélhez nyúlnak!

Még le sem csillapulhatott bámulatom a gyilkosság fogalmának eme új értelmezésén, a kitűnő adminisztrátor már is így folytatta:

— Azután egyre vádaskodnak és pörösködnék, hogy a tanító veri a gyermekeket, hogy az adót igazságtalanul vetik ki és jogtalanok a büntetések. No, de le is szoktatom őket a felelésről! A szájasokat kihágás címen megbírságolom. A bírság maga nem nagy, de kiszabásáért a főbíróhoz kell bemenniök a székhelyre. Ez pedig nagyon messze van. Oda egy nap járás, vissza egy nap járás, azután meg egy nap olyan fáradtak, hogy nem tudnak dolgozni. Ez összesen három nap. Kell-e ennél nagyobb büntetés?

És hogy semmi kételyem ne lehessen közigazgatásunk eme díszének elvei felől, így folytatta:

— Ekként mégis csak hozzá szoktatom a népet, hogy engedelmeskednie kell; hogyha a jegyző valamire azt mondotta, hogy fekete, az fekete, még ha vörös volna is . . .

Barátom tekintete találkozott az enyimmel és rögtön megérttem, hogy mily kínosan érinti „mintaközegében való ez a keserves csalatkozás. És hozzátette:

— De jegyző úr, ez a nép oly békességes és oly pontosan fizeti az adóját. Valahányszor dolgom van velük, mindig tisztességtudók és józanok . . .

— Titkár úr nem ismeri őket közelebbről. Az adójukat

ugyan pontosan befizetik, de mindig zúgolódnak és okvetetlenkednek. Az új tanítót se tűrik. Egyre panaszkodnak, hogy a tanító nem tud csehül, se románul s hogy így nem tudja a gyerekeket se csehül, se románul, se magyarul tanítani. A bíróval sem jönnek ki békességben . . .

Kérdésemre, hogy hát miért választ a nép olyan embert, akit nem szeret, hisz a községi autonómia elég demokratikus, a jegyző úr így válaszolt:

— A nép tudja, hogy az én emberemet muszáj megválasztani, aki jóbarátom és a falu leggazdagabb embere . . .

Talán a tűző napfény, talán a fáradságos gyaloglás okozta, de fojtó keserűség fogott el és németül nem éppen hízelgő szavakat mondtam barátomnak a mi közigazgatásunkról, kérdezvén, hogy ha az ő „legjobb” jegyzőjük ilyen, milyen lehet a legrosszabb. Mire ő: — Tényleg szomorú dolog, de én csak a külső ügykezelését ismertem és mondhatom, hogy az példásan rendes volt mindig.

Időközben a hegy csúcsára értünk és Podebrad elterült előttünk apró fa-kunyhóival, kis veteményes kertjeivel. Soha nem láttam ilyen szegénységet. Alig egy-egy kőből készült ház. (Ez is amerikai pénzen készült.) Még temploma sincs. A rozoga iskola egy szobája van kápolnává átalakítva. Halálos csend mindenütt. A felnőttek az erdőben és a sóvány földeken voltak. A faluban csak néhány aggastyán s egy pár sápadt, szőszke, bús gyermek ácsorgott. Merengésemből a jegyző tompa hangja vert fel, aki újra szóba hozta halálos ellenségét:

— Na de a múltkor póruljárt. 15 évig adóhátralékban volt s bár adótartozása már 10 éve elévült, én befogtam zálogul két tehenét, erre kénytelen volt 15 éves adóját befizetni.

Apró szemei csak úgy ragyogtak a boszú édes művén...

Majd a rossz időről elmélkedve, így nyilatkozott:

— A nép azért is haragszik, hogy fegyvertartási engedély híjában kevés a puska. Télen pedig jönnek a farkasok

s nehéz velük fegyver nélkül megküzdeni. Különben minden baj okai a gaz pópák, (99%-juk akasztófáravaló!) mert a népet a hatóságok ellen heccelik, pedig a nép belenyugodott az adókba és csak máléra gondol.

És csak azt fűzöm még hozzá e visszaemlékezéshez, hogy több hónappal később ezek a jámbor emberek népis-kolát kérelmeztek a kormánytól, de a vármegye ellenezte a kérelmet, mondván, hogy teljesen hiábavaló: „Podebrád falu úgy sem hódítható már el a cseh kultúrától.”

. . . Így él ez a nép megfeszített munkával, vizen és má-lén, télen a farkasok által üzve, állandóan pedig ilyen minta-adminisztrációt bárgyún és békésen túrve. Nyilván ez a sok hazaárulás gyümölcse ...

Csak természetes, hogy a társadalmi és az állami élet ilyen állapota teljesen alkalmatlan arra, hogy a népben a magyarsággal valamely szolidaritás fejlődhessen ki. Sőt ellenkezőleg megtörténhetik, hogy a teljes gazdasági elmaradottság s az osztályöntudatlanság dacára, mely a népben él, mégis veszedelmes tűzzel lobog egy másféle osztályharc lángja. Ez a *kormányzók és a kormányzottak osztályharca*. Nem egy helyütt oly impressziót keltettek a dolgok bennem, melyet csak egy középkori képpel tudok megvilágítani: a vármegyei nemesi klikk, mint valami hódító törzs a vármegyházának elnevezett lovagvárból uralkodik a leigázott ös-lakók felett!

Az is természetes, hogy ez a leigázott nép a saját középosztályában vezérekre talál. Gyakran hallom az ellenvetést magyar demokrata részről: — A nemzetiségi középosztály épp oly sovén, épp oly népnyzó, mint a magyar. A nemzetiségi érzelmet csak azért szítja, hogy annak tüzével bankjait és ügyvédi irodáit melengesse.

Határozottan az igazságnak csak egy igen kis részét látják azok, akik így vélekednek. Az kétségtelen, hogy akadnak nemzetiségi vezérek, akik olyan, sovén üzleti politikát csinálnak, mint a mi nacionalistáink. De egészben véve egy mélyreható különbség van a magyar és a nemzetiségi kö-

zéposztály között: *a nemzetiségi középosztály maga is elnyomott osztály s mint ilyen szükségkép demokrata, a néppel tartó.* Ugyanazzal a közös ellenséggel állanak ők szemben. A magyar feudalizmus, mely a népet szolgaságban tartja ugyanaz, mint amely a nemzetiségi középosztályt úgy a társadalmi életből, mint a jobb hivatalokból kizárja. A román középosztály fiai például kezdetben tömegesen vándoroltak ki az ifjú Románia felé, hol a magyarországi intellektueleket tárt karokkal és jövedelmező tisztségekkel fogadták.

De nemsokára bekövetkezett az, ami minden nyugati államban végbement: Romániában is nagy tulprodukciónak keletkezett diplomás emberekben. A magyarországi románok kiszorultak, idehaza pedig jóformán csak a papi, tanítói s alacsony közigazgatási állásokban találtak kenyeret. A nemzetiségi intelligencia jóformán teljesen ki van zárva a „jobb állásokból”. Hasonlóan szorultak ki a magyarországi tót és szerb lateinerek Csehországból, illetőleg Szerbiából. Egy nagy magyar lateiner-proletáriátus kifejlődése még elkese-redettebbé tette a hangulatot.

Nos, ez a nemzetiségi középosztály, melyet a magyar uralkodó osztály az úri hivatalokba nem engedett be, melyet a sovíniszta újságok emlőin nevelkedett magyar polgártársadalom is a társaséletből kizárt, mely gúnnyal és durvasággal találkozik minden lépten-nyomon, mely nyelvét és faját fenyegetve látja mindenféle erőszakos rendszabályokkal: csakhamar felismerte, hogy úgy saját osztályhelyzete, mint nemzetiségi érdeke őt arra utalja, hogy népe közigazgatási, közgazdasági és tanügyi sérelmeinek orvosa legyen, hisz népe felszabadulása egyszersmind saját osztályhelyzetének javulását is jelentené számára.

„Ezen okokból a nemzetiségi középosztályban egy kifejezetten demokratikus ideológia alakult ki, mely a magyar középosztály 48-as demokratikus hagyományaira emlékeztet. Sőt ezeknél tulmenőleg demokratikus azon ténynél fogva, hogy az egykori nemzetiségi nemesség teljesen beol-

vadt az *una eademque nobilitas*-ba, az új nemzetiségi középosztály pedig mind jobbágyutódokból áll, akiknek rokonai és atyafiai ma is egyszerű paraszt emberek. S míg a társadalmi kapillaritás a magyarságban azt eredményezi, hogy a középosztálynak paraszt- és kispolgári eredetű újabb alkatelemei alacsony múltukat kendőzni és a magyar gentry-társadalomba beolvadni törekcsenek: addig ez a fölfelé gravitálás a nemzetiségi középosztályban — az előbb említett okokból - - hiányozván, benne az üldözés és szűkös gazdasági helyzete valami dacosabb parasztöntudatot fejlesztett ki.

Mélyen bevilágított a nemzetiségi (és elsősorban a román demokrácia eszmekörébe az a beszéd, melyet a román-ság egyik szellemi vezére, Andreiu Bársanu az *Astra* 1908. szilágysomlyói nagygyűlésén tartott s melynek egyik jellegzetes passzusa így szól:

„Szerencsére a mi népünk nem ismeri a társadalmi osztályok különbségét. Mi, írástudók is valamennyien paraszt kunyhóból származtunk: némelyek a közelmúltban, mások későbbi időben. Az egyetlen különbség köztünk csak az lehet, hogy gyerekkorunkban némelyikünk tisztabuzából készült fehérkenyéren, másikunk pedig rozsból készült fekete kenyéren élt, azonban mindkettőt ugyanaz a szorgos román parasztasszonyi kéz gyúrta és dagasztotta”.

„A viszonyok, és lehetséges, talán a rátermettség egy-némelyikünket tanultabbá, gazdagabbá avagy tekintélyesebbé tette, mint azt a testvérünket, aki az eke szarvánál maradt. Azonban ne feledjük, hogy azért hogy e tanultsághoz, vagyonhoz és tekintélyhez jussunk, melyet ma élvezünk, szüléink, vagy ha ők nem, nagyszüleink, csaknem minden vagyonukat föláldozták, sőt gyakran a falatot meg- A vonták szájuktól, csak hogy bennünket „urak”-nak lássanak és hogy könnyebb életet élhessünk, amint ők ítélték a jobbágyságtól szenvedett ember eszével, ezáltal nem egyszer in.-iégbn hagyva otthoni, továbbra is szűrös, bocskoros testvéreinket”.

„Égbekiáltó bűn lenne, ha ezekről az áldozatokról megfeledkeznénk és ha nem igyekeznénk parasztsorsú testvéreinknek visszafizetni azt, amit szüléink elvettek tőlük, hogy bennünket fölnevelhessenek”.

„Éppen azért a mi tanult embereink és parasztjaink közt nem lehet semmiféle érdekellentét, sem aspirációbeli különbség. Valamennyien egy család gyermekei vagyunk, egyikünk tekintélye mindnyájunk tekintélye, egyikünk java, mindmájunk java, valamint családunk bármelyik tagjának szenvedése kihat az egész családra . . .”

Így válik a nemzetiségi középosztály népe vezére úgy a közös elnyomatás összeforrasztó erejénél fogva, mint azon okból, hogy existenciája attól a bizalomtól függ, melylyel iránta népe van. Nemzeti érzés, az elnyomott elkeseredése, a gazdaságilag gyöngye létfenntartási érdeke: mind egybe játszik arra, hogy ez a viszony megerősödjék. Ezt a tényt helyesen vette észre gróf Tisza István finom osztályérzékével és konzervatív politikájához híven egy oly „modus vivendi” létrehozásán fáradozik, mely a nemzetiségi társadalom vagyonosabb és előkelőbb elemeit a nemzetiségi köznéptől elválaszsa és a magyar uralkodó osztályhoz fűzze.

II. FEJEZET

A nemzetiségi sérelmek konkrét tartalma

Ha a mellékest és esetlegeset tőle elválasztjuk, a nemzeti érzés bizonyos fejlődési fokon úgy jelentkezik, mint mindazon törekvések összefoglalása, melyek a népet a gazdasági produkció egy magasabb polcára helyezendik. Távol attól, hogy a középosztály pusztán hiúsági frazeológiája volna — mint nem egy rövidlátó „szabadgondolkodó” képzelet — a nemzeti eszme egyenesen a fejlettebb gazdasági termelés és az intenzívebb kultúra előfeltétele.

Ha a nemzetiségi nép sérelmeit közelebbről megvizsgáljuk, úgy tapasztaljuk, hogy azok *in ullima analisi* mind a nép legéletbevágóbb érdekeit érintik és azoknak az u. n. nemzetiségi izgatok csak pregnánsabb, szintétikusabb kifejezést adnak.

Ezek a sérelmek három nagy osztályba sorozhatók:

1. a nép közigazgatási és igazságszolgáltatási bajaira vonatkozók;
2. a nép gazdasági bajaira vonatkozók;
3. a nép iskolai s egyéb kulturális bajaira vonatkozók.

Nem céloim itt ezeket a bajokat, az elszenvedett sérelmeket s orvoslásuk módozatait a részletekben feltárni. Minként egész munkámban, úgy itt is, csak az a feladatom, hogy a nemzetiségi kérdés alapvető irányzatait tárjam fel. A probléma mai stádiumában ugyanis csak ez a fontos, nem pedig a kodifikációt előkészítő munkálatok. Ettől, sajnos, még igen messze vagyunk.

1. Ami a közigazgatási bajokat illeti, azoknak vázlatos képét láttuk. Voltaképen nem is egyes konkrét bajokról van itt szó, nem a közigazgatási gépezetnek célszerűtlen, lassú, vagy drága működéséről, miként a külföldön, *hanem magáról az egész rendszerről: a jogbizonytalanság, erőszak, osztlálygőg rendszeréről*. A feudális közigazgatás ma is — ha nem is jogilag, de tényleg — születési joron nyugszik, nem a nép akaratának végrehajtója, hanem a nép ura, ki-nek egyedüli feladata, hogy az adókat behajtsa, a csöndet fentartsa és a népakaratot mindenben az urak osztályérdekeinek megfelelő irányba kényszerítse.¹⁾

¹⁾ Ha valaki venné magának azt a fáradságot és csak a hipersoviniszta és nacionalista sajtó egyes „elszólásait” gyűjtené össze a magyar közigazgatás állapotáról, mikor az uralkodó klikkek egymással összevesznek: az is elég volna a teljes jogbizonytalanság jellemzésére. Így pl. 1909 július 22. számában a *Budapesti Hírlap* egy választás történetét írja le Biharban. A részletekig menő tudósítás végén így jellemzi cikkíró az egész rendszert: „A legutóbbi időki-g közigazgatási tisztviselők ellen panaszt tenni hiábavaló fáradság volt.

De még ott is, azokon a kivételes helyeken, ahol a közigazgatás szelleme jobb, hol lelkiismeretes és kötelességtudó hivatalnokok vannak: a végeredmények alig kedvezőbbek. Mert a tisztviselők a legtöbb helyen nem értik a nép nyelvét, kétes és megvesztegethető exisztenciák tolmácsszolgálataira vannak ráutalva s a központi nyomás, az ő mandátum- és egyéb korteskövetelményeivel még a legjóravalóbb hivatalnokot is kényszerhelyzetbe hozza, mert állása függ attól, hogy engedelmes eszköze legyen a kormánynak és a vármegyei oligarchiának, így lehetetlen, hogy a közigazgatás és a nép között valamelyes melegebb bizalom fejlődhesék ki. A nép a közigazgatásban csaknem mindenütt nyúzóját és ellenségét látja. Hogy lényegében a közigazgatás *osztályuralmi mechanizmusa* az, mely őt minden modern szellemű működésre alkalmatlanná teszi, bizonyítja az a tény is, hogy a pénzügyi közigazgatással szemben — mely pedig, mint adókivető első sorban gyűlöletes lehetne — sokkal kedvezőbbek a nép érzelmei. Ugyanez áll a bíróságokra nézve is, vagyis mindazon tereken, ahol az osztályuralmi szempont — a túlnyomó többség akaratának leigázása az elenyésző kisebbség által — háttérbe szorul.

És hogy a régi nemesi világnézet, a régi jobbágygyűlölet szelleme az, mely közigazgatásunkat első sorban megmérgezi: bizonyítja az a közismert tény, hogy azokban a vármegyékben, melynek gentryje nincs, vagy ahol románok és szászok vannak együtt: a hangulat sokkal békésebb és az összeműködés sokkal kielégítőbb.

De azért a nép nyelvének nem tudása még ott is fel-

Az az enyhe mérték, amelylyel a legsúlyosabb fegyelmi esetekben is mérték, nem kelthetett megnyugvást a följelentőkben s ha valami sérelem esett is rajtuk, elhallgatták. De ennek természetesen meg lett az a szomorú következménye, hogy a nép, amelyre a jegyzőt ráoktrojálták s akinek a jegyzővel és a közigazgatás többi tisztviselőivel szemben nem igen adtak igazat, teljesen elidegenedett a hatóságoktól és ma már azokban nem jogainak védelmezőjét, oktatóját és vezetőjét, hanem üldözőjét és ellenségét látja, amin a csak nagyjában érintett nyomorúságos állapotok mellett csöppet sem lehet csodálkozni.”

dúlja a jogrendet, ahol osztálygög, vagy hatalmi önkény nem is szerepel. *Valóban hihetetlen gondolat, hogy milliók legfontosabb jogi és gazdasági kérdéseiben olyanok döntenek, kik e milliók nyelvét nem értik!* Ez a polgári jogegyenlőség oly megsértése, mely mellett jó és igazságos kormányzás elképzelhetlen.

S mikor Andrássy Gyula gróf arra a helyes és igazságos álláspontra helyezkedett, hogy a körorvosok záros határidő alatt kötelesek az illető vidék népének nyelvét megtanulni, mert ez egyenesen a humanizmus kérdése: elfeledte, hogy e bölcs elv konzekvens keresztülvitele nemcsak a teljes humanizmus, hanem a nemzetiségi béke helyreállításának egyik alapvető követelménye volna, mert hisz a népmilliókra nézve a jogrend és vagyoni igazságos igazgatása nem kevésbé fontos, mint egészségük gondozása. S valamint az orvos a páciens beszédének teljes megértése nélkül képtelen helyes recepteket írni: úgy a közigazgatási tisztviselő vagy bíró sem lehet képes jó ítéletet vagy intézkedést hozni. Bezzeg a hazafias sajtónak mi kifogása sem volt az ellen, midőn a hercegprímás szemináriumában elrendelte papnövéndékeinek kötelező tótul tanulását, mivel az u. n. „*lelki adminisztráció* lehetetlen a nép nyelvének ismerete nélkül.” Vagyis a sovén közvélemény helyesli a nép nyelve kötelező megtanulásának előírását ott, ahol a szegény paraszt lelkéről és testéről van szó, de hazaárulást kiált, ha ez a követelmény jogára, vagyonára s összes egyéb életviszonyaira vonatkozik. Miért? Mert a lélek és a test gondozása a tényleges osztályuralkodó viszonyokat nem érinti, sőt azokat esetleg megszilárdítja; ellenben a jogrend becsületes keresztülvitele — mely pedig a parasztra nézve sokkal életbevágóbb, mint testi és lelki gondozása együttevée — színekuráit, panamáit és mandátumait veszélyeztetné.

A szegény ember törvényelőtti egyenlősége — jól tudjuk — pusztán fikció. A drága és bonyolult jogrendben csak a vagyonos ember igazodhatik el megfelelő szakértő

segítségével. Tehát minden szegény ember — anyagi és szellemi szűkösségében — bizonyos mértékig jogtalan a gazdaggal és művelttel szemben. A kapitalista jogrendnek ezt szinte „természetes” jogegyenlőtlenségét még fokozza a népnelvét nem értő közigazgatás és bíraskodás. *Ez teszi a nemzetiségi népet még sokkal, de sokkal jogfosztottabbá, mint a magyar népet.* Vagy miként egy nemzetiségi vidéken élő magyar ügyvéd megírta:

. . . a magyarul beszélni nem tudó felek és tanúk részére rendszerint a nemzetiségi ügyvédek sorából hiteles tolmácsok vannak alkalmazva, akik a mindenkori felperestől 5 korona fél napi díjat húznak. Ezek a tolmácsdíjak az igazságszolgáltatást sok esetben igazságtalanul drágává teszik, mert még a községi bíróságoktól a járásbíróságokhoz fölebbezett perekben is — amelyekben a per tárgya rendszerint csak néhány koronát tesz ki és 40 koronát nem haladhat meg — minden egyes tárgyalásért 5 korona jár a tolmácsnak. Ily körülmények között a nemzetiségi vidékeken a köznép a tolmácsdíjakat anyanyelve használatáért kijáró *büntetésnek* tekinti és minden külön izgatás nélkül sincs a magyar jogszolgáltatástól valami nagyon elragadtatva.”¹⁾

Csak természetes tehát ezek után, hogy ez az idegen nyelvű közigazgatás a maga igazságtalanságával és durvaságával mint súlyos bilincs nehezedik a népre, mert a gazdasági fejlődés alapföltétele a biztos jogrend. E nélkül nem születhetik meg az az előrelátás, kezdeményezési kedv és önbizalom, mely minden magasabb kultúra alapja. Ennélfogva csakugyan a korszerű adminisztráció és igazságszolgáltatás mint minden fejlődés *sine qua non*-ja jelentkezik s ez a törekvés az egyszerű nép lelkében szükségkép, mint

¹⁾ Mercator: *A nemzetiségi kérdés és a magyar birodalmi eszme.* Budapest 1908, 62. I. Ugyanígy Rozvány Jenő: *A szociáldemokrata párt és a nemzetiségek.* Szocializmus, 1907, jul. 18.

nemzetiségi törekvés tör magának utat. A nemzetiségi paraszt mindezen elnyomásban nem láthat egyebet, mint az idegen nyelvűek, tehát a magyarok elnyomását, hisz hiányzik benne ama magasabb műveltség és elvonó képesség, mely észrevegye a magyar köntösbe öltöztetett osztályuralom békóját. Ekként az egész közigazgatási probléma előtte nemzetiségi jelleget ölt. *Saját véréből való hivatalnokok* keltenek neki, kik ugyanazt a nyelvet beszélik, kik vele élnek, szokásait, törekvéseit ismerik.

Hogy a közigazgatás korszerű reformja minő hatalmas eszköze lehetne a nemzetiségi béke megteremtésének, azt az a tény is bizonyítja, hogy még a világ legkiélezettebb nem is nemzetiségi, hanem faji kérdése, a *néger kérdés* is lényegesen megenyhült ott, ahol, mint Jamaikában 15.000 fehér kisebbség jó adminisztrációt teremtett a 600.000 néger számára. Ebben a kapcsolatban mondja a déli faji problémára nézve Josiah Bryce, hogy „ez a baj orvoslásra fog találni, ha a közigazgatás megfelelően hatékonyra lesz és ha a négernek egyre növekedő felelős részt veendek ebben a közigazgatásban amennyiben az a saját fajukra vonatkozik. Ez egy vad ideának látszik talán. De ragaszkodom hozzá. Ez az angol út. Nézzenek Jamaicára és tanulják meg, hogyan védjék meg otthonaikat!”¹⁾ *Amit egy angol kultúremler egy idegen, depravált, félig rabszolga, az esztétikai ellenszenv legősibb gyűlölete által körülvevett, a vérbosszú izgalmi által üldözött fajra nézve javaslatba hoz: ugyanezt a módszert lehetetlennek tekintik a magyar „államférfiak” az ország ezeréves őslakosságával, a közös keresztény kultúra tagjaival, jóban és rosszban osztályosainkkal szemben!*

Ez a mélyen a nép lelkében gyökerező kívánság a nemzetiségi középosztály formulázásában, mint a *területi autonómia* programja lesz, mint láttuk, egyik legfontosabb tárgya a nemzetiségi törekvéseknek.

¹⁾ *Race Questions*. Provincialism and other American Problems. New-York 1908, 26—29. 1.

A nemzetiségi nép közigazgatási, bírósági s főleg választási sérelmeinek tüzetesebb taglalásába itt bele nem mehetek, mert ennek a munkának amúgy is túlságosra nőtt kereteit szerfölött felduzzasztaná. Amiről itt szó lehet, csak az hogy a bajok általános diagnózisát mutassam be. A részletek felsorolása úgy is hiábavaló volna, minthogy azokat mindenki ismeri, aki a magyar közigazgatással közvetlenebb érintkezésbe jutott, a nem ismerők előtt pedig a hivatalos világ egyszerűen letagadja — fájdalom olykor le is hazudja a dolgokat. Ezt az anyagot éveken át gyűjtöttem s kitelnék belőle egy kisebb kötetre való. Közzétételét az előbb említett szempontokon kívül azért is mellőztem, mivel bizonyító erejük csak személyeskedések árán volna, már pedig kinek lenne kedve vagy ideje a magyar közigazgatás Augias-istállójának kiséprésére vállalkozni, nem is beszélve arról, hogy általa egy egész sereg ártatlan ember nyugalma dúlnék fel. E dolgozat különben is nem a nemzetiségi sérelmek repertóriumra akar lenni, hanem az uralkodó áramlatok hű jellemzése. Ha egyszer Magyarországon a közélet és a politika demokratizálódni fog és parlamentünk csakugyan az ország népének képviselete lesz: ez az országgyűlés kétségtelenül első kötelességének fogja ismerni nemzetiségi népünk sérelmeinek parlamenti bizottság útján való összegyűjtését és megvizsgálását, miként ezt az angol parlament Írország, Skócia és Wales nemzetiségi sérelmeivel tette volt. Annyit azonban hosszú személyes tapasztalatok, levelezések, a legszavahihetőbb magyar és nemzetiségi férfiakkal való gyakori beszélgetések, egy általam rendezett írásbeli ankét alapján nyugodt lélekkel mondhatok, hogy az az anyaggyűjtemény, melyet Scotus Viator két munkájában a *Racial problems in Hungary* (London, 1908) és *Corruption and Reform in Hungary*-ban (London, 1911) a nemzetiségi elnyomás dolgában. Páratlan szorgalommal gyűjtött össze, túlnyomó részében megfelel a valóságnak. Minden újabb adat, tény vagy híradás megerősítette bennem amaz ítélet helyességéről való meggyőződésemet, melyet tanulmányaim kezdetén egy nagy

nemzetiségi vármegye fajmagyar és ősnemes főügyésze így foglalt össze előttem: „Általában mondhatom, hogy ama sérelmek, melyeket a rómaiaktól — így nevezik a magyar urak a nemzetiségi perifériákon kedveskedő gúnyolódással a román urakat — hallani fog, nagyjában igazak. Azt mondhatnám, üssön le belőlük egyharmadrészt az elkeseredés és az elfogultság rovására: a megmaradó kétharmadrész hű képe lesz a román nép állapotának”.

2. A nemzetiségi nép gazdasági bajai általánosságban ugyanazok, mint a magyar nép bajai: alacsony szellemi és gazdasági kultúra, alacsony munkabérek, az ipar hiánya, mely a főlölesleges mezőgazdasági munkaerőket foglalkoztathatná, a hitel uzsora jellege, az extenzív mezőgazdaság mellett a föld és legelő hiánya, mely a szaporodó népességet egyre kevésbé tudja eltartani.

A magyar paraszt legnagyobb baja, a latifundium, a román vidékre sokkal kevésbé nehezedik rá, sőt Erdély bátran nevezhető a kisbirtok hazájának. Ennek ellenére a román nép gazdasági színvonala sokkal alacsonyabb, mint a magyaré vagy a szászé; sőt sok helyütt rettenetes igénytelensége teszi győztessé a földért való küzdelemben a többi fajokkal szemben.

Beható tanulmányok alapján mondja erre nézve Éber Ernő: „Gyakran hallottam azt a véleményt Erdélyben, hogy a magyarság pusztulásának egyik nagy oka a fényűzés terjedése. Igaz, a magyar jobban él, mint az oláh; de nem túlzás és nem tévedés-e fényűzésnek nevezni azt az életmódot, melyet a magyarokra kimutattam? Nem túlzás és nem tévedés-e az erdélyi magyart pazarlással vádolni azért, hogy rozskenyeret eszik, tengeri málé helyett, hogy posztóruhát visel, nemcsak darócot, hogy ünnepkor az asszonynevet cifrább ruhában járhatja, hogy csizmát visel és nem bocskort, hogy kétszobás házban lakik és nem egyben, hogy hetenként kétszer húst eszik és nemcsak puliszkát? Az oláh nép szörnyű rossz táplálkozása, őskori ruházódása és fényűzési igényeinek összezsugorodottsága ne legyen mértéke a

szörnyű rossz táplálkozása, őskori ruházódása és fényűzési igényeinek összezsugorodottsága ne legyen mértéke a magyar nép életmódjának és ne legyen oka pazarlással való vádoltatásának. Nézzük meg a francia paraszt életmódját: Kautsky valahol azt mondja azokra: Zustände schmutzigger, entwürdigendster. Not. De hát hol van még ettől a francia életmódtól a mi magyar népünk életmódja!” Szerző végkövetkeztetése ez: „Az oláh kigazda termelése a legkezdtelegesebb, fogyasztása a legigénytelenebb. A magyar kigazda termelése jobb a fogyasztása sokkal nagyobb, mint az oláhé. A szász kigazda termelése sokkal jobb, mint a magyaré, fogyasztása valamivel nagyobb.” „Az oláh parasztgazda gazdálkodási módja nem jobb ma, mint volt évtizedekkel ezelőtt és Európának csak az Ázsiához legközelebb eső népeinek gazdálkodási módjához hasonlítható”.¹⁾

És bár egyes vidékeken — különösen ott, ahol a románság se hasem volt jobbagysorban és ahol a szász elemmel való közvetlen érintkezés nevelően hatott reá — a román nép gazdasági és kulturális színvonala kezdi kiállani a versenyt a magyaréval, sőt a szászéval is: egészen véve kétségtelen, hogy az a jellemzés a valóságnak megfelelő.

A román népnek és általában az egész nemzetiségi népnek (a szászt leszámítva) nagyobb gazdasági elmaradottsága számos okban gyökerezik: Rendszerint a perifériák terméketlenebb vidékeit lakva, nem alakulhatott ki az a nagyobb mezőgazdasági *surplus*, mely minden iparnak és kereskedelemnek az alapja. Ez az oka annak is, hogy a nemzetiségi föld” eliparosodása még sokkal elmaradottabb, mint a magyaré. Ezer ember közül magyar vidéken 481.54 az őstermelő, ellenben tót vidéken 563.63; román vidéken pedig 633.38.

Azután — eltekintve a kis- és nagyüzemek gazdasági fölényének vitakérdésétől — kétségtelen, hogy csak az in-

¹⁾ Éber Ernő: *Fajok harca. Adatok az erdélyi nemzetiségi kérdéshez*. Budapest 1905, 164, 165. 1.

tenzív, modernül gazdálkodó, szövetkezeti alapokon nyugvó kisbirtok lehet a gazdasági haladás formája, nem pedig az az extenzív, eladósodott, izolált és a kortól elmaradt kis- és törpebirtok, mely nemzetiségi vidékünknek gazdasági típusa.

Ez a két ok — melyhez kétségtelenül a politikai és köz-igazgatási elnyomatás is hozzájárul — azt a harmadikat eredményezi, hogy a nemzetiségi vidék szellemi kultúrája sokkal alacsonyabb (miként számszerűleg kimutatva láttuk) ami a gazdasági fejlődést súlyosan megbénítja. „Tudatlanságának eredendő oka — mondja Éber a román parasztról — hogy az első fokon, a népiskolában nem kapja meg a tudás elemeit”.¹⁾ Az is igaz, hogy a vallási élet fanatikus ereje (különösen a románoknál) ugyancsak egyik békója a gazdasági előrehaladásnak. Nem csekély tényező ebben az eredményben a népies gazdasági szakoktatás teljes hiánya is. E kérdésben az előbb idézett író ezzel az okoskodással akarja megnyugtatni lelkiismeretünket: „Az bizonyos, hogy az oláh birtokosság részére ma nem állanak fönny olyan állami intézmények, ahol a mezőgazdasági tudást elsajátíthatná. Azt kívánni azonban, hogy a magyar állam más mint magyar nyelvű tanítóintézményeket létesítsen, botorság volna. Ha tehát azt állapítjuk meg, hogy az oláh nemzetiség a felsőbb és alsóbb gazdasági oktatástól távol áll, hogy sem a gazdasági tanintézetekben, sem a földműves iskolákban, sem a gazdasági iskolákon, sem a gazdasági tanfolyamokon, sem a népies gazdasági előadásokon, sem gazdasági könyvek és lapok által gazdasági tudását nem gyarapíthatja: akkor nem szemrehányást teszünk az államnak, hanem sürgősen kell követelnünk azt, hogy az oláh népiskolák úgy készítsék elő a gyermekeket, hogy ezekből az állami intézményekből ne legyenek a magyar nyelven való járatlanságuk következtében már eleve is kizárva.”²⁾ Gyöngye érvelés ez, mely nem-

¹⁾ I. m. 166. I.

²⁾ I. m. 167. I.

csak ellentétbe kerül a jogállam legalapvetőbb követelményeivel, hanem lehetetlen orvosszert javasol, amint ezt a népoktatás kérdésénél látni fogjuk.

Csak természetesen, hogy az izolált és elmaradt földművelés és állattenyésztés, az analfabetizmus, a vallási babonák, az adminisztratív önkényuralom mellett a nemzetiségi vidékeken (különösen a románoknál) dúsan virít az *uzsora-kapitalizmus*. Szavahihető, a viszonyokat alaposan ismerő emberek közléséből tudom, hogy a pénzintézeteknél a 20% -os, 30% -os, sőt 40% -os kölcsönök is napirenden vannak. (Természetesen mindenféle díjak és illetékek címe alatt elburkoltan.) A pénzintézeti gründolás olykor nemzeti jelszavak alatt történik. A román értelmiség az állami és megyei hivataloktól elzárt fiai számára akar általuk megélhetést szerezni és politikai befolyását erősíti. A „hazafias” bankok pedig így akarják az illető vidéket politikai függőségbe juttatni.

Farkas Pál „rettenetes leleplezéseket” tett a román bankok uzsora-üzleteiről. A valóság az, hogy ezek az odiózus üzletek nincsenek nemzetiségekhez kötve, mert a kapitalizmus internacionális és nem ismer sem nemzeti, sem erkölcsi skrupulusokat. Tényleg, a Farkas Pál egész bűnlajstromát könnyű volna a „hazafias” pénzintézetekre vonatkozólag megismételni. Az egyedüli különbség a „hazafias” és a „nemzetiségi” bankok között abban áll, hogy a még szegényebb és még elmaradottabb nemzetiségi néppel szemben az uzsoarának még súlyosabb alakjai alkalmazhatók és hogy a nemzetiségi bankok többet áldoznak nemzetiségi kultúrcélokra, mint a hazafiasok magyar kultúrcélokra.¹⁾ Mindettől eltekintve különben csak természetes és a gazdasági fejlődésnek megfelelő, hogy valamely vidék helyi pénzügyeit az ott fel-

¹⁾ A nagyszebeni Sparcassa egymaga az 1910. évben közel 300 ezer koronát adott szász kulturális és egyházi célokra. A nagyszebeni Rodencredit ugyanolyan célokra 112 ezer koronát, a brassói Sparcassa 77 ezeret, a segesvári 21ezeret, a medgyesi 4 ezeret stb. (*Erdélyi Pénzvillág* 1911. okt. 15)

halmozódott tőke s a személyi viszonyokat alaposan ismerő helyi emberek lássák el. Minden sovíniszta vagy nemzetiségi hókusz-pókusz nélkül is *ceteris paribus* a helyi nemzetiségi intelligencia minden téren előnyben lesz a helyi ügyek igazgatásában. Ez a helyzet az önkormányzati elvnek csak egyik esete.¹⁾

De nemcsak a pénzügyi, hanem egyéb uzsora is kiszívja a nép életerőit. Ennek az uzsorának szinte materiális megjelenési formája van. Minden legelmaradottabb román havasi faluban is találni egy-egy erősebb, csinosabb, modernebb kőházat. Ez a szatócs-korcsmáros háza, az uzsorásé, mely ilyen szépen megnőtt a szegény parasztok tartozásaiból. Rendszerint 100%-ra dolgozó üzletemberek ezek, akik mellett ügyes-bajos dolgokban és főleg bankkölcsönök közvetítésében magas közvetítő díjért a parasztok rendelkezésére állanak. Ezekben az elmaradt vidékeken nem egyszer a pópa is jól díjazott ágense a pénzügyi intézeteknek. Szakasztott ugyanaz az állapot, mint amelyet, mint általános jelenséget, a ruthén vidéken Fényes László leplezett le.

A hitel anarchiája mellett azután az értékesítés anarchiája. Szövetkezeti elárúsításra senki sem gondol, hanem minden egyes paraszt maga viszi a távoli piacokra csekélyértékű termékeit. Ez a vásárramenetel és eladás gyakran két-három munkanapot is elvesz a paraszttól, a nyomában járó korcsmározás pedig igen gyakran anyagi romlásra vezet.

Még súlyosabbá teszi a paraszt gazdasági helyzetét, hogy a népszaporodás és az extenzív mezőgazdaság követ-

¹⁾ Okosan mondta erre nézve Hantos Elemér országgyűlési képviselő az „Erdélyrészi pénzügyi intézetek szövetségének” megalakulásakor Kolozsvárott: „A nemzetiségi pénzügyi intézetek növekvőben levő terjedése és megerősödése annak tulajdonítható, hogy szervezetbe tömörülve, segítenek egymáson és megvalósítani igyekeznek a legmodernebb banktechnikai berendezéseket. A nemzetiségi pénzügyi intézetek terjeszkedésének kulcsa, hogy olcsón, gyorsan, élelmisséggel és serénységgel vezetik a pénzt oda, ahol szükség van rá.” (*Világ* 1911, dec. 12. sz.)

keztében egyre kevesebb a föld. Ennélfogva a föld ára horribilis összegekre emelkedik. A föld ma a nemzetiségi paraszi vágyódásainak épp annyira a középpontja, mint a magyar paraszt törekvéseinek. Innen magyarázható meg az az elkeseredés, melyet a magyar kormány szerencsétlen *telepítési politikája* okoz. Ez a politika ma egészben véve olyan szegényes eszközökkel¹⁾ folyik, hogy úgy a birtok-, mint nemzetiségi politikában *quantité négligeable*-nak tekinthető, gazdasági téren alig más, mint egy része a gentry-életmentési akciónak. Nemzetiségi vonatkozásaiban ellenben igaz az, amit Árgus írt róla:

. . . Minden ember, aki nemzetiségi vidéken megfordult, tapasztalhatta, hogy a földműveléssel és állatneveléssel foglalkozó másajkú parasztság legnagyobb mértékben híjján van a legszükségesebb létfeltételeknek: a földnek és legelőnek és ezért kénytelen keservesen küzdeni a mindennapi kenyérért és sok helyen — hogy éhen ne vesszen — nyomorult faluját otthagyni és jobb hazát keresni. Az állami birtokok egy részét kormányaink telepítési célokra tartják fenn és magasabb politikai szempontok által vezéreltetve — más vidékről hoznak többnyire fajmagyar telepéseket oda, hol az odavalók föld hiányában nyomorognak. Ilyen import a törzslakosságot mód felett bántja, látva, hogy a kormány „idegeneket” pártol, őt pedig mellőzi. Ezek az importált telepések ritkán válnak be, nagy részük különböző hajlamaik és életmódjuknál fogva sehogy sem bír alkalmazkodni és elébb-utóbb elpusztul; az igénytelen, szívós és alkalmazkodó tót vagy oláh pedig minden nyomorúsága mellett is megmarad. A kincstári és alapítványi birtokok egy részét árlejtésen, vagy azonkívül leginkább olya-

¹⁾ A telepítési alap kezelésében az 1902. év végén 24.127 kat. hold kiterjedésű birtok volt. (*Magyarország Földművelésügye 1897—1903.*) Budapest 1903, 142 l.) A pózeni grandiózus kísérleteknek szerencsétlen kimenetele után, a nemzetiségi szempontok belekeverése egy ilyen erőtlen próbálgatásba a legnaivabb politikai szatócskodás.

nok kapják haszonbérbe, kik vagy szerzett vagy csak ezentúl szerzendő „hazafias érdek” fejében kellő protekcióra tettek szert, vagy megkapja a zsidó vagy nem zsidó föld-uzsorás, ki a 10 koronáért kapott hold földet, aztán a földéhes oláh vagy tót parasztnak 20—40 koronáért adja albérbe; ily manipuláció mellett ne csodálkozzunk, ha a nép közt elterjedt az a vélemény, hogy az állam a zsidósággal szövetkezve, a nép kizsarolására törekszik”.¹⁾

Alig szükséges külön is kiemelni, hogy ez a telepítési politika u. n. speciális *nemzeti* szempontból is botorság, hisz tökéletes ellenlétben van az asszimiláció amaz alaptörvényével, hogy a *tenger magába olvasztja a szigetet* s azon a képtelen föltételezésen épül fel, hogy a sziget fogja a tengert elnyelni. A végeredmény azután természetesen az, hogy a néhány száz magyar települt beolvad — nyelvben és szokásokban — az idegen nemzetiségi tengerbe. E mellett gazdaságilag is szerencsétlen experimentum: mert az agyontámogatott állami telepések kényelemszerető urak lesznek, kik nem állják ki az élet-halál harcot folytató román parasztság gazdasági versenyt.

Így válik a nemzetiségi politika második követelményévé a parasztság gazdasági felkarolása. A nemzetiségi pártok — a szászság kivételével — ezt még igen tökéletlen mértékben teszik s megelégszenek a középosztályra fontos bankügy fejlesztésével. A szövetkezeti ügy még elhanyagoltabb, mint magyar vidéken. Az öntudatos gazdasági politika a társadalmi fejlődés késői gyümölcse s oly szellemi és erkölcsi értéket tételez föl, melyek felett ma még alig rendelkezik a magyarság és éppen nem a nemzetiségek. (Ismét eltekintve a szászoktól.) A magyar állam se képes erre. Pedig egy nagystílusú és átgondolt gazdasági politika egyedül lehetne képes az összes nemzetiségeket és a magyarságot közös érdekekben egyesíteni.

¹⁾ I. m. 69, 70. 1.

A közigazgatási és közgazdasági vonatkozásainál még lalán fontosabbak a nemzetiségi kérdés nyelvi és iskolai vonatkozásai. Mert ez a nemzetiségi kérdés legérzékenyebb oldala, hisz minden küzdő nemzetiségi mozgalom a közös nyelv és a közös hagyományok kultuszán épül fel. (E folyamat lélektani okait már megismertük.) Most tehát, hogy az egyre inkább megnövekedett sovinizta és nacionalista áramlat nyíltan vagy titokban, de egész kétségtelenül oda törekszik, hogy a nemzetiségek nyelvét háttérbe szorítsa s helyette a magyar nyelv kényszerű oktatását a népiskolákban egyre nagyobb mértékben vigye keresztül: csak természetes, hogy a nyelvükben megtámadott nemzetiségek igen érzékenyen reagálnak ezen törekvésekkel szemben s a türelmetlen magyarosítás eme tényei végeredményükben csak a nemzetiségi öntudat megerősítésére vezetnek, egészen úgy, amint az erőszakos németesítési kísérleteknek nagy szerepük volt a magyarság nemzeti öntudatának fölkeltésében.

És ez az érzékenység és ellenállás tényleg indokolt is. Indokolt a nemzetiségi küzdelmek kollektív lélektana szempontjából, melyben a közös nyelv ápolása és fejlesztése a leghatalmasabb összefűző és az egyéni önzést a közös érdeknek alárendelő erő. De indokolt szociális szempontokból is. *Ugyanis az iskolai kényszermagyarosítás egyik fő-fő oka a nemzetiségi nép siralmas kulturái elmaradottságának.* Mert ott, ahol a nemzetiségi nép minden magyar kultúrától távol zárt telepterületein él, minden iskolai magyarosítás lehetetlenség, mert az iskola a maga négy órájával teljesen tehetetlen az élet húsz órájával szemben. Ha az erdélyi nagy román néptengernek valamennyi falujában a népiskola csupa, az Apponyi Albert nyelvtelhetségével megáldott gyermekekből állana is s ha valamennyi népiskola minta kultúr-intézet volna — nem pedig túlzásúfolt egyetlen tanterem volna egy-két rosszul fizetett, agyondolgoztatott, gyöngye előképzettségű tanító kezében — : akkor is az erőszakosan alkalmazott magyar tannyelv csak azt eredményezhetné, hogy a

gyermek megtanulnának egy pár mondatot magyarul, a melyet sietne velük az élet elfeledtetni és nem tanulnának meg egy egész sereg hasznos és az életre nélkülözhetetlen ismeretet, mivel idegen nyelven nem lehet számolni, gondolkozni, írni-olvasni megtanítani oly gyermekeket, akiknek túlnyomó többsége egész életükben pl. román szónál egyebet — adott földrajzi és nyelvi helyzeténél fogva — nem fog hallani. Ellenben ha saját nyelvükön jó és ingyenes állami népiskolákban csakugyan elültethetnék a gyermekekben a kultúrelét csíráit és a magasabb emberi sorsba való fölemelkedés vágyát: akkor a nemzetiségek legképesebbjei szívesen fognák második nyelvként megtanulni azt a nyelvet, mely őket magasabb élet-standardba vezet, egészen úgy, mint Észak-Amerika szabad és magas napszámot adó kultúrlevegője játszi könnyüséggel asszimilálja a „legállamellenesebb”¹ nemzetiségeket és fajokat is.

Tényleg és valóban a kérdés nem az, hogy a nemzetiségek megmaradnak-e tótnak, romának stb. avagy magyarokká lesznek-e, hanem az, hogy *megtanulják-e tótul, románul azt a kultúr minimumot, mely nélkül európai közgazdaság és közigazgatás nem lehetséges, vagy megmaradnak-e abban a barbár tudatlanságban és babonában, mely őket alkalmas anyagává teszi minden gazdasági korrupciónak és politikai önkényuralomnak.* Egy népet, mely tömött sorokban él földjén, teljesen lehetetlen nyelvétől megfosztani. Azt magyarrá nem tehetjük, legfeljebb még néhány évtizedig megtarthatjuk abban a félbarbarizmusban, mely az agrár-feudalizmus rendszerének alapja. A nemzetiségi nyelv és a nemzetiségi öntudat elkerülhetetlen átmeneti fok magasabb kultúrához s mint ilyen minden nemesebb és magasabb internacionalizmus történelmi előfömlétele.

„A középiskolákból kikerült növendékek — írja Kunfi Zsigmond — akik nyolc éven keresztül tanulnak valamely idegen nyelvet, a dolgokkal ismerős emberek egybehangzó

'iMete szerint a legritkább esetben tudják gondolataikat az illető nyelvben, szóban és Írásban kifejezni".¹⁾

Mily döreség tehát azt várni, hogy szegény, elmaradt népiskoláinkban a rettenetes tömegnyomor és gyermeknap-szám közepette hat-tíz éves gyermekeknél legyen eredményes olyan módszer, mely a főváros mintagimnáziumaiban a legkiválóbb tanerők mellett, csődöt mondott legintelligensebb családaink érettebb korú ifjainál, kiknél maga a család erősíteni törekszik a tanár munkáját?

Nem is lehet kétséges, hogy igaza van az imént idézett írónak, mikor azt állítja, hogy „a magyar nyelv tanulására fordított idő anélkül, hogy a kívánt eredményre vezetne, megakadályozza a tanítás egyéb ágainak viszonylagos hatékonyságát”²⁾ és minden túlzás nélkül írhatta Babes Emil, hogy: „... ami pedig különösen a magyar nyelv sikerebb tanítását illeti, eme szempont az elemi oktatás terén indokolatlan túlbecsülésben részesül; a magyar nyelvnek a népiskolákban való forszírozásának semmi gyakorlati értéke nincsen, mert hiszen mindenki tudja, hogy mihelyt a falusi gyermek az iskola porát lerázva, a családi tűzhelyre tér vissza, ezzel együtt lerázza a magyar nyelvnek a gyakorlati ismeretek rovására keservesen elsajátított, különben is fogatékos ismeretét is, úgy lévén a magyar nyelvvel, mint ezen sorok írója a göröggel, melylyel fiatal éveit elkeserítették és ha most egy görög feliratot lát, alig bírja elolvasni. Mert nem az iskola, hanem az élet a legnagyobb nyelvmes-ter; a világtörténet nem mutat egyetlen példát arra, hogy valamely népfaj az iskola útján nyelvében átalakult volna.”³⁾

¹⁾ *Népoktatásunk bűnei*. Budapest 1908, 55. 1.

²⁾ I. m. 59. I.

³⁾ *A népiskolai törvényjavaslat s a nemzetiségek*. Idézi Árgus: i. m. 44. 1. — Természetesen azok a tanfelügyelő urak, kiket e tárgyban Halász Ferenc megkérdezett, másképp látják a helyzetet. De lehet-e objektív válaszokat várni oly férfiaktól, akiknek hivatali boldogulása és elismerése épp attól függ, hogy a magyar nyelvtanítás terén milyen eredményeket érnek el? Még így is akadtak válaszok, melyek sokat

Általában nemzetiségi oldalról gyakran és a legkomolyabb emberek adtak kifejezést ama meggyőződésüknek hogy mikor ők a népoktatás magyarosító törekvéseit perhorreszkálják, nem vezeti őket semmi ellenszenv a magyar nyelv ellen. Ellenkezőleg, sokan melegen óhajtják, hogy a nemzetiségi nép az állam nyelvét saját érdekében megtanulja anyanyelve mellett. Ők csupán a magyarul tanítás ama rendszere ellen küzdenek, melynek titkos vagy nyílt alap gondolata az, hogy a nemzetiségek anyanyelvét elrabolja s mely csak oda vezethet, hogy néhány magyar szó vagy mondat beszajkózását a nemzetiségi nép oly drágán fizesse meg: *kulturális létminimuma elvesztésével.*¹⁾

És hogy ez a vélemény és meggyőződés tényleg az egyedül helyes, azt nemcsak általános lélektani és szociológiai megfontolásokra alapítom, hanem közvetlen tapasztalataimból tudom, valamint oly egyének nyilatkozataiból, kik szintén közvetlen tapasztalatokra építenek. Erdélyi s felföldi utazásaimban mindenütt azt tapasztaltam, hogy a népiskola eredményei magyar tanítás dolgában teljesen meddők ott, ahol valamely közeli városi gócpont, vagy legalább is valamely számbavehető magyar kisebbség nem erősíti az iskola munkáját az élet mindennapos nyelvbeli érint-

árulnak el. Így pl.: Ung vármegye tanfelügyelője a valóságnak megfelelően mondja: „Az eredmény — nem egyforma. A nyíltabb, hozzáférhetőbb, élénkebb forgalmú pontokon fekvő községekben, az állami iskola meglepő eredményt mutat fel... Az egészen zárt, félreeső, tisztán nemzetiségi falvak által körülvevett községekben levő állami iskolák eredménye a magyar beszéd és szellem tekintetében már nagyobb részben elvész. A tanulók az iskolában jól (?) megtanulnak magyarul beszélni, mivel azonban az iskolából kilépve csak akkor hallanak magyar szót, ha idegen téved falujukba, vagy ők mennek a városba, az elért szép eredmény lassan-lassan eltűnik.” (*Állami oktatás*, Budapest 1902, 106, 107. 1.)

¹⁾ Gyakran hangsúlyozta pl. ezt a szempontot Goldis László kitűnő és szakszerű beszédeiben.

kezeseivel, E nélkül, merő, értelmetlen szajkózás mindaz, ami végbemegy.

Íme néhány példa vagy saját tapasztalataimból, vagy feltétlenül megbízható *magyar* forrásokból:

Egy barátom, közigazgatási körútja alkalmával egy községi iskola (mindenütt szolgálhatok nevekkkel) nyitott ablakából kétségbeesett kiáltásokat hallott. Megállt és figyelt. A szegény tanító lélekszakadva kiabálta és nádpálcájával verte hozzá a taktust: „Tass, Huba, Töhötöm! B-m a természeted! hát még mindig nem tudod!” . . .

Egy községben, melyben Jancsó Benedek is örömmel ismerte el a tanító szép eredményeit, egy kis leány „kezét csókolommal” üdvözölt, örvendező kérdésemre, hogy „hova mégy kis leány” azonban egy árva szót sem tudott válaszolni, ellenben az „unde mergi”-re kifogástalan választ adott. Egy egész csomó, legkülönbözőbb gyermeket és felnőttel megszólítva, egyetlen magyar kérdésre sem kaptam választ.

A község előljáróságától azt a felvilágosítást nyertem, hogy a tanító a „legszebb sikerrel működik”, de csak hat ember tud (4000 lakos közül) magyarul és ezek is a katonaságnál, vagy városban élve tanulták.

Egy másik faluban maga a tanító dicsekedett nekem szép eredményeivel. De egyetlen egy gyermeket sem találtam, ki összefüggőleg képes lett volna magát kifejezni, legfeljebb stereotip kérdésekre tudott válaszolni. Pl. Milyen színű az asztal? és más ilyen „szemléltető oktatási” eredmény.

Egy harmadik községben szolgabírói hivatalba lépett egy volt kitűnő tanuló, hogy magát a magyar nyelvbe, melyet négy-öt év alatt teljesen elfeledett, újra begyakorolja.

Ugyanott egy magyar tanítónő, ki egy szót sem tud románul, a *Szenháromság* szót úgy magyarázta, hogy három ujját mulatta tanítványainak. A magyar állami iskolák rendszere e tekintetben képzelhető a legnagyobb hibát

követi el. Oly tanítók és tanítónők mennek többnyire nemzetiségi vidékre, kik a nép nyelvéből egy árva szót sem tudnak. Elképzelhető, hogy minő eredmények jönnek azután létre a túlzásfolt gyoszlályos iskolákban! Ez pedagógiai szempontból oly képtelen helyzet, hogy még az oly vaskéz- zel „asszimiláló” porosz uralom is elrendelte, hogy egyosztályú elemi iskolákban Nord-Schleswigben csak olyan tan- erők alkalmazhatók, kik dánul tökéletesen tudnak! A ha- derslebeni s tonderni preparandiákhan pedig tanítják a dán nyelvet!

Csoda-e, ha ilyen tapasztalatok mellett nemzetiségeink öntudatosabb része borzad az állami iskoláktól s inkább beéri a selejtes felekezeti iskolákkal.

Másutt egy értelmes paraszt ember panaszkolt nekem, hogy a gyermekek sem románul, sem magyarul nem tanulnak meg és bölcsen tette hozzá: „előbb kellene őket jól románul megtanítani, azután magyarul, így több eredménye volna.”¹⁾

Egyáltalán a népben semmi ellenszenv nincs a magyar nyelvvel szemben. Ott, ahol jó állami iskola van, még *áldozatok árán is* oda küldik gyermekeiket a rosszabb felekezeti iskola helyett.

Ott, ahol a népesség vegyest lakik, gyakran hallottam, hogy az iskolában a gyermekek nagyon keveset tanulnak magyarul, ellenben a székely gyermekektől, játszadózás közben elég jó magyar tudásra tesznek szert.

Egy másik faluban a román pap nagyra van az iskola magyar eredményeivel. Egy nagyon értelmes arcú gyermeket szólítok meg: — Hogy hívnak? kérdezem. Semmi vá- lasz. A pap segítségére jön: — Úgy tessék kérdezni: Hogy

¹⁾ Egy délvidéki sváb származású tanító tényleg saját felelőssé- gére megkísérelte ezt a módszert. Előbb tanította a gyermekeket románul írni és olvasni s csak azután magyarul. A kísérlet bevált. S mikor utólag, jó eredményeire hivatkozva, a tanfelügyelő engedélyét kérte ehhez az új módszerhez, ezt a választ nyerte: — Ne kérdezze, hanem folytassa!...

hívnak *Tégedet* — mert így tanulta. És tényleg kibővített kérdésemre megjött a precíz válasz, a magyar népoktatás nagyobb dicsőségére.

Egy másik helyen a tanfelügyelő úr köszöntött be. A remegő tanító maga akarja föltenni annyi kinnal betanított keserves kérdéseit a szegény nebulókhoz. A tanfelügyelő úr azonban kérlelhetlenül leintette a kétségbeesett embert és maga adott fel igen egyszerű kérdéseket. *Egyetlenegyre sem kaptt értelmes választ.* A vihar kitört. A szegény tanítót áthelyezéssel fenyegette stb.

Ha így ez a rendszer a magyar tanítás szempontjából teljesen érféktelen, másrészt igen alkalmas arra, hogy az iskola többi eredményeit is tönkre tegye. A szerencsétlen tanító nagyon jól tudja, hogy a „hazafias” tanfelügyelő csak a „nemzeti eredményekre”, a magyar tanításra kíváncsi. Ezért büntet és ezért jutalmaz. Minden más Hekuba neki. Egy-egy magyaros üdvözlét, egy-egy jól beszajkózott válasz, egy-egy hazafias vers és dal olykor csodákat művel és a buzgó tanítónak nem egyszer hazafias jutalmakat eredményez. Ellenkező esetben megrovás, fenyegetés, áthelyezés.

Csak természetes, hogy a megrökönyödött tanító minden idejét és minden erejét a hazafias drillre fordítja, mit sem törődve a többi ismeretekkel, így történhetett meg, hogy a felekezeti iskolákban több helyen a sovinszta Jancsó Benedeknek magának kellett megrónia a román *nyelvnek nem elegendő tanítását!*

Ez az egész rendszer tényleg csak a nemzetiségi nép kultúrnívójának szomorú lesüllyedésére vezethet és egészen természetes, hogy a nemzetiségi politika főcsatakiáltása a magyarosító népiskolák ellen fordul s e harcában a nagy néplömegek igaz, reális életérdekeire és égő bánalmaira tárna szkodhatik.

III. FEJEZET

A nemzetiségi nép sérelmi többlete. A „magyarosítás”

Magyar u. n. szabadgondolkodó részről gyakran hallható, hogy voltaképp egyugyanazon nyomás nehezedik a magyar és a nemzetiségi népre: a feudalizmus közös nyomása. Tehát különleges nemzetiségi sérelmekről nem lehet szó. Nagyon felszínes álláspont ez, mely egy rövid elemzés alatt összeroskad.

A nemzetiségi középosztály elnyomott osztály: reánehazedik a magyar uralkodó osztály bojkottja, mely őt kizárja a hivatali, közéleti és társadalmi érvényesülésből.

A nemzetiségi népre reánehazedik az agrár-feudalizmus egész nyomása épp úgy, mint a magyar népre: ázsiai közigazgatás, igazságtalan adózás, rossz iskola és a gazdasági uzsora minden neme. De a nemzetiségi nép elnyomása még sokkal súlyosabb, mint a magyaré. A nemzetiségi gyűlölködés által elvakítva, a magyar junker még sokkal kevésbé lát embert a nemzetiségi parasztban, mint a magyar parasztban; az idegen nyelvű közigazgatás és bíraskodás még fokozza a nép sérelmeit, a magyarosító iskola pedig a nemzetiségeket még alacsonyabb kultúrfokon tartja meg. Vagyis a helyzet úgy áll, hogy az összes magyarországi népek közös szociális sérelmeihez speciális nemzetiségié is járulnak. *És épp ez a plusz alkotja a nemzetiségi kérdést*, íme egynéhány:

Nemcsak a nemzetiségi köznép üldözött, hanem az a nemzetiségi intelligencia is, mely nem áll be az uralkodó úriosztály zsoldjába, hanem hű marad népe politikai és kulturális törekvéseihez. Az ilyen nem kap hivatalt, nem nyer bebocsátást az úri kaszinókba, választásoknál minden brutalitás tárgya, örökös sajtóperek elszenvedője, állandó társadalmi bojkott élvezője.

De maga a nemzetiségi nép helyzete és elnyomottsága nem ugyanaz, mint a magyaré. Aki az ellenkezőjét állítja, feleljen ezekre a kérdésekre:

Mikor látott *magyar* parasztembert azon panaszkodni:
hogy a csendőr hasba lőtte, mert nemzeti kokárdát hordott;

hogy a szolgabíró kidobta, mert nem tudott magyarul beszélni;

hogy a járásbíró igaztalanul ítélte el, mert a züllött tolmács helytelenül fordította le panaszát;

hogy gyermekei nem tudnak írni-olvasni, mert a drága időt idegennyelvű dalok és szavalatok bemagolására fordítják az iskolákban;

hogy daloskörüket, vagy olvasó-egyesületüket a hatóság nem engedélyezi, mert annak nyelve nem az államé;

hogy képviselőnek, jegyzőnek, bírónak a saját emberét nem választhatja meg, mert annak anyanyelve nem magyar és népe kultúráját akarja fejleszteni;

hogy minden idézés, adóintés, hatósági hirdetés rá nézve állami titok, mivel nem érti meg a magyar nyomtatványt.

Mások meg azzal akarják liberális lelkiismeretüket megnyugtanni, hogy nemzetiségi kultúra nincs: se tót, se román és *de strigis* . . . A dolog ezzel szemben úgy áll, hogy nem is beszélve a hazai szász nép fölényes kultúrájáról — mert a kultúra nemcsak vers, szobor és kép, hanem és elsősorban intenzív mezőgazdaság és ipar! — a magyarországi nemzetiségek kultúrképessége, legalább is a románoké és a tótoké, nem lehet vitás, ha látjuk, hogy minden mostoha körülmény, sőt erőszakos üldözés dacára egy igen figyelemreméltó gazdasági és irodalmi szervezetet hoztak létre. Persze ez a kultúra még messze a magyaré mögött marad, de nem szabad feledni, hogy a hazai tótság és románság két, vele azonos és már teljesen kifejlett kultúrgócpontra támaszkodhatik. Az egyik Prága, a másik Bukarest. Ennek az egyre fejlődő cseh és román kultúrának minden gyarapodása azonnal és közvetlenül az ő magyarországi fajrokonai erő kifejtéseit is éleszti. A tótság és a románság erőszakos elmagyarosítása lehetetlenség volna akkor is, ha roko-

nok nélkül élnének Európában. De két hatalmas, velük rokon politikai és kulturális szervezettség létezése az ilyen törekvést nemcsak lehetetlenné, de esztelenné, mert állami egységünkkel veszélyeztetővé, teszi.

Nagyon természetes, hogy mindez az elnyomás a nagy néptömegek előtt, mint *magyar elnyomás* jelentkezik s a kollektív lélek egyszerűsítő és szimbolizáló hajlandóságánál fogva oly ideológiához vezet, mely a nemzetiségi népnyomorúságainak egyedüli okát a magyar uralomban látja.

Ez az állapot, a politikai elnyomatás és a társadalmi bojkott krónikus állapota, a keserűség és a harag nagy tömegét halmozza fel a nemzetiségek lelkében. Ennek dacára a nemzetiségek nagy többségének lelkiállapota inkább a passzív rezignáció, mint a harcos gyűlölet. Nagy, hatalmas urak, kik életüket a politikai szenvedély kiélésére fordíthatnák, nincsenek közöttük. Szerény, kis existencia a legtöbb, aki szükös kenyerét félti s nem mer a hatalommal szembe helyezkedni.

Volt alkalmam ezt a kedélyhangulatot közvetlenül megfigyelni úgy a népben, mint a polgárságban.

A népnek a nemzetiségi kérdés egyszerűen jó és a nyelvén tudó közigazgatást és iskolát jelent. Az „ő véréből” legyen a tisztviselő és a tanító. Ne bántsák a nyelvét és a szokásait. Ne basáskodjanak vele idegen emberek. Az ő „magyargyűlölete” a magyar gentryvármegye elleni gyűlölet. Bízik az *Imparata*-ban, mint aki az elnyomott nép pártján van. Kifelé abszolúte nem gravitál. Még a határszélén is, ahol pedig tömegesen megy a külföldre dolgozni, többnyire visszatér kis földjére és kunyhójába az év bizonyos szakában. S az állami kapcsolódások problémája teljesen kívül esik szellemi horizontján.

A nemzetiségi középosztály lelki világa természetesen komplikáltabb. A túlnyomó többség itt is tompa elkeseredéssel nézi a dolgokat. A magyar társadalomból úgyszólván teljesen elzárkózva él s nyelve és irodalma művelésével vigasztalja magát. Arckifejezésükön és beszédmodorukon

meglátszik az üldözött emberek bizalmatlansága. A magyar gentryt jellemző szabad és diadalmas fellépés (az uralkodás és a munkanélküli jövedelemnek ez a lelki kísérője) teljesen hiányzik a nemzetiségi középosztályból. Szemükben van valami réveteg, bizonytalan vagy szomorú kifejezés, mely a zsidókat is és az üldözött fajokat általában jellemzi. Tűrő, szenvedő, rezignált emberek. Mindenkiben ellenséget látnak, ki magyar részről közeledik hozzájuk. Ellenséget vagy kémet. Ép azért külön ajánlólevél nélkül alig hallhat az ember bizalmas közléseket. Egy kitűnő román tanférfiú, rendkívül intelligens ember, magyarul szebben beszél, mint Apponyi Albert, mondta nekem (és előadása nagyban megegyezett mindazzal, ami számos más öntudatos nemzetiségi tirtól hallottam):

„Politikusaink harcolnak: ez az ő élethivatásuk. De mi nem avatkozunk be a napi politikába. Állásunkat, nyugalmunkat veszélyeztetné az. Különben is sok időre lehetetlennek vélek minden javulást. A magyarok és a nemzetiségek közötti viszony teljesen meg van mérgezve. A tudatlan vagy rosszhiszemű sovinszta sajtó elhitette a magyarsággal, hogy mi a haza ellenségei vagyunk s ez a hit minden együttműködést lehetetlenné tesz. Én egy nagy magyar városban nevelkedtem, mivel apámat nemzetiségi vidékről odahelyezték, mint ‚dákorumánt.‘ Ezen származásom ellenére első tanuló, majd az önképzőkör elnöke voltam. Az iskolában mindig a ‚vadoláht‘ hallottam emlegetni, ugyany nyira, hogy mikor az önképzőköri könyvtárban az Akadémia valamelyik kiadványa került kezembe a ‚Vad népekről‘, dobogó szívvel olvastam át a könyvet abban a hitben, hogy végre az én népemről is fogok részletesebb tudósítást hallani.”¹⁾

¹⁾ Adatgyűjteményemben van néhány nemzetiségi fiatal ember levele, melyekben nagy közvetlenséggel írják le, hogy miként tette őket népük elszánt védelmezőivé a magyar iskola durva sovinszta hangja, pedig sem bennük, sem családjukban a nemzetiségi gyűlölet egyetlen paránya sem élt.

„Ilyen és hasonló dolgok megmérgezik a fiatalság lélekét. Azután az élet kenyéririgysége még jobban megnöveszti azokat a veszedelmes csírákat. Már több mint tíz éve élek itt ebben a városban (Magyarország egyik legnagyobb és legintelligensebb városa), de még soha egyetlenegyszer sem fordult elő, hogy bizalmasan beszélhettem volna magyar emberrel, pláne a nemzetiségi kérdéstről. Pedig néhány vérig üldözött, elkeseredett fanatikust leszámítva, az egész nemzetiségi középosztály jó hazafi. Jól tudja, hogy az országtól való elszakadás nemcsak lehetetlen, de rá nézve káros is volna, mivel Románia szegényebb és alacsonyabb kultúrájú ország.”

Hányszor, de hányszor hallottam ilyen és hasonló nyilatkozatokat, melyek nemcsak az őszinteség igazmondásának lélektani bélyegét hordták magukon, hanem igazak azért is, mert a tényleges, kényszerű lehetőségeknek megfelelőek. De azért a nemzetiségi középosztály felfogását nem az ezrek véleményei szerint ítélik meg, hanem a Popovicik és társaik könyvei szerint, kikben a rendőrállam brutalitása végleg kiölt minden szolidaritási érzést a magyar állammal szemben.

A feudális jellegű jogrend és közigazgatás által ütött nemzetiségi sebeket azután végleg megmérgezi a magyar társadalomnak úgynevezett hazafias tevékenysége. A különböző közművelődési egyesületek, mint a német Ostmark és Nordmark hasonló egyesületei, csak ártnak annak a sovíniszta célnak, melyet szolgálnak, mert lármás és nyegle tüntetéseikkel minduntalan provokálják a nemzetiségek érzékenységét. Nem valami nemzetiségi izgatónak, hanem egy hazafias erdélyi alispán, így jellemzi pl. a legnagyobb ilyen magyar egyesület működését: „Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület az ő pár milliójával békóba szorított műbirkózó, mely összes erejét egy pár hazafias banketten elmondott pohárköszöntőben fejt ki, de látható eredményt kimutatni alig tud.

Hiszen ez az egyesület annak a pár milliónak csak a

kamatait tudja felhasználni tisztviselő fizetésekre, körutazási költségekre s néhány falusi iskolára és e közben az évi jelentések során kénytelen elárulni a magyar faj erősítésére szolgáló tevékenységének összes aknáit, hogy azokkal szemben a nemzetiségek rögtön ellenaknákat ássanak . . .

Félek kimondani, de ma talán már nem következnek meg érte, ha kimondom, hogy az EMKE mostani működési irányával, jelen viszonyok között, *többet árt, mint használ*; mert dobbal nem lehet verebet fogni és Jerikó falait trombitákkal nem lehet többé ledönteni”.¹⁾)

Lármás tüntetések, zajos vigalmi búsulások, néhány jó színekura, egy-egy hazafias stipendium: ezekben szokott kimerülni az ily célzatú honi és külföldi egyesületek összes tevékenysége.

És az ilyen naív, hazafias játszadozást még a németeknek el lehet nézni, hisz elég gazdagok, hatalmasak és műveltek ahhoz, hogy ilyen luxust megengedhessenek *alldeutsch* érzelmeiknek: de az analfabetizmus, a földtelenség, a tuberkulózis klasszikus hazájában égbekiáltó bűn, ha a csakugyan pusztuló színmagyar parasztság megmentése helyett milliókat dobunk ki arra, hogy nemzetiségi polgártár-

¹⁾ Erdély földje, *Az Újság* 1909. évfolyamában. Legutóbb pedig Lázár György polgármester a D. M. K. E. ünnepi közgyűlésén így nyilatkozott, a napisajtó egybehangzó tudósítása szerint:

„Az egyesületi élet — mondta a többi közt — az utóbbi években dekadenciába esett. A hanyatlás oka a magyar szalmatűz, a kitűzött célok nagyságához képest az erők elégtelensége és a hazai egyesületi élet általános pangása. Már gróf Apponyi Albert is kifejezte ebbéli aggodalmát: a lelkesedés lehűlt és a magyar szalmatűz sajnálatosan érvényesült úgy a társadalom, mint a vezetőség részéről. A dekadencia másik oka az erők elégtelensége s erre vonatkozóan el kell olvasni az alapszabályokat. Az ember szinte megdöbben a munka nagyságától, sokirányúságától, melyet az egyesület maga elé tűzött. A realitás hiánya első tekintetbe nyilvánvaló. Az évi jelentések ily körülmények közt nem csoda, ha porhintés jellegével bírnak. A harmadik oka az egyesületi élet általános pangása, mely nem szorul bizonyításra. Rengeteg sok az egyesület, valóságos rafinériával gondolnak ki homályos célú egyesületeket, hogy bankettezhessenek, ünnepelhessenek és községi segítségért folyamodhassanak. Persze, hogy igazi érdeklődés ily körülmények között a komoly egyesületek iránt sem lehetséges.”

A polgármester 111 későbbi „kimagyarázásai” mit se vonnak le nyilatkozata értékéből.

sainkon üssünk egyet s drága pénzen néhány renegátot szerezzünk, avagy egy pár hazafias nótát és versikét kényszer-árfolyam mellett heszajkóztassunk! Mikor sok százezerre rúg ama magyar paraszt gyermekek száma, kik iskolába nem jutnak el, mikor a magyar proletariátus százezrei vándorolnak ki földhiány folytán: nem valóságos sovíniszta téboly-e az, mely a társadalmi tevékenységnek amúgy is gyér és gyöngye sodrát ilyen meddő feladatokra fordítja! Ha már nincs bennük igaz humanizmus és a kultúra szeretete és csak a nem létező „faji egység” hangos jelszavai hevítik őket: akkor is a „fajmagyarság” fejlesztésének nem Hunyad és Trencsén megmagyarosítása az útja, hanem a magyar Alföld latifundiumainak parcellázása — mint Beksics Gusztáv tisztán látta — és a papi és grófi meddőség helyére szapora magyar parasztok telepítése!

Egyáltalán tartalmatlan torzkép az, melyet magyarosító politikának neveznek. A társadalmi asszimilációt csak nagystílű gazdasági és szociális politikával lehet előmozdítani, mely fejlettebb kultúréletébe vonja a lomha helyi partikularizmusokat! Kímélni minden érzékenységet, istápolni a néptömegek minden fölemelkedési törekvését, üldözni minden elnyomást és jogtalanságot: csak az ezeket az elveket képviselő kultúra és hatalom asszimilálhat. Nálunk épp az ellenkező történik. Borgózós bankettek nyegleségeivel, a nemesi klikkek kizárólagos uralmával, a nemzetiségek gazdasági és kulturális törekvéseinek szüntelen provokálásával akarnak asszimilálni. Hogy ez a magyarosító politika minő át nem gondolt, pusztán kurjongató hazafiságon alapszik, azt éles világításba helyezi ez a pár szám: körülbelül 1 millió 900,000 nem magyar anyanyelvű ember él oly vármegyékben és városokban, hol a népességnek nagyobbik fele magyar. Pl. kerekszámokban beszélve Esztergom megyében 18,000, Komárom megyében 21,000, Somogy megyében 35,000, Zala megyében 112,000, Borsod megyében 14,000, Békés megyében 77,000, Csanád megyében 37,000, Kassa városában 12,000, Szatmár városában 5000, Kolozsvárt

7000, *magában Pestmegyében 144,000 és Budapesten 148,000 idegen anyanyelvű ember él.* Nem nevetséges-e a magyar kultúra terjesztésére a forgalmi és szellemi életünkől legtávolabb eső nemzetiségi perifériákra menni akkor, amikor u magyar élet kellő közepén még ilyen erős nemzeti-ségi kisebbségek vannak? Az ilyen eljárás csak azt eredményezheti, hogy az erőszakos magyarosítás által felébresztett reakció olyan területekre is átragad, melyek különben a bé-kés egybeolvadás útján előre haladtak.

IV. FEJEZET

A kényszersmagyarosítás lélektani eredményei egybevetve a külföldi analóg tapasztalatokkal

Ennek az erőszakosan magyarosító politikának az eredményei azonosak azokkal, melyeket a külföldön hasonló politikával elértek: a gyöngye nyelvtanulási eredmények sehogy sincsenek arányban azzal a sok gazdasági és kultúrális kárral, melyet ez a politika okoz. A kényszerasszimiláció politikája a részletekben tarka különbségeket mutat fel egyes országok között úgy eszközei, mint hatásai tekintetében, hisz rendkívül különböző gazdasági, kultúrális, vallási miliőben, erkölcsi és hatalmi viszonyok között működik ez a politika. Mégis a kép lényegileg ugyanaz akár az orosz abszolutizmus támadja a finneket és a lengyeleket, akár a régi angol feudalizmus az íreket, vagy a walesieket, akár a német katonai bürokrácia a lengyeleket, dánokat és elzásziakat, akár a régi Ausztria a saját nemzetiségeit, akár a magyar feudalizmus a mi nemzetiségeinket. És első pillanatra szinte valami csodálatos van ebben a megegyezésben, ha az ember a Bemard Shaw, a Hugó Ganz vagy a Jóhannes Tiedje színes lélektani leírásait olvassa, melyekben az angol-ír, a lengyel-német és a dán-német nemzetiségi harc lelki velejáróit ismertetik. S mikor ezeket a tapasztalatokat egybevettem azokkal, melyeket magam szereztem a magyarországi nemzetiségi vidékeken és Nord-Schleswigben,

ámulatom még fokozódott, hogy a folyamat lelki képe mindenütt ugyanaz marad. Valójában azonban nincs ebben a megegyezésben semmi meglepő. Hisz ugyanaz a feudális szerveződés, vagyis ugyanaz a nagybirtokos nemesség, a régi közjogi-katonai eszmekör értékeléseivel át- és átítatva, ugyanaz a hatalmi, tekintélyi elv küzd mindenütt, vagy maga, vagy megbízottjai útján, kik az ő ideológiáját a rene-gátok fokozott scharfmacherizmusával képviselik, a primitívebb, őslakó, nagyrészt paraszt (nemzetiségi) népességgel szemben. A küzdő fejeknek ez a mély rokonsága mindenütt természetyszerűleg magával hozza, hogy a harc ugyanazokat a lelki jelenségeket váltja ki. Ha nem feledjük el, hogy ezek a jelenségek nem a nemzetiségi mozgalom alapvető tényei, hanem bizonyos határozott történelmi és gazdasági fejlődési fok szükségszerű következményei: ezen rezerva mellett nagyon tanulságos lesz a *kényszerasszimilációnak ezeket a mindenütt jelentkező törvényszerűségeit* megállapítani:

I. A kényszerasszimiláció politikája az elnyomott népben a nemzeti érzület és gondolatkör megerősítésére vezet. Míg az uralkodó állami hatalom képviselőinek hazafisága az üzleti és a hurrah-patriotizmus minden vonását magán hordja, vagy legjobb esetben a félművelt *Mitlaufereknek* kispolgári demagóg lármája: addig az üldözött és elnyomott népben az igazi tette- és áldozatra-kész hazafiságnak egy komoly áramlata él. És ez természetes is. A hazafiság az uralkodó, idegen, quasi gyarmatos klikkre nézve egy kiélezett hivatalnoki osztályharc jellegével bír, mely arisztokratikus hivatali és társadalmi monopóliuma megriadt védelmében a „haza” elleni merényletnek minősíti az általa „igazgatott” népnek minden gazdasági vagy kulturális megmozdulását, hisz tényleg a demokratikus közszellem minden gyarapodása az ő kiküszöbölésén dolgozik. Ellenben az elnyomott nép hazafisága tényleg egy *demokratikus tömegmozgalom* lényegével bír még akkor is, ha klerikális vagy nacionalista zászlók alatt úszik, mert az *anyanyelv* és

nz önkormányzat védelme tényleg minden nép *kulturális létminimuma*, mely nélkül nem lehet sem erkölcsi, sem társadalmi haladás egy egész sereg okból, melyeket e munka folyamán fölismertünk. Már pedig komoly erkölcsi tartalommal csak egy olyan mozgalom bír, mely valóságos tömegmozgalom, azaz azoknak érdekeit szolgálja, kik a mozgalom hadseregét képezik. Az elnyomott nép nemzetiségi mozgalma egy ilyen tömegmozgalom. Ellenben az uralkodó klikknek hazaárulást szimatoló és a hazát védő lármája csakis a feudális-bürokratikus szervezet momentán osztályérdekeit biztosítja.

2. Ennek a helyzetnek egy további szükségszerű következménye, hogy a *kényszerasszimiláció demoralizálja az uralkodó nemzetnek ezt a politikát űző rétegét, ellenben az elnyomott nép életképesebb elemeit megerősíti, erkölcsileg és szellemileg fejleszti*. A klikkérdék szolgálata mindig demoralizál, mert az elméket nem engedi egy szükös frazeológiából kiszabadulni és állandóan kénytelen az erőszak vagy lekenyerezés eszközeivel dolgozni. Hisz az adott helyzet szabad kritikai mérlegelése azonnal kimulathatná ennek a klikk-politikának nemzeti károosságát, míg egy fejlettebb morál, az igazságos demokrácia módszereinek alkalmazása egyszerre alapjaiban ingatná meg a feudális uralmat. Ezért jellemzi szükségkép szük látókörű fatalizmus és teljes erkölcsi nihilizmus (természetesen a „Haza” szentesíti az eszközöket!) ennek a politikának embereit. Ez annyira igaz, hogy a nemzetiségi harcban az uralkodó nemzet scharfmacherjeinek csak két típusát ismertem meg: a becsületes, de bornirt, nagyszavú hazafit és a stréber üzletembert, aki rendszerint nem tudja kiállani tekintettedet. Ezen okokon kívül az „asszimiláló” urakat az is demoralizálja, hogy minden egyenlőtlen harc megrontja a jellemet. Nerm lehet veszély nélküli, jól megvédett, állami pénzzel dúsan ellátott pozíciókból állandóan fegyvertelen, vagy rosszul felszerelt népre lövöldözni anélkül, hogy az ezt a praxist folytatókat valami erkölcsi eldurvulás, valami megfizetett gladiátori

hangulat el ne fogná. Ellenben az állandó veszedelmek között harcolókban, akik nem is maguk közvetlen érdekeiért, de egy távolabbi jövőért küzdenek, szükségkép létrejön a nagyobb kritikai érzék az életviszonyok mérlegelésében és az erkölcsi erők kifejlesztésének és megfeszítésének egy igen tiszteletreméltó foka. Vagyis a kényszerasszimiláció politikájú az elnyomottak erkölcsi standardjára a Henry George hasonlata szerint ékszerűleg hat: az értéktelenebb elemeket még jobban lenyomja, demoralizálja, az egészségeseket és értékeseket felemeli. Innen van pl., hogy nálunk a küzdő tót és román középosztály átlaga intelligenciában és áldozatkészségben a magyarét meghaladja, mert az állandó és veszedelmes harc gyors ítélőképességet s az önzés hátterbe szorítását követeli.

3. *A kényszerasszimiláció odavezet, hogy az elnyomott nemzetiség szolidaritása legyőz minden osztálykülönbséget.* Kultúrális létminimuma védelméről lévén szó, minden világnézetbeli, vallási avagy osztálykülönbség tudata elenyészik a közös elnyomóval szembeni harcában. A Bernard Shaw remek képe szerint az üldözött nemzetiség olyan, mint a rákbeteg: soha egy percre nem tud mással, mint nemzetiségi bajával foglalkozni. A nemzeti lét apró-cseprő kérdései előtte óriási jelentőséget öltenek s a gazdasági és kultúrális haladás igazi nagy munkája nem indulhat meg, mivel ennek előfeltétele az öntudatos gazdasági és politikai osztály-differenciáció. Eltekintve az elnyomott nemzetiségnek rendszerint alacsonyabb gazdasági fejlődési fokától, ugyanez a jelenség okát adja annak is, hogy többnyire miért bigottabb, vallásosabb, egy szóval elmaradottabb a jogaiért küzdő nemzetiség. Azért, mert ő minden jelenségei elsősorban nemzetiségi problémája szempontjából értékeli s e tekintetben szinte egyedüli védelmet számára ősi, vallási szervezete nyújt — különösen ott, ahol az uralkodó nemzetiségtől különálló egyéni élete van — melyhez az üldözött feudalizmus ismeri történeti és tömeglélektani okokból legkevésbé mer hozzányúl. Ekként valóban az elnyomatás ke-

serű napjaiban az egyház lesz szinte az egyedüli szent azilum, ahol — mint az ókorban az üldözött bűnös — a hajszolt nemzetiség megnyugvásra és védelemre talál. Itt művelheti nyelvét és ápolhatja kultúráját. Ugyanígy áll a helyzet a gazdasági téren is. Az osztályelnyomás, a földbirtokeloszlás, az uzsora igaztalanságainak tudata elenyészik a közös, idegennyelvű elnyomók satrapa-uralmának gyűlöletével szemben. Ez okozza, hogy az üldözött nemzetiség alig képes nemzetisége elnyomásán kívül más problémát észrevenni. Egy nagyon szép képből magyarázza ezt a helyzetet Bernard Shaw az angol protestánsoknak, akik szerfelett idegenkedtek az ultramontán írektől. Azt mondta Bernard Shaw: Képzeljék el, hogy az angol szupremácia Franciaországban tovább tartott volna, (tudjuk, hogy Franciaország sokáig Anglia hatalmában állott és csak később sikerült a száz éves háborúban azt az igát leráznia magáról) képzeljék el, hogy Anglia továbbra is Franciaország zsarnoka maradt volna és képzeljék el akkor a francia forradalmat! Ez nem lett volna elsősorban demokrata és liberális forradalom, hanem mindenekelőtt az angol idegenuralom lerázására irányult volna.

„A francia forradalom Anglia és az angol uralom elleni fonadalom lett volna, nem pedig az arisztokrácia és a papság elleni, és az összes szellemi erők Franciaországban Turgottól De Tocquevilleig pusztán anti-anglicizmusban és nacionalista ditirambusokban égtek volna el, ahelyett, hogy a politikai tudományt fejlesszék és az emberi gondolkodást tárgítsák.”

4. *A kényszerasszimiláció nyelvi eredményei ott, ahol megfelelő gazdasági és forgalmi helyzet az iskola munkáját nem támogatja, minimálisak és az általános szellemi színvonal lesüllyesztésére vezetnek.* Ennek a jelenségnek okait bőven megismertük. De nem fölösleges kiemelni azt, hogy ott, ahol ez az asszimilációs politika nyelvi téren eredményeket ér el, végeredményében az üldözött nemzetiség érdekét szolgálja, mert egy kétnyelvű nemzetiségi réteget hoz létre, mely a gazdasági létért való küzdelmet mindenütt job-

ban állja, ahol az uralkodó nemzet egynyelvű iparos és kereskedő elemeivel jön érintkezésbe. Nem hiába tulajdonítanak olyan kutatóknak, mint Paulsen, Delbrück, stb. rendkívüli értéket a kétnyelvűségnek, sőt Oppenheimer a speciálisan *kétnyelvű lelkialkat* nagy intellektuális fölényére figyelmet.

5. *De a kényszerasszimiláció nemcsak a nyelvtanítás antipedagógikus forszírozásával rongja meg a közművelődés eredményeit, hanem azáltal is, hogy az iskolát elsősorban a hazafias érzülettenyésztés eszközének tekinti.* Ez a soviniztikus, lelketlen mechanikai drill kiöl a gyermeki lélekből minden kritikai szellemet és finomabb rugékonyságot.

6. *A kényszerasszimiláció nemcsak az elnyomott nemzetiség gazdasági és kulturális haladását nehezíti meg, hanem az egész országot is visszaveti.* Visszaveti az által, hogy a nemzetiségi veszedelem állandóan kiszínezett rémképével — és annál inkább, minél elmaradottabb az ország egész gazdasági és kulturális szervezete! — lehetetlenné teszi, hogy a természetes világnézetbeli és osztálydifferenciáció a maga törvényei szerint lefolyjon, hanem egy mesterkélt sovinizta egységet teremjen egyesegyedül a feudális arisztokrácia és kártottjai javára.

De visszaveti még inkább azáltal, hogy a perifériák, hisz a nemzetiségi kérdés többnyire *periferikus jelenség*: a nagy egységes államoknak azokon a részein jelentkezik, ahova a kultúra és a csereforgalom vérkeringése még nem jutott el!) nemzetiségeit szabad fejlődésükben mesterségesen aláköti s ezáltal lehetetlenné teszi, hogy az ország kincsei megfelelően kihasználtságosanak és így a nemzetiségi polgárok az országos csereforgalomnak egyenrangú kínálói és keresői legyenek.

7. *Mindezen okokból az erőszakos asszimiláció minde nélkül lehetetlenné teszi az asszimilációt, nyelvben is, de különösen érzelmekben.* Egy fejlettebb kultúra beolvasztó ereje csődöt mond azokkal a repulzív hatásokkal szemben,

melyeket a minden ízében anti-ökonomikus feudalizmus idez elő. Minden asszimiláció a lelkek és a javak spontán cseréjén alapszik, mely mindig a fokozott életlehetőségek irányában halad és épp ezt a cserét teszi lehetetlenné vagy nehezíti meg a feudalizmus kényszerpolitikája.

Azok után, amiket láttunk, a kényszerasszimiláció eredménytelensége nem lephet meg sehol senkit, különösen nem Magyarországon. Ha a politika csakugyan a közjó érdekében történő racionális okoskodás volna: akkor a mai nemzetiségi politika tarthatatlanságát ki lehetne mutatni a következő rövid okoskodással:

— Csak a külföldi tapasztalatokat nézzük: 52 millió német nem volt képes, dacára rengeteg katonai és gazdasági túlcreszésnek, erőszakkal beolvasztani 3 millió lengyelt, 210 ezer franciát, 160 ezer dánit; 42 millió angol, dacára vezető világuralmának, nem tud erőszakkal megbirkózni legfeljebb 3 millió keltával s már rég a legszélsőbb liberalizmus és engedékenység terére lépett velük szemben; a 84 milliós orosz kolosszus tehetetlenül áll 7 millió lengyellel, 3 millió némettel, ugyanannyi örménynyel, sőt még a „született renegát természetű” 5 millió zsidóval szemben is. Ki ezek után oly naiv vagy dőre, aki elhinné, hogy az a 9 milliós magyarság erőszakos eszközökkel asszimilálni képes legyen az ország másik felét, az a magyarság, mely maga is még csak a népszámlálás szerint magyar anyanyelvű, de valójában félig vagy alig asszimilált elemekkel szaturálva van, mely saját haderő nélkül minduntalan a gyarmatosító Ausztria politikai és gazdasági túlerejével küzd? És nem törpe nemzetiségi diaszpórákról van itt szó, hanem körülbelül annyi vagy még több német, tót és román él Magyarországon, mint amennyi lakosa van Dániának, Elzász-Lotharingiának, Görögországnak, Norvégiának és Szerbiának? Hát nem ki-dobott pénz-e minden millió, amit a nemzetiségek megmagyarosítására költünk csak azért, hogy e cél elérése helyett csak gyűlöletet vagy bizalmatlanságot keltsünk fel magunk ellen, melyet Ausztria bármikor felhasználhat velünk ellen-

tétes érdekei támogatására? És ha a dúsgazdag, az egész világgal kereskedő angol kapitalizmus sok ideig egykedvűen nézhette Irland nyomorát, Wales és Skócia régi kelta részeinek elmaradottságát: mi a szegény, deficités Magyarország elnézhetjük-e az állam felének alákötött gazdasági és kulturális életét, a termelő és fogyasztási képesség rettentés atrofiját? Mondom, ha a politika valóban a benthami elv keresztülvitele volna, akkor ezt az egész problémát félóra alatt ki lehelne venni a kényszerasszimiláció durva és tehetetlen kezéből.

De mi, akik tudjuk, hogy a politikában csak az *osztályérdekek*, még pedig csak a *mai osztályérdekek* számítanak, nem folytatjuk ezt a kenetteljes prédikációt, hanem *azt a fejlődési irányzatot jelöljük meg, mely előbb-utóbb lehetetlenné teszi a kényszerasszimiláció politikáját.* Ez a fejlődési irányzat ugyanaz, melyet ezen egész munka folyamán, mint nyugati fejlődésünk diadalmas irányzatát fölismertünk. A csereforgalom, a világpiacra termelés, a hitelgazdaság, a népies kultúra órától-óra gyarapodó szálai egyre inkább beleütköznek azokba a feudális szervezetekbe, melyek épp a nemzetiségi kérdés megoldásának főakadályai. A feudalizmus, tehát a nagy földbirtokokon alapuló militarisztikus jellegű uralom, ideig-óráig még fentartja magát, sőt a egyes nemzetiségű országokban a haza védelmének szerepét veszi fel. Mégis napjai itt is meg vannak számlálva. Minthogy csak kényszerrel, korrupcióval, vagy kivételes törvényekkel tud boldogulni, minthogy csak a kultúrталanság s a vallási babonák levegőjében élhet meg: előbb-utóbb összeütközésbe jut a társadalomnak összes produktív rétegeivel . . .

Ezzel szemben a rövidlátók azt mondják, hogy épp az ipari haladás és a kereskedelmi forgalom élezte ki a középkori naturálgazdaságban és bibliaolvasásban szunnyadó nemzetiségi kérdést. De ez csak abban az értelemben igaz, amilyenben igaz az, hogy a túlságosan felduzzadt víztömeg előbb-utóbb a régiebb zsilipeket hasznavehetetlenné teszi

s ha az új vízmennyiségek szabad lefolyást nem találnak, hát jaj a hajóknak, a földeknek és a kikötőknek. Kanalizálni kell a folyókat és a meghatványozódott víztömeg csak előnyére lesz a forgalomnak, a mezőgazdaságnak. Óriási kereskedelmi hajók járhatnak ott, ahol régebben csak törpe vitorlások jártak, sőt a fölösleges vizekkel öntözni is lehet a mezőgazdaságot. *A régi feudális zsilipek immár alkalmazhatatlanok amaz óriási népies energiák befogadására és irányítására, melyeket a kapitalizmus és a népies kultúra fejlesztett.* Hogy ezek az új fejlődési energiák vegyesnyelvű vidékeken, mint a nemzetiségek harcai explodálnak: annak nem az ipari vízárra megduzzadása az oka, hanem a régi zsilipek hasznavehetetlensége. Egész kétségtelen, hogy modern gazdasági és kulturális fejlődésünk az egység és a szabadság felé gravitál: a „tisza csere” felé, az akadálytalan piacok, a javak és az eszmék teljesen szabad forgalma felé. A feudalizmus ezzel szemben a kényszer, a partikulárizmus, a helyhez kötöttség világa. A nemzetiségi kérdésnek izgalmai már ma is rendkívül terhesek erre a produktív kultúréletre. Hajmeresztő üzleti ostobaság az ő szempontjából — hogy a finomabb erkölcsi kérdéseket ne is említsük — évekre megzavarni a törvényhozás, a helyi autonómiák biztos menetét egy-egy iskola vagy hivatal nyelve miatt. Az új korszellem alapvető kérdése nem a nyelv, hanem a jogrend biztonsága. Az egynyelvűség fikciója tarthatatlanná lesz abban a pillanatban, amelyben fentartása a nép egyrészt jogfosztotta teszi és a demokráciát egy lezüllött nemesi klikk monopóliumának áldozza fel. Ez az a kényszerűség, mely a vezető ipari államokat, Angliát és Belgiumot legelőször vitte a nemzetiségi liberalizmus útjára s amely rövid idő múlva *homerulct* fog adni Irlandnak. És ez a folyamat tovább fog haladni nyugatról kelet felé. A kényszerasszimiláció ma már Németországban is megbukottnak tekinthető. Még ugyan folytatják, de már inkább csak *pour l'honneur du drapeau*, a presztízs, a „gyöngeség látszatának elkerülése” érdekében. De az erőszak és a kivételes törvények nyo-

morult partikuláris politikáját komolyan folytatni nem lehet akkor, mikor a *Reichstag* liberális egyesülési törvénye utat nyitott a nemzetiségi energiák szabad szerveződésének az egész vonalon! S kérdezzék csak meg a német munkások és kispolgárok millióit: mi kell nekik inkább, a dán, a lengyel és a francia diaszpórák nyelvi egysége, avagy az egyesülési jog szabadsága?

Ugyanezek az erők Magyarországon is meg fogják fordítani a nemzetiségi politika irányát. Még pedig két oldalról is ugyanerre a célra tör a fejlődés. Először is a magyar nemzetiségi kérdés nem egy törpe nemzetiségi diaszpóra, hanem az ország felének az ügye. Ez a félország ma még sokkal gyöngébb mint a másik, a magyar felerész. De már ma is elég erős arra, hogy méltányosabb kompromisszumot követelhesen. És a kultúra minden terjedése, a földművelés és ipar minden haladása, a középosztály minden gyarapodása a nemzetiségi vidéken azt eredményezi, hogy ez a méltányosabb kompromisszum kikerülhetetlen. Annál inkább az, mert a másik oldalon a dolgozó magyarság sem tűrheti tovább, hogy az ország demokratizálását, a feudalizmus kiszorítását a nemzetiségi mumus bárgyú meséjével tartóztassák fel. *Nekünk ezerszer inkább kell a demokratikus néparlament, mint a nemzetiségi gyerekek kényszermagyarosítása. Nekünk ezerszer inkább kell liberális egyesülési törvény, mint magyar himnuszénekeltetés Balázsfalván. Nekünk ezerszer inkább kell a föld felszabadítása, mint csak magyarul beszélő szolgabíró Trencsénben. És a fejlődő magyar iparért rögtön odaadnák a tót és román vidék nyomorgó falvainak egynyelvű cégfeliratait.*

Igy élesedik ki mindjobban a Kecskeméthy Aurél dilemmája: „Magyarországban két politikai irány közt van ésszerűleg választás. Vagy a magyar nemzet történeti szupremáciája megőrzését tartani szem előtt: akkor mellőzni kell a szabadintézményekkel, liberalizmussal és demokrata szóvirágokkal való tetszelgést és a nemzetnek magának kell lemondania bizonyos politikai jogkör élvezetéről, melyet a

nemzetiségek ellene használnak: vagyis rendszerezett diktatúra; erős összpontosítás magyar nyelven. Vagy ellenkezőleg azon meggyőződésből indulni ki, hogy a magyar nemzet nyelvi szupremáciája tarthatatlan, a nemzetiségek merő intéciók által féken nem tarthatók és akkor a poliglott állam eszméjét a szabadintézményekkel kapcsolatban a következményekig kivinni. A Deák-párt eszmezavarral a kettő között hánykódik jobbra-balra. Az ellenzék sem okosabb. Csak kevesen látják ezen ellemmondásokból és ingadozásokból eredendő veszélyt. Az első abnegációra a nemzet nem képes, nem eléggé érett; a második szempontra felemelkedni szintén hiányzik a *schwung*”.¹⁾ De a megoldás immár csak egy irányban kereshető: a demokrácia és a jogegyenlőség irányában.

¹⁾ Idézi Torma Miklós: *Politikai válságunk irányai*. Budapest 1910, 11. és 20. l. Ez az író, mint az erdélyi közigazgatás alapos ismerője, teljes mértékben felismeri a nemzetiségi kérdés mai kezelésének tartóhatatlanságát anélkül, hogy olykor igen mélyreható fejtegetéseiben valami elvi álláspontot foglalna el ebben a kérdésben.

VIII. RÉSZ
A NEMZETISÉGI KÉRDÉS MEGOLDÁSA ÉS EGYÉB
KÖVETKEZMÉNYEK

I. FEJEZET

Renner terve és a minimális programra

Mi lesz most már a nemzetiségi kérdés konkrét megoldása? Azt hiszem erre a kérdésre nem lehet sematikus feletet adni. Láttuk, hogy az egyes nemzetiségek rendkívül különböznek egymástól úgy számbeli erejükben, mint történelmi múltjukban, mint kulturális erőviszonyaikban. Azért a megoldást is lehetetlen egy kaptára húzni. Racionalista utópista az, aki egyforma módozatokkal akarná megoldani a gyöngé, erőtlen, csekély osztálydifferenciával bíró rutén parasztnép nemzetiségi kérdését és Csehországét, mely egy latifundiális főnemesség, egy hatalmas egyetemi intellektualizmus és egy sok százéves közjogi önállósági törekvés komplikációjával van súlyosbítva. Ez a sematikus, az adott viszonyok különbözőségével nem számoló racionalizmus azt hiszem a Renner-féle, különben oly nagyszabású és humánus megoldási terv főhibája. Talán Csehországra nézve is, melynek kaptájára készült, kivihetetlen. Magyarországra, Belgiumra, Bukovinára stb. kétségtelenül az. Ez a terv nem jelentene kevesebbet, mint az egész tanügyi és közigazgatási, sőt bírósági szervezeteknek nemzeti-ségi tömbök szerinti felaprózását. Nos, a történelem még a legforradalmibb időkben sem ismerte a történelmileg kifejlett alakulatoknak ilyen teljes és tökéletes kikapcsolását.

A vallási autonómia példája itt nem jó analógia. Egy merőben a *forum internum* elé tartozó életszükséglet rábízható az érdekeltek gondozására. De az iskola, a közigazgatás a legtágabb értelemben vett közügy s azokat egyes nemzetiségi blokkok kizárólagos rendelkezésébe adni az országos szempontok háttérbe szorítását jelentené és a helyi, partikuláris, reakciós természetű apró érdekek diadalát a nagyobb, egyetemesebb, progresszívebb szempontokkal szemben. Ezért nem kell például Vanderveldének a wallon és a flamand területek közigazgatási széttagolása sem. És teljes joggal. Már pedig a Renner terve a wallon szeparatistáknak egy túlzott kiadási volna.

Véleményem szerint a nemzetiségi kérdés konkrét megoldását illetőleg általánosságban csak annyit lehet mondani, hogy a nemzetiségi béke megvalósításának két *sine qua non* feltétele van: *Az egyik: jó iskola, jó közigazgatás, jó bíraskodás a nép nyelvén. A másik: minden nemzetiség ama jogának elismerése, hogy nyelvét, kultúráját szabadon fejlesztheti ki.* Ezt neveztem el a minimális nemzetiségi programrak, s azt vitatom, hogy az a minimális szociális programmal egybeesik.

Ezeknek az elveknek konkrét keresztülvitele természetesen nem elméleti, hanem gyakorlati kérdés. Nyilvánvalólag egészen másként kell eljárni ott, ahol egy lényegében paraszt néppel állunk szemben, mint ott, ahol nagy ipari proletariátus alakult ki; másként régi kulturális tradíciók mellett s másként ilyenek hiányában; másként egy erősen centralizált államban s másként az önkormányzati alakzatok erős fejlettsége mellett; másként ha egy pár százezer emberről s másként, ha milliókról van szó; másként, ha erős közjogi-partikuláris élet létezett s másként, hol egyáltalán nem volt ilyenről szó.

Emellett nem szabad feledni, hogy a *nemzetiségi kérdés egy folyásban levő valami.* Ha ma egy nemzetiségi egyetem felállítása még indokolatlan luxuskiadás volna, ötven év múlva ez a kívánság szükséges és jogosult lehet. A fődó-

log az, hogy kellő elaszticitással s liberalizmussal kezeljük ezt a kérdést s mindig megértsük, hogy miről van szó: mi a követelésekben valóságos szociális érdek s mi klikkszerű vagy ideologikus túlkövetelés. A jogegyenlőség formulája itt nem sokat segít, mert politikai pártok és osztályok nem valami teoretikus igazságosság, hanem hatalmi súlyuk, gazdasági, szellemi és erkölcsi nyomatékuk szerint részesednek a hatalomban. A nemzetiségi kérdésnek a teljes jogegyenlőség szerint való megoldása ma különben anyagilag is keresztülvihető volna. Minden apró-cseprő nemzetiségnek például ugyanazokat a kulturális és közigazgatási szervezeteket létesíteni, mint a legnagyobbaknak: kivihetően és esztelen politika volna, mert az általános kultúrfejlődést évszázadokra vissza vethetné. De a fenti alapelveknek kielégítése csak növelné az összeség gazdagságát és kultúráját.

Ezekből a szempontokból nézve a magyar nemzetiségi kérdést, abban a következő fontos, *sui generis* jellemvonásokat látom:

a) A magyarság nagy gazdasági és kulturális túlerejét, mely hegemoniáját biztosítja;

b) A magyar nemzetiségi kérdésnek nincs semmiféle közjogi komplikációja; semmiféle országos értelemben vett, külön államiságra törekvő, más államalakulatok felé természetesen gravitáló, vagy történelmileg odatartozó szerveződés nem volt ebben az országban. Ez szigorúan megkülönbözteti a mi nemzetiségi kérdésünket a cseh, az ír, a lengyel, a finn, a dán, az elzászi kérdéstől.

c) A magyar feudális világ ellenben a vármegyei életet, természetesen, mint kis nemesi köztársaságokat, rendkívül kifejlesztette. Ha ezeket a régi önkormányzati testeket sikerülne valódi, demokratikus szellemmel megtölteni, a gentry-uralom romjain beléjük vezetni a népet: akkor, mint már Kemény Zsigmond észrevette, a vármegyei és a községi önkormányzatban a nemzetiségi jogos követelmények egy nagy részét jól és rázkódás nélkül ki lehetne elégíteni. A nemzetiségi törvény tényleg ezekben a keretekben kereste is

a megoldást. A fenti szempontok figyelembevételével a nemzetiségi kérdés megoldásának főkonturjai Magyarországon így tűnnek fel előttem:

Mindenekelőtt a jogállam fogalmához tartozik, hogy az állampolgárok bármely politikai cél törvényes megvalósítása érdekében pártokat szervezhetnek és akadály nélkül, gyakorolhatják egyesülési és gyülekezési jogaikat. Végleg szakítani kell tehát azzal az oktalán és jogtalan elmélettel meg gyakorlattal, mely a nemzetiségi pártokat nem akarja elismerni s működésükben minduntalan háborgatja, így például a választási geometria rendszere helyett ellenkezőleg lehetőleg oda kell törekedni, hogy egységes nyelvű választókerületek alakíttassanak s így ne lehessen nyelvi és faji izgatásokkal a különben békés egyetértésben élő népet egymásra uszítani.

Az önkormányzati, községi, városi és vármegyei élet a legteljesebb demokrácia szellemében fejlesztendő ki s minden jelentékenyebb nemzetiségi minoritásnak biztosítandó az a joga, hogy a tárgyalásokba anyanyelvén befolyhasson. (A „jelentékenyebb minoritás” fogalma azért lesz pontosabban megállapítandó, nehogy néhány emberből álló töredéknek módjában legyen a nyelvi kérdés föltevésével a tárgyalásokat megzavarni ott is, ahol például a lakosság 90 százaléka csak egy nyelvet beszél.)

Nem kevésbé fontos, hogy az elsőfokú, a néppel közvetlenül érintkező közigazgatási hatóságoknál és bíróságoknál megfelelő számú oly tisztviselők alkalmaztassanak, kik az állam nyelvén kívül az illető vidék lakossága többségének nyelvét szóban és írásban tökéletesen bírják. Vegyes nyelvű vidékeken arról is gondoskodni kell, hogy legyenek olyan tisztviselők és bírák, akik a „jelentékenyebb kisebbségek” nyelvén is tárgyalni képesek.

A közép és elsőfokú közigazgatásnál és bíraskodásnál elegendő számú olyan tisztviselőkről, bírákról, tanácsokról vagy ügyosztályokról kell gondoskodni, akik és amelyek a

nemzetiségi vidékek ügyeinek elbírálásához szükséges helyi és nyelvi ismeretekkel rendelkeznek.

Az összes hatóságok egymás között és a kormánnyal az állam nyelvén tárgyalnak és érintkeznek.

A nemzetiségi kérdés központi problémája azonban mégis csak a népiskola. A népiskola feladata az lévén, hogy mentül több, az életre hasznos ismereteket nyújtson tanulóinak, ez a cél csak úgy érhető el, ha az elemi oktatás tanítási nyelve minden iskolában a nép anyanyelve. Arról is gondoskodni kell, hogy minden „jelentékenyebb kisebbség” is az anyanyelvén taníttassék. Az anyanyelv mellett megfelelő keretekben az állam nyelve is tanítandó, de semmiesetre sem oly mértékben, hogy annak erőltetése a többi hasznos ismeretek rovására menjen. (Ha ez az új kultúr-népiskola csakugyan létrejönne, úgy az állami népoktatás eszméje diadalmasan törne utat magának a nemzetiségi népnek, tanítósnak és intelligenciának soraiban is, akik az állami oktatást csak azért perhorreszkálják, mert a kényszermagyarosítás szervezetét látják benne!)

Nemzetiségi vidékeken a középiskolákban katedrák állítandók fel ama vidékek nyelvi többsége, avagy jelentékeny kisebbsége nyelvének és irodalmának tanítására. Abból az elvből kiindulva, hogy a zárt nemzetiségi telepterületeken az állam nyelvének rendes használata gyakran még a középiskolákban is a tanítási eredmények rovására megy: minden nemzetiség számára néhány anyanyelvén tanító középiskola is állíttassák fel valamely a törvényben meghatározott arányszám szerint. Az ilyen iskolákban azonban gondoskodni kell az állam nyelvének oly mértékben való tanításáról is, hogy a középiskolákból kikerülő tanulók magyarul szóban és írásban megtanuljanak.

Akadémiákon és egyetemeken katedrák szervezendők az illető vidék nemzetiségi nyelvének, irodalmának és történelmének hatékony ápolására.

Nem szabad megfélekedni arról sem, hogy a kultúra szabad fejlesztéséhez tartozik a gazdasági szervezés szabad-

sága. A nemzetiségi pénzintézetek fejlődését az ipari jogá-
lam nem akadályozhatja meg. Nem nemzetiségi, hanem gaz-
dasági és szociális szempontok vezethetik csak az állam
gazdasági politikáját azon cél érdekében, hogy a nép hitel-
igényei jól, olcsón és megbízhatóan elégtessenek ki. Más
gazdasági vállalatokkal szemben is csak az igazságos szó-
ciálpolitika szempontjai alkalmazandók, így például szakí-
tani kell azzal a dőre telepítési politikával, mely magyar
parasztokat helyez el állami pénzen vásárolt földeken a
nemzetiségi nép közepette. Ez az igazságtalan rendszabály
a magyarosodás szempontjából teljesen értéktelen, de alkal-
mas arra, hogy a földéhes nép gyűlöletét keltse fel a ma-
gyar állam ellen.

Ezek azok a elemi követelések, természetesen csak
vázlatosan körvonalozva, melyek megvalósítása nélkül a
nemzetiségi béke el sem képzelhető. A nacionalista frázisok-
ban és az üzleti sovinizmusban felnevelt közvélemény ezt a
programot valószínűleg hazaárulásnak fogja minősíteni,
pedig az mit se tartalmaz olyant, amit a nyugati demokrá-
ciák már sokkal nagyobb mértékben meg nem valósítottak
volna, sőt, ami már a Deák Ferenc nemzetiségi törvényében
nem foglaltatnék, vagy abból logikai szükségszerűséggel nem
következnék. Persze, a faji és osztályelnyomás mai parla-
mentjében jámbor utópia volna ezekről a kérdésekről még
csak beszélni is, aminthogy az eddigi békekísérletek pusztá
választási manőverek voltak, avagy lássék-tessék kísérletek
arra nézve, hogy bizonyos fejedelmi vagy külpolitikai inter-
venciók honoráltassanak.

Természetesen az itt körvonalozott terv részleteit ma
megállapítani merő lehetetlenség volna. De már ebből a hiá-
nyos vázlatból is nyilvánvaló, hogy ezeknek az alapelveknek
keresztülvitele miben sem veszélyeztetné a magyar állam
egységét és nem erősítene meg semmiféle szeparatiztikus
törekvést. Ellenkezőleg. A nagy néptömegek legfontosabb
szociális törekvéseinek kielégítése hatalmas kapcsolatokkal
fűzné nemzetiségeinket a közös anyához, a magyar állam-

hoz. És hogy ez a remény nem hiú ábránd, azt már két fontos tapasztalat igazolja. Van két nemzetiség az országban, amelyekkel szemben követett politika legközelebb áll ahhoz, melyet a demokrácia követel. Ez a fiumei olaszokkal és az erdélyi szászokkal szemben folytatott bánásmód. És az eredmény: fokozott kulturális fejlődés, javuló kooperáció, a kölcsönös bizalom és együvértartozás érzésének gyarapodása. A kultúrembert nem bántja itt az olasz és a német beszéd, a gazdasági és szellemi érintkezés pezsgősége és faji sajátossága, mikor érzi, hogy ezek az olaszok és szászok a magyar állam hű fiai és munkás kultúrájuk ama vidékek gazdagodását és műveltségét szolgálja. Ugyanezt a politikát kellene folytatni az ország összes nemzetiségeivel szemben, nem korteskedési, de elvi alapon. Nyomában a nyelvi egység a közigazgatás és a kultúra nem egy terén áttörnének, de ezt az inkább hiúsági és sovinszta sérelmet busásan kárpótolná az az érzelmi és intellektuális egység, mely az állami egységnek egyedül biztos támasza.

A mai „nyelvi egység” a kultúra temetőjének egysége, ahol a vékony és durva vármegyei úri réteg magyarsága alatt a százezrek néma jogtalansága és rejtett poliglott kulturátlansága lakik. Ellenben az anyanyelvükön élő és boldoguló népmilliók gazdagodása és kultúrája jogot és kegyeret adna nemcsak elmaradt nemzetiségeinknek, hanem az ipar, a műveltség és a szabadság nem is sejtett fokára emelné az egész magyar államot és biztosítaná függetlenségét minden külpolitikai komplikációval szemben.

Igazi, nagystílusú asszimilálódás is csak az öntudatra ébredt népek szabad versenyéből indulhatna ki. Az egy nyelvű osztályuralomból soknyelvű demokrácia jönne létre az egységes magyar állam védelme és a kultúrmagyarság békés hegemoniája alatt. És az adott történelmi helyzetben ez a soknyelvűség végeredményében nagy előnyök forrása lehetne ránk nézve, mert a jövő magyar demokrácia nemzetiségeink közreműködésével a nyugati kultúra avant-gardeja lehetne a Keleten, az ő balkáni fajrokonai között.

II. FEJEZET

Ellenvetések és azok bírálata

Ezzel a felfogással szemben sovinsztáink főleg a következő érveket szokták felhozni:

1. „A hatalmas, nagy birodalmak mind egynyelvűek: egynyelvűségük forrása erejüknek, gazdagságuknak. Többnyelvű ország tulajdonképpen nincs is más, mint a jelentéktelen Svájc és a mi szegény monarchiánk,” Nos, nem beszélve az ókor és a középkor óriási, sok nyelvet beszélő világbirodalmairól és arról sem, hogy az a „jelentéktelen Svájc” a népjólét és a kultúra egyik mintaállama: ez a tétel már azért sem helyes, mivel itt van például Belgium és az Egyesült-Államok, mindkettő az industrializmus és a demokrácia vezető állama, melyeket a soknyelvűség nem bont részekre, épp oly kevéssé, mitft a nyakig centralizált, abszolutista Oroszországot. Ellenben a közeli nyelvi rokonság mellett szétvált Svédország és Norvégia, Portugália és Spanyolország s Írország előbb-utóbb ki fogja vívni a home-rület Angliától. Mindennek dacára elismerem azt, hogy a modern kapitalizmus korában az egynyelvű állam *ceteris paribus* erősebb, mint a többnyelvű, mert közigazgatása olcsóbb és biztosabb, mert a komoly szociális kérdésekről nem lehet a figyelmet faji és nyelvi heccelésekkel elterelni, mert a kultúra terjedése egyenletesebb és intenzivebb. Mégis a fenti tétel teljesen téves, úgy a múlt, mint a jövő szempontjából. A múlt szempontjából azért, mivel a modern történelem megtanított bennünket arra, hogy a hatalmas nemzeti államokat nem az egynyelvűség hozta létre, hanem a gazdagság és a kultúra hozta létre az egynyelvűséget. Így megismertük Angliában, Franciaországban lépésről-lépésre ezt a folyamatot: miként alakul ki a fajok, nyelvek, dialektusok

tömkelegéből az egységes angol és francia nyelv, az ipar, a kereskedelem, az útépités, az állami centralizáció, szóval a piaci cseregazdaság természetes következményeként, mint lassú, békés, észre is alig vett evolúció. De épp oly téves e tétel a jövő szempontjából is: mivel az egynyelvűség nem az uralkodók akaratától függ. Ausztria is akart valaha egynyelvűvé lenni, Belgium is, de nem sikerült, mivel az asszimiláció lehetőségét a történelmi, gazdasági, nyelvi és kulturális tényezők egész sora határozza meg.

2. Épp ily végzetes tévedése romantikusainknak (mert mi más a sovinizmus, mint tényekkel, múlttal, erőviszonyokkal nem számoló romanticizmus?) ama másik tétele is, hogy *a nemzetiségi törekvés szükségkép ellentétes az állam egységével*. Ez megint az a régi hibás közjogi nézés, mely a nemzetiségi törekvésekben pusztán államalakítási igyekvést lát s elfeledi, hogy a nemzetiségi mozgalom ugyan olykor együtt jár ilyen törekvésekkel, de többnyire nem jár együtt. Együtt jár ott, ahol régi, történelmi, közjogi osztályai vannak a küzdő nemzetiségeknek (írek, csehek, lengyelek, horvátok), de nem jár együtt ott, ahol az illető nemzetiség soha államot nem alkotott, közjogi, katonai szervezettel nem rendelkezett, történelmi gravitációja egy más állami szerveződés felé nem volt. És ez az utóbbi eset épp az, mely típusa, napjaink nemzetiségi küzdelmeinek. Nem államalkotási törekvésekről van itt szó, hanem a nagy földműves néptömegeknek amaz alapvető szociális igényeiről, melyek csak anyanyelvükön elégíthetők ki. Különösen igaz ez a magyarországi nemzetiségi kérdést illetően.

3. Reálisabb látszata van annak az érvelésnek, hogy a modern jogállam, a modern kapitalizmus feltétlenül rá van utalva arra, hogy egy közös állami, diplomáciai nyelvvel bonyolult életműködése minden vonatkozását egybefűzze. De nem ez a kérdés, hanem az, hogy az állam nyelvének egysége megköveteli-e azt, hogy a nemzetiségek nyelvei minden fokon és minden vonatkozásban mellőztessenek, sőt azok kiirtására törekedjünk? Elméleti megfontolások

és gyakorlati tapasztalatok, úgy hiszem, egyaránt kétségtelenné teszik, hogy az állam nyelve egységének biztosítása egyáltalán nem teszi szükségessé az egynyelvűség forszírozását. Mert, ha el is ismerjük az egynyelvűség nagy gazdasági és kulturális fölényét, annak megvalósítása nem képezheti az állam célját ott, ahol keresztülvitele lehetetlen, avagy olyan áldozatokkal járna, melyek nincsenek arányban az elérendő kétes cél értékével. Mert a modern államnak és kapitalizmusnak ugyan érdeke az egynyelvűség, de vannak nekik sokkal nagyobb érdekei is. Ilyenek a biztos jogrend, a demokratikus közszellem, az intenzív, népies kultúra. Pedig Magyarországon az egynyelvűség fikcióját csak egy durva és igazságtalan osztálymonopóliummal lehet- ideig-óráig fentartani, mely a közigazgatást ázsiaivá, a közszellemet népnyzóvá és a kultúrát analfabétává teszi. Ezért van az, hogy fejlődésünk mai fokán a jogrend, a demokrácia és a kultúra sokkal nagyobb érdek, mint a felszínes egynyelvűség, mely alatt a poliglott népek nyomora és jogsértésük lappang.

4. Mások ismét úgy érvelnek, hogy az állam egységét nem lehet ugyan erőszakos mesterkedésekkel és politikai rendszabályokkal biztosítani ott, ahol erre a természetes gazdasági és kulturális előfeltételek hiányoznak, de a magyarság gazdasági és kulturális fölénye oly óriási, hogy ezt a munkát el fogja végezhetni s utalnak Ausztria példájára, ahol a nyelvi egység épp azért nem volt megvalósítható, mivel az említett előfeltételek hiányoztak. Egyáltalán nem tagadva azt, hogy a magyarság hegemoniája sokkal biztosabb alapokon nyugszik Magyarországon, mint a németiségé Ausztriában: véleményem szerint ez az érvelés megfélekedezik egy nagyon fontos történelmi tanulságról. Arról ugyanis, hogy Ausztria német állam volt addig, amíg nemzetiségei öntudatra nem ébredtek, ipart és kereskedelmet nem teremtettek, egy nagy nemzetiségi középosztályt létre nem hoztak. De mihelyt a kapitalizmus és a demokrácia következében ez a folyamat végbement, nemcsak a német állam

fikciója tört össze, hanem a németiség még vezető szerepét is elvesztette, mivel a tényleges viszonyokban nem volt meg a maga számbeli, gazdasági és kulturális fölénye. Magyarország mind máig egész életében és berendezésében úgy működik, mint egységes, nemzeti állam, dacára annak, hogy népének fele idegen nemzetiségekhez tartozik. Hogy volt ez lehetséges? Úgy, hogy a nemzetiségek évszázadokon át jogtalan és analfabéta jobbágytömegekből állottak, míg a nemzetiségi nemesi középosztály teljesen beolvadt a magyarba abban a pillanatban, amikor a jobbágyfelszabadítás és a jogegyenlőség szele az *una eademque nobilitas* privilégiumait veszélyeztette. Vagyis az alkotmányos éra beálltával az volt a helyzet, hogy a nemzetiségek nemcsak gazdaságilag és kultúrában álltak mélyen a magyar nép mögött, de ipar, kereskedelem és szabad foglalkozások hiányában nem volt komolyan számbavehető középosztályuk, mely a nemzetiségi nép törekvéseinek élére állhatott volna. A nagyon kisszámú nemzetiségi intelligenciát terrorizálták vagy megvették. Az ősi földjén nyomorgó, analfabéta és alkoholisták pedig képtelenek voltak bárminő politikai vagy nyelvi jogokat szerezni.

Egy fél évszázad azonban óriási változásokat idézett elő a gazdasági és hatalmi erőkből. Ajtay és társai azt hiszik, hogy ezek a változások a magyarság fölényét még jobban megnövelték, úgy hogy a Deák-Eötvös-féle liberális politika immár ellentétbe jutott a tényleges viszonyokkal. Ki tagadná, hogy a magyarság valóban rendkívül megnövekedett és meggyarapodott ezen fél évszázad alatt, sőt a nyelvi asszimiláció is nagy eredményeket ért el ott, ahol a magyar tenger kisebb nemzetiségi szigeteket vett körül, vagy ahol a város magasabb kultúrája magába édesgette a falusi nyomor és jogtalanság páriáit. Mégis a sovinszta irány egészben tévesen értékeli ezt a folyamatot. Megfelelkezik ugyanis arról, hogy a kapitalizmus és a kultúra nemcsak a magyarságot, de a nemzetiségeket is rendkívül megerősítette, mint-hogy — hál' Istennek — a fejlődés törvényei nem úgy van-

nak alkotva, hogy az ország különböző népei csak az egymás rovására boldogulhatnak. Ellenkezőleg a nemzeti organizmusnak ugyanaz a vérkeringése élteti a magyar Alföldet és nemzetiségi perifériákat. És ez a tény egyszerűsmind állami fenmaradásunk legmélyebb oka. Nos, ugyanazok az okok, melyek a magyarságot még jobban megerősítették, a nemzetiségeket is gyarapították, öntudatukat fokozták, szervezeteiket életrehozták. Egy új, dolgos, józan és művelődésképes parasztosztály alakult ki. A parasztfiúkból iparosok és kereskedők lettek. Egy egyre nagyobb nemzetiségi kispolgárság és lateinerség jött létre. És az újságolvasó, gondolkodó, jogaira féltékeny parasztság százezreit meg az ipariális és lateiner középosztály tízezreit többé nem lehet sem leitatni, sem megvenni sem terrorizálni. A politikai és az önkormányzati élet egyre elevebb lesz. A nemzetiségi sajtó is óriásit haladt tudásban és propagatív erőben. A nemzetiségi létminimum utáni törekvés egyre szívósabb és hevesebb lett. Az iskola, a közigazgatás és az osztályuralom visszaélései, melyek a nemzetiségi népet, idegennyelvűsége miatt, még jobban nyomják, mint a magyart, a tartós és vészes forrongás állapotába sodorják a nemzetiségi vidékeket. Az egynyelvűség fikciója egyre kevésbé tartható fenn oly országban, ahol a hivatalos statisztika szerint még 1900-ban is több, mint hat és fél millió ember nem beszélt magyarul. (És hányan vannak, akik a magyar nyelvet éppen csak hogy törlik, de az életben alkalmazni nem képesek!)

5. Ugyanez az érvelés úgy folytatódik, hogy maga a Deák-Eötvös-féle koncepció ellene szól az általam javasolt politikának, mivel a nemzetiségi törvény maga kimondja, hogy „az országban divatozó különböző nyelvek csak anynyiban használandók, amennyiben nem veszélyeztetik az állam egységét, a közigazgatás gyakorlati lehetőségét és az igazság pontos kiszolgáltatást.” Ámde a Deák-Eötvös-féle törvény tisztán látta, hogy ezeket a nagy és fontos elveket veszélyezteti a nép nyelvén tanító iskola és az a köve-

telmény, hogy a néppel közvetlenül érintkező hatóságok és bíróságok beszéljenek a nép nyelvén.

6. Van azután egy a magyar radikalizmus címére küldött ellenérv, mely körülbelül így szól: — Ez a szegény Magyarország nem engedheti meg magának azt a luxust, hogy a nemzetiségi kultúrákra költsön akkor, amikor magyar népünk kultúrzsükségeit is csak oly mostohán tudjuk kielégíteni. Azt a néhány sovány milliót, melyet népiskolákra költhetünk, fordítsuk teljesen a magyar vidékre. Minden magyar szupremáciától eltekintve, legalább erre lehet jó a mai nemzetiség-ellenes politika. — Eltekintve attól, hogy a zsákmányban való lehetőleg szűkkörű osztozkodásnak ez az elmélete teljesen összeegyeztethetetlen a modern jogállam életszükségeivel, az még e mellett a saját szempontjából is szerfelett rövidlátó és tehetetlen. Ugyanis kulturális célokra általában azért oly kevés a pénzünk, mivel a mai nagybirtokos és uzsorás osztályuralom lehetetlenné teszi produktív erők szabad kifejlődését. Ha az ország demokratizálódása sikerülne pl. a progresszív földadóból vagy a szekularizációból mai budgetünk sokszorosát fordíthatnók kulturális célokra: ebből nem csak a magyar, de a nemzetiségi nép jogos igényeit is kielégíthetnők. Már pedig a mai feudális szervezet kiküszöbölése csak úgy gondolható el, ha a magyar demokrácia nemzetiségi különbség nélkül szervezni képes az egész elnyomott parasztságot, munkáságot és polgárságot.

7. Végül azt is szokás mondani, hogy Deákék és Eötvösök ma visszariadnának az általuk követett konciliáns politikától, mert időközben kialakultak azok a balkáni nemzeti államok, „amelyeknek fajrokonai laknak a mi területünkön, kitéve azok állandó vonzóerejének.” Meg vagyok róla győződve, hogy a magyar renaissance nagy államférfiai ezzel a lehetőséggel tisztában voltak, de jól tudták, hogy a centrifugális törekvések leszerelésének csak egy igazi ellenszere van: a demokrata érdekközösségben való egyesítés. Különbben is a magyar államiságot a kis Balkán-államoknál

sokkal nagyobb veszedelem fenyegeti egy nagy és hatalmas államalakulási törekvés részéről, melynek évszázados bomlasztó hatását épp a kiegyezés megalkotói tudták a maga egész súlyában mérlegelni. Ez Gross-Österreich soha meg nem szűnt koncepciója. A sovinizta, hazafiságtól csepegő urak egyszer már végiggondolhatnak, hogy mi történék, ha egy szép napon az osztrák császár imígyen szólna a mi elnyomott nemzetiségeinkhez:

— A magyarok elkobozták tőletek mindazokat a jogokat, melyeket nektek a nemzetiségi törvény biztosít. Nos, mi, Gross-Österreich, teljes autonómiát adunk nektek, kulturális fejlődéstekeket pedig az egész vonalon biztosítjuk. Lesz tót, román, szerb Kronland. Akartok-e ilyen körülmények között a Reichsratba jönni?

Ha a mai esztelen nemzetiségi politikánkat folytatjuk, ha a nemzetiségek nem testvéreinknek, de elnyomott népeknek fogják továbbra is érezni magukat, ugyan mit gondolnak, mi lesz a válasz az osztrák szirén hívogatására?

Az állam léte — mondja Renan — egy napról-napra megújuló népszavazáson alapszik. Az erőszakos magyarosítás soviniztái nem félnek-e, hogy ez a népszavazás előbb-utóbb megdönti majd ezt a faji és osztályelnyomáson alapuló, még mindig rendi jellegű államot?

A demokratikus nemzetiségi politika nemcsak a szociális haladás, de az állami egység biztosításának is legfőbb követelménye Magyarországon.

III. FEJEZET

A nemzetiségi kérdés és Gross-Oesterreich terve

Ezzel a *Gross-Österreich* problémához jutottunk el. Minden más u. n. kifelé gravitálás, ma nem komoly dolog, mert a világpolitikai erők mai állapota mellett lehetetlenség.

A mi centrifugális irányzat csak van a nemzetiségi népben, ez ma reálian, utópia-mentesen csak Gross-Österreich felé gravitálhat. Ez a gravitáció ma még kezdetleges és ön-

tudatlan, de nem lehet tagadni, hogy nagy történelmi és a jelenben is élő erőkre támaszkodhatik.

A magyarországi elnyomatás, áldemokrácia, osztályalkotmány szükségkép föléleszti a nemzetiségi népben az osztrák föderalizmus, a demokrata imperializmus gondolatát Gross-Österreich államszövetségében.

Ez a probléma már régi. Mocsáry Lajos nagy államférfúi tisztánlátással formulázta ekkép:

„ . . . Magyarország ha önálló állami életet akar élni, abszolúte nem nélkülözheti azt, hogy a nemzetiségekkel jó békességben éljen . . .

„ . . . Lehetetlen, hogy . . . utóvégre is be ne lássa a magyarság . . . miszerint szembeállani a birodalmi egységre törekvéssel is, meg a nemzetiségekkel is, egyenesen képtelenség, lehetetlen, hogy be ne lássa előbb-utóbb, hogy a magyarosítási utópiák kergetésével a birodalmi egység molochjának karjai közé rohan.”¹⁾

Már a 48-as forradalmi átalakulások idején kitűnt — mint láttuk — annak az álláspontnak képtelensége, mely ellen Mocsáry küzd. A tények logikája mindig erősebb, mint az emberek logikája s valóban a függetlenségi nyilatkozat meghozása után, a forradalmi kormány azonnal békét igyekszik kötni nemzetiségekkel. Láttuk, hogy ezzel a szándékával akkor már elkésett: a nemzetiségi viszály megpecsételte a magyar forradalom sorsát. A nemzetiségi kérdés feudális koncepciója képtelen volt az államélet krízisét elbírní.²⁾

A helyzet lényegileg azóta sem változott. A magyar ural-

¹⁾ *Néhány szó* stb. i. m. 76, 77.

²⁾ Szerencsétlen nemzetiségi politikájának véres árnya még a forradalom leveretése után is üldözte Kossuthot: „A szabadelvű Robert Cyprien — írja Szemere Bertalan Naplójában — a doctinaire Desprez, a diplomata Bourgoing, a republikánus Laniartine, mind azt mondta, mikép mi magyarok a többi fajokat elnyomjuk, mikép mi csak annyiban tartjuk tiszteletben a nemzetiségi nagy elvet, amennyiben nekünk kedvezett, szóval mi mint hódítók a történelmi jogot fölébe helyezzük a nemzetiségi jognak.” Kossuth ezt az „osztrák kamarilla istentelen rágalmának nevezi.” Idézi Jancsó: *Szabadságharcunk* i. m. 187, 188 l.

kodó oszlály az ő nemzetiségi elnyomó politikáját csak úgy képes fenartani, hogy Ausztriával szemben lemondott a gazdasági és a politikai függetlenség minden komoly követelményéről. Midőn a „nemzeti ellenállás” oligarchikus epizódja alatt az uralkodó felségjogaival szembe mert helyzkedni, a dinasztia rögtön régi taktikájához nyúlt: a nemzetiségek és a demokrácia kopóját ráuszította a feudallizmusra s ez letörve és remegve, újra magára öltötte „hagyományos királyhűségét”, hogy az általános, titkos választójogot elkerülje.

Világos dolog, hogy Magyarország ma is a következő dilemma előtt áll: vagy megmarad az agrár-feudalizmus jármában, a „nemzeti” oligarchia uralma alatt, mint Ausztria mezőgazdasági gyarmata; vagy demokráciát teremt, rálép az ipari kapitalizmus útjára s minden erejével gazdasági élete megerősítésére törekszik.

Az első alternatíva konzerválná az u. n. kizárólagos magyar uralmat, de ez nem a magyar nép uralma, hanem a régi kiváltságolt rendek leplezett privilégiumainak örökös fentartása volna.

A második alternatíva a következetes demokrácia alapján kielégítené a nemzetiségek jogos igényeit, Magyarország minden produktív erejét közös, alkotó munkára egyesítené, biztosítaná az ország szabad fejlődési lehetőségét az egész vonalon.

Nyugateurópai demokrácia, modern kapitalizmus teljes lehetetlenség amaz osztályuralmi és rendőri apparátus mellett, melyet a mai nemzetiségi politika föltételez. Lehetetlenség az országnak egyik felét úgy elnyomni, hogy a másik fele szabadon haladhasson előre a polgári indusztrializmus útján. Teljes és becsületes jogállamiság, valódi népkultúrát teremtő iskolapolitika nélkül ma lehetetlen fölvenni a küzdelmet a nagy ipari államokkal.

A nemzetiségi törvény szelleme megadja a lehetőséget, hogy a nemzetiségi kérdés legelmérgesedettebb sebei orvosoltassanak, hogy az ország összes produktív erői egy kínos

lidércnyomástól felszabadíttassanak, hogy a veszedelmessé válható centrifugális erőket a centripetális erők legyőzzék.

Természetesen a sovinszták, a lármás hazafiak, a vak előítéletek lomha rabjai e terv hallatára — a Deák-Eötvös-féle régi magyar álláspont hallatára — hazaárulásról, a magyarság megcsúfolásáról, a nemzeti állam veszedelméről fognak kiabálni.

De gondoljuk csak végig higgadtan a két lehetőséget:

1. A nemzetiségi politika iránya a mai marad. Az ország magyarsága tehát csorbíthatatlan marad. De mit jelent ez a magyarság: a birtokarisztokrácia kizárólagos uralmát, mely kasznáiraival, uzsorásaival és nemzetiségi renegátjaival uralmában tartja az egész magyar népet, az egész magyar polgárságot és a nemzetiségek minden rétegét. Ez az oligarchikus uralom azonban csak Ausztria segédelmével lehetséges? Ausztria pedig a feudalizmusnak csak akkor hajlandó segíteni, ha az belenyugszik az ország mai gyarmatállapotába s az imperializmus minden katonai követelésébe.

Ez a politika az anyagi és a szellemi elszegényedés politikája s mint ilyen meg van fosztva minden összefűző, minden asszimilatív erőtől. Néhány száz főúri családé és kitarottjaié az ország. A nagy tömegekre egyre terhesebben nehezedik rá a gazdasági pangás, az ázsiai adminisztráció, a babonás kábultság és az uzsora. A nagy tömegek morogni és lázongani kezdenek. A hatalom boldog élvezői észreveszik a veszélyt, mely uralmukat fenyegeti. Az éhes és ostoba népet nemzetiségi csoportokra osztják és egymásra uszítják. S mentül nagyobb lesz az ország népe elkeseredése, mentül inkább halad a gazdasági és erkölcsi krízis felé: annál hangosabb lesz a nemzetiségi visszavonás zajától. Az egyre növekedő szellemi proletariátus kielégíttelensége csak fokozni fogja a nemzetiségi gyűlölködés tüzét.

Láttuk, hogy ez az állapot tökéletes ellentéte ama föltételeknek, melyek mellett az asszimilatív erők játéka megindulhat. Ahány új magyar szót vernek bele erőszakkal a

szegény kis nebulók fejébe; ahány dákoromán vagy pán-szláv agitátort csuknak be; ahány új magyar telepest küldenek a nemzetiségek nyakára; ahány új kivételes törvényt hoznak a nemzetiségek ellen: mindmegannyi akadályát teremtik meg annak a kulturlevegőnek, mely egyedül képes közös érzelmekbe forrasztani az állam egész népét.

2. A másik eshetőség, hogy a nemzetiségi politika iránya a béke és a megértés ama szellemében módosul, melyről fentebb beszéltünk. Ez a politika megdöntené a feudalizmus mai kizárólagos uralmát; a nemzetiségi középosztály tagjai is méltányos számban részt vennének az összes hivatalokban; a kényszermagyarosítás megszűnnék: az iskola és az adminisztráció mindenütt a nép nyelvi és kulturális igényeihez alkalmazkodnék.

A nemzetiségi feszültség mai kínos állapota ezzel megnyhülne. Az ország összes produktív erői felszabadulnának, hogy nagyszabású gazdasági és szociálpolitikai alkotások foglalják el a mai osztálytörvényhozás és nemzetiségi gyűlölködés helyét. Magyarország gyors léptekkel haladhatna előre az eliparosodás útján, nemzetiségi telepítés helyett pedig, mely néhány ezer magyart ékel be a román vagy a tót tengerbe, több százezer paraszt családot telepítene le a mai latifundiumok helyére!

A magyar demokrácia a latifundiumok és a holtkéz uralmának romjain amerikaias gyorsasággal teremthetné meg a jogállam, a népies önkormányzat, a nagy gyárpar, az intenzív városi élet föltételeit. S ezeknek eredménye mi volna? Hatalmasan kifejlesztené ama gazdasági tendenciákat, melyek már eddig is oly félremagyarázhatatlanul működtek az állami egység irányában. Az ország magyarul termékeny területeinek gazdasági hegemoniája egyre kifejezettebb volna s az intenzív mezőgazdaság és a nagy gyárpar a városi élet példátlan megerősödését eredményezné. A mi Budapesten történt, az megismétlődne az ország egy egész sereg más városában is.

Lefolynék nálunk is a városba tömörülés ama világtör-

ténelmi folyamata, mely mindenütt megindult és nálunk is kezdetét vette. Az történnék, ami Németországban történt ahol a város uralma egyre teljesebb lesz a vidék felett. A szá mok itt igen ékesszólóan beszélnek:

Az összes népesség ezer lakosából városban élt 1871-től 1905-ig:

	1871	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905
	361	390	414	437	470	502	543	574
<i>1000 lakos közül a német birodalomban</i>								
	1871	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905
100.000 lakoson felüli városokban	48	62	72	95	121	132	162	190
20.000-100.000 lakosú városokban	72	82	89	89	98	104	126	129
5.000-20.000 lakosú városokban	112	122	126	129	131	136	135	137
-5.000 lakosú városokban	124	126	127	124	120	122	121	118

Vagyis a lakosság egyötöde ma 100,000-en felüli városokban él. A birodalom megalkotásakor csak egyhuszada volt városlakó. 50.000 lakosú városokban lakik a népesség egynegyede: 1843-ban 3.8%.¹⁾

Hogy egy ilyen fejlődés mit jelentene Magyarországon, ahhoz elég meggondolni azt a két tény, hogy 1. ma Magyarországon 10,000 lakoson felüli városokban a népességnek csak 9.5%-a él, ellenben Németországban 100,000 lakoson felüli városokban él a népesség 19%-a; 2. a városok már ma is a magyarság legerősebb oszlopai; ezt az állapotot a kapitalista fejlődés és a városba tódulás csak fokozná, hisz a tőke túlnyomó részében magyar kézben, Budapesten van koncentrálnva s a magyar nép legfejlettebb, a legmozgékonyabb, iparra legalkalmasabb.

De vajjon a jövő magyar nemzetiségi politikának csak ez a két lehetősége van-e? Láttuk, a Gross-Österreich eszméje még mindig tovább él az elmékben, mint a monarchiában élő összes népfajok szabad nemzeti autonómiája a

¹⁾ Sombart: *Dépopulation des campagnes en Alletnange .Les Documents du progrès.* 1908, június.

Habsburgok demokratikus cezarizmusa alatt, így egy oly éles elméjű író, mint Ottó Bauer, azt hiszi, hogy Magyarország gazdasági és ideologikus erőinek hatása alatt szükségkép rá fog lépni az önálló vámterület terére, hatalmas ipart fog teremteni, de épp ez a fejlődés lesz az önálló magyar állam halálnapja. Ugyanis Magyarország és Ausztria ellentétes gazdasági érdekei a közös külügyi képviselőket és a közös hadsereget is lehetetlenné fogják tenni s a Habsburg dinasztia ama veszély elé kerül, hogy a Bernadotte-ház szerepére jusson. Ebben a válságos helyzetben nem habozhatik, hogy megvalósítsa a demokratikus Gross-Österreich tervét s ebben a vállalkozásában a nemzetiségi kérdés lesz az a pont, melyről a már-már független magyar államot felborítja. Ennek a politikának alapja ez a helyzet: „. . . Magyarországon csak a magyaroknak és a horvátoknak vannak nemzeti jogaik. Az összes többi nemzetek el vannak nyomva. Nyelveik nem élveznek semmi jogokat a hivatalokban és a bíróságoknál; még régi városaik nevét is elvette az állam. Nemcsak megvonják tőlük a felső- és a középiskolákat, hanem a törvény ellenére még azt is megkísérlik, hogy gyermekeiket magyar népiskolák látogatására kényszerítsék. A parlamentben alig vannak képviselve, a hivatali szervezetben nincs részük, a községekben és a megyékben mindenütt magyarok, a nemzetiségi renegátokkal és zsidókkal szövetekezve, uralkodnak fölöttük. Az állam segélyére csak a magyarnak van joga, csak az ő számára állanak nyitva az összes állami hivatalok. A nemzetiségek minden nemzeti és politikai mozgalmát mint hazaárulást kezelik. Ami bűnt a népgyilkos Oroszország nemzetiségem elkövetett, amit Poroszország lengyelein elkövet és talán még rosszabbat követ itt el egy kisebbség az ország nagy többségén. A magyarok uralkodó osztályai megengedhetik ezt maguknak: a leigázott nemzetek épp az elnyomott és kizsákmányolt osztályokhoz tartoznak: történelem nélküli nemzetek.”¹⁾ Nagyjában

¹⁾ I. m. Wien 1908, 372. I.

elismerve ennek a szomorú képnek igazságát, mi következik ebből? Bauer szerint az, hogy a dinasztia az országnak ezt az elnyomott felét fogja felhasználni a függetlenség útján előrehaladó s mindjobban eliparosodó Magyarország letörésére és a birodalomba való beolvasztására. És hogyan? Úgy, hogy „hadseregét Magyarországra fogja küldeni, hogy” a birodalom számára újra meghódítsa, de zászlóira azt fogja írni: Meghamisíthatlan általános és egyenlő választói jog! A mezei munkások koalíciós joga! Nemzeti autonómia! Az önálló magyar nemzeti állam gondolatával szembe fogja állítani Gross-Österreich egyesült államainak ellentétes gondolatát, melyben minden nemzet nemzeti ügyeit önállóan intézi s az összes nemzetek közös érdekeik védelmére egy állammá egyesülnek”.¹⁾ A többit azután elvégzi a magyarországi üldözött nemzetiségek ausztriai rokonnépeinek újjongó lelkesedése és az osztrák kapitalizmus, melynek gyarmatosító útját a Balkánon megnehezítette a magyarok esztelen nemzetiségi politikája, mely a magyarországi nemzetiségek balkáni fajrokonait a végletekig elkészerítette. Így fog létrejönni az egységes Ausztria, így fog elpusztulni, egy új hódító hadjárat útján, az önálló magyar állami élet.

A Magyarország és Ausztria közötti viszony várható fejlődésének iránya tulajdonképpen kívül esik e dolgozat kompetenciáján. Mégis a magyarországi nemzetiségi kérdés szempontjából nem lehet szó nélkül hagyni a Bauer-féle tervet, mely ma bizonyos udvari és szocialista körök hangulatának, bár inkább öntudatlan, kifejezője. Véleményem szerint Bauer álláspontja nem azért utópisztikus, mert „merész”, hanem azért, mert egy csomó önkényes premiszmán és a körülményeknek egészen szubjektív mérlegelésén épül fel, melyek túlzott imperialista és militarisztikus felfogásán alapulnak, íme, egynéhány ellenvetés.

a) Naiv dolog az önálló vámterületnek oly túlzott jelentőséget tulajdonítani. Ha Magyarországon az eliparosodás

²⁾ I. m. 373.

föltételei oly nagy mértékben fenforognak, mint Bauer hiszi, akkor ezt a fejlődési lehet mesterséges rendszabályokkal gyorsítani, de tönkretenni viszont nem lehet. Már ma pl. Magyarországon minden elfogulatlan ember tudja, hogy a magyar ipar fejlődésének a nagystílű birlokpolitika, az igazságos adóreform, a helyes közlekedési politika hatalmasabb eszköze lehetne, mint az önálló vámterület, már pedig ezek kizárólag belpolitikai ügyek.

h) Vajjon a magyar gazdasági önállóság véreskező lerombolása helyett nem lesz-e célszerűbb az osztrák ipar számára egyre fokozottabb mértékben biztosítani a balkán piacokat? Nem is beszélve arról, hogy az osztrák iparnak nagy nevelőszerpe van az eliparosodó magyar területen is.

c) Bauer szocialista létére vajjon csakugyan nem hallott-e a nemzetközi proletariátus gazdasági és antimilitarisztikus szervezkedéséről, mely sokak ítélete szerint már ma minden európai háborút lehetlenné lesz? — nem is beszélve arról, hogy Magyarország fegyveres okkupációja rendkívül veszedelmes kalandnak bizonyulhatna a nagynémet eszme szempontjából.

d) S mit érne Ausztria ezzel a meghódított Magyarországgal? Hiszi-e komolyan Bauer, hogy ezt a már ma is nehezen funkcionáló tulnagy Reichsratot okos dolog volna-e egy immár nem rendi előjogaiban, hanem a demokratikus gazdasági fejlődésében erőszakosan letört magyar kisebbségnek halálra szánt ellenállásával súlyosbbitani?

e) Vagy nem hallott-e Bauer a délszláv kérdés egyre fokozódó nehézségeiről, melyek arra intenek, hogy a jövő fejlődését ne a még fokozottabb összbirodalom, hanem a trializmus irányában keressük?

f) Nem hallott-e Bauer a középeurópai vám-unió tervéről s általában a gazdasági élet fokozódó egységesüléséről a szabad csere alapján, melynek bekövetkezése azt a véresen harcra vámpolitikát, melyre ő gondol, egyre közép-
koribb izűvé teszi?

g) Nem veszi-e észre Bauer, hogy a nemzetiségi küz-

delmek ríktó takarója alatt a magyarországi nemzetiségek ezer gazdasági, szervezeti és történelmi szállal függnek össze a magyar állammal és hogy az ország erőteljes eliparosodása óriási hasznára volna az elnyomott nemzetiségeknek is? És ha Ausztria ezt a gazdasági gyarapodást erőszakosan letörné, nem gondolná-e Bauer, hogy nemzetiségeink érzelmei is erősen megváltozhatnak Ausztriával szemben? Vagy a Bach-korszak és az abszolutizmus tapasztalatait olyan könnyű átugorni? Ami akkor egy elgyengült, kimerült, differenciálatlan, csaknem középkori országgal szemben lehetetlen volt, miért legyen az egyszerre oly könnyű feladat egy fél-évszázad nagy gazdasági fejlődése, kapitalizmusa, kultúrmunkája után? Mert a nemzetiségek jobban öntudatra ébredtek? A magyarság még fokozottabb mértékben öntudatra ébredt.

h) S mert önkényes utópiájához erre szükség van, Bauer egyszerre a demokrácia, a nemzeti szabadság és a felvilágosodás mintaállamának teszi meg Ausztriát, míg Magyarország egyre jobban belemerül a nemzetiségi elnyomás, a paraszt- és munkásnyúzás fertőjébe! Mire alapítja Bauer ezt a felfogást? Nem olvasott, nem hallott-e arról, hogy maga a megcsontosodott magyar nemesi rendi uralom képes volt reá liberális követeléseiben túllícitálni a felvilágosodott abszolutisztikus hagyományairól megfélelkezett bécsi centralizmust, mert csak így nyerhette meg a polgárság és a parasztság támogatását? És nem gondolja-e, hogy az egyre erőteljesebben kialakuló magyar polgári demokrácia és a létében veszélyeztetett függetlenségi párt hasonló okos politikára lehet képes nemcsak a magyar paraszttal, a gyári proletariátussal, de a nemzetiségekkel szemben is? Nem veszi-e észre, hogy már is valami ilyesféle történik, mikor a kuruc függetlenségi párt a szociál-demokráciával együtt küzd az általános választójogért, míg Bécs és megriadt szövetségese, a magyar feudalizmus, a katonai terhek súlyos fokozását tartja a politikailag fontosabb feladatnak? Nem hallott-e Anglia, Belgium példájáról, hol a közélet

tását, amit Eötvös 'örültségnek' nevezett, de azok átalakítását, a magyar állam lojális polgáraivá: nem a nyelv chimérikus egységét, de a patriotizmus őszinte egységét-nem a külső formális egységéi, de az egyesülést."¹⁾

És miért ne vehetné fel a magyar polgári demokrácia újra és nagyobb sikerrel azt a munkát, melyet a magyar rendiségnek egy kis liberális frakciója annyi nemes lelkesedéssel, de — a polgári erők akkori gyöngesége folytán — erőtlenül kezdett el?

IV. FEJEZET

Nemzeti állam és nemzetiségi kérdés

Ha már most a magyar viszonyokon tulmenőleg e dolgot általános tanulságait akarjuk levonni, azok a fővonalakban így jelentkeznek előttünk:

A nemzetiségi kérdés mindenült a világon — azt lehet mondani — fizikai szükségszerűséggel lép fel ott, ahol a feudális országból az átmenet a modern ipari polgári állam felé megtörténik és ahol ez a nagy történelmi folyamat, tehát egyrészt a feudalizmus felbomlása, másrészt az ipari demokrácia kialakulása, nem egy homogén néptömeget, hanem különböző nyelvű embercsoportokat, nemzetiségeket talál. Vagyis minden országban, ahol nemzetiségek éltek, amelyek a távoli múltban egy fölényes kultúra hatása alatt nem olvadtak egybe, és mikor ezekben az országokban a feudalizmusból az ipar felé való átmenetel megkezdődik: ott és akkor a nemzetiségi kérdés kikerülhetetlenül jelentkezik.

Ebben az összefüggésben a feudális szónak tudományos értelmé ugyanis semmi egyéb, mint az, hogy ami a középkori államrendszert a mai modern államrendszertől elválasztotta, az egy nagy gazdasági és egy nagy politikai tényen

¹⁾ *Le Compromis Austro-Hongrois*. Paris 1904, 552, 553. I.

alapszik; a feudalizmus nem jelent mást, mint naturálgazdaságot egyrésztől, apró területi uralmakat másrésztől.

A régi világban nem cserélnek, vagy keveset cserélnek. Minden család egy zárt gazdasági egységet képez. Ezt a paraszti naturálgazdaságot folytató világot a hűbéruraknak katonai szervezettsége tartotta bizonyos kohézióban. Láttuk, hogy például Franciaországban a X. század végén körülbelül 10.000 apró-cseprő kis állam létezett: fegyveres kiskirályok, hercegek, grófok püspökök, abbék vezetése alatt. Azt is láttuk, hogy Németországban még a XVIII. század végén is mintegy 300 laza apró államocska állott fenn külön gazdasági étellel, külön jogrenddel. Valamennyi európai államalakulás végig ment ezen a folyamaton. Most már ezt a középkori feudális világot egyszerre megbontja az intenzívebb mezőgazdaságból keletkező fokozottabb ipar és kereskedelem: a városok keletkezése. Az eddig szétszórt, természeti gazdaságot folytató, házi gazdasági életet élő nép egyszerre nagy, közös centrumok felé kezd gravitálni. És mikor ez a folyamat elég erős lett arra, hogy egy-egy nagyobb hatalmú hűbérurat vagy fejedelmet megfelelő pénzzel és katonasággal lásson el, akkor lefolyik a világtörténelemnek egyik legnagyobb törvényszerűsége: az, hogy mindenütt a nagy hűbérurak felfalják a kis hűbérurakat, és így lassacskán egy országon belül egyetlenegy hűbér, egyetlenegy királyság, egyetlen közös gazdasági terület jön létre. Ez durva, de helyes perspektíván nézve, a nemzeti államok egész genezise.

És ezt az egységre való törekvést, a gazdasági életnek ezt a fokozódó integrálását mindenütt a világon nyomon követi az az ideológia, amit nemzeti gondolatnak nevezünk. A nemzeti gondolat semmi egyéb, mint lerontása mindannak a közjogi és gazdasági békónak, amely az egységbe törekvő gazdasági életet a továbbfejlődésben meggátolja. Könnyen érthető, hogy némely országban ez a kikerülhetetlen történelmi folyamat később, elkésve jött létre. Mert ne felejtjük el, hogy ugyanaz a folyamat, amely szinte a

szemünk láttára az egységes Olaszországot vagy Németországot létrehozta, ugyanez a folyamat csaknem matematikai pontossággal kimutatható Anglia és Franciaország történetének egy több évszázaddal korábbi szakában. Nem újdonság, ami szemünk láttára vagy apáink emlékezetében lejátszódott: az egységes olasz-, német-, balkán államok eposziája. Ugyanez a folyamat ment végbe, csak más ideológiai zászlók alatt egy távolabbi korban az egységes Franciaország, az egységes Anglia kialakulásában is.

Szembe szokták állítani a nemzeti államot és a nemzetiségi kérdést, holott ez nyilvánvalólag egy és ugyanazon folyamatnak két különböző oldala. Mikor ugyanis Európa közepén és keleti részén a nemzeti törekvés, az ipar fejlődése, a kapitalizmus első kibontakozása, a városi élet első lendülete következtében előállott, ez a folyamat a régi nemzeti államoktól egy lényeges pontban különbözött.

Ottan Angliában és Franciaországban is az egységes nemzeti állam különböző etnikai, faji, nyelvi népelemnek keveredéséből, gazdasági, érzelmi és nyelvi egybeforrásából jött létre. Hiszen láttuk, hogy a fajilag homogénebbnek tartott Németországban még száz év előtt is a német dialektusokban a különbségek olyanok voltak, hogy az északi ember a délivel érintkezni alig tudott. De ez az egybeolvadási folyamat Nyugaton észrevétlenül játszódott le az európai történelem távoli korszakában. Nem így az elkésett Kelet- és Középeurópában, mely az elmaradt gazdasági fejlődés s más történelmi okok következtében egy két-háromszáz éves elkésést mutat. Ezekben az államokban nem volt olyan főlényes kultúra, mely képes lett volna a különböző etnikai népkeveredéseket egységbe összefoglalni. Most már, midőn ezen gazdasági fejlődés következtében a nemzetiségi öntudat megjelent a XVIII. század legvégén és a XIX-ik század első felében mint az állattenyésztésről a mezőgazdaságra és ennek kapcsán az iparra és a kereskedelemre való átmenetei következménye: ez a nagy viágtörténelmi folyamat Kelet- és Középeurópa államaiban, nem egységes nemzeti-

ségű országokat talál, hanem az egymás mellett élő, különböző nyelvet beszélő embercsoportok laza konglomerátumát. Végtelenül természetes dolog az, hogy ugyanazon tényezők, amelyek ezen államokban az egységes nemzeti államnak koncepcióját megérlelték, ugyanazok a tényezők, melyek a nemzeti eszmének összes jellemző vonásait, tehát a közös jogrendre, a közös gazdaságra, a partikuláris középkori életromjainak elsöprésére való törekvést kiváltották: ez az eszmeáramlat szükségképen az idegen nemzetiségi néptömegekben ugyanazt a törekvést váltotta ki. Ők is együvé tartozásuknak tudatára ébredtek és a bennük rejlő kultúrképességeknek kiművelésére, szabad fejlesztésére törekedtek. Ezek a régi jobbágytömegek, melyek a fél-állatiasság álmát aludtak századokon keresztül, a fokozott közlekedés, könyvnyomtatás, ipar, kereskedelem, sajtó útján egyszerre régi vegetatív életükből kibontakoztak, föleszméltek, és minden egyes ilyen külön nyelvet beszélő embercsoportban felmerült az a törekvés, hogy ki-ki a maga kultúráját kifejlessze, kiképezze és gyarapítsa. A nemzetiségi kultúrák kifejlesztésének ez a törekvése nem valami éretlen nacionalizmus, nem valami hazafiaskodó frázisokon való nyargalászás, hanem oly élettörekvés, amely nélkül nép tartósan meg nem élhet. Ez a nemzetiségi kérdés, mint láttuk, a legkülönbözőbb formákat öltötte: a merőben irodalmároskodó és esztétizáló, eleven erővel nem rendelkező provençal vagy fríz mozgalomtól fel egészen az államszerkezet felrobbantására való törekvésig, az írkérdés vérengzéséig, a nemzetiségi kérdésnek végtelen sok variációja, jelentkezési formája van. Ez a kaleidoszkopikus változatosság azonban a mélyebben figyelő előtt a dolgoknak egy közös és lényeges alaprétéget mutatja be. Bármily eltérőek is legyenek a nemzetiségi kérdésnek ideológiai föllépései, követelje akár a régi cseh közjognak visszaállítását, akár egy szlovén gimnázium felállítását, vagy jelentkezzenek mint Magyarországon a csernovai vérfürdőben vagy egyéb borzalmakban: végeredményben, aki nem frázisokat, hanem összefüggéseket néz, az előtt két-

ségtelen, hogy a nemzetiségi kérdésnek egy közös alapja van. Világosan láttuk és újra ismétljük: létezik egy közös minimális nemzetiségi program, mely a világ összes nemzetiségi kérdéseiben közös és amely minimális nemzetiségi programnak a megoldása nélkül sehol a világon a nemzetiségi kérdésben békét, rendet és kooperációi létesíteni nem volt lehetséges. Ez a minimális nemzetiségi program röviden így foglalható össze: jó iskola, jó közigazgatás és jó bíraskodás kell a népnek. Már pediglen jó iskola, jó közigazgatás és jó bíraskodás csak egy van, amely fontosabb a népre nézve mindenféle technikai vagy intézményi tökéletességnél, s mely egyszerűen és röviden így határozható meg: jó iskola, jó közigazgatás és jó bíraskodás csak az lehet, melyet a nép saját nyelvén kap.

Minden más iskola, közigazgatás és bíraskodás, legyen az a legmodernebb sablonok szerint kidolgozva, a legmodernebb tökéletességtől áthatva, de amely ezt végre nem hajtja, tökéletlen, rossz és elfogadhatatlan. A másik koncepció, mely szintén minden nemzetiségi kérdés gyökerén ott van, az a tétel, hogy minden nemzetiségnek megvan az ő elvitázhatatlan joga arra, hogy a benne szunnyadó összes kulturális erőket, legyen az nyelv, történelem, vagy művészet, saját módja szerint, a saját ízlése szerint fejlessze ki. Ezt nevezem a nemzetiségi törekvések létminimumának s kimutattam, hogy voltaképpen ez a nemzetiségi minimális program egyszersmind tökéletesen és szórul-szóra fedí a minimális szociális programot is. A kettő között különbség nincsen. Mert bármiféle magasabb gazdasági vagy politikai törekvés a nyugateurópai eszméknek bármely nagy hullámszáma, legyen az szabadgondolkodás, vagy szocializmus, képtelen utal törni mindaddig, míg a népnek, a nemzetiségeknek ez a szociális létminimuma teljesítve nincsen. *Ez a tény adja meg a nemzetiségi mozgalmaknak a maguk legyőzhetetlen erejét.*

A különböző államok nemzetiségi politikájának vizsgálata aról győzött meg bennünket, hogy Európaszerte az

egyres országok uralkodó nemzetisége, röviden a nemzet — azok uralma, akik az állanalkotás lényénél fogva a katonai és politikai halaimat a kezükben tartják — az életre ébredő nemzetiségekkel szemben igen sokféle politikát folytat, de mindezeket a politikákat két közös rendszerre lehet visszavezetni. Az egyik rendszeri feudális nemzetiségi politikának, vagy másképen az erőszakos asszimiláció politikájának neveztük el; a másik rendszert pedig az industrializmus nemzetiségi politikájának, vagy a liberális nemzetiségi politikának. Az első típus világtörténeti példáit Oroszországban, Poroszországban és a nagy választójogi reform előtti Angliában, tehát a hatvanas évek előtti Angliában, a régi Ausztriában és a mai Magyarországon ismertük fel. Ezek a társadalmi típusok nagybirtokos és katonai társadalmak. A nemzetiségi kérdésnek feudális koncepciója azt jelenti, hogy az uralkodó-osztályok arisztokratái és militarisztikus hivatalnokai a nemzetiségi tömegeknek minden megmozdulását, minden kultúrális és szociális követelését úgy fogják föl, mint az állam integritása elleni merényletet. És végtelenül csodálatos, mert elképzelhetetlenül dőre és képtelen, hogy az a rengeteg gazdagságú és hatalmú Anglia, Poroszország és Oroszország a maga végtelen katonai, politikai és gazdasági túlerejével ráveti magát ezekre az apró, elenyésző kis nemzetiségekre s azokat mindenáron asszimilálni akarja. És hogyan? Egyszerűen úgy, hogy a feudális gondolkozás kellő disztíngválás hiányában azt mondja:

„Ti ellenünk vagytok, ti saját nyelveteket és saját kultúrákat akarjátok használni. Mi tehát egyszerűen meg fogjuk szüntetni ezeket a tüneteket. Tehát ti többet nem lógtok anyanyelveteken beszélni. Ti többet sajtóban nem fogjátok hirdetni amit akartok, iskoláitokat asszimilációs gépekké fogjuk tenni és ha ez mind nem használ, (mint legutóbb a porosz poseni tartományokban történt) ki fogunk benneteket kergetni földjeitekről és helyettetek, renitens lengyelek vagy dánok helyébe porosz, orosz alattvalókat

fogunk hozni. Az államnak minden erejével lehetetlenné fogjuk tenni a ti kultúrátokat mindaddig, míg beolvadtok, nyelveteket elfelejtitek, történelmi múltatokat megtagadjátok, míg önálló kulturális fejlődésekről lemondtok. Ha ezt megteszitek, rendelkezésekre áll az állam minden előnye, minden rangja és minden gazdasága. Ha nem fogadtok szót, egyszerűen lehetetlené fogjuk tenni megéltéteket.” Mindenütt a világon, ahol ezt a politikát alkalmazták: a nemzetiségi kérdést nemcsak nem oldották meg, hanem az egyre élesebb, egyre véresebb, egyre konvulziósabb jellegű formát ölt magára. Az erőszakos nemzetiségi politika mindenütt az ellenkező célt éri el, mint a melyre törekedett. Részletesen megismertük azokat a lelki tényezőket, melyeket ez a politika úgy az uralkodókban, mint a legyőzöttekben kivált s amelyek ezt az eredményt előidézik. Az erőszakos nemzetiségi politikának csődöt kell mondania abból a világos és egyszerű okból, hogy az erőszakos módszer teljesen képtelen arra, hogy egy népet kultúrájából kiforgasson. Teljesen képtelen pedig olyan okokból, amelyek kézen fekvők. Mindenütt ott, ahol egy nemzetiségi néptömeg ősi telepterületein, mint földművelő nép, zárt tömegekben él: ott ez az erőszakos politika bármilyen mértékben folytattassék is, eredményre jutni képtelen. Képtelen pedig azért, mert a legkitűnőbb nyelvtanítás sem érhet el eredményeket, a midőn az életnek körülményei nem támogatják ezt az iskoláztatást. Gondoljunk csak egy példára: van egy csomó ember, akik idegen nyelveket jól tudnak, franciául vagy angolul levelet képesek írni, akik odahaza igen gondos oktatás folytán, az instruktorok és bonneok rendszere következtében eljutottak oda, hogy idegen könyveket olvasnak és külföldi utazgatásuk alkalmával a hotel pincérjeivel eszmecserébe voltak képesek bocsátkozni. Nos, vajon azok, akik egy nyelvet, úgy, ahogy beszélnek s azt, mint pl. a németet hat-nyolc évi iskolai tanulás és olvasgatás után elsajátították, mit szólnának ahhoz, hogyha mostan őket angol vagy francia bíróságok elé állítanák,

hogy életbevágó kérdésekben vagy fontosabb anyagi ügyekben, vagy becsületük kockánforgása esetén magukat ezeken az idegen nyelveken védelmezzék? Én teljes őszinteséggel kijelentem, hogy abban a pillanatban elveszett ember volnék, ha ilyesmire rákényszerítenének és ha nekem angol vagy francia bíróság előtt életbevágó fontosságú vagy akár csak bagatell-kérdésekben is védőbeszédet vagy információt kellene tartanom. Amire mi u. n. kultúremlők nyolc-tíz évi tanulás, olvasgatás, társalgás, utazás után képtelenek vagyunk, ezt a mértéket alkalmazzák mindenütt a világon, az erőszakos asszimiláció hívei a nagy nemzetiségi tömegekre, az elmaradt kultúrájú emberekre, akik még a legprimitívebb ismereteket sem szerezték meg. Egyszerre megkövetelik tőlük, hogy olyan nyelven tanuljanak, álljanak a bíró és a közigazgatási tisztviselő elé, amely nyelvet ők megérteni nem tudnak. Hozzá kell még számítanunk a nyomorult elemi népiskolai viszonyokat, különösen a nemzetiségi perifériákon, hol 100—150 gyermek áll egy tanító alatt. Ilyen módon teljes lehetetlenség eredményt elérni. Sőt tovább megyek. Hogy ha az illető állam oly hatalmas volna, hogy minden nemzetiségi gyermek mellé külön instruktort, vagy külön bonnet fogadhatna, még akkor is eszeveszett dolognak tartanám ezt a politikát, mert a tanító, az instruktor teljesen képtelen magával az étellel megküzdeni, melynek húsz órája, mint másutt részletesen láttuk, lenyomja az ő napi négy óráját és ezzel mintegy tönkre silányítja még a legegényibb nevelés ideális értékét is. Nyelvet tanítani más képen nem lehet, mint az élet útján, magából a társas érintkezésből kinőve, közös gazdasági érdekekből, a piaci termelésből. Amire a hatóság, az iskola erőszakja képtelen volt, azt könnyedséggel megoldja az ipari és a városi élet, a kultúra és az intenzív gazdasági forgalom, de itt sem úgy, hogy a nemzetiségi ember elveszítse a maga nyelvét, hanem úgy, hogy második nyelvül tanuljon meg egy idegen nyelvet. De még tovább megyek. Ennek az eljárásnak politikai döresége nemcsak abban áll, hogy valakit erőszakkal akar-

nak megtanítani egy új nyelvre, hanem még fokozzák ezt egy módszertani, pedagógiai képtelenséggel. Nem az anyanyelvén akarják megtanítani az állam nyelvére a nemzeti-ségi gyereket, hanem az új nyelven akarják megtanítani az állam nyelvére. Azon a nyelven, amelyből családi körben egy betűt sem hall, azon a nyelven akarják a mi bölcs kultuszminisztereink és iskolamestereink a népet írni-olvasni, számolni, geográfiára és történelemre tanítani. Mi ennek a képtelen politikának a következménye? Az, hogy a nemzeti-ségi néptömeg mindenütt, ahol a kényszer-asszimiláció folyik, úgy Posenben, mint Schleswig-Holsteinban, Poroszországon, Oroszországban, mint Magyarországon, olyan állapotba jut, hogy tisztességesen egyetlenegy nyelvet sem tud, sem az anyanyelvén, sem azon, amelyet reáerőszakoltak. Az az eredménye ennek a képtelen politikának, hogy mindenütt, ahol ezzel az irányzattal szemben korrigáló erők munkában nincsenek, egy teljesen elmaradott, elállatiasodott néptömeget nevelnek, amely mindenkor rabszolgája mindenféle demagógiának, legyen az nacionalista vagy klerikális, s ki van szolgáltatva minden terrornak és minden korrupciónak. Mert a szociális létminimum magával hozza azt is, hogy ma a cseregazdaság korában, a komplikált gazdasági szervezkedés korában, az az ember, aki írni, olvasni is alig tud, aki legalább úgy, ahogy figyelemmel kísérni nem tudja az ország törvényeit, nem ismeri jogait és kötelességeit, az élet eseményeit: az ilyen ember a mai küzdelemben elveszett ember, minden önkénynek és uzsorának alázas rabszolgája.

És mikor néhány hónap előtt a magyar közvélemény annyira háborgott a rutén uzsora miatt, tudtommal nem akadt senki, aki rámutatott volna ennek a rutén uzsorának, kazár uzsorának egyik legközelebb fekvő okára, hogy mindaddig, míg a kényszermagyarosítás rendszere lehetetlenné teszi azt, hogy a nép lelke ezen állati, bepálinkázott színvonalról valamivel feljebb emelkedjék, hiábavaló minden uzsora ellen menydörögni. Hiábavaló, mert a történelem a

nem egyenlően erős elemeknek csoportoknak csak egyetlen érintkezési formáját ismeri s ez a kizsákmányolás. Hiába itt kcnetteljes erkölcsi leckéket mondani, amíg egyesek anyagi erejükben szerfelett gyengék, intelligenciájukban együgyűek lesznek: addig az ilyen népelemnek az erősekkel és okosokkal való érintkezési módja nem lehet más, mint politikai kizsákmányolás és gazdasági uzsora.

V. FEJEZET

A nemzetiségi kérdés nem a szétszakadás, de az egység felé gravitál

Az erőszakos asszimiláció eme módszereit alkalmazva, a nemzetiségi kérdés mindinkább kielezett állapotba jut, ugyannyira, hogy a felszínes megfigyelő előtt mint a bomlás, a szeparatizmus, az apróbb, részekre való szakadás, a nacionalista exkluzivizmus mozgalma jelentkezik. A történelmi fejlődésnek az a vázlata azonban, melylyel megismerkedtünk, minden gondolkodó ember előtt nyilvánvalóvá teszi, hogy a *nemzetiségi mozgalom végeredményében az egység, a szervesebb gazdasági és kulturális tömörülés mozgalma*. Az ősi kultúrátlanságukból és jobbagyálmukból felébredt embertömegek részt követelnek a modern cseregazdaságnak minden életműködésében. *Nem izolálódni, hanem kapcsolódni akarnak a körülöttük egyre dúsabban fejlődő gazdasági élettél*. Innen van, hogy a nemzetiségi kérdés többnyire *periferikus kérdés*. A nagy nemzeti államokon belül rendszerint a határszélek terméketlenebb hegyvidékein, vagy a forgalomnak még csak nemrég átadott részein jelentkezik (Írország, Wales, Északskócia, Bretagne, Nord-Schleswig, Posen, Oroszország és Magyarország nemzetiségi perifériái), amelyeket csak újabban kezdenek érinteni a szomszédos kultúra hullámcsapásai. Ezek hatása alatt dermedt középkori létükből mindinkább felocsúdnak s maguk is részt akarnak venni az eszmék és a javak forgalmában. Ámde modern munkamegosztásos, tökéletes cseregazdasági életet lehetetlen egy bizonyos kultúrlétnimum: az iskola, a jogrend és

a közbiztonság egy bizonyos mértéke nélkül folytatni. Minden nemzetiségi mozgalom végeredményében azt célozza, hogy a régi katonai, valláserkölcös és naturálgazdaságos társadalom az új gazdasági organizmus egyenrangú csereképes tagjává válhassék. Láttuk azonban, hogy ez a gazdasági és kulturális fölemelkedés az ősi telep területein zárt sorokban élő mezőgazdasági népességre nézve csak anyanyelve segítségével, földjéből nőtt értékei kifejlesztésével lehetséges. *A nemzetiségi néptömegek a körülöttük levő fejlettebb kultúrához csak anyanyelvük útján kapcsolódhatnak*, egészen úgy, miként ezek a magasabb kultúrák újra csak anyanyelvük közvetítésével kapcsolódhatnak a még magasabb kultúrákhoz. A nemzeti egységen épp oly kevéssé lehet kezdeni, mint a nemzetköziségen. *Az emberiség úgy van alkotva, hogy a nemzetköziséghez a nemzetin, ehhez pedig a néptömegek anyanyelvén út vezet az út.* Az erőszakos asszimiláció politikája a nyelvi és az érzelmi egységnek brutális és jogtalan forszírozásával épp amaz egybeolvadási folyamatot teszi lehetetlenné, mely békés gazdasági csere, közös érdekek, közös szokások útján érzelmi s legmagasabb fokán nyelvi egységhez is vezet.

Az erőszak, a tekintély, a születéses privilégiumok, az uzsora és a rablás régi feudális világa, bármennyire leplezi is nemzeti jelszavakkal ezt a természetét, csak azt eredményezheti, hogy régi erővel és fokozottabb elkeseredéssel újul ki a középkori partikulárizmusnak, elzárkózásnak, bizalmatlanságnak egész csereellenes levegője.

Ellenben az industrializmusnak nemzetiségi politikája egészen más nyomokon halad és itt jó lesz újra felleveníteni az Egyesült-Államoknak, Svájcnak, Belgiumnak és a nagy választói reform utáni Angliának a nemzetiségi politikáját. Ez az industrialis politika azon alapszik, hogy az állam minden nemzetiségének szabad kulturális fejlődését biztosítja, garantálja, elősegíti. Az Egyesült-Államokban soha senkinek eszébe nem jutott az, hogy valakit ilyen vagy olyan iskolára rákényszerítsen, ilyen vagy olyan lap

járatására ráerőszakoljon, vagy hogy ilyen vagy amolyan laptól eltiltsón. Senkinek soha eszébe nem jutott, hogy bárminő kulturális egyesületeket, mint az pl. nálunk szokásos: dalos és önképző egyesületeket lehetetlenné tegyenek. Egy modern angol, egy amerikai, egy svájci vagy egy belga politikusnak az ilyen gondolat érthetetlen volna. És az eredmény az, hogy a valóban fölényes, valóban erős kultúra mérőben békés eszközökkel diadalmasan tör utat magának, mert már a következő nemzedék érzi azt, hogy Amerikában jó angolul tudni, *jó az állam nyelvén tudni, mert az fokozott gazdasági és kulturális lehetőségeket foglal magában.* A kultúra superioritásának kérdése ez úgy, mint a nagy római impériumban, a világ első nagy egységes államában, hol mint láttuk, a római kultúra és a római nyelv minden legkisebb erőszak nélkül tört magának utat olyan népelemekkel szemben is, melyek, azt hiszem, állottak olyan magas fokon, mint a mi legelmaradottabb perifériáink.

A legfejlettebb gazdasági demokráciák ma már öntudatlanul átérzik, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása csak a szabad csere útján lehetséges. Minél nagyobb szabadságot, minél teljesebb jogrendet, minél élénkebb és akadálytalanabb közlekedést létesítve: annál gyorsabb, intenzívebb és termékenyebb lehet a javaknak és a gondolatoknak az a cseréje, mely nélkül csak elnyomás és kizsákmányolás jöhet létre, de kulturális egységesülés soha. A feudális kényszerpolitika fegyverrel és jogtalan sikanériákkal a kezében azt mondja: olvadjatok be, dobjátok élőnyelveteket és szeressetek engemet, — de azonnal! A liberális nemzetiségi politika ellenben így szól: *Kiki a saját nyelvén, a saját kultúráján, de minél többet s minél egyenlőbb föltételek mellett cseréljen!* Minden privilégium, minden erőszak, minden visszaélés csak árthat a szabad cserének. Én minden nyelvű kulturális fejlődés barátja és támogatója vagyok, mert, a gazdasági és a szellemi igények minden emelkedése növeli a csere vágyát és alkalmait. Minél fejlettebb kultu-

rájú egy nemzetiség, annál többet termel és cserél s ennek nyomában mindig újabb kultúrszintézisek lehetősége támad. A nemzetiségi kérdés feltűnése, izgalmi és megoldása csak egyik részletjelensége annak a nagy történelmi fejlődésnek, mely a középkor utolsó századaitól működésben van s még napjainkban is tovább tart. Mindenütt a feudális világ végleges, kiküszöböléséről, a teljesen szabad csere és polgári jogegyenlőség kiépítéséről van szó. Gazdaságilag egyre fokozódó munkamegosztás, egyre szélesebbkörű forgalom, egyre finomabb integráció jellemzik ezt a fejlődést. Politikailag a központosító királyi hatalom kezdeményezi s a francia forradalomból kikerülő polgári rend folytatja. Ma a szocializmus viszi tovább ezt a munkát, mikor a gazdasági szervezetből ki akarja küszöbölni az erőszaknak, az önkénynek, a kizsákmányolásnak minden elemét. A nemzetiségi mozgalom ugyanezen cél felé törekszik akkor, mikor nemzeti és népies kultúra nyújtásával öntudatra ébreszti a feudális és klerikális uralomnak ősrégi, mindig felfegyverezhető és mindig becsapható hadseregét: az analfabéta, a legszűkebb területi partikulárizmus számára termelő, keveset fogyasztó, idegennyelvű paraszttömegeket.

Az abszolút királyság a feudális uralmak romjain a javak és az eszmék első országos jellegű cseréjét biztosította, mint a várost, alakulatok összefűzője és fejlesztője. Ez a városi polgárság azután eltakarította a feudalizmus ama maradványait, melyek az egységesülés további fokozódását lehetetlenné tették, s amelyekhez az abszolút királyság többé nem nyúlhatott. A szervezett munkásság napjainkban nemcsak a feudalizmus utolsó maradványait, melyekhez többé a polgárság nem nyúlhat, fogja eltávolítani az egyes államokon belül, hanem ugyanakkor a munka és a béke internacionalizmusa alapján szerves gazdasági, majd politikai egységbe fogja hozni mindazokat az államokat, melyek ugyanazon kultúra tagjai. A katonai-dinasztikus szervezet, mint a feudális világ utolsó maradványa, mint a legutolsó „csere-ellenes csökevény” az antimilitarizmus és

a föld teljes felszabadítása után, részben kipusztul, részben néphadsereggé fog válni az *Európai Egyesült-Államokban*. Egyetlen, egységes, nagy világtörténelmi törvényszerűség vezet el a városi alakulatoknak a középkori anarchiában való ujrafeltűnésétől, az abszolút merkantilista királyi hatalmon, a liberális polgári forradalmakon át napjaink szocializmusáig és azon túl. A legkülönbözőbb ideológiai köntösök, a legváltozatosabb politikai harcok alatt ez a fejlődés egyre nagyobb államtestek kialakulására vezetett, melyek egyre kisebb mértékben alapulnak a katonai-vallási szolidaritáson és egyre nagyobb mértékben a gazdasági munkamegosztáson.

Ezen egységesítő erők szülte s majd később maga részéről újabbaknak anyja a nemzetiségi mozgalom. A teljes gazdasági demokrácia felé közeledésnek minden lépése csökkenti a nemzetiségi harc élességét és lehetővé teszi, hogy a gazdasági csoportosulás minden, egyéb másnál fontosabb és irányadóbb legyen. A nemzetiségi kultúrminimum kivívása után az egyetemes gazdasági és szociális érdekek szava egyre parancsolóbb lesz. Az egyes államokon belül a nemzetiségi szolidaritást megtöri a mind közösebb gazdasági és kulturális érdekek szolidaritása, melyek végül oly erősek lesznek, hogy az azonos kultúrájú államok merev határait is szétrepesztik. Az Európai Egyesült-Államokon belül a nyelvkérdés jelentősége nem lesz nagyobb, mint ma a vallási hovatartozás. Minden államon belül a legfejlettebb, a legnagyobb gazdasági és kulturális fölemelkedést biztosító nyelv fogja a legnagyobb békés hódításokat tenni, míg a kisebb nemzetiségek nyelve abban a mértékben fog visszaszorulni vagy kipusztulni, amelyben a nagyobb kultúrlehetőségek akadályává válnak. Az államok között pedig a legfejlettebb, kultúra nyelve épp oly domináló szerephez fog jutni, miként a középkori fejlődés folyamán az apró államok között a legfejlettebb gazdasági és politikai szervezettségű kiskirályság nyelve. Senkinek eszébe sem fog

jutni ezt a fejlődési bárminő kényszereszközzel befolyásolni vagy gyorsítani.

Nyelvek fognak kihalni s régi nyelvek új szókinccsekkel gazdagodni. Pár évszázad múlva néhány nagy nyelv marad csak meg a római-keresztény kultúrán belül s néhány periferikus, csak helyi érintkezésekben használt és kikopásnak induló dialektus. Egy évezred talán elég lesz egy nyelvbelileg egységes társadalom létrehozására is. Az agyonsanyargatott középkori emberiség misztikus álma, a szent római birodalom élő valósággá fog válni, többé nem egyházi s nem császári alapon, hanem a közös gazdasági szolidaritás erejéből.

És ekkor élő valósággá, minden ember természetes ösztönévé fog válni a goethei érzés magasztossága is: „... Egyáltalán sajátos dolog az a nemzeti gyűlölködés. A kultúra legalacsonyabb fokain mindig a legerősebbnek és a leghevesebbnek találjuk. De van egy fok, melyen egészen eltűnik és ahol az ember úgyszólván a nemzetek *fölött* áll és szomszédnépe szerencsését vagy baját úgy érzi, mintha az a saját magáéval történt volna . . .”

TÁRGYMUTATÓ

A számok az oldalokat jelzik. A címszavak összeállításánál nem törekedtünk teljességre, hanem csakis a gyakorlati eligazodás szükségleteire.

- Acsády*: a magyarok eredetéről 238; a bevándorlásokról 240; a magyar jobbágyság üldözéséről; 257; a német polgárság gyűlöletéről a magyar nemesség ellen 258; az oligarchák rablásairól 263 — 264; a nemzeti érületről Erdélyben 258.
- adó és büntetés*: 449.
- Ajtay*: a magyarság fejlődéséről 360.
- Ancien régime*: 68.
- Angol államfejlődés*: angol-norman ellentét 51; sajátosságai 75; dánok beolvadása az angol-szászokba 76; normán hódítás 76; angol-szászok és normanok küzdelme 77; a városi elem növekedő befolyása 79; feudalizmus 79—80; rablóvilág 80; a feudalizmus bukása 81; a nemzeti gazdálkodás kialakulása 82; királyi hatalom és polgárság 83; Cromwell forradalmának jellege 84; skót partikularizmus 85; angol kurucvilág 86; a skót 'feudalizmus letörése 87.
- Angol nyelv*: győzelme a francia felett 78; a dialektusok egybeolvadása 88.
- Radul oláh vajda és a magyar lovasság szövetségéről* 273.
- Angyal*: az asszimilátlanságról Oroszországban 140; a rhétoromán töredék térvesztéséről 230.
- Árgus*: a vármegyei szellemről 443.
- Ashley*: az angol királyság erejéről 75; az angol királyi hatalom szövetségéről a céhekkel 78; az angol feudalizmusról 79; az angol nemzeti gazdaságról 82.
- Asszimiláció*: Görögországban 34; Rómában 37; a középkorban 53; mint a nemzetiségi kérdés alap-
problémája 112; Rómában 114—117; az Egyesült Államokban 116—122; hiánya a Balkánon 134; hiánya Oroszországban 140; törvényei 228—231.
- Auerbach*: a románok eredetéről 252.
- Állami egység*: okai 73; és nyelvi egység 502.
- Babilonia*: nagyobb koncentráltasága 19; természeti gazdaság 23; feudalizmus 23; vallásos abszolutizmus 23.
- Bach-korszak jelentősége*: 339.
- Balkán államalakulások*: 107.
- Balkán faji harcok*: 123—134; bandszervezet 124—126; a köz-igazgatás és hadsereg anarchiája 127; feudális birtokrend 129; okai 130; a nyelvi helyzet 131; Nagy-Szerbia terve 132; az ifjú török akció sikertelensége 133; az asszimilátlanság okai 134.
- Balogh*: Erdély elrománosodásáról 370.
- Baloghy*: a magyar kultúra erejéről 262.
- Barnutiú*: az unió ellen 332.
- Bartal*: a nemzetiségi kérdésről 345.
- Bársanu*: a román intelligencia feladatairól 456.
- Bauer*: az osztrál állam kialakulásáról 2011 a németiség fölényéről Ausztriában 210; a Hofkriegsrat szociális politikájáról 211; a németesítő politika természetéről 212; a német bürokrácia harcáról 221; a szlávok és a németek keveredéséről 230; jóslata 515.
- Beksics*: a nemzetiségi kérdésről 347.
- Belgium és Hollandia*: szétválásuk okai 106.
- Beloch*: a görög mezőgazdaság vezérszerepéről 27; a görög konfis-

- káciokról 29; a görög rabszolgaságról 29; a görög zsoldos bandákról 31; a görög szakadozottság okairól 32—33.
- Benes:* a németiség fölényéről Ausztriában 210.
- Beolvadás a magyarságba:* 377; méretei 379.
- Beolvadási törekvés:* eredete 232.
- Bernhard:* a németországi lengyel-ség szervezetéről 163—165.
- Bizánci birodalom:* egységesebb fejlődés pénzgazdasági alapon 46; feudalizmus 47.
- Blanqui:* a francia communek fejlődéséről 57.
- Blocher:* miért nincs nemzetiségi harc Svájcban 110.
- Blutfeindschaft:* 16.
- Bonn:* a kolonizációról Írországból 141; a nemzeti érzület hiányáról Írországból 144.
- Bouglé:* a római állam modern jellegéről 41.
- Bourgin:* a comm^{ne} jelentőségéről Franciaországban 58.
- Branisce:* a szé^{il} és a nemzetiségek békeakdojáról 353.
- Braun (Kali):* a német Kleinstaatereiről 98.
- Braun (Róbert):* a fajok lelki rokonságáról 6; az amerikai asszimilációról 121.
- Breton kérdés:* 161—162.
- Brunot:* a francia nyelv kialakulásáról 70—71. 1.
- Bryce (James):* a római birodalom egységéről 39—40; a római asszimilációról 117; India szervezetlenségéről 227.
- Bryce (Josiah):* a néger kérdés megoldásáról Jamaicában 462.
- Celtic Fringe:* 149.
- Centrifugális erők:* 509.
- Charmatz:* a cseh folyamat lényegéről 216—217.
- China a chinaiaké:* 226.
- Commons:* az Egyesült Államok asszimilációjáról 120.
- Chlumecky:* a balkán vérbosszúról 125.
- Coremans-törvények:* 206.
- Coste:* a nemzeti államokról 54; a városok jelentőségéről Franciaországban a kir. hatalom szempontjából 57; a tüzérség szerepéről 61.
- Le Courier Européen:* tudósításai a balkán vérengzésekről 125—128
- Cseh kérdés:* 216—220.
- Csernátony:* a nemzetiségi egymusról 354.
- Cunningham:* a gazdasági egységről 11; az angol gazdasági fejlődésről 82; az ír feudalizmusról 142.
- von Czoernig:* tömeges bevándorlásról Magyarországra 240; a XVIII. századbeli bevándorlásról 368; a németiség beolvadásáról 406.
- Dalmácia:* 224.
- Damaschke:* a polgárság és az abszolutizmus szövetségéről Franciaországban 65.
- Davitt:* a feudalizmus kiküszöböléséről Írországból 148.
- Dán-német kérdés:* 169—178; sajátossága 170—171; a dán paraszt 172; a dán mezőgazdaság 173; vallásos irredentizmus 174; kényszerpolitika 175—177; a nyelvgyilkosság 178; üldözés és sikanéria 179—180; Deutscher Vereii 181—182; dán nacionalizmus 183—184; dán nyelvtanítás 185; dán főiskolák 186—187; dán újraébredés 188—190.
- D'Azambuja:* a faj és vallás összefüggéséről a keleten 129.
- Dákoromanizmus:* lélektana 442.
- Dändliker:* a svájci demokratikus mozgalmakról 104.
- Deák:* a nemzetiségi kérdéstről 345.
- Decsy Sámuel:* a nemesi szabadságról 293.
- Delitzsch:* a naturálgazdaságról Ba bilonban 23; nemzeti államról Babilonban 23.
- Delbrück:* a római hadseregről 41—43; a római birodalom felbomlásáról 44; a középkori háborúkról 49; a nemzetiségek kényszer-asszimilációjának lehetetlenségéről 164—165.
- Demokrata imperializmus* 222.
- Demokrácia contra nemzetiségi elnyomás:* 494.
- Deutsche zweiter Klasse:* 201.
- Deutscher Verein:* 181—182.
- Dinasztikus működés:* ellentétben a gazdasággal 73.
- Dinasztikus-patrimoniális elv:* 95.
- Driault:* a vallás szerepéről a balkáni harcokban 131.

- Droysen:* a görög kultúra asszimiláló erejéről 34; a hellenizált világról 35.
- Durkheim:* a mechanikai és az organikus szolidaritásról 26.
- Declaration des droits:* a nemzeti-ségi elvet proklamálja 96.
- Egynyelvűség fikciója:* 505.
- Egyiptom:* nagyobb koncentrátsága 19; a naturálgazdaság szervezése 20; theokracia 19; feudalizmus 21—22.
- Eisenmann:* a pánszlávokról és dákorománokról 442.
- Ellenvetések bírálata:* 507—509.
- Elzász-Lotharingia:* 198—203: a francia kultúra beolvasztó ereje 199; német erőszakos politika 200—201; a demokrácia előtérbenyomulása 202: az alkotmányreform 202.
- Ötövös:* a nemzetiség meghatározásáról 9; a zsidók emancipációjáról 139; a magyarországi nemzeti-ségi kérdés megoldásáról 341.
- Erdélyi fejedelmek a román nyelvért* 324.
- Erek:* Szent István nemzetiségi politikájáról 242; a királyi egyéniség fontosságáról 244; a királyi hatalom gyengeségéről 247.
- Erőszakos nemzetiségi politika:* 525; lehetetlensége 526; kultúr-ellenessége 528.
- Európai Egyesült Allamok:* 533, 534.
- Európai fejlődés:* lényege 94.
1437. *parasztlázadás:* természete 325.
- Faguet:* a francia nyelv kialakulásáról 71.
- Fagüer:* a városok fejlődéséről Franciaországban 58.
- Faj:* a biológiában 3; a társadalomban 4; és nemzetiség 5; lelki tartalma 6; testi sajátosságai 6—7.
- Fégnier:* a városi gazdagság fejlődéséről 63.
- Ferencz:* a dalmát kérdésről 224.
- Ferenczy:* a régi magyar hírlapirodalomról 308.
- Feudalizmus:* általános jellemzése 24—26; a római birodalomban 43—44; Bizáncban 47; természet 48; Franciaországban 56. és köv. 1.; vallási köntösben 63; Angliában 79—80; Skóciában 85; a Balkánon 129; Írországbán 142; nemzeti érzülete 233; Magyarországon 224, 254.
- Feudális nemzetiségi politika:* 235.
- Finot:* a tiszta fajokról 5; a vérkeveredéstről Gáliájában 115; az amerikai sajtóról 121.
- Fisher:* csatákról a törzsön belül 15; az olasz dialektusokról 50.
- Finch:* a városi fejlődés jelentőségéről Franciaországban 59; analógia az ókori fejlődéssel 59.
- Flamand-belga kérdés:* 203—208; Fransquillonok 203; hollandosító politika 204; franciásító politika 204; demokratikus nemzetiségi politika 205—206.
- Flamingants:* 206.
- Földkérdés:* 469.
- Fraknoi:* a dinasztikus eszme erejéről 258.
- France:* a középkori háborúskodásról 49.
- Francia államfejlődés:* Gallia elszakadása a rómnf. birodalomtól 54; Nagy-Károly lirodalma 55; nagyobb hűbéruraságok kialakulása 56; a királyság és feudalizmus küzdelme 55; a municipális felzabadás 57; a hűbéri gazdálkodás felbomlása 58; a városok történelmi szerepe 59; királyi centralizáció 60; Bien Public ligája 61; az állami egység lassú érése 62; feudalizmus vallási köntösben 63; áttérés az abszolutizmusra 64; a polgári világ előtérbenyomulása 65; a forradalom lényege 69; Napóleon szerepe 95.
- Francia nyelv:* a latin nyelv felbomlása 70; a dialektusok nagy száma 71; a francien előtérbenyomulása 71; a dialektusok eltűnése 71; a nyelvi egység győzelme 72.
- Fransquillonok:* 203.
- Freeman:* a nemzet fogalmáról 13; az angol-normán ellentétről 51; Spanyolország és Portugália külön fejlődésének okairól 72; a politikai tényező fontosságáról 73; a kisebb angol államok kiküszöböléséről 76; Skócia angol alapjáról 85; a német szakadozottságról 99.

- Friedjung:* a magyar-román harc-ról 349.
- Fustel de Coulanges:* a nemzet faji alapjáról 8; a görög patriotizmusról és öskultuszról 28-30; a germán invázióról Galliába 43; Gallia felbomlásáról 49; a középkor nemzeti tartalmáról 50; a római asszimilációról 116—117.
- Gallia:* felbomlása több száz független államra 49.
- Gardiner:* Cromwellről 84.
- Gazdasági elmaradottság okai:* 465—466.
- Gentry:* hangulata a nemzetiségekkel szemben 439.
- Geschichtslose Nation:* 213.
- Gladstone:* az ír kérdés nem vallási kérdés 146.
- Goldis:* a magyar nyelvtanításról 474.
- Görgey:* a nemzetiségi politikáról 322.
- de la Grasserie:* a nemzetiség meghatározásáról 10.
- Gross-Oesterreich terve:* 509—520; Mocsáry dilemmája 510; Bauer jóslata 515—518.
- Görög államfejlődés:* Seestaat 26; mezőgazdasági kezdet 27—28; vallási szellem és rabszolgaság 28; oligarchikus uralmak 29; mezőgazdasági alap hiánya 29; apró területi uralmak 29; patriotizmus 30; zsoldos hadsereg 31; a szakadozottság okai 32—33; asszimiláció 34; a hellenizált világ képe 35; a város-államok pusztulása 36; a nemzeti kohézió jellege 36.
- Grünwald:* a rendi Magyarországról 299, 304, 305, 306, 307; a pán-szlávizmusról 440.
- Guerrier:* a francia asszimilációról Elzászban 199.
- Guizot:* az angol polgárság gazdaságáról 78.
- Gumplovicz:* a nyelvek sokféleségéről 14; a normanok nyelvseréjéről 117; a nemzetiségi kérdés, mint a középosztály mozgalma 228.
- Gyarmatosítás lényege:* 142.
- Hajdúvilág:* 267.
- Hamelius:* a flamand nemzeti ön-tudat felébredéséről 204; a két-nyelvűség terjedéséről IelHiumban 205.
- Háború:* általánossága kezdetleges fokon 15; a középkorban 49; balkán faji harcok 123—134.
- Hainisch:* az osztrák németiség jövőjéről 226.
- Hantos:* a nemzetiségi pénztézetekről 468.
- Hazaftas drill:* 477.
- Heiderich:* az Egyesült Államok asszimilációjáról 119.
- Hertzberg:* a bizánci fejlődésről 46; feudalizmus Bizáncban 47.
- Hoernes:* a nyelvek összefüggéséről a fajokkal 5.
- Home-rule:* értelme 160.
- Home-rale all around:* 154.
- Hóra lázadása:* 326.
- Horváth:* a német városiak ellenségeskedéséről a magyarokkal szemben 301; a magyar forradalom bukásának okairól 337.
- Hungaria militans:* 440.
- Huvelin:* a francia városok jogáról 61.
- Hyndman:* az angol kizsákmányolásról Indiában 227.
- India az indiaiaké:* 226—227.
- Indusztriális nemzetiségi politika:* 236—237.
- Indusztrializmus és feudalizmus el-lentéte:* 234.
- Írkérdés:* 141—149; feudális anarchia Irországban 142; beolvadás az írek javára 143; földkérdés és valláskérdés 144; erőszakos asszimiláció 145; gazdasági és jogi elnyomás 146; a demokrácia behatolása 147; a feudalizmus kiküszöbölése 148; az ír nyelv kikopása 151; home-rule 154, 160.
- Jancsó:* az erdélyi nemesség hanglejéről 323; az 1437. erdélyi parasztlázadásról 325; oláh hatásokról a kurucnőtájakban 330.
- Jenks:* a középkori uralom magánjogi természetéről 51; az ancien régime szakadozottságáról 68.
- Jellinek:* a modern állam jellemvonásairól 13.
- Jogbizonytalanság:* 458.
- II. *József:* németesítő politikája 292; a nemzetiségi gyűlölködés ellen 333.

- Jusserand:* az angol rablóvilágról 80.
- Kannibalizmus:* az összes fajok eredendő bűne 15.
- Kassandra jóslatok:* 400.
- Kálninista számtani:* 365, 380.
- Kármán:* a Rákócziak iskolapolitikájáról 306.
- Kecskeméthy:* dilemmája 495.
- Kelta-kérdés:* 149—163; celtic fringe 149; kelta számarányok 149—150; az ír nyelv kikopása 151; a kymri nyelv fenmaradása 152; az ifjú Wales nemzeti uniója 154; home-rule all around 154; vallás és nyelvkérdés Walesben 155; a kymri nyelv fenmaradásának okai 156—157; az ír nyelv kikopásának okai 158—159; a breton kérdés 161—162.
- Kemény:* a II. József elleni elégtelenségről 294; az erdélyi nemzeti szellemről 295; a nemzetiségi kérdésről 343.
- Kenéz:* a magyarságba való beolvadás mértékéről és okairól 405—406.
- Kényszermagyarosítás:* 471—477; lélektani képtelensége 472; a kulturális létminimum elvesztése 474; hatásai 485—495.
- Képešsy:* a közlekedés állapotáról Magyarországon 304.
- Kétnyelvűség Belgiumban:* 205.
- Kiegyezés:* nemzetiségi alapja 220.
- Kirchhoff:* a svájci egység alapjairól 104; Spanyolország szakadozottóságának okairól 112.
- Kényszerasszimiláció:* sikertelensége Amerikában 122; Oroszországban 135—141; általánossága 135; csődje Oroszországban 141; Írországban 141—49; a németországi lengyelek ellen 163—169; a lengyelek elleni kényszerasszimiláció eredménytelensége 165—167; a németországi dánok ellen 169—178; a dánok elleni kényszerpolitika eredménytelensége 197—198; Elzászban 200—201; hatásai 485—495; bukása 492—493.
- Kleinstaaterei:* 98.
- Knapp:* a szocializmus egybeforrasztó erejéről Elzászban 202.
- Kollár:* a magyar nyelv kipusztulásáról 374.
- Konkurrens nemzetiségek:* 213.
- Kormányzók és kormányzottak osztályharca:* 454.
- Kortesszervezet:* 447.
- Kossuth:* a föld felszabadításáról 318; a nemzetiségi kérdés megoldásáról 346—347.
- Kötschke:* a porosz telepítési politikáról a lengyelekkel szemben 164.
- Középkor:* feudalizmus 48; katonai szervezetlensége 49; gazdasági szakadozottsága 50; nemzetiségi képe 50; az uralmak személyi természetűe 51; nemzeti egység hiánya 51; rablóhadjáratok és vallásüldözés 52; asszimilálás hiánya 53; vége Magyarországon 289; tanításügye 305.
- Közigazgatás szelleme:* 446
- Közjog-territoriális álláspont:* 340.
- Közseégeink nemzetiségi megoszlása:* 372, 373.
- Kultúra és civilizáció:* különbsége 229.
- Kulturális létminimum:* elvesztése 474.
- Kultúregyesületi tevékenység:* 482, 483.
- Kunfi:* A magyar nyelvtanítás forszírozásáról 472.
- Kuruc felkelések és a nemzetiségek:* 330.
- Kuruc világ:* Angliában 86.
- Lamprecht:* a német egység hordozóiról 101.
- Laveleye:* a nemzetiségi kérdés alaptermészetéről 113; a balkáni állapotokról 127; az olaszok uralmáról Dalmáciában 224.
- Lavisse:* a német lelkiismeretek áraráról 100; az olasz partikularizmusról 103.
- Lavisse és Raumbaud, Histoire Générale:* a francia államfejlődésre nézve 54 és köv. lapok; az angol államfejlődésre nézve 76—77 1.
- Laurent:* az egyház és a nemzetiesség viszonyáról 8.
- Le Bon:* Franciaország irodalmi fogyasztásáról a 17. században 315.
- Le Dantec:* a faj biológiai fogalmáról 3.
- Lengyel-német nemzetiségi kérdés:* 163—169; a nemesség leveretése 163; lengyel parasztköztársaság

- 164; 117 erőszak eredménytelensége 165—160.
- Lengyel politika:* Ausztriában 222.
- Letaconnoux:* a francia közlekedés állapotáról a XVIII. században 66.
- Letourneau:* a háború elterjedtségéről 15.
- Levasseur:* a commune jelentőségéről Franciaországban 58.
- List:* a német egység gazdasági alapjairól 97.
- Lupás:* II. Jói-séf iskolapolitikájáról 294; a Rákócziak iskolapolitikájáról 324.
- Mackintosh:* a skót feudalizmusról 85 l.
- Magyar asszimiláció értelme:* 401—403; tényezői 404—405.
- Magyar állam fejlődése:* a nemzetiségi ellentétek szerepe 52; párhuzam az angol fejlődéssel 87; a királyság első századainak nemzeti jellege 238—254; tömeges bevándorlás 240; Szent István nemzetiségi politikája 241—242; a királyság szövetsége az idegekkel 243; feudalizmus 244; ifjabb királyság 244; naturalgazdaság és hűbériség 245; oligarchikus viszályok 247; trónkövetelő harcra 248; rablóvilág 249; nemzeti kohézió hiánya 250—251; a román kérdés 252; a vallási kérdés jelentősége 253; a feudalizmus teljesebb kialakulása 254—265; vallásüldözések 256; oligarchák összeesküvése 256; oligarchikus zavarok 258; Mátyás nemzeti királysága 261; az oligarchia térfoglalása 263; az ország felbomlása 265—275; Tyranni in regno 266; rabló hajdúvilág 267; krónikus hazaárulás 269—270; az egységesítő királyság 271; ideggyűlölet és németgyűlölet 272; oligarcha uralom 273—275; a kurucvilág és a feudalizmus kiküszöbölése 275—288; a kuruc veszedelem 284; a kurucfelkelés éhenhal 285; a pénzvaluta bukása 286; a földkérdés 287; az állami egység alapjainak lerakása 288—297. II. József politikája 291—292; a nemzeti ellenállás természete 293; 48-as forradalom 296.
- Magyar demokrácia archimedesi pontja:* 519.
- Magyar elnyomás:* 480.
- Magyar nemzetiségi törvény:* 340 frontváltás vele szemben 348—
- Magyar liberális álláspont:* 341 és követk. 1.
- Magyarországi nemzetiségi kérdés megoldása:* 499—503.
- Magyarországi nemzetiségi politika:* a forradalmi nemesség politikája 318; a nemzeti eszme kettős hatása 320; a forradalom dilemmája 322; a román kérdés elmérgesedése 327—329; a nemzetiségek közjog-territoriális álláspontja 340; a liberális álláspont 341—348; frontváltás a nemzetiségi törvénnyel szemben 348—358.
- Magyarság térfoglalása:* 375; okai 376.
- Marczali:* a királyság szövetségéről idegen elemekkel 53; a szláv hatásról a magyar nyelvben 239; Szent István királysága nemzeti jelleméről 242; a naturalgazdaságról 245; a hűbériség, mint II. Endre maximája 245; magyarok beolvadásáról a németekbe 247; az abszolutizmus szerepéről 289; Magyarország nemzetiségi képéről a 18. században 371.
- Markovics:* a nyitrai politikai bűnperről 445.
- Maspero:* Szíriáról és Chaldeáról 18; Egyptom koncentráltóságáról 19; az egyptomi feudalizmusról 22.
- Mayer:* Csehország szociális tagozatáról 219.
- Maiyo-Smith:* a középkor távollartási tendenciájáról 52; az asszimiláció okairól az Egyesült-Államokban 120—121.
- Márki:* munkája II. Rákóczi Ferencről 280; a nemesek és jobbagyság viszonyáról 282; a kurucság hadakozási módjáról 284—285; Rákóczi birtokpolitikájáról 287.
- Meltzl:* az erdélyi szászok helyzetéről 313 l.
- Meyer:* az egyptomi naturalgazdaságról 20; középkori világ Egyiptomban 21; abszolutisztikus

- theokratizmus Egyiptomban 21; a babilon feudalizmusról 23; a görög szakadozottság okairól 32; a görög lokálpatriotizmusról 36;
- Mézniz*: a római birodalom felbomlásáról 45; a kultúra vallási természetéről 229.
- Mika*: Brassó felségjogairól 309.
- Minimális program*: 497.
- Mintahazafiak*: 448.
- Mocsáry*: a nemzetiségi kérdéstről 347; a nemzetiségi intelligencia részvételéről a közhivatalokban 417.
- Mocsonyi*: az erőszakos magyarosítás abszolútizmusra vezet 354.
- Moreau de Jonnés*: a francia népeség gyarapodásáról a XVI. században 63.
- Morgan*: a primitív népek szövetségeiről 16.
- Mucke*: a geográfiai szakadozottság hatásáról a nyelvekre 1.
- Mudron*: a pánszlávizmusról 440.
- Nagy Szerbia*: 132.
- Naumann*: a nép stb. fogalmáról 1; a nyelvek kikopásáról 14; a német partikularistákról 98; a német egység gazdasági alapjáról 99.
- 48-as forradalom természete*: 296; bukásának oka 337—338.
- Nemzet*: fogalma 2, 9; és nemzetiség 2.
- Nemzeti állam*: meghatározása 10; jellemvonásai 11—13; genezise 521.
- Nemzeti egység főtényezői Magyarországon*: 297—316.
- Nemzeti fejlődés irodalmi mértéke*: 314—316.
- Nemzeti ideológia*: eredete 95—96; és demokrácia 92; alaptermészete 105.
- Nemzetiség*: 2; fajtái 3; és faj 5; és nyelv 7; és vallás 8; meghatározása 9.
- Nemzetiségek számarányainak történelmi kialakulása*: 359—406; a *pragmatica sanctio* korában 360; II. József alatt 360; népvándorlás a XVIII. században 364; kálvinista számítás 365; a népesség nemzetiségi eloszlása a XVIII. század végén 367; telepítések és beszivárgás 368—369; kortársak tanúsága 374; magyarság térfoglalása 375 és köv. 1.
- Nemzetiségeink áruháza*: 437 és köv. 1.
- Nemzetiségeink a 48-as forradalomban*: 331—338.
- Nemzetiségi autonómia*: Renner terve 223. 496—497; Kossuth terve 223—224; 346.
- Nemzetiségi erők megosztása*: 406—435; városok 406—411; az intelligencia 411—419; földbirtokosok 419—420; iparosok és kereskedők 422—425; tőke 426—427; szellemi erők 428—435.
- Nemzetiségi földbirtokosok* 419—420; Kisparaszt-osztály 421.
- Nemzetiségi gyűlölet talaja* 442.
- Nemzetiségi intelligencia* 412 és köv. 1. szerepe a hivatalokban 416—417.
- Nemzetiségi iparosok és kereskedők* 422—425.
- Nemzetiségi kérdés*: alaptermészete 108—9; a nemzetiségi harcok 111; lényege 113; a nemzetiségek elzárkózása 234; megoldása Magyarországon 499—503; kikerülhetetlensége 523; legyőzhetetlensége 524; periférikus kérdés 529; és szociális kérdés 532;
- Nemzetiségi sérelmek*: 457—478; közigazgatási bajok 458—459; nyelvi bizonytalanság 460; tolmácsdíjak 461; gazdasági bajok 464—471.
- Nemzetiségek sérelmi többlete* 478—485.
- Nemzetiségek természetes szaporadása* 366.
- Nemzetiségi középosztály* 455—457.
- Nemzetiségi mumus*: 354.
- Nemzetiségi politikánk tarthatatlansága* 491.
- Nemzetiségi szellemi erők*: 428—435; írni-olvasni tudás 428; iskolaügy 429—434; hírlapfogyasztás 435; könyvtárak 435.
- Nemzetiségi tőke* 426—427.
- Néger kérdés*: megoldása Jamaikában 362.
- Németalföldi államfejlődés*: sajátos jellege 89; állami egység a burgundi hercegek alatt 90; Belgium és Hollandia ellentéte 91.
- Német-dán kérdés* (I. Dán-német kérdés.)
- Német nyelv egységének kialakulása* 101—102.

- Németország:** szétdaraboltsága a XVIII. században 49. 98; Zollverein 87; a konzervatív világ a német egység ellen 98; középkori 99; apró dinasztiai pusztulása 99; az egység lassú kialakulásának oka 100; Kleinslaaterei 100; Hansa szövetség 100.
- Németség beolvadása** 406.
- Németség hegemoniája Ausztriában** 210.
- Neurath:** a javak királyi szétosztásáról Egyiptomban 20; a görögök, mint nyersanyag-szállítók 28; a bizánci fejlődésről 46.
- Népvándorlás:** Magyarországra a 18. században 361 és köv. 1.
- Niese:** Róma görög jellegéről 37; Róma területi erejéről 38; a római birodalom felbomlásáról 45.
- Norvégia:** elválása Svédországtól 105—106.
- Novicow:** Németország szétdaraboltságáról 49.
- Nyelv:** és nemzetiség 7.
- Nyelvgyilkosság:** Dániában 178.
- Nyugat és kelet ellentéte** 522.
- Oetker:** a flamandok elnyomatása, ról 204.
- Ókori birodalmak:** általános képe 17.
- Olaszország:** dialektusok nagy száma 50; szakadozottság okai 103; az egységesítés erői 103—104.
- Oppenheimer:** Egyiptomról és Babiloniáról 19; a feudalizmusról 24; a görög Seestaatról 27; latifundia Romám perdidere 48; a nemzeti fejlődésről 54; a német egység gazdasági alapjairól 99.
- Optantenfrage:** 176.
- Orosz nemzetiségi politika:** 135—141; oroszosítás 136; lengyelek, finnek, esztek, lettek elleni küzdelem 136—137; vallásüldözés 138; kisoroszok, örmények s más népek elleni küzdelem 140; csődje 141;
- Osztálygög** 444.
- Osztályuralmi mechanizmus:** 459.
- Osztrák-lengyel politika** 222.
- Osztrák nemzetiségi kérdés:** 208—226; az osztrák állam kialakulása 208—209; Ausztria kezdetben német állam 209—210; központosító abszolutizmus 211; németesítő politika 212; geschichtslose Nation 213; a nemzetiségek felébredése 214—216; a cseh kérdés 216—220; a kiegyezés nemzetiségi alapja 220; a nemzetiségi politika iránya Ausztriában 221—222; Dalmácia példája 224.
- Pauler:** Szent István alkotmányáról 242—243.
- Pauli:** az angol egység kialakulásáról 86. és köv. 1.
- Pánszlávizmus:** lélektana 441.
- Pearson:** a háború civilizációs erejéről 16.
- Periférikus kérdés:** a nemzetiségi kérdés értelme 529.
- Petersen:** átmeneti intézkedésekről a francia lakosság javára Elzászban, 201.
- Péro lázadása:** 326.
- Philippson:** Spanyolország szakadozottságának okairól 112.
- Pikler:** a nemzeti államokról 54.
- Pinon:** a macedón rablótáborról 127—129; a balkáni zavarok okairól 130; a balkáni nyelvi viszonyokról 131; az ifjú-török akció sikertelenségéről 133.
- Pirenne:** Németalföld szakadozottságáról 89; az élet szociális egységéről Németalföldön 89; a városi élet erejéről Németalföldön 91.
- Pirion:** az ind nemzeti mozgalomról 227.
- Podebrad:** 450—454.
- Pór:** Anjou Károly városbarát politikájáról 255.
- Pöhlmann:** az ősi görögség földmives természetéről 27.
- Primitív népek:** korai sokfélesége és különmeműsége 14; háborús eredet 15.
- Pulszky:** a demokrácia és nemzetiség viszonyáról 97.
- Pulszky F. és Thun:** vitája 322.
- Radikális nemzetiségi törvényjavaslat 1870-ben:** 350.
- Ratzel:** a nyelvek eredeti sokféleségéről 14; a nyelvi különbségek okairól 15; földrajzi hatás szerepéről a nép kialakulásában 72.
- Rauchberg:** a németég fölényéről Ausztriában 209; a cseh-német harc eredményeiről 225.
- Rácz:** társadalmunk osztálytagozódásáról 419.
- Redllch;** a feudalizmus kiküszöböléséről Irorszáiban 148.

- Reqnum unius linguae imbecile ac debile*: 232.
- Renan*: a fajok vérkeveredéséről 5; az ókori birodalmakról 18; a nemzeti vallásokról 18; a görög városokról 30; a római birodalom nemzeti jellegéről 40; a francia király centralizáló szerepéről 74.
- Renegátok szerepe*: 356.
- Renner*: a bürokrácia kétnyelvűségéről 226; terve 496.
- Kress*: a Magna Charta természetéről 78.
- Ripley*: a vér keveredéséről 5; Belgium faji alkatáról 7.
- Rogers*: az angol városokról a XVI. században 83.
- Román kérdés*: 252, 327—329.
- Római államfejlődés*: asszimiláció 37; politikai egység 37; súlypontja a falusi népességben 38; liberalizmus a polgárjog kiterjesztésében 38; a császárság szerepe 39—42; felbomlása 42—46; a feudalizmus 43—14; belső szétesése 46.
- Ruland*: a francia nyelv ápolásáról Elzászban 201.
- Russen über Russland*: az orosz nemzetiségi politikáról 136—140.
- Ruthének*: Ausztriában 221; kiuzsorázása Magyarországon 468.
- Salamon*: Zrínyi rablásairól nemzeti szempontból 266.
- Scherer*: a német nyelvi egység kialakulásáról 101—102.
- Schiller*: a nemzeti színpadról 66.
- Schmoller*: az adóeredmények fokozódásáról a nemzeti államokban 67.
- Schönherr*: királyhü összeesküvésekről 256.
- Schurtz*: a háború általános elterjedtségéről 15.
- Schücking*: az oroszosító kényszer-asszimiláció csődjéről 141; a feudalizmus nemzeti közönyéről 233.
- Schwarcz*: a görög rabszolgaságról 28; a konfiskációkról Athénben 29.
- Scotus Viator*: 463.
- Seignobos*: a német partikularizmusról 49; Európa szétforgácsoltságáról 49; az első hazafias francia költőről 60; a német partikularistákról 98; az olasz egység akadályairól 103; a régi Svájcról 104; a belga-holland ellentét okairól 106.
- Shaw*: a nemzetiségi elnyomásról 489.
- Simons*: az asszimilációról az Egyesült Államokban 118, 120, 121; a zsidó vallásüldözésről Oroszországban 138.
- von Skene*: Csehország nemezi jellegéről 218. •
- Small*: az asszimiláció okairól az Egyesült Államokban 121.
- Sombart*: a német vidék elnéptelenedéséről 514.
- Sovinizmus térfoglalása*: 355.
- Soulier*: a polgári elem előtérbenyomulásáról Franciaországban 57.
- Spanyolország*: szakadozottságának okai 112.
- Spanyolország és Portugália*: külön állami fejlődésük okai 72.
- Speck*: a római birodalom egységéről 114; a római kultúra varázsáról 116.
- Spencer és Gillen*: a kannibalizmus ősi szokásáról 15.
- Springer*: a kiegyezés nemzetiségi alapjairól 220.
- Steinmetz*: a háború általános elterjedtségéről 15.
- Stubbs*: az angol királyság városvédő szerepéről 77; a királyi hatalom gyengeségéről Angliában 80—81.
- Svájc*: régi szerkezete 104; a demokratikus rend 104; a nemzetiségi kérdés hiánya 110.
- Synoptikus*: az osztrák bürokrácia vezérszerepéről 221.
- Szabad csere politikája*: 531.
- Szabó*: az irodalom szerepéről a nemzeti felébredésben 319.
- Szemere*: a magyar forradalom bukása okairól 337.
- Széni István nemzetiségi politikája*: 241—242.
- Szentkláray*: Délmagyarország elnéptelenedéséről 369.
- Széchenyi*: a nemzetiségi kérdéssről 343—344.
- Székelemek, szászok és nemesek uniója*: 257.
- Szélsőbal és a nemzetiségek szövetsége*: 350.
- Szociális kérdés és nemzetiségi kérdés*: 532.
- Taine*: a normanok beolvasásáról 77; az angol nyelv kialakulásáról 78—79.

- Tarde:* az emberiség eredeti sokfélétségéről 14.
- Taylor:* az angol feudalizmus és polgárság szövetségéről 78; az angol feudalizmusról 79; a tűzértség szerepéről a feudalizmus megtörésében 81.
- Telepitések:* Magyarországon a 18. században 308.
- Telepitési politika:* 469.
- Tenger beolvastja a szigetet:* 230, 402-403.
- Thirring:* városaink fejlődéséről 382.
- Thurnwald:* Egyiptom ősi gazdaságáról 20.
- Tiedje:* a német-dán nemzetiségi kérdésről 190.
- Timon:* az ifjabb királyságról 245; a hűbériségről 246.
- de Tocqueville:* a francia forradalom természetéről 69.
- de la Tour:* municipális felszabulálásra Franciaországban 57.
- de Tourville:* a középkori háborúskodásról.
- Történelem:* mint asszimilációs folyamat 228.
- Törzs:* és nemzetiség 16.
- Tyndall:* az angol-ír unióról 148.
- Tyranni in rerino:* 266.
- Vallás:* és nemzetiség 8.
- Vanderkindere:* Németalföld szakadozottságáról 89.
- Vandervelde:* a fransquillonokról 203; a flamand nép igazságszolgáltatási sérelmeiről 205; a flamand nép fokozódó jogairól 206; a flamand partikularizmus ellen 207.
- Vargha:* az állattenyésztés jelentőségéről a régi Magyarországon 300; a rácság kivételes szerepéről 321.
- Vámbéry:* a magyarok nyelvcserejéről 4; a magyarság eredetéről 238; a magyar nyelv ápolásáról 250; az Árpádok nemzeti politikájáról 251; Mátyás nemzeti szelleméről 261.
- Városaink fejlődése:* nemzetiségi szempontból 382 és köv. 1.
- Város uralma:* 514.
- Vérbosszú:* a Balkánon 125.
- Vidék elmagyarosodása:* 393.
- Vidéki nemesség csökkenése:* 397.
- Virgil:* a balkáni asszimilátlanság okairól 134.
- Ulbricht:* az óráiai ház és a demokratikus elemek szövetségéről 92.
- Uzsorakapitalizmus:* 467.
- Verein für deutsche Friedensarbei in der Nordmark:* 194.
- In Vlaendren vlaemisch:* 207.
- Walesi nemzetiségi kérdés:* 152. és köv. 1.
- La Wallonie aux Wallons:* 207.
- Ward:* a hódítós asszimilációról 3; az emberiség kezdetleges sokfélétségéről 14.
- Warning:* a németországi dánok elleni politikáról 175—198.
- Wenzel:* a magyar városok fejlődéséről 302.
- Wesselényi:* a jobbágyfelszabadításról 318; a nemzetiségi kérdésről 342.
- Westermarck:* Finnország eloroszosításáról 137.
- Wilamowitz:—Moellendorff:* a görög városállam mezőgazdasági alapjáról 27; a görög kereskedelemről 29; a görög haderő gyengeségéről 29; a görög patriotizmusról 30—31; a görög szakadozottság okáról 32; a lu-lenizmusról 35.
- Wittich:* a notables szerepéről Elzászban 202.
- Xenopol:* az 1437. erdélyi paraszt lázadásról 325.
- Zemplénmegye:* a magyar nyelv ellen 297.
- Zimmer:* a kelta mozgalmakról 151 és köv. 1.
- Zimmerli:* a svájci nemzetiségi határok eltolódásáról 230.
- Zolschan:* a faji kritériumok átalakulásáról 4; a zsidó diaszpóra beolvadásáról 138; kikeresztelkedsről és beolvadásról 229.
- Zsidók:* üldözése Oroszországban 138; emancipációja 139, nációnalizmusa 139.